

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEGA

1-2

1991

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institut de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Branislav Gligorijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Branislav Gligorijević, Stojan Kesić, Mira Radojević (sekretar), Đoko Tripković,
Milan Vesović, Momčilo Zečević, Nikola Živković

IZDAVAČKI SAVET

Slobodan Bosiljović, Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković,
Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Branislav Gligorijević, Čedomir Štrbac

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA
Đorđe Knežević

LEKTOR
Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA
Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK
Svetko Reljić

KOREKTOR
Jovica Bojić

KORICE
Milan Ristović

Izlazi dva puta godišnje

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. IX

1991, Beograd

Broj 1—2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Milorad P. Radusinović, Antanta i aneksiona kriza (1908–1909) — Branislav Gligorijević, Katolički blok i ubistvo kralja Aleksandra — Mira Radojević, Demokratska stranka o državnom preuređenju Kraljevine Jugoslavije (1935—1941) — Dragan Bogetic, Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i Nato pakt —	7 23 37 65
---	---------------------

PRILOZI

Kosta Nikolić, Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941. godine —	91
---	----

OSVRTI

Kontroverze o 1941. godini

Miroslav Vasić, KPJ i odbrana Jugoslavije (1929—1941) —	127
Dragan Tešić, Vojska Kraljevine Jugoslavije uoči aprilske revolucije —	130
Slavoljub Cvetković, Suština opredeljenja jugoslovenskih komunista za revoluciju —	134
Venceslav Glišić, Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine —	137
Branišlav Gligorijević, Kominternovsko nasleđe i jugoslovenska revolucija —	141
Nikola B. Popović, Socijalna revolucija ili oslobođilački rat —	144
Nikola Živković, Medicinski opiti nad živim ljudima u nemackim koncentracionim logorima u Drugom svetskom ratu —	147
Slobodan D. Milošević, Migracije Srba iz NDH u Srbiju 1941. i stav KPJ o tome pitanju —	150
Milan Koljanin, Logor na beogradskom Sajmištu u nemačkom repressivnom sistemu u Srbiji 1941. godine —	154
Smiljana Đurović, Francuski uticaj na antifašističku koncepciju u Jugoslaviji pred Drugi svetski rat —	158
Milan Vesović, Illegalna štampa KPJ u ratu i revoluciji 1941—1945.	162
Enes Milak, Jedno italijansko viđenje jugoslovenske ratne situacije	165
Petar Kačavenda, 1941. godina u jugoslovenskoj istoriografiji —	167
Smiljana Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka —	170
Petar Kačavenda, Sporazum u Muki avgusta 1943. godine —	180

DOKUMENTI

Đorđe Vasiljević, Dva dokumenta o delovanju VMRO —	184
Momčilo Pavlović, Dokumenta Jugoslovenskog narodnog odbora o režimu u Jugoslaviji 1945/1946. godine —	195

KRITIKE I PRIKAZI

Savo Skoko, Kolubarska bitka (Miroslav Milojević) — — — — —	217
Vojislav Grol, Pravna misao Milovana Milovanovića (Momir Milojević)	218
Novo viđenje 27. marta 1941. — Prof. dr Branko Petranović, mr Nikola Žutić, 27. mart 1941. (Zoran Lakić) — — — — —	221
Genocid nad Srbima u Drugom svetskom ratu (Milan Koljanin) —	224
Savo Skoko, Pokolji hercegovačkih Srba 41. (Slavko Vukčević) — —	227
Mirko Peršen, Ustaški logori (Milorad P. Radusinović) — — —	231
Vladimir Dedijer, Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941 —1945. (Milorad P. Radusinović) — — — — —	232
Život jednog kralja — Memoari Petra II Karađorđevića (Momčilo Pavlović) — — — — —	233
Ilustrovana istorija Srbija 1—4 (Momčilo Pavlović) — — — — —	234

CONTENTS

TREATISES AND ARTICLES

Milorad P. Radusinović, The Triple Entente and the Annexation Crisis (1908—1909) — — — — —	7
Branislav Gligorijević, The Catholic Bloc and the Assassination of King Aleksandar — — — — —	23
Mira Radojević, The Democratic Party and the Restructuring of the State in the Kingdom of Yugoslavia (1935—1941) — — — — —	23
Dragan Bogetic, Yugoslavia in the Balkan Alliance and the Nato Pact — — — — —	65

SUPPLEMENTS

Kosta Nikolić, A Contribution to the Study of the Revolt in Serbia in 1941. — — — — —	91
---	----

REVIEWS

Controversy Regarding 1941

Miroljub Vasić, The Yugoslav Communist Party and the Defense of Yugoslavia (1929—1941) — — — — —	127
Dragan Tešić, The Army of the Kingdom of Yugoslavia on the Eve of the April War — — — — —	130
Slavoljub Cvetković, The Essence of the Yugoslav Communists' Choice in Favor of the Revolution — — — — —	134
Venceslav Glišić, The Revolution in Yugoslavia in 1941 — — —	137

Branislav Gligorijević, The Comintern Heritage and the Yugoslav Revolution — — — — —	141
Nikola B. Popović, The Social Revolution or the Liberation War —	144
Nikola Živković, Medical Experiments on Living Humans in German Concentration Camps during World War II — — — — —	147
Slobodan D. Milošević, Migrations of Serbs from NDH ¹ to Serbia in 1941 and the Position of the Yugoslav Communist Party Regarding This Issue — — — — —	150
Milan Koljanin, The Prison Camp on the Belgrade Fair during the German Repressive System in Serbia in 1941 — — — — —	154
Smiljana Đurović, French Influence on the Anti-Fascist Concept in Yugoslav Preceding World War II — — — — —	158
Milan Vesović, The Illegal Press of the Yugoslav Communist Party during the War and Revolution (1941—1945) — — — — —	162
Enes Milak, An Italian View of the Yugoslav War Situation — — —	165
Petar Kačavenda, The Year 1941 in Yugoslav Historiography — — —	167
Smiljana Đurović, Yugoslavia's Slow Economic Development in the Early 20th Century — — — — —	170
Petar Kačavenda, The Agreement in Muka, in August 1943 — — —	180

DOCUMENTS

Đorđe Vasiljević, Two Documents about the Activity of the VMRO ²	184
Momčilo Pavlović, The Yugoslav National Council Documents about the Regime in Yugoslavia in the Period 1945—1946 — — —	195

CRITICISMS AND BOOK REVIEWS

Savo Skoko, The Battle of Kolubara (Miroslav Milojević) — — —	217
Vojislav Grol, The Legal Concept of Milovan Milovanović (Momir Milojević) — — — — —	218
A New View of March 27, 1941 — Prof. Branko Petranović, PhD, Nikola Žutić, M. A., March 27, 1941 (Zoran Lakić) — — — — —	221
Genocid of the Serbs during World War II (Milan Koljanin) — —	224
Savo Skoko, Massacre of the Herzegovian Serbs (Slavko Vukčević) —	227
Mirko Peršen, Ustasha Prison Camps (Milorad P. Radusinović) —	231
Vladimir Dedijer, Antun Miletić, Genocide of the Muslims 1941—1945 (Milorad P. Radusinović) — — — — —	232
The Life of a King — Memoires of Petar II Karadorđević (Momčilo Pavlović) — — — — —	233
The Illustrated History of the Serbs 1—4 (Momčilo Pavlović) — —	234

¹ NDH — Nezavisna Država Hrvatska, Independent State of Croatia.

² VMRO — Veliko-makedonska revolucionarna organizacija, The Great-Macedonian Revolutionary Organization.

RASPRAVE I ČLANCI

MILORAD P. RADUSINOVIĆ

Profesor, Prva beogradska gimnazija
Beograd, Cara Dušana 61

ANTANTA I ANEKSIONA KRIZA (1908—1909)

Originalan naučni rad

949.711 »1908/1909

Tri decenije poslije okupacije Bosne i Hercegovine, nakon dugih priprema, Austro-Ugarska je 7. oktobra 1908. proglašila aneksiju Bosne i Hercegovine. Srpski ministar inostranih djela dr Milovan Milovanović uputio je protest velikim silama. Srbija je bila zainteresovana da se bosansko pitanje ostavi otvorenim i da bude predmet rasprave na međunarodnoj konferenciji evropskih sila. Pri tome je, naravno, računala na podršku sila Antante. Milovanović je razradio plan o izlasku Srbije na more, ali nije o tome javio srpskoj vlasti. U planu su bile jasno naznačene teritorijalne kompenzacije koje je Srbija trebalo da dobije, kao i mogućnost da se teritorijalno spoji s Crnom Gorom, preko Sandžaka ili Bosne. Francuska je pokušala da umiri Srbiju, a srpskom poslaniku u Parizu Mihajlu Vesniću Francuzi su savjetovali da utiče na Beograd kako bi on ispoljio hladnokrvnost. Demonstracije u Srbiji i Crnoj Gori protiv crno-žute monarhije su bile svakodnevna pojava, pa je u svim prijestonicama zemalja Antante vladala bojazan da dvije države ne urade kakav nepromišljen i opasan korak. Vesnić se trudio da pridobije za povoljno rješenje srpskog pitanja ministra spoljnih poslova Stefana Pišona i predsjednika vlade Žorža Klemansa. Međutim, uticajni Francuzi su odlučno izjavili da povreda Berlinskog ugovora nije dovoljan razlog da se krene u rat. Približno isti odgovor dobio je srpski poslanik u Engleskoj Grujić od predsjednika britanske vlade Edvarda Greja.¹

U oktobru i novembru 1908. srpska diplomacija ispoljila je zavidnu aktivnost, nastojeći da zapadnu Evropu i Rusiju pridobije za svoju inicijativu. Milovanović je krenuo u Berlin, Pariz, London i Rim. Računao je, osim u Berlinu, da će u zapadnim metropolama naći na podršku u osudi njemačkog prodora i da ukaže na germansku opasnost. Nešto docnije Stojan Novaković krenuo je u Carigrad da Portu zainteresuje da se zauzme za pripadnike muslimanske vjere u Bosni i da zadrži makar emotivno prisustvo Turske u Bosni, dok je Pašić pošao u Rusiju kako bi тамо dobio oslobođenac za srpsku politiku u teškom času iskušenja, pozivajući se na pravo-

¹ Državni sekretarijat inostranih poslova (u daljem tekstu DSIP), Političko odeljenje (PO), fascikla I, dosije III, pov. 1864 od 27. IX 1908, Vesnić-Milovanović; f. I, dosije IV, broj 1893 od 30. IX 1908, Grujić-MID-u; pov. 1934 od 5. X 1908; Grujić-Milovanović; Dr Ljiljana Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903—1914*, Beograd 1965, str. 411—413.

slavnu i slovensku solidarnost. Milovanović se u Berlinu sreо sa ruskim ministrom inostranih poslova Aleksandrom P. Izvoljskim i jedva ga je ubijedio da podržи srpski plan. Izvoljski je postavio uslov da Engleska i Francuska podržи Srbiju.² Engleska je u moralnom smislu osuđivala držanje austrougarskog ministra inostranih poslova Alojza Erentala, ističući da se nije ponašao kao džentlmen, dok je engleski kralj Edvard VII smatrao da je lično obmanut. Ali Forin ofis nije mogao da razumije srpski protest. Pošto ni Izvoljski nije u dovoljnoj mjeri naišao na razumijevanje u Londonu, Milovanović je predocio Greju u čemu se sastoje srpski zahtjevi. Engleska je obećala podršku Srbiji uz uslov da je i ruska podrška čvrsta. Šef britanske diplomatiјe Čarls Harding nije se izjasnio o teritorijalnim kompenzacijama Srbiji i Crnoj Gori. I Francuska je Izvoljskom i Milovanoviću stavila na znanje da će njeno držanje zavisiti od stava Engleske. Francusko-njemački sindikat u Maroku između Šnajdera i Krupa morao je da utiče na francusku poziciju, ali je presudnije bilo držanje njenih saveznika Rusa i Engleza. Ni francuska štampa nije digla galamu zbog kršenja 25. tačke Berlinskog kongresa, pa se ni francuska vlada nije moralna brinuti zbog javnog mnjenja.³

Najsloženija pozicija bila je ruska, jer je Rusija bila najviše zainteresovana za balkanske prilike. U ruskoj javnosti nisu se mogli olako odreći slovenske solidarnosti, niti je bilo jednostavno ostaviti jednovjernu i jednokrvnu srpsku braću da se nose s moćnom Austro-Ugarskom. Vješti Nikola Pašić je u prvi plan istakao načelo narodnosti, ukazujući na Bosnu i Hercegovinu kao na zemlju u kojoj je prisustvo Srba očigledno, pa se Beograd nije mogao odreći svog naroda kojem treba pružiti bar autonomiju. Jake Pašićeve veze sa slovenofilima i kadetima mogle su da zaljuljaju russki kabinet, pa i da ga sruše u slučaju da on ne odobri sazivanje međunarodne konferencije o bosanskom pitanju. Izvoljski se osjećao izigranim kad je lukavi Erental odlučio da objavi prepisku s Petrogradom, jer je svakome bilo jasno da se Rusija prethodno saglasila da se Bosna i Hercegovina pripove dvojnoj Monarhiji, a da Austro-Ugarska docnije na međunarodnoj konferenciji podržи Rusiju da dobije slobodan prolaz kroz moreuze Bosfor i Dardanele. Nevolja je bila u tome što je bečka diplomatiјa, uz rusku saglasnost, već imala Bosnu i Hercegovinu u svojim rukama, a Rusija je trebalo da čeka hoće li biti išta od međunarodne konferencije. Petrograd je bio pogoden zbog habsburških intriga, jer se dogovarao na račun svojih slovenskih prijatelja. Ako je tako, ko je onda mogao da vjeruje u slovensku solidarnost kad je ona na djelu iznevjerena od najistaknutijih russkih političara. Ni ruska štampa, ni ruske političke stranke nisu bile ravnodušne kad je bila u pitanju sudbina prijateljskog srpskog naroda.

Milovanović nije vjerovao Turcima, svjestan da su skloni da se novčano pogađaju s Bećom. On je Portine prijedloge protiv Bugarske saop-

² Die grosse Politik der europäischen Kabinete 1871—1914 (u daljem tekstu GP). Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, v. XXXVI/1, № 8889, Berlin 1926, S. 106; DSIP, Hartije Milovana Milovanovića (dalje MM)-2, MM-8, MM-10; DSIP, Srpsko poslanstvo Cetinje, pov. 30-IX-1908, pov. 4. X 1908, telegram Jovanovića-Milovanoviću i telegram Milovanovića-Jovanoviću.

³ DSIP, PO, f. I, dosije V, pov. 1965 od 7. X 1908; pov. 1966 od 7. X 1908; pov. 2054 od 12. X 1908, Grujić-Milovanoviću; Dr Lj. Aleksić-Pejković, n.d., str. 426—427.

štavao Rusiji, izjašnjavajući se za slovensku solidarnost. A i Turci su srpske prijedloge rado prenosili austrougarskoj diplomatiji. Očevidno je bilo da se teško mogla uspostaviti harmonija između starih neprijatelja. Srbija je pokušavala da dobije englesku podršku u Carigradu, a i Rusija se trudila da stvari nekakav balkanski blok usmijeren protiv Austro-Ugarske. I u Rusiji je bilo razlika u vezi s aneksionom krizom. Predsjednik ruske vlade Petar A. Stolipin, opirući se na kadete, oktobriste i krajnju desnicu, bio je za koaliciju balkanskih država i Turske protiv dunavske monarhije. Iza Izvoljskog je stajao ruski car Nikola II, pa mu je on i naložio da ne vodi polemiku s deputatima prilikom rasprave u Dumi.⁴

Poslanik Srbije u Francuskoj Mihajlo Vesnić je 25. IX (8. oktobra po novom kalendaru) 1908. javio telegramom Milovanoviću da je Izvoljski iz Pariza savjetovao Srbima da budu hladnokrvni i da zaključe neophodan sporazum s Crnom Gorom. Istog dana stigao je telegram iz Petrograda od srpskog poslanika Dimitrija Popovića u kome je istakao da mu je zamjenik Izvoljskog N. V. Čarikov izjavio da se Rusija neće protiviti aneksiji, ali će se zalagati za međunarodnu konferenciju i teritorijalne kompenzacije Srbiji i Crnoj Gori. Sutradan je Popović javio da srpska mobilizacija može da razjari Austro-Ugarsku »što bi bilo propast Srbije, Srpsva i niko nam neće moći pomoći, ceo svet hoće mir.«⁵

Već 27. IX/10. oktobra 1908. francuski poslanik u Beogradu predao je Milovanoviću predstavku sa zahtevom da Srbija ispolji miroljubivost, a Rusija je prijetila da će u slučaju srpske neposlušnosti ostaviti Srbiju bez pomoći i neće je moći da »sačuva od nesreće.« Istog dana je srpski poslanik u Parizu Vesnić prenio uvjeravanja Izvoljskog da se stvari povoljno razvijaju, jer su austrougarske trupe na putu da se povuku iz Sandžaka.⁶

I Grujićev telegram iz Londona od 30. IX (po starom kalendaru) sa državao je slične tvrdnje Izvoljskog, ali on nije razumio šta treba Srbiji i Crnoj Gori »jezik između Bosne i Sandžaka«, dodajući da će od toga biti »štete«. Istog dana je srpski poslanik u Petrogradu Dimitrije Popović poslao telegram srpskom Ministarstvu inostranih dela u kojem je procjenjivao da je Izvoljski uspio da sve sile okupi u osudi čina Austro-Ugarske. Iz svih izvještaja srpskih diplomatata iz Rima, Carigrada, Cetinja, Petrograda, Londona i Pariza proizlazilo je da su sile Antante stupile u međusobne konsultacije u vezi s narednim koracima. Antanta je bila uznemirena zbog načina na koji je izvedena aneksija (»svršeni čin«), ali se nije moglo tvrditi da je ona odričala Austro-Ugarskoj pravo na pripajanje Bosne i Hercegovine. Engleskoj nije bilo do teritorijalnih kompenzacija koje bi bile na

⁴ DSIP, MM-1, MM-3, MM-4; Jovan Cvijić, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, Beograd 1908, str. 49; Dimitrije Popović, *Uspomene iz aneksione krize*, Srpski književni glasnik, 15. III 1927, str. 438; Predstavka Srpskog univerziteta ruskim univerzitetima o aneksiji Bosne i Hercegovine, Beograd 1908; M. Radusinović, *Rusko javno mnenje prema Srbiji i Crnoj Gori za vrijeme aneksione krize (1908—1909)*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1—4, Beograd 1981, str. 127—128; И. И. Астафьев, *Русско-германские отношения 1905—1911 гг.*, Москва, 1973, 75; И. В. Бестужев, *Борьба в России по вопросам внешней политики 1905—1911*, Москва, 1961, 74.

⁵ DSIP, PO, pov. 1822 od 25. IX 1908; Vesnić-Milovanović; f. I, d. II; PO, f. I, d. II, pov. 1846 od 26. IX 1908, Popović-Milovanović.

⁶ DSIP, PO, pov. 1854 od 27. IX 1908; PO, f. I, d. II, pov. 1864 od 27. IX 1908, Vesnić-Milovanović.

štetu Turske, a plašila se i nepovoljnog odjeka na muslimanske narode u njenim kolonijalnim posjedima.⁷ Austro-Ugarska je bila za konferenciju koja bi sankcionisala novonastalo stanje i aneksiju Bosne i Hercegovine. Pokušavajući da se predstavi kao miroljubiva sila prema Turskoj, povukla je svoje garnizone iz Prijepolja, Pribaja i Pljevalja. Engleska nije bila za otvaranje moreuza Bosfora i Dardanela u toku aneksione krize. U povjerničkom izveštaju iz Londona od 5. oktobra po starom kalendaru srpski poslanik Grujić ponovo je ukazao na razmišljanja Izvoljskog u kojima je ruski ministar inostranih poslova govorio o mogućem zaposjedanju Sandžaka od strane Srbije i Crne Gore kad prođe izvjesno vrijeme. Šef ruske diplomatičke opravdavao je bugarsko držanje i proglašenje njene nezavisnosti, iako nije izrekao saglasnost da je to učinjeno u pravom času. Prema njegovim riječima, Rusija je stvorila Bugarsku, pa o njoj mora da brine.⁸

Milovanovićev program nije naišao na razumijevanje u Engleskoj u pogledu teritorijalnih nadoknada Srbiji i Crnoj Gori. Englezi nisu htjeli da izazivaju Njemačku i pokazivali su obazrivost prema Dvojnoj monarhiji. Bili su skloni tome da male balkanske države Srbija i Crna Gora dobiju neke koristi, ali ništa više od toga. Proglašenje bugarske nezavisnosti izazivalo je Tursku, pa je Engleska ulagala napore da umiri Turke, razdražljive zbog vidljivog pada nekadašnje moći. Kružili su glasovi, koje su proturali austrougarski agenti, da će biti proglašena nezavisnost Albanije. Mladoturci, utonuli u brige koje su iz dana u dan narastale, neprestano su uvjeravali Srbiju da ona nema većeg prijatelja od Turskog carstva.⁹

Samo nekoliko francuskih listova nedvosmisleno su osudili aneksiju Bosne i Hercegovine (*Le Matin*, *L'Echo de Paris* i *Le Journal des Débats*). Engleski listovi su u većoj mjeri osudili aneksiju. Niz ruskih listova (Свет, Славянские известия, Слово, Новое время, Реч, Родной край, Родина itd.) oštro je napao Austro-Ugarsku. Ponovo se pokrenuo potisnuti »slavjanski motiv«, u štampi su doble znatan prostor uspomene učesnika rusko-turskog rata 1877–1878. godine, kao i sjećanja ruskih dobrovoljaca u odredu generala Černjajeva u Srbiji 1876. godine. Svi su ponavljali misao da se ruska krv nije uzaludno lila za slobodu balkanskih Slovena, niti zbog toga »da bi se povećao broj slovenskih robova u Austro-Ugarskoj.« U ruskoj štampi je bilo nagovještaja da će Izvoljski popustiti pred austro-ugarskim zahtevima.¹⁰

⁷ DSIP, PO, f. I, d. IV, pov. 1893 od 30. IX 1908, Grujić-MID-u; PO, f. II, d. II, pov. 2402 od 13. X 1908.

⁸ DSIP, PO, f. I, d. IV, pov. 1927 od 5. X 1908; pov. 1934 od 5. X 1908, Grujić-Milovanović; Arhiv Srbije (AS), Đorđe Simić (dalje DS) izveštaj od 24. IX 1908; Bošnjak (kal. za 1910), Sarajevo, s. 78; Milorad Radusinović, *Vojnopolička nestabilnost na granici Crne Gore i turskog Sandžaka za vrijeme aneksione krize (1908—1909)*. Istoriski zapisi, Titograd 1980, br. 3, str. 112.

⁹ DSIP, PO, II, d. III, pov. 3463, 19. X 1908, Grujić-Milovanović; Momtchilo Nintschith, *La crise bosniaque (1908—1909) et les Puissances Européennes*, tom second, Paris 1937, p. 347—351.

¹⁰ DSIP, PO, f. II, d. VI, pov. 2661 od 7. XI 1908; u Engleskoj su liberali bili za sukob s Njemačkom, ali su laburisti, na koje su se liberali oslanjali, bili protiv sukoba i rata s Centralnim silama; Слово, С.—Петербург, 7-XI-1908, I; „Славянские известия“, No. 6, С.—Петербург, 1908, ст. 225, 232; „Новое время“, С.—Петербург, 18/31 октобра 1908, No. 11711.

Izvoljski se našao u teškoj poziciji. Na njega su vršile pritisak pro-germanske struje u ruskom društvu i Dumi, ali i slovenofili koji su ga napadali zbog neodlučnosti. Njegovu poziciju je trebalo da ojača britanska podrška. Englezi su posmatrali aneksione pitanje kao evropsko, pa je ono moglo biti rešeno samo uz prisustvo Rusije. Od čvrstine ruskog stava zavisio je i položaj Srbije s Crnom Gorom. Rusija se trudila da izmiri Bugare i Turke, pa da Turci dobiju odštetu. Petrograd se radovao zbog zaključenog vojnog saveza između Srbije i Crne Gore, jer je time prestao i period zahlađenih odnosa između Cetinja i Beograda.¹¹

Vojni savez između Srbije i Crne Gore od 11. oktobra 1908. bio je zaključen u vrijeme kad su Turska i Bugarska mobilisale svoju vojsku i kad se mogao očekivati međusobni sukob. Ni silama Antante, ni Srbiji i Crnoj Gori taj sukob nije odgovarao, jer je zaoštravao prilike na Balkanu koje su već bile dovoljno nestabilne i opasne za evropski mir. Tražio se izlaz iz napete situacije. Bojkot austrougarske robe u Turskoj, Crnoj Gori i Srbiji nije u tolikoj mjeri pogađao Austro-Ugarsku koliko zemlje u kojima je bio prisutan. Nije bila spokojna ni crnogorska vlada. Manifestacije u Srbiji i Crnoj Gori uticale su na njeno držanje. I Cetinje je uputilo emisare: predsjednika vlade dr Lazara Tomanovića u Rim, Lazara Mijuškovića u Petrograd, a brigadira Janka Vukotića u Beograd i Carigrad. Kneževska vlada je silama potpisnicama Berlinskog ugovora uputila notu u kojoj je saopštavala da je, pošto je i Austro-Ugarska svojevoljno prekršila 25. član Berlinskog ugovora, odlučila da se osjeća oslobođenom obaveza koje proističu iz primjene 29. člana pomenutog ugovora. Prema 29. članu Berlinskog ugovora, Crna Gora nije imala puni suverenitet na svom primorju između Bara i Bojane. Knez Nikola I Petrović Njegoš očekivao je, posebno od sila Antante, podršku u vezi sa sazivanjem međunarodne konferencije. On je ostavljao mogućnost da u slučaju njenog neodržavanja ili neuspjeha sam riješi hoće li Crna Gora ući u rat ili ne. Iz jednog Vesničevog izvještaja Peri Velimiroviću od 12. oktobra 1908. bilo je jasno da od držanja Njemačke zavisi i ponašanje sila Antante.¹²

Poslanici velikih sila u Beogradu su 19. i 20. oktobra 1908. (po st. kalendaru) preduzeli korake da umire Srbiju. Učinili su to i 2. XI 1908. godine, uvjeravajući je da koncentracija trupa Monarhije na srpskoj granici ne predstavlja veliku opasnost. Rusi su vršili izvjestan pritisak na Bugarsku kako bi ostala neutralna ili u savezu sa Srbijom protiv Austro-Ugarske. Položaj Rusije je bio najsloženiji: vezivao ju je dogovor Izvoljskog s Erentalom koji je predviđao saglasnost s aneksijom Bosne i Hercegovine Dvojnoj monarhiji, uznemiravala ju je sopstvena javnost u kojoj nisu ugasla slovenska osjećanja, prisutna i u Srbiji i Crnoj Gori, pa nije mogla da male slovenske države ostavi bez ikakve podrške, bugarsko-tur-

¹¹ D. Popović, n.d., SKG, 15. III 1927, 438—439; D. Popović, *Milovan Milovanović i aneksija*, SKG, 1. IV 1938, br. 53, 496; Glas Crnogorca, 17. XI 1908, st. 1—3; „Вестник Европы“, т. I, 1/14 января 1909, ст. 391.

¹² DSIP, Srpsko poslanstvo Cetinje (dalje SPC), pov. 4. X 1908, Jovanović-Milovanoviću; »Glas Crnogorca«, 11. X 1908, str. 1—3; 17. X 1908, str. 1—3; Pedeset godina na prestolu Crne Gore (1860—1910), s. 44; DSIP, PO, f. II, d. I, pov. 2051 od 12. X 1908, Vesnić-Milovanoviću.

ska trvjenja su bila dodatna briga ruske diplomatiјe, a na probi je bila i solidarnost članica Antante.¹³

Rusija je bila za međunarodnu konferenciju i predlagala je devet tačaka tog skupa. Međutim, Austro-Ugarskoj i Njemačkoj se nije dopadala 7. tačka ruskog prijedloga, jer se njom predviđalo da Srbija i Crna Gora dobiju teritorijalne nadoknade uz prihvatanje aneksije. Prema izveštaju iz Londona od 31. oktobra 1908. godine, srpski poslanik S. Grujić javio je predsjedniku srpske vlade Peri Velimiroviću da se London zalaže za poštovanje odluka Londonske konferencije iz 1871. godine prema kojima velike sile ne mogu da jednostrano krše međunarodne ugovore. Srpski masoni su bili u čvrstim vezama s francuskim masonima, posebno sa Grand Orient de France, a srpski ministar Milovanović je bio u vezi s italijanskim masonima. Za razliku od Milovanovića, Pašić se zauzeo za autonomiju Bosne i Hercegovine pod sultanovim sizerenstvom. Lukavi srpski političar je istakao maksimum srpskih zahtjeva, ali minimalni program teritorijalnih kompenzacija ostavio je u rezervi u slučaju da propadne prvo-bitni prijednog. Pašić nije bio naklonjen Milovanovićevoj diplomatskoj inicijativi, jer je vjerovao da je on mek i odveć savitljiv političar, sklon da popušta i da ide na ustupke.¹⁴

Srpska diplomatiјa je budno pratila svaki britanski signal u korist Srba. Prema jednom izveštaju srpskog poslanika iz Londona od 31. oktobra 1908. godine, britanski arheolog Artur Evans bio je voljan da se kod mlatodurskog komiteta u Carigradu zauzme za Srbiju. Na drugoj strani, Pašić je krajem oktobra 1908. molio ruskog cara Nikolu II da pomogne srpskom narodu »svojom moćnom rukom i svojim moćnim glasom«, podsetivši ruskog suverena da se mora zaustaviti germanski prodor na štetu Slovena.¹⁵

Ambasadori velikih sila u Beogradu su početkom novembra savjetovali Srbiji da ne gomila trupe na granici. To je brinulo i ruskog ministra inostranih poslova Izvoljskog, koji se plašio da vojna stranka u Beču ne preuzeće inicijativu od političara i iznudi vojni obračun sa Srbijom i Crnom Gorom. U isto vrijeme srpski poslanik u Parizu Mihajlo Vesnić je ukazivao na simpatije među nekim Francuzima za Austro-Ugarsku. Riječ je bila o katoličkim strujama, prisutnim u višim državnim krugovima, koje su u Franji Josifu I vidjeli pouzdanog vladara, odanog katoličanstvu. Predlagao je da borba protiv Beča i njegove politike kreće iz Londona uz snažnu podršku ruske diplomatiјe. U Francuskoj se moglo zapaziti da su ipak u porastu one snage koje su smatrali da treba u interesu Francuske podržati Srbiju (slobodni zidari, vlada Žorža Klemansoa, dio francuske štampe), ali je bilo očigledno da je engleska podrška ipak bila jača i jasnije ispoljena.¹⁶

¹³ DSIP, PO, f. II, d. III, pov. 2477 od 20. X 1908, Spalajković-Velimirović; f. II, d. IV, pov. 2606 od 3. XI 1908.

¹⁴ DSIP, PO, f. II, d. IV, pov. 2562 od 31. X 1908, Grujić-Velimirović; f. II, d. IV, pov. 2568, 31. X 1908, Pašićeva zabilješka u »Grand Hôtel d' Europa« u Petrogradu; M. Nintchith, n.d., t. II, p. 96; Lj. Aleksić-Pejković, n.d., 441—443.

¹⁵ DSIP, PO, pov. 2563 (f. II, d. IV), 31. X 1908, Grujićev izveštaj; f. II, d. IV, pov. 2568 od 31. X 1908, Pašićeva zabilješka u Petrogradu.

¹⁶ DSIP, PO, f. II, d. V, pov. 2628 od 6. XI 1908; f. II, d. V, pov. 2641 od 8. XI 1908, godine, Vesnićev izveštaj iz Pariza.

Prema izvještaju srpskog poslanika Grujića od 7. novembra 1908. godine bilo je vidljivo da je Engleska uporno nastojala da umiri Srbiju i otkloni njene strepne u pogledu rata, preporučujući miroljubivo držanje. Niko od sile nije bio spremna da ugazi u rat, niti je Rusija krenula u tom pravcu, pa je Srbija mogla ostati sama. Čarls Harding je podvukao da Austro-Ugarska nije u stanju da primora Evropu da prizna aneksiju Bosne i Hercegovine, ali je postavio pitanje kakva je korist od toga. Pitanje aneksije je ostalo otvoreno, ali u tome je ležala i opasnost da zbog njega kasnije i bukne rat.¹⁷

Srpski masoni koji su takođe bili aktivni u aneksionoj krizi, usmjerili su aktivnost ka poznatoj francuskoj masonske loži (Grand Orient de France). Srpski ministar spoljnih poslova Milovan Milovanović imao je do dire s italijanskim masonima. U zapadnoj štampi, engleskoj i francuskoj, bilo je napisa da Srbija neće imati istinsku nezavisnost dok ne dobije izlaz na more. Rusko insistiranje na poštovanju međunarodnog prava nije imalo veliki odjek iz više razloga. Pozicija ruske diplomatičke bila je utočište teža što se Rusija još prije aneksione krize načelno dogovorila da prihvati aneksiju Bosne i Hercegovine, a Austro-Ugarska se saglasila da se moreuzi Bosfor i Dardanele otvore za rusku flotu, ali tek na međunarodnoj konferenciji. Problem je bio na koji način privoljeti Dvojnu monarhiju da sjedne za konferencijski sto s ostalim silama. Vojnim pritiskom to nije mogla, pa je Rusiji preostao jedino diplomatski dijalog i verbalno nepristajanje na austrougarski svršeni čin. Ruski pravci u Dumi V. A. Maklakov, N. A. Homjakov, V. A. Bobrinski, A. I. Gučkov i drugi uzalud su mogli da prijete vlasti i ministru spoljnih poslova Izvoljskom, jer ga je dogovor s Erentalom sputavao u diplomatskoj inicijativi.¹⁸ U napetoj situaciji, kad je Austro-Ugarska uvjерavala Rusiju da nije izvršila mobilizaciju, niti je koncentrisala vojsku oko srpske granice, pa nema neposredne ratne opasnosti, a Rusija i druge sile Antante umirivale Srbiju da ne preduzima nikakve rizične korake koji bi mogli da izazovu Beč da interveniše, jedino je bilo jasno da je kriza otvorena i da rasplet još nije nastupio. U pariskim službenim krugovima, prema srpskim procjenama, preovladalo je uvjerenje da se Austro-Ugarska odrekla svog »hodnika« kroz Sandžak, pa je stoga povukla iz njega vojne garnizone, nagovještavajući novi pravac prodora, odnosno »da put za Makedoniju vodi preko doline Morave«.¹⁹ Engleska je ohrabrilala bojkot austrougarske robe u Srbiji, Crnoj Gori i Tur-

¹⁷ DSIP- PO, pov. 2661 od 7. XI 1908, izvještaj iz Londona.

¹⁸ Arhiv Srbije (dalje AS), Đorđe Simić (DS), pov. izvještaj 547 od 25. X 1908; DSIP, PO, f. II, d. VI, br. 2675, telegram Košutića-MID-ii; f. III, d. IV, pov. 2914, 9. XII 1908, Popović-Milovanoviću; Государственная Дума, третий созыв, Стенографические отчеты 1908, часть I, заседание с 15 октября по 20 декабря 1908, с. 23, с. 2150, 2622—2623, с. 2649, 2678, 2687; Сборник воспоминаний, Михайловцы, выпуск 2-й, Белград 1937, стр. 139; Дарданели и борба за Средоземно море, Документи данашњице, бр. II, Београд 1939, ст. 16.

¹⁹ DSIP, PO, f. III, d. I, pov. 2725 od 19. XI 1908, izvještaj iz Petrograda; f. III, d. I, pov. 2728 od 19. XI 1908; AS, DS, pov. izvještaj iz Beča br. 551 od 28. X 1908, Simić-Milovanoviću; DSIP, Hartije Milovana Milovanovića (dalje MM), MM-2; Muzej Cetinje (MC), fond Nikola I, br. 366 od 1908; Dimitrije Đorđević, Milovan Milovanović, Beograd 1962, str. 108; Arhiv Crne Gore Cetinje (ACGC), Ministarstvo inostranih djela (MID), akt 5709 od 10. X 1908.

skoj, ali ovu uzajamnu solidarnost balkanskih zemalja u nevolji nije pratilo i efikasan politički i vojni dogovor.

Diplomatska pozicija Rusije bila je najteža i najsloženija. Tajni memorandum Izvoljskog Erentalu od 19. juna/2. jula 1908. godine, kojim se priznавала aneksija Bosne i Hercegovine, dovela je ruskog ministra inostranih poslova u gotovo bezizlaznu poziciju. Beč nije mogao da, u saradnji s Rusima, otvori turske moreuze, jer je Engleska bila protiv pokretanja tog pitanja. Austro-Ugarska nije mogla sama da riješi bosansko pitanje, ali je tražila puteve da privoli Njemačku na svoju stranu. Približavanje Petrograda Londonu navuklo je bijes njemačkih vladajućih krugova. Istina, bilo je glasova u ruskoj prijestonici da se ide na sporazum s Njemačkom, a da se Engleska zaobiđe, ali to mišljenje nije preovladalo. Tim kolebanjima Rusija je u Njemačkoj stekla neugodnog protivnika koji je nekada važio kao garant ruskih interesa. Izvoljski je skrivaо do posljednjeg časa prihvatanje aneksije od ruskih prijateljskih država Srbije i Crne Gore, nastojeći da zadrži događaje pod kontrolom. Rusija se plašila i aveti revolucije koju bi rat s blokom Centralnih sila mogao da pokrene, a njeno pomirljivo držanje bilo je uslovljeno i rovitim unutrašnjim stanjem. Izvoljski se nije u dovoljnoj mjeri pokazao kao »zaštitnik Slovena«, a nije odbranio ni ruske interese. Morao je da se opravdava pred zapadnim saveznicima, posebno zbog razgovora s grofom Erentalom u četiri oka. Predsjednik ruske vlade P. A. Stolipin, zamjenik Izvoljskog N. V. Čarikov i neki ministri u ruskoj vladi okomili su se 2. oktobra 1908 (po novom kalendaru) na šefa ruske diplomatiјe. Strategija Stolipinova se zasnivala na činjenici da je Izvoljski napravio krupnu grešku, da je upao u Erentalovu klopku i zatražio je njegovu ostavku. Kad mu to nije uspjelo, znao je da je bar uzdrmao položaj Izvoljskog i da je njegov formalan pad samo pitanje vremena.

Izvoljski se, uz podršku ruskog cara Nikole II, nije lako predavaо. Poslije konsultovanja u centrima evropskih sila, Izvoljski je, namjeravajući da spasi bar nešto, pokrenuo ambiciozan program međunarodne konferencije u 9 tačaka:

- 1) priznanje bugarske nezavisnosti i regulisanje njenih obaveza prema Turskoj, kao i pitanje transbalkanske željeznice,
- 2) priznanje aneksije Bosne i Hercegovine,
- 3) vraćanje Turskoj Novopazarskog sandžaka,
- 4) razmatranje člana 23. Berlinskog ugovora koji se odnosi na Makedoniju i na prisajedinjenje Krita Grčkoj,
- 5) razmatranje člana 61. Berlinskog ugovora o turskoj Jermeniji,
- 6) razmatranje ograničenja prava suvereniteta Crne Gore u svom primorju i izmjena članova 26–33. Berlinskog ugovora,
- 7) kompenzacije za Srbiju i Crnu Goru,
- 8) prava zemalja u korišćenju Dunava i u Dunavskoj komisiji,
- 9) razmatranje novih turskih kapitulacija i poštanskih zavoda.

Ruska diplomatska ofanziva, nedovoljno podržana i od ruskih saveznika iz kruga Antante, nije urodila plodom. Beč je lako suzbio miroljubivu inicijativu Petrograda na mudar način, jer se u načelu nije protivio međunarodnoj konferenciji, već je jedino tražio da se unaprijed utvrdi njen program. Bałplac je, vješto i zaobilazno, onemogućavaо da se aneksija

dovodi u pitanje, a konferencija je trebalo jedino da prizna postojeće stanje u Bosni i Hercegovini. Kao nepromjenjeno stanje, stvoreno aneksijom, smatralo se i ono u kome se našao srpski narod. Srbi su, međutim, isticali da je Bosna i Hercegovina srpska i da se time razbija cjelina srpskog naroda. Odbijanjem posebnih srpskih zahtjeva, u vezi sa teritorijalnim nadoknadama Srbiji i Crnoj Gori, posebno tačke 7, austrougarski diplomati su nastojali da ponize i Ruse, koji su se mlako zauzimali za usvajanje pomenutih odredbi. Petrogradske diplomatice je više lutilo saznanje da je Beč, uz njemački blagoslov, odlučio da se drzne da prekrši princip nekršenja međunarodnih ugovora bez dogovora velikih sila, što je postigнуto na Londonskoj konferenciji 1. I 1871. godine. Ni ostalim članicama Antante, Francuskoj i Engleskoj, nije se sviđalo ovakvo jednostrano kršenje međunarodnog sporazuma, ali nisu od toga pravili pitanje, vjerujući da i oni mogu doći u sličnu poziciju. Njih je više smetalo što se tim činom poboljšavaju ukupne pozicije bloka Centralnih sila i što to ide u prilog jake Njemačke koja je već ispoljavala hegemonizam u nadmetanju s drugim silama.

Po Rusiji su kružile priče da se savez s Engleskom ne isplati i gomilalo se neraspoloženje prema britanskoj diplomaciji. Turska je sve manje bila voljna da i u 1909. godini produži bojkot austrougarske robe. Njemačka je krajem 1908. pokušavala da primami Francusku i odvoji je od Rusije, želeći da izoluje Petrograd. Pariz je sve više dolazio do zaključka da, ukoliko neće da ugazi u rat, mora da izvrši jak pritisak na Ruse da popuste. Francuzi su se kolebali da to ostvare, plašeći se da zbog sve očiglednijeg njemačkog prisustva, to može da dovede Antantu do rasula. Bilo je jasno da se Beč neće složiti s pitanjem autonomije Bosne i Hercegovine pod sultanovim sizerenstvom. Austro-Ugarska se trudila da odbrane mogućnost i teritorijalne nadoknade Srbiji i Crnoj Gori. Bila je sve bliže sporazu s Turskom kojoj je za priznavanje aneksije namjeravala da plati 2,5 miliona lira.²⁰ Velike sile su savjetovale Srbiji i Crnoj Gori umjerenost, a one su bile najviše pogodene, pa su se tim najteže mirile. Udaljavanje Turske od Srbije rezultiralo je i zabranom prevoza oružja za Srbiju preko turske teritorije. To je dodatno pogoršalo položaj Srbije i dovele je u izolaciju u trenutku kad je rat početkom 1909. godine mogao da izbije. Kako se sporazum Austro-Ugarske i Turske privodio kraju, Beč se sve više osjećao nesputanim da pritiskuje Srbiju. Ali Beč nije mogao da zaplaši Rusiju sve dok se Njemačka ne uključi u tu akciju. U tom času Berlin je još strpljivo čekao. Rusija je posredovala da pomogne Bugarskoj i da njen dug Turskoj prebac na svoja pleća. Istovremeno, Turska nije više plaćala ratnu odštetu Rusiji, što je pogorsavalo položaj Beograda i Cetinja.

²⁰ DSIP, MM-8; DSIP, PO, izvještaj iz Budimpešte pov. 2401 od 10. X 1908, Petković-Velimirović; D. Popović, *Memoari Aleksandra Petrovića Izvoljskog*, SKG, 16. IX 1923, 128; D. Popović, Milovan Milovanović i aneksija, SKG, 1. IV 1938, 49; A. Jelačić, *Rusija i Balkan*, Beograd 1940, str. 96; M. Radusinović, *Pritisak austrougarske flote na Crnu Goru u vrijeme aneksione krize 1908—1909. g.* Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXVI, Kotor 1978, str. 102—103; Архив внешней политики России (АВИП), ф. Канцелярия, 1908 г., д. 210, лл. 120—121; Исторический архив, Москва, 1962, No. 5; Н. И. Карапеев, *История западной Европы в начале XX века, второе издание*, Москва 1920; стр. 436; И. И. Астафьев, ст. 145, 153, 154—155; И. В. Бестужев, 75.

Srbija nije bila zadovoljna ni pisanjem francuske štampe. Prema izvještaju Grujića Milovanoviću od 23.I/5. II 1909. godine, Srbija bi izgubila engleske simpatije ako bi nesmotreno zaratila, a jedino je još ruska stampa bila raspoložena da donekle podrži Beograd.²¹

Ni novi srpski memorandum iz januara 1909. godine nije ulivao nadu Srbima. Srbiji je manje teškoće zadavala, bar na riječima, ratoborna i nepredvidljiva Crna Gora. Znajući sklonost Crnogoraca, kako je to više puta bilo u prošlosti, da se upuste u ratni rizik i da prenagle, beogradski diplomati su nastojali da bar nagovore kneza Nikolu da ne čini ništa bez dogovora s njima. Morala se ispoljavati i opreznost u času kad je izgledalo da ni rat nije nemoguć. Najgora situacija je bila u Rusiji u koju su se Srbi najviše pouz davali. Sami Rusi su računali da će tek kroz pet godina stanje u vojsci biti mnogo bolje i da će ona zauzeti svoje poljuljano mjesto među velikim silama. Ruska pomoć na diplomatskom planu nije davala one plodove kojima su se u Beogradu još nadali. To je moglo značiti da Srbi, u vojničkom pogledu, mogu da budu izloženi napadu od strane Austro-Ugarske, a da to Antanta posmatra sa strane bez većeg uplitanja. Stare obaveze prema Beču sputavale su rusku diplomaciju, a njih je uoči izbijanja krize ponovo osnažio Izvoljski, u slobodnjem kretanju i u aktivnijoj podršci u rješenju srpskog pitanja.²²

Ruske političke stranke izjasnile su se protiv aneksije Bosne i Hercegovine. Ljevica i centar u tom pogledu bili su solidarniji od desnice. Naravno, bilo je pojedinaca koji su zbog svog germanskog porijekla ili simpatija prema germanskom bloku imali drukčije mišljenje. Njihov glas je bio usamljen zbog jednodušnosti ruskog javnog mnijenja u osudi aneksije. Političke partije (oktobristi, kadeti, radnici, social-demokrati i drugi) u dobroj mjeri nisu prenaglijivali u optužbama protiv vlade, iako se vidjelo da je položaj Izvoljskog ozbiljno uzdrman. Ruski parlamentarizam je još bio mlad i nije još uvijek bio istinsko narodno predstavništvo. Sažrijevalo je i rusko javno mnjenje. Narod Rusije, suviše dugo odsutan s političke scene, koji još nije naučio sve o političkim podvalama i demagoškim prvacima, još je čekao da zauzme mjesto koje mu je pripadalo.²³

Milovanovićev program sa teritorijalnim kompenzacijama za Srbiju i Crnu Goru podržavale su Engleska i Francuska, nastojeći da tako snažnije vežu i Rusiju, zbog njenih slovenskih, rođačkih simbola. Izgledalo je da je on realniji od Pašićevog programa autonomije Bosne i Hercegovine sa osloncom na Tursku u spoljnoj politici i podrškom muslimanskog živ-

²¹ DSIP, PO, f. III, d. VII, pov. 3595 od 21. X 1908, Vesnić-MID-u; f. XIII, d. III, Razno, broj 3766 od 1. XII 1908, izvještaj protve Milana Đ. Đurića; f. VII, d. II, pov. 497 od 24. II 1909; f. VIII, d. IV, pov. 195 23. I 1909, Grujić-Milovanoviću; DSIP, SPC, telegram Jovanovića-Milovanoviću od 7. I 1909; Cetinjski vjesnik, 13. I 1909, str. 1—2.

²² *Belgische Aktenstücke 1905—1914* (dalje BA), Vierter Band, Berlin 1925, S. 128, S. 120, S. 177; DSIP, MM-4, MM-17; DSIP, SPC, strogo pov. 20. XII 1908, Jovanović-Milovanoviću; depeša od 24. I 1909, izvještaj od 2. II 1909, Jovanović-Milovanoviću.

²³ DSIP, PO, f. VIII, d. X, br. 294 od 3. II 1909; Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje ABIHS), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), pov. 2025, cirkular Bertholda-Erentala 22/9 nov. 1908; Boleslav Koskovski, *Ruske stranke u Državnoj Dumu*, »Delen«, Beograd, avgust 1908, knjiga 148, st. 202; „Государственная дума“, 21—23, 2629, 2653, 2679, 2682; „Родина“, 11-I-1909, с. 1—4; „Реч“, 5. III 1909, 1—3; „Родной край“, 28-XI-1908, ст. 1—2; „Славянские известия“, No. 2, 1909, ст. 245; No. 4, 1909, ст. 575; „Морской сборник“, No. 6, Июнь 1909.

Ija na tlu Sandžaka i Bosne i Hercegovine. Mladoturci nisu bili voljni da se udruže sa Srbijom, a nije se mogao braniti ni princip narodnosti, pa ni posebna prava Srba na Bosnu i Hercegovinu. Više se moglo podržati pravo sultanovog sizerenstva na Bosnu i Hercegovinu. Približavanja Porte Beču udaljavalo je Srbe od uspjeha, pa su Milovanovićev i Pašićev program bili osuđeni na neuspjeh.²⁴

Antanta je sve više zahtjevala da Srbija i Crna Gora istaknu minimum svojih zahtjeva. Crnogorski knez Nikola se u januaru 1909. godine zanosio mišju da Tursku, uz novčanu naknadu, mogu pridobiti da ustupi dio Novopazarskog sandžaka s ciljem da se teritorijalno povežu Srbija i Crna Gora. Računalo se na diplomatsku podršku članica Antante i na blagonaklonost Turskog carstva. Još u januaru 1909. Turci su pokušavali da sve uvjere da Bosna i Hercegovina neće biti prodata za novac. To nikoga nije moglo da umiri, niti da ubijedi da je takva tvrdnja zasnovana na činjenicama. Prema izvještaju iz Beča od 19. I 1909. godine, upućenog srpskom Ministarstvu inostranih poslova, evropske sile su zainteresovane za mir. U Beču je bila sve snažnija »vojnička« struja (u kojoj su najaktivniji bili prestolonasljednik Franc Ferdinand i načelnik Generalštaba Konrad fon Hecendorf). Ona je zagovarala, što je posebno izazivalo zebnju u zemljama Antante, brz prepad i kapitulaciju Srbije, zauzeće Beograda i tri okruga. Zaposjednuto područje bi se držalo pod okupacijom sve dok Srbija ne isplati tešku ratnu odštetu. U slučaju srpskog popuštanja, Srbiji se nudio povoljniji trgovinski ugovor i željeznička veza s Jadranom preko austrougarskog tla.

Za miroljubiv rasplet zalagali su se car Franjo Josif I i ministar spoljnih poslova Alojz Erental. Naravno, mogli su se protiv Srbije i Crne Gore koristiti svi verbalni pritisci, uključujući i ultimatum, kao posljednji korak prije vojnog prepada.²⁵ Prema srpskom izvještaju iz Londona od 12. februara 1909. godine, ruski otpravnik poslova obavijestio je Greja da će Rusija, u slučaju austrougarske intervencije protiv Srbije, morati da interveniše. Jedino se nije znalo da li je to bio službeni stav ruske vlade ili je tu izjavu ruski diplomat dao na svoju ruku. Ni naredni Grujićev izvještaj iz Londona o razgovorima sa Hardingom nije ulivao nadu. Srpski memorandum sa istom sadržinom činio mu se »prava ludost«. Englezi su uvjerali Srbe da ih razumiju, da su povređeni, ali im nije ugrožena ne-

²⁴ AS, Miroslav Spalajković (MS)-46; DSIP, MM-1—3; ABiHS, ZMF, pov. 1791 od 26. X 1908.

²⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (dalje AVII), Arhiv stare srpske vojske (ASSV), popisnik 14, k. 17, f. II, pov. 160, Vojni izaslanik (VIC) Carigrad, 8. X 1908; AS, DS, pov. izvještaj 551, Simić-Milovanoviću, 28. X 1908; DSIP, MM-2, MM-3, MM-10; DSIP, PO, f. VIII, d. IX, pov. 164 od 19. I 1909; f. III, d. 5, Srpsko poslanstvo Carigrad, 3011 od 31. XII 1908; PO, službeno, 18. X 1908, Novaković-Velimiroviću; DSIP, SPC, 6. I 1909, telegram Jovanovića-Milovanoviću; telegram Jovanovića-Milovanoviću 7. I 1909; strogo povjerljivo 124, Jovanović-Milovanoviću od 29. I 1909; ACGC, MID, pov. 5906, 25. X 1908; MID, Crnogorsko poslanstvo Carigrad (SPC), pov. 359 od 12. X 1908, Gregović-Tomanoviću; pov. depeša br. 400, 28-XI-1908, Gregović-Tomanoviću; Pogranični komesarijat Žabljak, f. I, 318 od 5. XII 1908; MC, Nikola I, broj 366 od 1908; Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit*, Band I, Wien-München 1925, SS 379—384, 631—634; »Cetinjski vjesnik«, 17. X 1908, str. 1—3; »Carigradski vjesnik«, 20. II 1909, 1—3; Spomenica Stojana Novakovića, Beograd 1921, 214; ABiHS, ZMF, pov. 204 od 18. I 1909, Palavičini-Erentalu; ABiHS, Zemaljska vlada, pov. 5630 od 7. X 1908.

zavisnost i opstanak. Iznenadni napad Dvojne monarhije na Srbiju izazvao bi Rusiju i druge sile Antante, pa bi nastao sukob širih razmjera. Ukoliko bi se Srbija odvažila da udari na crno-žutu monarhiju, što se nije moglo isključiti, ona bi ostala sama i niko joj ne bi pomogao. Srbija se bojala da Antanta ne ispolji pasivnost i u času kad se Beč, neizazvan, okomi na Beograd.²⁶

U Beču se sredinom februara 1909. godine pričalo da Rusija gomila svoje trupe u Galiciji kao odgovor na slično koncentrisanje snaga od strane Austro-Ugarske. Srpski izvještaji iz Petrograda potvrđivali su mišljenje da su Rusi gotovo teže doživjeli poraz u nadmetanju s Dunavskom monarhijom nego neuspjeh u ratu s Japanom. Ruski ministar Izvoljski je sve više vršio pritisak na Srbiju i ministra Milovanovića da se odrekne teritorijalnih ustupaka, ne uvažavajući srpske proteste. Jedino je obećao da će aneksija ostati i dalje otvoreno evropsko pitanje i da se neće moći riješiti bez učešća evropskih sila. Na rat Srbija nije smjela da računa. U ruskoj predstavci od 17. februara izražavala se podrška Srbiji zbog miroljubivog držanja, što je izazivalo simpatije u krugu ruske vlade, Dume i ruskog naroda, uz jasan stav da bi Srbija morala otvoreno da prizna da je pitanje Bosne i Hercegovine unutrašnja stvar Austro-Ugarske, te da Beograd nema nikakvih teritorijalnih zahtjeva, prepuštajući velikim silama da one štite srpske interese. Rusija je time ispoljila svoju popustljivost, ne videći način kako da pomogne ugroženoj Srbiji. Rusija je procjenjivala da Italija nije aktivna u aneksionoj krizi. Ipak, Rusija, Engleska i Francuska nisu mogle beskrajno zatezati spor, tražio se izlaz iz krize. Izvoljski je sagledavao i težak položaj Srbije, ističući da se Rusija mora suzdržati od akcije čak i u slučaju da Austro-Ugarska zaposjedne Srbiju. U tom slučaju Srbija će biti osuđena na životarenje »dok ne dođe moment raspada Austro-Ugarske«.²⁷ Nagovijestio je da će doći do sukoba germanstva sa slovenstvom i da će politika Rusije u budućnosti biti slovenofilska.

Krajem februara 1909. Rusija, Engleska, Francuska i Italija, zadovoljne odgovorom Srbije, trudile su se da uvjere Beč da treba da bude zadovoljan zbog umjerenog držanja Beograda. Mnogi su, bar na riječima, imali razumijevanja za dvije male balkanske države, Srbiju i Crnu Goru, kojima je Evropa preporučivala čutanje, radi opštег mira, u času

²⁶ DSIP, PO, f. IX, d. I, pov. 394 od 12. II 1909, pov. 400 od 15. II 1909, Grujić-Milovanoviću; f. VII, d. III, izvještaj iz Sofije, 21. III 1909; f. VIII, d. VIII, 8. I 1909, 48, pov. izvještaj iz Carigrada.

²⁷ GP, Band XXVI, № 8939, 9074, 9079; »Österreich-Angars Aussen Politik« (dalje AUAP), 1. Band, Wien und Leipzig 1930, № 182, 183, 822, 826 i 839; Document diplomatiques Français (1871—1914), tom XI, Paris 1931 (u daljem tekstu DDF), № 485, Legran-Pišonu, 8. X 1908, № 508, čiljan-ministru vojnom, 26. X 1908, № 590, Žirodon-Pikaru, 22. XII 1908; t. XII, № 159; BA, Vol. V, № 585; T. Tittoni, *Nuovi critici di politica interna ed estera*, Milano, 1930, p. 30; J. Martet, *Clemanceau peint par lui-même*, Paris 1930, p. 80; DSIP, PO, f. IX, d. I, pov. 442 od 20. II 1909; pov. 310 od 24. II 1909, Popović-Milovanoviću; АВИР, оп. 470, д. 137, лл. 214—215/Свербеев-Извольскому 11-XI-1908; лл. 346—348; Ю. А. Писарев, *Реакционная роль католицизма в освободительском движении югославских народов Австро-Венгрии*, „Вопросы истории“, религии и атеизма, т. 8, Москва 1959, стр. 144—149; К. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908—1909 гг. Пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964, 104.

kad je osiona Austro-Ugarska brutalno stezala njihov vrat narušavajući evropski mir i ravnotežu. Srbija i Crna Gora su se pitale hoće li Rusija reći nešto u korist panslavizma, pošto su te dvije države bile duhovno najbliže Rusiji, od koje se počela udaljavati i nezavisna Bugarska. Srpska cirkularna depeša od 25. II/10. III 1909. godine, s čijom sadržinom je prethodno upoznata Crna Gora, bila je upućena silama potpisnicama Berlinskog ugovora. Crna Gora je savjetovala Srbiji da se ne odrekne pitanja autonomije Bosne i Hercegovine. Austro-Ugarska nije imala razumijevanje za držanje Rusije, kad se ona prethodno, u više navrata, saglasila sa aneksijom Bosne i Hercegovine! Ali, Beč je bio razjaren zbog izazova Srbije koji nijedna sila ne bi otprijela. Nije imao nikakvog razloga da opravda držanje Antante. Beč je preko svog poslanika Forgača predao Srbiji prijeteću notu, čekajući ponižavajući srpski odgovor. Prema jednom izvještaju iz Beča od 2. III 1909. godine, Balplac je prijetio »s podignutom sekirom u ruci« i tražio od Srbije da aneksiju prizna kao »svršen čin«. Austro-Ugarska nije bila dovoljno snažna da pritisne Rusiju do trenutka dok se u diplomatsku borbu ne uključi znatno snažnija Njemačka. U glavnim gradovima zemalja Antante očekivao se austrougarski ultimatum Srbiji. Beč je, uporedo s tim, stalno podgrijavao sumnje u Carigradu da su Beograd i Cetinje, pošto su izgubili mogućnost da ostvare teritorijalne kompenzacije u Bosni i Hercegovini, odlučili da upadnu u Novopazarski sandžak i stvore zajedničku granicu na štetu Turske.²⁸

U Rusiji, Engleskoj i Francuskoj se razmišljalo da Dvojna monarhija teži da, s pozicijom sile, riješi spor sa Srbijom u direktnim pregovorima, pokušavajući istovremeno da izvjesnim ustupcima odvoji Crnu Goru od Srbije. Time bi se Antanta, kao i druge evropske sile, isključila iz pregovora. Srbija se našla u dvosjekloj poziciji: nije smjela da razoruža vojsku ili smanji broj vojnika, jer нико nije mogao da jamči da rat neće izbiti, ali nije smjela zveckanjem oružja izazivati Austro-Ugarsku, pošto je prethodno prihvatile savjet članica Antante da ispolji miroljubivost. U slučaju austrougarskog napada Srbija će se braniti »najodlučnije i do krajnosti.« U tom smislu je Milovanović uputio cirkularnu notu u Petrograd, Berlin, Pariz i London 4. marta 1909. godine. Italija, Engleska, Francuska i Rusija bile su voljne da posreduju kod srpske i austrougarske vlade u pronaalaženju kompromisa.²⁹

Srpski poslanik u Petrogradu D. Popović izrazio je čuđenje zamjeniku Izvoljskog Čarikovu zbog ruskog straha od rata, kad se zna da je Beograd na granici Austro-Ugarske i da u njemu ima manje pesimizma nego u ruskoj prijestonici. Sve su bili učestaliji glasovi da su iz Rusije u Srbiju krenuli ruski dobrovoljci, među kojima je bilo i donskih kozaka. Sredinom marta 1909. kriza je došla do vrhunca. Engleska je bila zabri-

²⁸ DSIP, PO, f. IX, d. III, pov. 535 i 540 od 25. II 1909; pov. 606 od 2. III 1909, izvještaj iz Beča; AS, DS, pov. № 36 od 13. II 1909; MC, Prinovljeni spisi (PS), f. 61, depeša od 27. II/12. III 1909, Štajn-Izvoljskom.

²⁹ BA, Vierter Band, S. 114, 120, 173; *Historija diplomacije* (u redakciji Potemkina), drugi svezak (1872—1919), Zagreb 1951, 177; M. Nintchich, t. second, p. 114; DSIP, PO, f. IX, d. III, 619 od 4. III 1909; 626, 4. III 1909, izvještaj iz Petrograda; 631 od 4. III 1909.

nuta zbog ruskog demarša kojim su preduhitrene ostale evropske sile. Istina, tim korakom se prihvatala aneksiju, ali se Rusija zalagala da se »štedi dostojanstvo Srbije«.³⁰

Njemačka je sve više nagnjala poziciji da se što više ponizi Rusija i pruži podrška Austro-Ugarskoj. Engleska je odbila da prizna aneksiju na zahtjev Njemačke i o tome obavijestila Beograd. U Francuskoj su Rusiju okrivljivali da ne nagnje miroljubivom raspletu krize. Njemačka je nastojala da se sada, kad joj se ukazala prilika, osveti Rusiji zbog podrške Francuskoj u marokanskoj krizi, kao i zbog prijateljstva s Engleskom. Njemački car je, demonstrirajući silu, htio predočiti Rusiji da joj nije od velike pomoći savez sa Engleskom i Francuskom i da će se sve riešiti prema diktatu Berlina. Ruski ministar Izvoljski se ljutio na srpsku agitaciju kod ruskog javnog mnjenja, kako bi se ruska vlada gurnula u rat, smatrajući da će poslije nesrećno formulisane srpske cirkularne note stav Austro-Ugarske biti još tvrdi. Svi ruski političari su u duši priznavali svoju nemoć da pomognu pritisnutim državama Srbiji i Crnoj Gori, pa je tako trebalo primiti da je Adresa srpskom narodu, koju je uputilo rusko javno mnjenje, jedino »bratska uteha za nas, nadanje za budućnost«.³¹

Francuska je bila zabrinuta zbog činjenice da posredovanje Engleza u Beču nije dalo rezultate, već se situacija još više zaoštrila. U Beču su zaključili: »Srbija hoće da dobije u vremenu krijući se iza velikih sila«. Hofburg i Balplac su bili ubijedeni da Rusi uče Srbe kako da im podvaljuju. Ruski ministar Izvoljski je objasnjavao Srbima da je situacija kritična, ali ne i očajna, priznajući da Austro-Ugarska i Njemačka vojnički stoje u boljoj poziciji od Francuske i Rusije. Habsburgovci su donekle mogli da zaplaše srpski politički štab sa Terazija i priprijete crnogorskom knezu Nikoli ili da ga primame sitnim obećanjima, ali nisu mogli da narede i Petrogradu. Vladu Stolipinu i Romanova mogao je obeshrabriti samo pritisak Berlina. Već 1/14. marta 1909. Njemačka je zatražila od Rusije da se povinuje i prizna aneksiju. Petrograd je bio stavljen na muke. Ruski car Nikola II Romanov držao je 4/17. marta 1909. u Carskom Selu tajno savjetovanje da bi pripremio ruski odgovor. Rusija je gotovo preklinjala Njemačku da joj pomogne da se nađe kompromisni izlaz pred svijetom. Ona je imala iza sebe ogromnu teritoriju, najprostraniju državu na svijetu i okrnjen ugled poslije poraza u ratu s Japanom, a Njemačka, nabrekla od snage i sposobna da zarati u svakom času, željela je da pred svima dokaže svoje preimručstvo. Berlin nije prezao da upotrebi i nasilna sredstva u tom neravnom nadmetanju i zatvarao je uši pred ruskim jaucima zbog Slovena. Nijemci su stavili Rusima u izgled da im je mudrije da se sklone s puta ako misle da ostanu evropska sila, jer njihovo ohrabrvanje Srbije graniči s bezčenošću. Uz to, negativan odgovor ruskog kabinetra na njemački ultimatum mogao je da pokrene napad Austro-Ugarske na Srbiju. Bodra Njemačka se otvoreno stavila uz umornu Austro-Ugarsku, uklanjajući rusku diplomatsku lepezu kojom je Petrograd pokušavao da prikrije poteze Beograda i Cetinja. Ruski agenti iz Beča i

³⁰ DSIP, PO, f. IX, d. III, 634 i 637 od 6. III 1909, izvještaji Popovića iz Petrograda; f. IX, d. VI, 779 i 781 od 16. III 1909.

³¹ DSIP, PO, f. IX, d. VI, izv. 782, 783, 784, 785 i 786 od 16. III 1909; MC, PS, f. 61, № 27 od 20. III/2. IV 1909, Štajn-Izvoljskom.

Berlina javljali su o mogućem austrougarskom napadu na Srbiju već 12/25. marta 1909. godine, pa je ruski car Nikola 9/22. marta pokušao da pismom njemačkom caru Viljemu II preduhitri nemio razvoj događaja. Već 14/25. marta njemački car Viljem je odbio da garantuje bilo šta za Srbiju dok se ne pokori i prizna aneksiju. Rusija se, bez dvoumljenja i premišljanja, saglasila s njemačkim odlučnim zahtjevom. Njoj su bile poznate i vojne mjere Austro-Ugarske i Njemačke, a saznala je i za savjetovanje u Ljvovu, upereno protiv Petrograda. Htjela se i na ovaj način, grubom silom, parirati ruska akcija u prilog Srbije.³² Neki diplomatski izvještaji su ukazivali da su Rusija i zapadne sile, članice Antante, vršile neke ograničene vojne pokrete, ali na Nijemce to nije ostavljalo nikakav utisak, Berlin je čak računao s ograničenim napadom Francuske i Rusije, kombinovanim s pomorskim pritiskom Engleske. Austro-Ugarska je zatvorila koncem marta granicu prema Crnoj Gori.³³

Rusko bjekstvo od aneksije, po ocjeni srpskog šefa diplomatičke Millovanovića, bilo je »sviše prenagljeno i suviše malodušno«, a bez konsultovanja sa Engleskom i Francuskom. Poslije ruskog povlačenja, poslanici Njemačke, Engleske, Francuske, Italije i Rusije sugerisali su Srbiji da promijeni svoju politiku prema Austro-Ugarskoj i da razvija s njom odnose u duhu dobrosusjedstva. Engleska diplomatička, da bi lišila Srbiju novih poniženja, predložila joj je da prepiše njenu notu u kojoj je stajalo da ona »nije povrijeđena u svojim pravima svršenim činom koji je stvoren u Bosni i Hercegovini«. Tako je Srbija 18/31. marta 1909. izgubila diplomatsku bitku, ostajući moralni pobjednik. Italija i Rusija su pomogle Crnoj Gori da se izmjeni član 29. Berlinskog ugovora, pa je Austro-Ugarska izgubila pravo kontrole crnogorskog primorskog pojasa između Bara i Bojane. Srpski poraz je bio ogledalo ruske, pa i Antantine nemoći. Beograd se obavezao da će raspustiti dobrovoljačke jedinice, povući vojsku s granice i vratiti stanje oružane sile na ono iz proljeća 1908. i voditi dobrosjedsku politiku prema Austro-Ugarskoj.³⁴ Petrograd se, držeći da je stozher slovenstva, osjećao kao srpski dužnik, jer je razvijao nade Beograda i Cetinja u pogledu povoljnog rješenja bosanskog pitanja. Za London i

³² OUAP, 2. Band, S. 47—48; GP, XXVI, 2, S. 654—656; S. 685; M. Boghitschewitsch, *Die Auswärtige Politik Serbiens 1903—1914*, Berlin 1928, S. 68; „Вестник НКИД, 1919“, No. 1; A. K. Martinenko, *Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г.*, Зборник „Из истории русско-болгарских отношений“, Москва 1958, с. 57—60; Димитъръ Антоновъ, *Политическите стремежи на великите сили и политика на България*, София 1914, с. 14; Граф С. Ю. Витте, *Воспоминания*. Царствование Николая II, т. I, Ленинград 1924, ст. 411—415; С.—Петербургские ведомости, 12-III-1909, с. 1—4; Реч, 5-III-1909, ст. 1—2; „Славянские известия“, No. 7, 464—485.

³³ DSIP, PO, f. IX, d. VII, 817 od 18. III 1909, izvij. iz Petrograda, isto, br. 818 i 819, 18. III 1909, izvještaj iz Petrograda; M. Radusinović, *Zategnutost na crnogorskoj granici prema Boki kotorskoj u vrijeme aneksione krize (1908—1909)*, Zbornik Kotorske sekcije Društva istoričara Crne Gore, Kotor 1973, broj 1, str. 154; M. Radusinović, *Planovi i mјere za utvrđivanje Boke kotorske u prvoj deceniji XX vijeka*, »Vojnoistorijski glasnik«, broj 3, Beograd 1983, str. 239—240.

³⁴ ACGC, Ministarski savjet, akt 158 od 29. III 1909; Istoriski arhiv Kotor, Arhiv Općinskog upraviteljstva, akt 610 od 29. III 1909; Arhiv Jugoslavije, Jovan Jovanović Pižon, kut. 42; ACGC, MID, akt 693 od 2. IV 1909. i akt 708 od 6. IV 1909; »Politika«, Beograd, 1. 4. 1909, 1; »Glas Crnogorca«, 28. III 1909, str. 1—3; ACGC, MID, 693 od 2. IV 1909.

Pariz je to bila ružna epizoda u diplomatskom duelu koji su htjeli da brzo zaborave. Na aneksionu krizu su gledali suzdržanje i hladnokrvnije, dok je Rusija sve primila, uključujući i poniženje, veoma emotivno. Istaknuti ruski prvaci su sklanjali glavu ili obarali pogled u susretu sa srpskim diplomatama u Petrogradu. Dijeleći gorčinu poraza s Beogradom, za razliku od Londona i Pariza, Peterburg je smisljao kako da se u budućnosti osveti germanskom bloku.

MILORAD P. RADUSINOVIC

THE TRIPLE ENTENTE AND THE ANNEXATION CRISIS

Summary

The Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina was based on the resolution of the Berlin Congress held in 1878. The decision made by the Austro-Hungarian Monarchy in 1908 to annex Bosnia and Herzegovina provoked an international crisis. The countries of the Triple Entente – England, France and Russia, strongly censured this accomplished act policy and supported the defiance manifested towards the »black and yellow« Monarchy on the part of Serbia and Montenegro, both of them countries with an immediate interest in the issue. Montenegro soon left the diplomatic initiative to Serbia which associated its diplomatic activity with that of Tzarist Russia. Mighty Germany was the only country which sided with the Austro-Hungarian Monarchy while Italy, although a part of the Tripartite Alliance, hesitated, distrustful of the German plans for conquest.

In the ensuing diplomatic duel between the two opposing sides, the Entente was defeated. This defeat was most suffered by Serbia and Russia. Serbia, which had been preparing for war, was obliged to discharge its volunteer troops, withdraw the army from the border, return the state of its armed forces to that of the spring of 1908 and maintain peaceful relations with the Austro-Hungarian Monarchy. Russia, seeing itself as the Slavic patron, felt it had not fulfilled its obligation towards Serbia after having aroused the hopes of both Serbia and Montenegro for a favorable solution of the Bosnian issue. As far as France and England were concerned, however, the whole issue had just been an unpleasant episode which they wished to forget.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KATOLIČKI BLOK I UBISTVO KRALJA ALEKSANDRA

Originalan naučni rad

949.71 »1934«

Katolički blok protiv Jugoslavije*

Epitet »jakog čoveka« kralj Aleksandar nije dobio samo zbog svojih ratnih podviga, doprinevši svojim vojnim zapovedništvom rušenju Osmanskog carstva i Austrougarske monarhije, već i kao državnik: bio je inspirator stvaranja Male antante i stvarni graditelj Balkanskog pakta. Taj savez, potpisani u februaru 1934. od strane Jugoslavije, Grčke, Rumunije i Turske, uz uspostavljanje prijateljskih odnosa sa Bugarskom, konačno je učvrstio spoljni položaj Jugoslavije, čineći je nezavisnom i u odnosu na svoje zapadne saveznike, pre svega na Francusku.

Kao odgovor na Balkanski pakt, zemlje prema kojima je on isturen kao brana, Italija, Mađarska i Austrija, potpisale su u martu 1934. godine tajni savez nazvan »Rimski protokoli«. Savez je predviđao zajedničku spoljnu politiku i privrednu saradnju ovih zemalja. U stvari pod izgovorom osiguranja »nezavisnosti« Austrije, imao je da posluži, s jedne strane, učvršćenju pozicija Italije u Podunavlju, a s druge, kao potpora mađarskim revizionističkim težnjama. Time je zaživila davnja ideja o stvaranju »katoličkog bloka«, u koji bi, u perspektivi, računajući sa raspalom Jugoslavije, ušla i Hrvatska. Tako bi ovaj blok zemalja, koji bi se oslanjao na Italiju, čija bi luka Trst zadobila nekadašnji značaj na Mediteranu, navodno, sprečio germanski prodor i »anšlus« Austrije, ali bi istovremeno raskomadao Jugoslaviju i odvojio je od Francuske. Vatikan je, prirodno, podupirao ovaj »katolički blok«, ali mu se ni Francuska nije protivila jer je u njemu videla samo branu protiv nemačkog prodora i zaštitu od »anšlusa« Austrije. Kada je u julu 1934. došlo do pokušaja nacional-socijalističkog puča i ubistva Dolfusa u Austriji, Francuska i Velika Britanija bile su spremne da Italiji daju mandat da sa svojom vojskom uđe u Austriju.

Kralj Aleksandar se tome odlučno protivio, jer je bio svestan da bi to značilo italijansko zaokruženje sa severa. Oko 40.000 mobilisanih Italijana išlo bi duž strateškog puta jugoslovensko-austrijske granice, a zatim preko prelaza Sv. Gotharda i duž mađarsko-jugoslovenske granice.

* Ovaj tekst je deo većeg rukopisa o kralju Aleksandru. Otuda se objavljuje bez naučnog aparata.

Jedan kontingenat jugoslovenskih trupa bio je spremam da prodre u trenutku kada bi prvi italijanski vojnik tamo ušao. Aleksandar, koji se tada nalazio u Nišu, navodno je rekao: »Poručite Italijanima da ako budu ušli u Austriju, da će i mene tamo naći.«

Zbliženje između Italije i Francuske izazvalo je kod Jugoslovena krizu nepoverenja prema Francuskoj. Za njih je bilo očevidno da Francuska traži podršku Italije zbog mogućeg »anšlusa«, ali da bi italijanski hegemonizam u Centralnoj Evropi značio ili restauraciju bivše Austro-Ugarske, ili stvaranje katoličkog bloka pod vođstvom Musolinija, kojeg podržava Vatikan.

Aleksandar je s nepoverenjem gledao i na akciju francuskih državnika da ga »izmire« sa Musolinijem, što je i bio neposredni cilj njegove posete Francuskoj u oktobru 1934. Smatrao je da bi to Francuzi rado učinili, ali uz teritorijalne ustupke Italijanima, tj. »na naš račun.« »Ali to oni neće uspeti« — rekao je Ivanu Meštroviću — »pa makar da me dočekaju kao tri sultana od Maroka. Nedam dok sam živ ni pedalj naše zemlje, nedam ni jedne, kako vi Dalmatinci kažete, sike, na kojoj se galebovi odmaraju.«

Uoči polaska za Marsej još jednom je o tome razgovarao sa ministrom Jevtićem: On ne želi da ometa francusku politiku približavanja Italiji, ali samo ako se garantuje integritet Jugoslavije. I on misli da bi opasnost od »anšlusa« Austrije moralo da zblizi tri mediteranske zemlje, ali na ovoj osnovi: tripartitni ugovor garantovao bi uzajamne granice i osiguravao nezavisnost Austrije. U slučaju potrebe Jugoslavija će intervenisati u Austriji, sa istim pravom kao i Italija.

Musolini podržava planove Pavelića

Otkako se obreo u emigraciji, svi planovi Ante Pavelića vezani su bili za političku i materijalnu podršku fašističke Italije. Već u junu 1929. saopštio je u Bolonji predstavniku italijanskog ministra spoljnih poslova sledeće zahteve: prvo, da treba naoružati hrvatske mase za budući »ustanak«; drugo, da treba ubiti kralja Aleksandra, jer bi se posle toga Jugoslavija raspala.

Musolini je od samog početka naoružavao i finansirao ustaše, koje su mu služile za politički pritisak na Jugoslaviju. Pokušavao je, u međuvremenu, da se sporazume sa kraljem Aleksandrom. Početkom 30-ih godina vođeni su intenzivni pregovori na nivou ministara inostranih dela, kao i privatnim kanalima. U izgledu je bio i lični susret između kralja Aleksandra i Musolinija. Sve je, međutim, propalo zbog nepopustljivosti Musolinija: on je tražio da Italija i dalje zadrži »pretežni uticaj« u Albaniji i da se Jugoslavija odrekne saveza sa Francuskom. Aleksandar na to nije mogao nikako pristati. Za Albaniju nije mario. Govorio je: »Ne bih je htio ni da mi je poklonje«, ali je bio svestan da je italijanski uticaj u Albaniji značio zaokruženje Jugoslavije s juga, mogućnost manipulisanja sa Šiptarima na Kosovu i u Makedoniji.

Već u jesen 1932. godine, Musolini je, koristeći Pavelićeve ustaše, htio da ispita čvrstinu Jugoslavije, odnosno mogućnost njenog rušenja. U

tu svrhu, sa italijanske teritorije prebačeno je oružje i desetak uniformisanih ustaša, koji su se povezali sa ustaškim jezgrom u zemlji, na čijem su čelu bili Juca Rukavina, bivši austrougarski oficir i Andrija Artuković. Planirani »ustanak« u Lici, koji je počeo 7. septembra 1932. napadom na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, sveo se ipak na manji incident: žandarmi su odoleli ustaškom napadu i u kasnijoj poteri ubili jednog ustašu; ostale, razbijene ustaše ostavili su, bežeći, sedam sanduka eksploziva i metaka italijanske proizvodnje. Događaj su više dramatizovale, s jedne strane, jugoslovenske vlasti koje su, zatečene, koncetrisale velike vojne snage u Dalmaciji, preuzimajući mere čišćenja terena, a s druge strane, inostrani krugovi kampanjom u štampi u kontekstu mogućeg oružanog sukoba između Italije i Jugoslavije.

Posle nemira u Lici, Musolini je poverovao da je raspad Jugoslavije neminovan. Izgovorio je poznatu rečenicu, kojom je prekinuo pregovore: »Ja ću sedeti na mom prozoru i gledati šta se zbiva u Jugoslaviji«.

Ta je izreka ogorčila kralja Aleksandra, te je kasnije odbijao svake razgovore sa Musolinijem. Preko dućeovog prijatelja Kapija poručio mu je: »Da li Italija stvarno veruje da bi se dao postići ikakav ozbiljniji rezultat pomoću sredstava tako malih i nedostojnih tako velike nacije poput Italije? Kažite Italiji i recite Musoliniju s moje strane da oni, u cilju da izazovu ozbiljne nemire ili dovedu do promena režima, moraju pucati u mene i biti sigurni da su me ubili, jer je samo tada moguća promena. Ja sam spremjan da za dobro svoje zemlje proljem reke krvi, a iznad svega drugog da znam šta je moja dužnost i šta su odgovornosti moga položaja. Oružje i bombe talijanske su proizvodnje i sve što se preuzimalo, odigravalo se pred očima talijanskih vlasti u Zadru«.

Do ostvarenja paklene zamisli da se ubije kralj Aleksandar i time pospeši razbijanje Jugoslavije trebalo je da dođe tokom 1933. godine. Pavelić je, uz podršku Musolinija, i dalje slao atentatore u Jugoslaviju. U decembru 1933, prilikom Aleksandrove posete Zagrebu, ustaša Petar Orebićekao je sa bombom u ruci kraljevu povorku na Jelačićevom trgu. U poslednjem trenutku odustao je od planiranog atentata, jer je, kako je kasnije izjavio u istrazi, bio pokoleban oduševljenim poklicima koje su Zagrebčani uputili Aleksandru. Pomislio je da to nije ono što su mu pričali u Italiji i da mu se čini da se mnogo toga promenilo. Inače, poslednje pripreme za ovaj atentat brižljivo su izvršene 8. decembra u Pjačenci. Pavelić je sam izabrao izvršioca Petra Oreba i obećao mu nagradu od 500.000 dinara. U slučaju hapšenja nije smeo da prizna da je došao iz Italije, niti da u ovoj zemlji postoje ustaški logori.

Kralj Aleksandar je naredio javno suđenje atentatoru Petru Orebu, pa se čitava evropska javnost mogla uveriti da je Italija ta koja šalje teroriste u Jugoslaviju, na koje troši ogromne svote novaca. Iz priznanja optuženih takođe je obelodanjeno da su ustaše izvodile vežbe »paralelna« sa regularnom italijanskom vojskom.

Posle toga javnog suđenja ustaškim teroristima (u martu 1934) zategnutost u odnosima između Italije i Jugoslavije kulminirala je. U italijanskoj štampi pojavljivali su se napisи u kojima se izvrgavala ruglu srpska vojska. Na to je uzvratila beogradska štampa, podsetivši na italijanski poraz kod Kaporeta, što je bilo uvredljivo za italijansku vojsku.

Kako je pripremano ubistvo

Ustaše su tokom 1934. u svojim glasilima javno pisale o namerama da ubiju jugoslovenskog kralja. Sedmog oktobra, dva dana pre atentata, Branimir Jelić, šef ustaša za Severnu Ameriku, izjavio je na jednom javnom skupu da je »hrvatski revolucionarni sud«, pod predsedništvom Ante Pavelića, osudio na smrt kralja Aleksandra i sve njegove saradnike, odlučivši da se vodi borba bombama i puškama. Tu je odluku, u stvari, doneo glavni štab za izvršenje atentata koji je tokom septembra zasedao u Bolonji. Poglavnik je odredio Eugena Kvaternika za svog izaslanika (a za njegovog zamenika Antu Godinu).

Eugen Kvaternik, student, zbog učešća u ustaškoj akciji 8. aprila u Zagrebu – rušenje zgrade policijske stanice, pobegao je iz Jugoslavije i nastanio se privremeno u Berlinu. Tu se našao među ustaškim glavešinama i njegova spretnost i mladost bila je odlučujuća da ga Pavelić izabere za rukovodioca čitave akcije izvršenja atentata.

Druga značajna ličnost za izvršenje samog atentata bio je Veličko Dimitrov Kerin, koji se krio pod raznim pseudonimima: Vlado šofer, Vlado Černozemski. U terorističkoj organizaciji VMRO pripadao je vrsti profesionalnih ubica. Imao je 38 godina, rođen je u Kamenici u Bugarskoj. Osuđivan je nekoliko puta na najteže kazne i to 1928. godine zbog ubistva poslanika Hadži Dimova na smrt, a 1931. godine zbog ubistva publisiste Nauma Tomalevskog, takođe na smrt. Amnestiran je, međutim, 1932. godine i od tada se priključuje ustaškoj organizaciji u Italiji. Zbog svoje neustrašivosti kao ubice približio se i samom vrhu ustaške organizacije i jedno vreme bio i telohranitelj samom poglavniku. Pavelić, koji je više puta bezuspešno slao atentatore u Jugoslaviju, video je u Veličku Kerinu najpogodniju ličnost. On je učestvovao u svim pripremama atentata, vežbajući gađanje i pravljenje eksploziva. Nišanske table, na kojima su ustaše vežbale, pucajući u metu, bile su u obliku biste sa likom kralja Aleksandra.

Akcija se vodila iz Mađarske.

U septembru 1934. logor u Nađ Kanjiži stavljen je pod zapovedništvo Ivana Perčevića, bivšeg austrougarskog oficira, koji je rukovodio svim pripremama ustaša i određivao koji će od njih biti atentator.

Petnaest ustaša koji su se nalazili u Nađ Kanjiži u ulici Horti Mikloš podeljeni su u tri grupe od po pet ljudi, a u svakoj grupi je trebalo kockom odrediti po jednog člana koji će učestvovati u atentatu. U jednu kesu stavljene su bele i crne kocke. Ko je izvukao belu kocku bio je eliminisan, a ko je izvukao crnu učestvovao je u ponovnom vučenju, sve dok nije ostao po jedan čovek iz svake grupe, određen da učestvuje u akciji. Tri izvršioca određena kockom 24. septembra bili su: Zvonimir Pospišil, Ivan Rajić i Mijo Kralj. Sva trojica su i ranije bili poznati kao atentatori i učestvovali u podmetanju paklenih mašina i ubistvima.

Zvonimir Pospišil, 32 godine, po zanimanju šofer, inače specijalista za pravljenje paklenih mašina, imao je reputaciju najstarijeg i najiskusnijeg teroriste, jer je još 1928. godine učestvovao u ubistvu novinara Toni Šlegela. Zbog rušenja zgrade žandarmerijskog puka u Zagrebu bio je 1929. godine osuđen na smrt., Mijo Kralj, 26 godina, bravar

po zanimanju, zbog paklene mašine koja je eksplodirala u Koprivnici 1932. godine takođe je osuđen na smrt u odsustvu.

Trojica terorista, izabrana kockom 24. septembra 1934, otputovala su u Budimpeštu, gde su snabdeveni lažnim pasošima, a zatim 27. septembra u Cirihi. Sastanak Kvaternika i Velička Kerina sa teroristima iz Mađarske dogodio se na železničkoj stanicu u Cirihu. Tu je razrađen plan za akciju i teroristi su upoznati s naređenjem poglavnika. Kvaternik je Pospišilu, Miji Kralju i Ivanu Rajiću pokazao pismeno naređenje Pavelića koje je glasilo: »Izvršite bez pogovora sve što vam bude naredio donosilac ovog pisma. Poglavnik.«

Cela grupa predvođena Kvaternikom i Veličkom Kerinom našla se 28. septembra u Lozani, gde je bilo jedno odredište buduće akcije. Naime, saznao se čak i taj detalj da kralj Aleksandar, posle Francuske, planira privatno putovanje u Lozanu, kako bi potražio savete kod jednog bečkog lekara. Za taj slučaj ostavljeno je oružje u Lozani, ako u Marseju i Versaju ne uspeju. Iz Lozane su krenuli u dve grupe za Pariz, u kojem su odseli u različitim hotelima.

Kvaternik je tako rasporedio svoje ljude da se izvršenje atentata nije smelo izbeći. Pospišil i Rajić trebalo je da ostanu u Parizu, kao rezervni par atentatora. Službeno putovanje kralja Aleksandra predviđeno je za 11. oktobar – prisustvo reviji trupa u logoru Satori koji se nalazi kraj Versaja i ručak u vojnoj školi Sen Sir, čiji je đak bio i njegov otac kralj Petar. Prema tome, povorka je trebalo da prođe kroz Versaj i Pospišil i Rajić su upravo razgledali taj teren, birajući najpogodnija mesta za izvršenje atentata.

Druga dvojica, Veličko Kerin i Mijo Kralj, uputili su se preko Avinjona i Eksa za Marsej. Stigavši tamo 8. oktobra ispitali su teren kuda će proći kraljeva povorka a zatim su se ponovo vratili u Eks i тамо odseli. Uveče im je Kvaternik uputio poslednju poruku: »Ja sada odlazim. Vi znate da kralj dolazi, a poznato vam je šta treba da radite. Idite u Marsej i pucajte u kralja.« Kvaternik je potom otputovao prema Švajcarskoj, a Ante Godina ih je snabdeo oružjem. Tako naoružani Veličko Kerin i Mijo Kralj stigli su u Marsej u 14 sati 9. oktobra, putujući autobusom.

Veliki nehat francuskih vlasti

Beogradska policija je blagovremeno dala jugoslovenskom poslanstvu u Parizu i francuskim vlastima sledeća obaveštenja i predloge:

da je verovatno da će biti preduzeti atentati protiv kralja;

da je Pavelić-Perčićeva grupa organizovana i da ima svoj domen rada u Francuskoj;

da bi bilo poželjno i potrebno da se izvesne ličnosti nađu i protejeraju.

Data je i lista sumnjivih lica sa svim podacima, među njima obeležena su i dvojica budućih atentatora uhapšenih saučesnika, što dokazuje sa koliko je sigurnosti jugoslovenska policija posredovala. Predlagala je i da učestvuje u preduzimanju mera sigurnosti prilikom kraljeve posete.

Francuzi su na to odgovorili: da oni ne mogu, kao liberalna zemlja, koja u punoj meri poštuje pravo azila političkim krivcima, da uhapsi ili

protera lica koja ne mogu pozitivno da optuže; da jugoslovenska policija nije potrebna i da će Surate generale umeti da čuvaju svoje goste; da je preduzeto sve da se atentat ne dogodi i da jugoslovenski suveren bude u sigurnosti.

Kako je sve to teklo govore nam i silne intervencije delegata jugoslovenskog ministarstva policije Vladete Milićevića, koji u svome izveštaju piše:

„Odmah po dolasku u Pariz stavio sam se u vezu sa ovdašnjim vlastima i njihovim Ministarstvom unutrašnjih poslova radi osiguranja bezbednosti Nj. V. Kralja prilikom njegovog dolaska u Francusku. Kako je ovdašnja Prefektura nadležna samo za Pariz, a Javna bezbednost pri Ministarstvu unutrašnjih poslova za unutrašnjost Francuske, odnosno za Marseille, to sam morao sve obići i svakome sam saopštio da mi imamo obaveštenje da 'Hrvatski banditi', odnosno dr Pavelić pripremaju atentat na Nj. V. Kralja', što sam po dolasku i Kr. Poslanstvu saopštio, a Kr. Poslansvo je i sa svojih strana imalo obaveštenja, odnosno telegram Praga i dr.

Prvo sam posetio direktora kabineta ovd. Prefekture g. Bresoa i zamolio da budem primljen od Prefekta, ali sam bio upućen na direktora političke službe g. Perija, koji me je doveo u vezu sa specijalnim komesarom Udarom, a ovaj pak sa glavnim inspektorom Rufjakom, koji ima službu osiguranja stranih vladara, pa je uvek osiguravao i našeg Kralja prilikom njegovih dolazaka u Pariz, a također i Nj. V. Kraljicu. Svima sam redom ponavljao opasnost koja je nad našim glavama i molio da se preduzimaju najstrožije mere kontrole kako na granici, po hotelima, tako i po našim kolonijama. Dao sam im spisak i slike, koje sam imao kod sebe, sumnjivih lica, a čim mi je doneo nove slike i spisak lica G. Nikolić od strane Ministarstva i to im je predato...“

Francuzi su se za sve vreme pregovora o uređivanju plana za kraljevo bavljenje u Francuskoj držali kao nadmoćna i velika država, koja ne želi da polaze račun, niti da joj se mešaju ljudi iz jugoslovenske policije.

Po dobijenoj listi imena i fotografija sumnjivih lica, preduzete su samo formalne mere, to znači da nijedno lice nije pronađeno, u vreme kada su oni već bili u Francuskoj, u Eksu, Fontenobleu ili samom Parizu...

Neki su bili skloni da tu nemarnost pripisu specifičnosti francuske rase u ime koje se omalovažavalala daleka balkansko-varvarska zemlja.

U poslednjem trenutku odbijena je, kao obezbeđenje, pratnja policijaca sa motociklima sa obe strane automobila, zbog toga što to navodno ne bi odgovaralo demokratskoj javnosti. Ostalo je da ispred automobila idu dva gardista na konjima. Za tu izmenu su se zalagali lično Bartu i gradonačelnik Marseja, želevši time da stvore povoljan utisak u javnosti pred skore opštinske izbore.

Kada je nakon toga veću predostrožnost zahtevao i poslanik Spalajković, Bartu mu je odgovorio: „Zar će vaš suveren imati boljeg čuvara od mene. Biću pored njega celo vreme boravka u Francuskoj“. Ta preterana samouverenost koštala je života i samog Bartua.

Bivši ministar inostranih dela, Vojislav Marinković, koji je godinama gradio prijateljske odnose prema Francuskoj, nije krio svoje razočarenje i otvoreno je govorio da je ubistvo posledica »strašnog nehata« Francuza. »Sramno je ubistvo samo po sebi, ali je još strašniji način na koji je izvr-

šen. Uvek možete ubiti koga hoćete, ako svoju sopstvenu glavu stavite u torbu. Teško je sprečiti paklenu mašinu, bombu, puščani metak iz daljine. Ali u Marseju, da je ubica hteo, mogao je kralja zaklati, ili rukama zadaviti, tako mu je blizu prišao«.

Engleski istoričar Stephan Graham pisao je: da je Jugoslavija imala odgovornu vladu, ona ne bi dozvolila kralju put u Marsej, pri svim upozorenjima da mu se spremi ubistvo i da mu se radi o glavi.

Ta upozorenja stizala su iz najpoverljivijih izvora, iz samih ustaških redova. Prvi izvor obaveštavanja bio je Vladimir Saks, bivši istaknuti franjevac i Pavelićev bliski saradnik. Razočaran u poglavnika, povremeno je obaveštavao jugoslovensku vladu o namerama ustaša. Prvog oktobra 1934, pod šifrom »Prijatelj«, stigla je od njega poruka sledeće sadržine: »Izveštava da štab emigracije spremi veći broj atentatora, koji će imati da izvrše atentat na Nj. V. Kralja za vreme njegovog puta u Francusku... Atentatori će biti uzeti iz grupe emigranata, koji se nalaze u Mađarskoj da ne bi Italija imala neprilika ako se pre ili posle izvršenja – koji od atentatora uhvati. Italijani smatraju da će se Jugoslavija raspasti, ako bude smaknut Nj. V. Kralj, to jest ako pogine, u to su čvrsto uvereni«. Ovaj dokument, zaveden u Političkom odeljenju Ministarstva spoljnih poslova pod br. 783/1934, našao je Stojadinović po dolasku na vlast.

Drugi izvor poticao je iz same grupe ustaša koje je pripremala atentate. To je Ante Godina, ili »Petar« sa plavom ženom čija tajanstvenost nije otkrivena u istrazi. Antu Godinu je Vladeta Milićević zavrbovao na klasičan policijski način i po skupu cenu: uhvaćen u krijućarenju droge ovaj je prihvatio saradnju pred ucenom da bude otkriven svojim poslodavcima a za uzvrat Milićević mu je garantovao bezbednost kanala krijućarenja opijuma iz Jugoslavije za Ameriku. Tokom septembra od svoga agenta Godine dobio je kopije dveju naredbi Pavelića iz kojih se jasno vide njegove namere o ubistvu jugoslovenskog suverena. Po povratku kralja Aleksandra iz Sofije, Milićević je referisao ministru unutrašnjih dela Žiki Laziću da ima izveštaje da ustaše pripremaju atentat, tražeći dodatno obezbeđenje jugoslovenske policije u Francuskoj. Kada je ministar Lazić referisao o tome predsedniku vlade Uzunoviću, ovaj se nečkao, izgоварajući se da to mnogo košta: izračunao je da svaka grupa policijskog obezbeđenja košta 4.000 dolara, a trebalo bi bar deset takvih grupa. Kređita vlada nema jer se za te svrhe već potrošilo prilikom kraljeve posete Bugarskoj. Rekao je, ipak, da će referisati kralju, pa neka on odluči. U audijenciji 3. oktobra kralj se složio da je to skupo, ali da treba videti šta o tome misli Francuska jer se može verovati da ona ima i spremniju policiju od naše. Pozvan kod kralja, francuski poslanik Nažijer spremno je odgovorio da će Francuska sa osobitom čašću i zadovoljstvom preuzeti obezbeđenje svoga visokog gosta. Time je stvar sa posebnim jugoslovenskim obezbeđenjem bila otklonjena. Sve je sada zavisilo od francuskih vlasti.

Posle toga, u Parizu je bilo dosta propusta i ležernosti i kod Jugoslovena. Poslanstvo i maršal Dvora Dimitrijević, koji je došao samo dešet dana ranije, nose svakako najveću odgovornost. Spaljaković se vratio u poslednjem trenutku u Pariz. Pričalo se da je na poruku Jevtića da što pre dođe u Pariz odgovorio: »Vrlo dobro, recite da polazim za

deset dana». Savetnici i sekretari Poslanstva ponajviše su bili zaokupljeni spremanjem pozivnica za večere i bankete, raspravljali su o listi kandidata za Legiju časti i pisali raspored imena prema tituli i starešinstvu za sve zvanične prilike.

Odgovornost Mađarske

Od svih susednih zemalja Mađarska je bila godinama najupornija u postavljanju svojih zahteva za reviziju mirovnih ugovora. Naročito se nije mogla pomiriti sa gubitkom Vojvodine, koja je nekada bila u sastavu Ugarske. Za svoje zahteve tražila je međunarodnu podršku ma sa koje strane i ma kolika ona bila. Polovinom 1927. lord Rotermir započeo je kampanju za promenu granica, određenih Trijsnonskim mirovnim ugovorom, u korist Mađarske. Kao vlasnik londonskog, »Daily Maila« i drugih evropskih, američkih i kanadskih listova, svoju kampanju vodio je svaki dan u 70 publikacija. Njegov zahtev da se Vojvodina vrati Mađarskoj nije naišao na podršku zvanične britanske politike, osim što je u engleskom Donjem domu osnovan komitet za proučavanje spoljnih granica Mađarske.

U januaru 1928. izbila je afra sa krijumčarenjem oružja, kada je jedna kompozicija od pet vagona, krcata puškomitrailjezima, zaustavljena na graničnom prelazu Sveti Gothard. Tek se tada otkrilo da se i ranije oružje prebacivalo iz Italije u Mađarsku, pod lažnom deklaracijom da se radi o povrću. Pošto se naoružavanjem Mađarske kršila određena odredba mirovnog ugovora, došlo je do protesta zemalja Male antante, ali se sve na tome i završilo. Posle 1929. godine Mađarska postaje takođe stecište ustaša. Na njenoj teritoriji formiraju se logori u kojima su se ustaše uvežbavali za izvođenje terorističkih akcija prema Jugoslaviji. Marsejski atentat je sve to obelodanio pred svetskom javnošću.

Kao najviše ugrožena zemlja od međunarodnog terorizma, koji su više zemalja podsticali, finansirali, ili na drugi način pomagali, Jugoslavija se nije mogla sama boriti. Zbog toga je tražila intervenciju međunarodnih foruma, pre svega Društva naroda. Jugoslovenska vlada raspolagala je dokazima da su ustaše potpomagale Italija i Mađarska, a u izvesnoj meri i Austrija. Pritisak nekih zemalja, a pre svega Francuske, učinio je da se izostavi prezentiranje takvih dokaza, koji bi se odnosili na odgovornost Italije. Tako je jugoslovenska vlada uputila žalbu Savetu Društva naroda samo protiv Mađarske i to u vidu memoranduma sa dokumentacijom o aktivnosti ustaša sa njene teritorije. Za odgovornost Mađarske navedene su sledeće činjenice:

prvo, što je izbor zločinaca izvršen na njenoj teritoriji, među ustašama, koji su se spremali u posebnim logorima za izvršenje atentata;

drugo, što su mađarske vlasti tolerisale održavanje ovih logora, štitеći ih čak od nepoželjnih posetilaca, a same ustaše snabdevale pasošima i drugim dokumentima, potrebnim za slobodno kretanje;

treće, što je teroristička organizacija na tlu Mađarske raspolagala ogromnim finansijskim sredstvima i većom količinom oružja i eksploziva, koji se, inače, ne mogu pribaviti privatnom trgovinom već samo od nadležnih državnih organa;

četvrtog, što je Mađarska godinama izbegavala da preduzme efikasne mere za sprečavanje terorističkih akata sa svoje teritorije (za poslednjih šest godina bilo ih je oko dvadeset), iako je jugoslovenska vlada o tome redovno obaveštavala.

Ovoj tužbi Jugoslavije pridružile su se Čehoslovačka i Rumunija, pa je Savet Društva naroda odlučio da se ona stavi na dnevni red 5. decembra 1934. Rasprava na Savetu, koja je zatim usledila, pokazala je uzdržanost velikih sila, koje su pre svega želete da ne izazovu podozrenje Italije. Čak je i francuski predstavnik, koji je za Jugoslaviju tražio nekakvu »zadovoljštinu«; sugerisao samo da se iz marsejskog atentata izvuku pouke, kako bi ubuduće međunarodna solidarnost u praksi onemogućila takve zločine. Mađarski predstavnik odbio je sve optužbe, navodeći čak da ne postoje ni logori za obučavanje ustaša, već da su to poljoprivredna dobra na kojima hrvatski emigranti zarađuju za život. Na kraju je prihvacen kompromisni predlog engleskog predstavnika Antoni Idna kojim Društvo naroda »osuđuje odvratni zločin, pridružuje se žalosti naroda Jugoslavije i traži od svake države da ne ohrabruje i ne trpi na svojoj teritoriji nikakvu terorističku aktivnost; od Mađarske se traži da ispita odgovornost onih koji su bili umešani u marsejski atentat i da o tome podnese izveštaj Savetu Društva naroda«. Posle mesec dana mađarska vlada je podnela taj izveštaj u kome je ponovo poricala da je na bilo koji način umešana u atentat, ali da prihvata da »izvesni organi nižih mađarskih vlasti« nisu motrili na emigrante sa dovoljno pažnje i zato je vlada prema njima, gde je bilo potrebno, primenila odgovarajuće kazne i pooštira mere za kontrolu stranaca i režim izdavanja pasoša. Time je mađarska vlada, »svesna svoje međunarodne odgovornosti«, smatrala da je potpuno izvršila ono što joj je Savet naložio. Iako, ovakvim odgovorom nije bila zadovoljna u Društvu naroda, jugoslovenska vlada je podlegla pritisku, ili kako je to formulisano, »izašla u susret želji« velikih sila da se cela stvar skine s dnevnog reda, u nadi da će to doprineti boljem odnosu između dve zemlje i održavanju međunarodne sloge u tom delu Evrope.

Uticaj katoličkog lobija pri suđenju ustaškim zločincima

Poslednji čin ove drame bio je izvođenje saučesnika u zločinu na sud koji je trebalo da odredi pravednu kaznu.

Do hapšenja atentatora je brzo došlo, upravo zahvaljujući agentima jugoslovenske policije, i spisku osumnjičenih sa slikama, koje su oni i pre atentata dostavljali francuskoj policiji i uzaludno molili da se oni uhapse ili proteraju. (Da se to dogodilo, do atentata ne bi ni došlo). Pospišil i Ivan Rajić uhapšeni su već 10. oktobra 1934. na putu prema Švajcarskoj, dok je Mijo Kralj uhapšen 15. oktobra u jednom francuskom selu gde se skrivao u blizini Fonteblea.

Suđenje je započelo tek 18. novembra 1935. godine u malenom mestu Eks an Provans, odakle su teroristi i krenuli na izvršenje zločina. Sudilo se: Zvonimiru Pospišilu, Ivanu Rajiću i Miji Kralju, kao neposrednim učesnicima u izvršenju atentata, Anti Paveliću, Eugenu Kvaterniku i Ivanu Perčevicu, u odsustvu, kao neposrednim naredbodavcima za izvršenje ovog

zločina. Marsejsko državno tužilaštvo, saznavši za hapšenje vrhovnog vođe ustaša Ante Pavelića i njegovog izaslanika Eugena Kvaternika u Torinu, tražilo je, ali nije izdejstvovalo od Italije izručenje (ekstradikciju) ovih lica.

Okolnost da je suđenje započelo više od godinu dana od izvršenja zločina, opravdavala se dužinom istražnog postupka, ali može se objasniti i političkim razlozima koji su, uostalom, pratili i sam proces. To je pre svega težnja Francuske da se izbegne pominjanje odgovornosti Italije i Mađarske. U tom pravcu postojao je veliki pritisak vlasti na sud, zašto je pružana pogodnost i odustajanje Kraljice Marije od privatne tužbe, koju francuski sud dozvoljava. Kraljičin branilac bio je poznati francuski advokat i liberalni političar Pol Bonkur, koji je zastupajući tužbu, tvrdio javno preko agencije »Avala« da je istraga, koju ju vodio privatnim putem omogućila i državnom tužiocu dolaska do istine, i da izostanak te privatne tužbe neće štetiti na putu pronalaska krivaca: »Samo je naša privatna tužba bila u mogućnosti da izazove kod francuskih magistrata potrebna istraživanja, koja su prelazila i granice Jugoslavije i granice Francuske.«

Kada je istraga bila već pri kraju, Kraljica Marija iznenadila je sve Francuze jednim pismom, kojim odustaje od privatne tužbe. »Određen je dan« – piše Kraljica – »u koji će optuženi imati da odgovaraju za svoj zločin pred čovečanskom pravdom. Ja mogu dakle da smatram da je završen bolni zadatak, koji sam bila na sebe uzela. Imajući puno poverenje u francusko pravosuđe, ja predajem svoju stvar u ruke njegovih predstavnika, ne hoteći da i jedan glas, pa ma i najpozvaniji, podignut u moje ime, učini da se ma i prepostavi da ja odvajam svoju stvar od stvari same Francuske.«

Kao centralna ličnost na suđenju nametnuo se od samog početka advokat optuženih Žorž Debon, čovek za koga se znalo da je politički prisilica mađarskog revisionizma i italijanskog fašizma. Da se prihvati uloge branitelja uticao je i veliki honorar koji je dobijao od svojih poslodavaca iz Italije i Mađarske. Prikupivši podatke o delatnosti ustaša, celu odbranu zasnivao je na politički teren, nastojeći da prikaže optužene ustaše kao borce i heroje za nacionalnu slobodu hrvatskog naroda. Boравeci više puta u cilju priprema za odbranu kod Pavelića, on je razradio čitav plan na dokumentima ustaškog pokreta. Otvoreno je izjavljivao da mu je sam Ante Pavelić »dao nalog«.

Njegova je taktika bila da prolongira suđenje. Zbog toga je postavljao zahteve za izuzeće prevodilaca, čitanje novih dokumenata, na kraju vređao državnog tužioca i sudiju. Sud ga je zbog uvreda već drugog dana suđenja kaznio isključenjem iz odbrane (čak je brisan i iz advokatske komore) ali je Debon postigao svoj cilj pošto je suđenje odloženo za nekoliko meseci.

Optuženi nisu hteli da prime nove advokate već samo one koje im Debon preporuči. Početkom februara 1936. nastavljeno je suđenje, sa advokatom Sent-Obanom, koji je započeo odbranu, po sistemu i planu koji je već izrazio Žorž Debon, samo s tom razlikom što je u ophođenju u sudnici bio uljudniji.

Procesu u Eksu prisustvovao je u svojstvu šefa jugoslovenskog servisa Presbiroa naš poznati književnik i eseista Stanislav Vinaver. Njegova

široka kultura omogućila mu je ne samo da prati proces izbliza, nego i da dođe u živ kontakt sa sudijom, tužiocem, advokatima, piscima i novinarima; da otkrije i one podzemne radnje koje nisu vidljive na samom procesu. Stoga čemo se poslužiti njegovim zaključnim izveštajem, koji je neposredno posle presude poslao šefu Presbiroa u Beogradu. Vinaver piše: »*Pismo nadbiskupa Bauera, katolička vizija Sebt-Obana, njegov priviz katoličkih mučenika sa onoga sveta sve je to imalo velikog uticaja na porotu, naročito na one koji su se kolebali. Bez toga smrtna kazna bi bila osigurana...*

Ipak porota... nije sadržavala komuniste, imala je samo jednog socijalistu, većina njena bili su ljudi srednjih godina, solidni, odlučni. Ali njen glavno obeležje bilo je, sticajem okolnosti, katoličko. Na taj način proces se vodio pod ovakvim okolnostima: okrivljeni su katolici koji se predstavljaju kao borci za katolicizam, predsednik suda je čuveni katolik, glavni branitelj je proslavljeni katolik, šef-predsednik porote Favr d'Asije je militantni katolik i šef oblasne katoličke akcije, sama porota nosi katoličko obeležje.

S druge strane, kralja Aleksandra je Debon pokušao da predstavi kao netrpeljivog pravoslavca, a Srbe ne samo kao gonitelje katolicizma, nego i kao predstavnike pravoslavnog prozelitizma (...).

Slavni profesor Did, jedan od najvećih psihijatara današnjice, koji se upotrebljuje u velikim francuskim procesima kao glavni ekspert, i ovaj put, kao moj srdačni i odani prijatelj, on me je uputio u mnoge pojedinsti i o ovim pitanjima koje se sada tretiraju. On mi je između ostalog rekao da je francuska magistratura, što ne znači i ministar pravde i njegova najbliža okolina — posve prožeta reakcionarnim duhom i da katolički momenti igraju ulogu u procesima koja se neda rastumačiti ni uvek čak shvatiti. Predsednik (suda) Loazon — po Didu — postavljen je ne samo kao siguran nego i iz jednog makijavelističkog računa: da dejstvuje kako treba na katoličke krugove u jednom procesu gde bi podzemni katolicizam mogao da igra najveću ulogu. Napominjem da profesor Did nije franc mason, da nije ogorčeni protivnik katolicizma, ali da je čovek naučne lucidnosti i naučnog cinizma i da svaku stvar zove njenim čak i najulgarnijim imenom. Kao takav on je poznat ...

Profesor Did mi je rekao da smatra da je neobično zgodno što je predsednik Loazon obeleženi katolik tipa »Eko d'Pari«. Na taj način izbalansiraće se odnos prema Sent-Obanu, koji je druga katolička perjanica u Francuskoj. Po ciničnoj reči profesora Dida: jedan katolicizam imao je da pojede drugi. Ali profesor Did stalno me je obaveštavao da su celim tokom procesa u hodu i roku stalni zakulisni katolički uticaji i da on to zna pozitivno. Simpatišući sa nama i samnom do kraja, on je jedno vreme zbog njega veoma strahovao. Izgleda da je i na samog predsednika činjen jedan teški pritisak sa te strane, i da je on jedva odolevao. Interesantno je da jedine brošure, koje su od strane naših neprijatelja deljene štampi i poroti, bile su antimasonskog i prokatoličkog karaktera. Profesor Did misli da smo, kada se sve to ima u vidu, vrlo dobro prošli. Njegov refren bio je: »Vi nezнате šta oni mogu, i to kada se najmanje nadate« (...).

U najvećem i najprijateljskijem poverenju ovaj put profesor Did hteo je da mi saopšti i najveću tajnu ovog procesa. On mi je rekao doslovce da je na njega činjen pritisak da Miju Kralja oglasi umobolnim. To je već bio uradio marsejski praktičar, lekar, pozvan da ispita duševno stanje Mije Kralja. Da je profesor Did dao takvo mišljenje procesa uopšte ne bi bilo, jer bi glavni krivac za koga ima nekih dokaza bio neuračunljiv, a ostale bi onda nekako izmanevisali. Profesor Did mi tvrdi da je na njega činjen pritisak i to vrlo jak od centralne vlasti preko državnog tužioca u Tuluzi, gde profesor Did upravlja najvećim francuskim zavodom za umobolne. Profesor Did nije htio da postupi po ovoj izričnoj želji i naredbi centralne vlasti i tako je protivno njenim intencijama moralo da dođe do procesa. Profesor Did mi tvrdi da su mu to vrlo rđavo uzeli i da mu država od toga dana nije poverila ni jednu ekspertizu, dok se ranije redovno na njega obraćala za velike stvari.

Profesor Did je veliki naučni autoritet i materijalno sasvim nezainteresovan. On mi je rekao da će u novim izdanjima svojih knjiga izneti i slučaj iz Eksa i da tri okrivljena neće dobro proći...

Na kraju, završava Stanislav Vinaver svoj izveštaj – ovde izražavam samo moje uбеђenje – većinom od jednog glasa, porota je priznala olakšavajuće okolnosti, tj. odbacila smrtnu kaznu pod utiskom poslednjih pasa-susa govora Sent-Obena. Predsednik Laozon u jednom momentu uveravao me je da ti razlozi nisu bili presudni. On mi je pričao da je predsednik porote Favr d' Asije, kada je odluka pala, doneo tu odluku predsedniku sa jecanjem i ridanjem i rekao mu: Mi volimo Srbiju i obožavamo njenog Kralja i molimo vas izvinite nas. Predsednik tvrdi da nisu razlozi Sent-Obena pretegli. Meni se čini da je predsednik aludirao da prosto katolička vlast – možda i ispovednik – jednog od porotnika nisu dopustili, nezavisno od svih razloga političkih da glasa za smrt... Moje je mišljenje pak, da je ipak dejstvovao u tome momentu Sent-Oben. Svakako svi uticaji kojima je ko raspolagao bili su u toku i u pokretu.

Jedan porotnik, Jevrejin porekлом, koji je od početka pratilo suđenje sa najvećom napetošću, došao je do zaključka da se mora odrediti smrtna kazna i to je neko markirao. Posle se uplašio smrtnе kazne i doneo predsedniku lekarsko uverenje da je bolestan i da ne može prisustvovati. Na taj način porota je zasedala i rešavala sa jednim članom manje – a po pristanku odbrane i okrivljenih na predlog predsednika. Predsednik je izveo ovo da ne bi morao obnavljati ceo proces».

Tako se završilo suđenje ustašama u Eks an Provansu.

Iako je državni tužilac tražio najtežu kaznu, navodeći zato, kao razlog da su optuženi ne samo saučesnici u pripremanju nego i izvršenju zločina sa predumišljajem, kao i da su već ranije za svoja dela osuđivani na kaznu smrti, porota je sa svega jednim glasom većine našla i olakšavajuće okolnosti: Zvonimir Pospišil, Mijo Kralj i Ivan Radić osuđeni su na kaznu većite robije...

Zatim je sud pretvarajući se u redovan doneo sledeću odluku:

„Pošto je sud podneo tužbu protiv Eugena Kvaternika, Ante Pavelića i Perčevića Ivana, koji su proglašeni krivim što su u toku 1934. učestvovali u zajedničkom dogовору у cilju da izvrše zločine, pripremama izazvali iz-

vršioce zločina – ubistvo kralja Aleksandra, predsednika Bartua, zbog čega ih osuđuje svu trojicu na smrt, u odsustvu».

Osuda Pavelića na smrt po drugi put (prvi put ga je osudio jugoslovenski sud 1929. godine) ostaće stvarno bez ikakvih posledica. Ovom zločincu to neće ništa smetati da u drugom svetskom ratu izvrši najveći genocid nad Srbima, pošto se najpre, uz pomoć Italije dočepao vlasti i obrazovao svoju »nezavisnu« državu Hrvatsku.

Dalekosežne posledice izazvaće samo ubistvo kralja Aleksandra. Tim ubistvom izvršena je prva breša nadiranju fašizma (u vidu međunarodnog terorizma), uz potpunu nemoć zapadno-evropskih zemalja da to spreče. Italija je uskoro preduzela agresivni pohod na Etiopiju, a ekonom-ske sankcije koje je kao meru preduzelo Društvo naroda, nisu joj u tome mnogo naškodile. Uskoro će se raspasti i Balkanski pakt i Jugoslavija će postati nemoćna prema nadiranju fašističkih sila, zavisna od zapadno-evropskih zemalja, koje nisu bile u stanju da je zaštite.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

THE CATHOLIC BLOC AND THE ASSASSINATION OF KING ALEKSANDAR

Summary

This treatise is part of a larger manuscript about King Aleksandar and his political opponents. In response to the »Balkan Alliance« formed by King Aleksandar, Italy, Hungary and Austria signed a secret alliance in March 1934, named »the Roman protocols«, formally aimed at establishing the mutual cooperation of these countries in foreign politics and economy. In actual fact, this alliance served to strengthen the position of Italy in the region of the Danube Basin and to support Hungarian revisionist aspirations towards Yugoslavia. Thus, the old idea of creating a »Catholic bloc«, which Croatia should enter eventually, was realized. The Vatican, naturally, supported this bloc, while France and England did not oppose it, seeing it primarily as a safeguard against the »anschluss«* of Austria to Germany and German penetration. The countries of the »Catholic bloc« aimed their politics towards unsettling Yugoslavia and in order to achieve this goal they did not shy away from considering the possibility of eliminating its ruler, King Aleksandar, as the »strong man« of the Balkans. Hence, Mussolini supported and financed Pavelić's plans for the assassination of the Yugoslav sovereign. There were training camps for the Croatian ustasha on the territory of Hungary, while Austria, also, offered its hospitality to ustasha leaders who conducted this operation. Before King Aleksandar's journey to France, the Yugoslav authorities warned the French police of the existing assassination plans but the latter made no attempt to find and deport the Croatian terrorists. After the crime and the death of King Aleksandar (October 9th, 1934, Marseilles), official France did everything in its power to shield Italy and Hungary, on whose territories terrorists were trained, from being held responsible for the crime. The Catholic lobby in France also exerted its influence during the trial and the assassins were, consequently, not sentenced to death but to life imprisonment.

* Annexation [Ger.]

MIRA RADOJEVIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DEMOKRATSKA STRANKA O DRŽAVNOM PREUREĐENJU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (1935—1941)

Originalan naučni rad

949.71 :329,71 »1935/1941«

Po mišljenju mnogih savremenika Kraljevine Jugoslavije, kao i po mišljenju potonjih istraživanja njene prošlosti, pitanje državnog uređenja bio je najteži problem prve države jugoslovenskih naroda. Njegova ozbiljnost dobijala je na težini i time što je zarad njega potiskivano ne manje ozbiljno socijalno-ekonomsko pitanje. Jer, koliko je problem državnog uređenja, zbog upornosti i jačine hrvatskih nacionalno-političkih zahteva često zvan »hrvatskim pitanjem«, postajao složeniji, toliko su privredna i socijalna pitanja bivala »zapuštenija«.¹ Nestajale su nade svih koji su očekivali da će rešenje političkih i državno-pravnih problema olakšati rešavanje ekonomskih, a upozorenja mnogih pojedinaca da je zanemarivanje socijalnih težnji i neopravданo i opasno, nailazila su na zid drugačijeg mišljenja. Po rečima Milana Grola, jednog od najistaknutijih prvaka Demokratske stranke, u celoj novoj političkoj istoriji ispoljavala su se »tri motiva političke borbe: pitanje demokratije, srpsko-hrvatsko pitanje i privredno-socijalno pitanje. Da je naš život tekao normalno«, verovao je, »ta tri interesa narodnog života bila bi zbrinuta jednom brigom, jer su ona nedeljiva. Ali je sve rađeno kao sa planom da se ta tri interesa podvoje i da se iz njih izrode sektaške parole, plemenske, staleške i klasne...«²

U iscrpljujuće državno-pravne rasprave bila je uključena i Demokratska stranka, prelazeći u toku tih rasprava i traženja rešenja za problem državnog uređenja veoma izrazit evolutivni put.

Nakon stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca ova je stranka, zajedno sa Radikalnom, bila među najubeđenijim pobornicima shvatanja o unitarističko-centralističkom uređenju države i kao takva jedan od tvoraca Vidovdanskog ustava (1921), nastalog na osnovu ovakvih shvata-

¹ Govoreći u Narodnoj skupštini 19. februara 1927. godine, Jovan M. Jovanović, šef Saveza zemljoradnika, tvrdio je da politička borba »doprinosi vrlo mnogo da se ova privredna kriza dovedi do najvećeg stupnja. Za sve to vreme dokle se unutra vodi ovakva politička borba, naročito između tri plemena, ova druga pitanja: finansijska, saobraćajna, prometna, trgovačka, zemljoradnička, naročito poljoprivredna i spoljne politike, ostavljana su po strani i нико о њима nije ozbiljno vodio računa. Voden je računa о њима, али onako uzgred...« Kalendar spomenica Selo 1941, str. 272.

² »Politika« i »Vreme«, 14. Jun 1937.

nja.³ U poređenju sa radikalima, demokrati su čak zastupali naglašeniju unitarističko-centralističku koncepciju. Njihov stranački program, donet februara 1920. godine, a usvojen bez izmena u oktobru 1921. na kongresu stranke, pokazivao je to već u svom prvom stavu u kome je ističeno: »Demokratska stranka smatra narod Srba, Hrvata i Slovenaca kao nacionalnu celinu jednu po krvi i jeziku i po svojim osećajima, po kontinuitetu zemljišta na kome nepodvojeno živi i po zajedničkim životnim interesima svog narodnog opstanka, pa dosledna takvom svom shvatanju narodnog jedinstva u cilju jačanja narodne državne zajednice za jednu jugoslovensku narodnu i državnu misao, Demokratska stranka isključuje sve istorijske, plemenske, verske i pokrajinske razlike kao razlog i podlogu za političko i administrativno uređenje i posebno pogranično izdvajanje« (istaknuto u originalu – prim. M. R.).⁴

Godinu dana kasnije, pod uticajem hrvatskog otpora donetom Ustavu i »rđavog iskustva« u njegovoj primeni⁵, demokrati su izrazili prve sumnje u rešenja pitanja državnog uređenja, koja je Ustav nudio. Ovim sumnjama započeto je njihovo kretanje od unitarističko-centralističkih pozicija ka priznanju nacionalnih posebnosti i pristajanju na složeni oblik državnog uređenja. Jedna od najznačajnijih etapa u tom kretanju bilo je programsko pismo Ljubomira Davidovića, šefa stranke, nastalo u januaru 1933. godine, kao neka vrsta odgovora na tzv. Zagrebačke punktacije, rezoluciju Seljačko-demokratske koalicije (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) iz novembra 1932., u kojoj je traženo vraćanje na 1918. godinu i žestoko napadnuta »srbijska hegemonija«.⁶ Odbijajući ovaj napad, šef demokrata je optužio režim za bacanje »lilage« na narod u Srbiji, te za produbljivanje političke i ekonomske krize. Istovremeno, predlagao je novo državno uređenje, odnosno podelu države na 7, 8 ili 9 »u istinu samoupravnih jedinica«, koje su u »prirodnim, saobraćajnim i ekonomskim uslovima i sa življenjem socijalnim upućene na tešnju saradnju«. Njihove nadležnosti činili bi neposredni »dnevni interesi«, privredni poslovi, izbor službenika, »razmeravanje tereta« i »kontrola izdataka« u »tom krugu poslova«.

Najvažnija tačka demokratskog predloga odnosila se na stvaranje većih samoupravnih ili upravnih jedinica. Jer, »po sili našeg podvojenog života u prošlosti, naročito po sili grešenja u sadašnjosti, razvila su se osećanja potrebe i za šira samovladanja, šira i prostorno i sadržajno. Tu su sad u pitanju zadovoljenja pogodaba za slobodan razvoj kulturno-istorijskih posebnosti Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema tome merilu povlačeni, ti širi okviri treba, povezujući po dve ili tri samoupravne oblasti, da zaokruže velike zajednice oko velikih nacionalno-kulturnih centara u

³ Više: Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srbia, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, str. 184—219. i *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929*, Beograd 1979, str. 94—114; Branko Petranović, *Istorijski Jugoslavija 1918—1988*, knj. I, *Kraljevina Jugoslavija 1914—1941*, Beograd 1989, str. 121—9.

⁴ Program Demokratske stranke, Beograd 1921, str. 3. Objavljeno u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam — ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata*, knj. I, Beograd 1987, str. 206—7.

⁵ Božidar Marković, *Prvi koraci ka narodnom sporazumu*, Spomenica Ljubomira Davidovića, s.a., str. 62.

⁶ B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 322—3.

Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, i između tih zajednica još i jednu četvrtu, u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj, u kojoj se nerazdeljivo ukrštaju plemena, vere i kulturni uticaji. Ova četvrta zajednica pozvana je da vrši dvostruko blagotvornu ulogu u rešavanju našeg nacionalnog problema. Ona prvo otklanja opasnost otsečnog i grubog teritorijalnog razgraničenja između Srba i Hrvata. Drugo, sprečavajući organizovanje na isključivo plemenskoj osnovi u Beogradu i Zagrebu, ona i čitavom državnom ustrojstvu oduzima plemensku isključivost. Na taj način ovakvom podelom najviših jedinica, razlika u poređenju sa dualizmom ne pojavljuje se samo kao razlika u broju nego i u principu».

Predlog demokrata nije sadržavao bliže određenje kompetencija ova četiri »šira samovladanja«. Rečeno je da »novo uređenje zemlje mora biti po obrascu složenih državnih organizacija«, ali i da se »mora isključiti uređenje koje bi sklopom tih sastavnih jedinica ili njihovim pravnim ustavovama već unapred bilo protivno ideji duhovne solidarnosti zbog koje su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili jednu državu«. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da demokrati nisu pomisljali na šire kompetencije saveznih jedinica, koje bi ugrozile interes celine i, umesto da spajaju, razdvajale Srbe, Hrvate i Slovence. Iz straha da će proces njihovog duhovnog ujedinjavanja biti ometen, demokrati su i bili protiv trijalističkog uređenja države. Po njihovom mišljenju, trijализam je spadao u »isključiva plemenska rešenja... koja u suštini ne rešavaju ni jedan od najtežih današnjih problema, pa čak ni sam taj sentimentalni plemenski problem, pošto ni te plemenske jedinice, ma kako bile ograničene, ne bi mogle biti plemenski jednostavne«.

Uz zalažanje za složeno uređenje države, demokrati su istakli još jedan princip, koji je u celokupnom njihovom političkom delovanju bio primaran. »Jedini mogući sistem« za njih je bila »dosledna i iskrena parlamentarna vladavina, kao našim prilikama najpodesnija primena narodne suverenosti. Iz iskustava naših i tuđih i iz potreba novog vremena«, smatrali su, »mogu i treba da dođu reforme sistema: ali suština, — što potpunija vladavina narodne volje, — mora biti ideja vodilja svake reforme«.⁷

Programsko pismo Ljube Davidovića, kao korak demokrata u evoluciji njihovih pogleda na državno uređenje, važno je ne samo kao pokazatelj udaljavanja od početnih shvatanja, već i kao dokument o više tačaka koje u kasnijem periodu gotovo da nisu bile promenjene. Ističući, uporedno sa političkim i državno-pravnim problemom, ekonomsko i socijalno pitanje, demokrati su nagovestili i buduće svoje opredeljenje za posmatranje svih problema u zemlji u njihovom neodvojivom sklopu. Čak i više, jer, prema njihovom stavu, »prvi posao prelaznog stanja«, koje bi zemlju prevelo iz diktature u demokratsku saveznu državu, »mora biti: borba sa neizdrživim ekonomskim i finansijskim nevoljama koje ostavlja današnji režim«.⁸ Zatim, demokrati su insistirali na narodnom suverenitetu

⁷ Isto, str. 328—30. Da novi programski kurs demokrata nije nastao pod uticajem oštrene Zagrebačkih punktacija, već pre njihove pojave, svedoči pismo Milana Grola, upućeno Ljubi Davidoviću u martu 1932. godine, sa predlogom za stvaranje većih i manjih samoupravnih jedinica i oblasti. Više: Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969, str. 227.

⁸ B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 328.

kao polazištu za rešavanje različitih nevolja. Ni taj njihov princip nije pretrpeo izmene, kao što je ostao i strah od isključivih plemenskih rešenja, koja bi mogla nepovratno udaljiti jedne od drugih Srbe, Hrvate i Slovence. Od tog straha potiče i uverenje da federalne jedinice ne mogu širinom svojih nadležnosti razbijati i ugrožavati državnu celinu. Demokrati su se zalagali za državu koja ne bi bila vrsta »trgovačkog ugovora«, već pre svega »duhovna zajednica« međusobno bliskog naroda. Umesto čistog računa želeli su solidarnost građana Jugoslavije. U ovom su pismu zato i izrazili bojazan od posledica uvođenja federalizma, ali i od reakcije Srba na takav oblik državnog uređenja na kakav nisu bili navikli.⁹

Izjašnjavajući se za stvaranje četiri federalne jedinice, bez preciziranja stava o njihovom teritorijalnom razgraničenju, dali su, ipak, naslutiti da bi i srpsku jedinicu, pored Srbije, činile i Vojvodina, Makedonija i Crna Gora. Pitanje pripadnosti ove tri pokrajine za njih nikada nije bilo sporno.

Prema Dragošu Đ. Denkoviću, Ljuba Davidović je u »svojim mngobrojnim beleškama pod naslovom 'Makedonija'« na samom početku napisao: »Osvojili smo je ratom 1913. godine ne zato što smo hteli osvajanja, no što tamo naš narod živi – hteli smo je oslobođiti, kao svoju zemlju.« (Istaknuto u originalu – prim. M. R.).¹⁰ Na mestu predsednika ministarskog saveta, 1924. godine, on je amnestirao 7600 makedonskih osuđenika i podneo »Kruni« predlog za ublažavanje i uklanjanje grubosti vlasti u Makedoniji, za njen kulturni i privredni razvoj i uspostavljanje poverenja između domaćeg stanovništva i novodošavših činovnika i kolonista.¹¹ Dosledno je, međutim, zastupao mišljenje da je to »srpska zemlja«.

Slično je bilo i sa pitanjem Vojvodine. Marta 1932. godine, u pismu Ljubi Davidoviću, Milan Grol je, govoreći o idejama o federaciji svih pokrajina (Vojvodine, Makedonije, Crne Gore...), rekao sledeće: »... ukoliko se to stavlja na istu vagu sa hrvatskim zahtevima – to vodi u nesporazume i haos.

Kad bi se Hrvati zadovoljili širokom samoupravom (onim sličnim današnjoj), razume se, ni u kompetencijama ni u garancijama), primena takve decentralizacije išla bi za sve pokrajine pa i za Vojvodinu. Ali Hrvati to neće i onda je apsurdno da se kompromis s njihovim zahtevimi (u kojima je dobar deo izdvojenog nacionalnog i samodržavnog karaktera) uzima za bazu celokupne organizacije. Tražiti za Novi Sad isto što i Zagreb za sebe traži, bilo bi ponoviti u obrnutom smislu – pogre-

⁹ Isto, str. 330. U razgovoru sa Hubertom Ripkom, urednikom čehoslovačkog lista »Lidove noviny«, koji je u maju 1936. godine boravio u Jugoslaviji i o utiscima iz te posete dostavio izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova u Pragu, dr Milan Gavrilović, podpredsednik Saveza zemljoradnika, rekao je da »Srbi u biti ostaju centralisti« zato što »jako deluju sećanja na raspad Dušanova carstva, kad se 'federaliziralo'«. Izveštaj H. Ripke objavljen je u: Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928—1941, I-II, Zagreb 1974, knj. I, str. 242—59.

¹⁰ Dragoš Đ. Denković, Ljubomir Davidović i Južna Srbija, Spomenica Ljubomira Davidovića, str. 99.

¹¹ Isto, str. 97—8.

šku Vidovdanskog ustava, koji je položaj Zagreba htio svesti na položaj Zaječara.¹²

Odnos prema Vojvodini ilustrovan je i krajem decembra 1932. godine, kada su predstavnici vojvođanskih radikala i samostalnih demokrata doneli tzv. Novosadsku (Vojvođansku) rezoluciju u kojoj su istakli da »u budućem uređenju države, Vojvodina sa Sremom traži za sebe isti položaj, koji će imati ostale pokrajine«.¹³ Demokrati su bili veoma nezadovoljni, a Milan Grol i Božidar Vlajić su oštro napali autore rezolucije.¹⁴

Sa ovih nekoliko opredeljenja Demokratska stranka je izašla iz perioda diktature i ušla u 1935. godinu, »godinu političkog buđenja i proleća u Jugoslaviji«¹⁵, i složen posao pregovaranja sa »Zagrebom« oko budućeg uređenja države.

Pokušaji sporazumevanja sa Hrvatskom seljačkom strankom, predstavnikom hrvatskih nacionalno-političkih zahteva, bili su ne samo dugotrajni, nego često i neizvesni. Demokratska stranka i njeni saveznici iz Udružene opozicije, Radikalna stranka i Savez zemljoradnika, mada njihovi pogledi na karakter državnog uređenja nisu bili istovetni, istrajavali su na pregovorima samim tim što su i svrhu svoje neformalne koalicije videli u postizanju dogovora sa Hrvatima o novom državnom ustrojstvu.

U tridesetim godinama bilo je očito i priznato od gotovo svih političkih stranaka, grupa i pojedinaca, da je hrvatsko pitanje, pitanje državnog preuređenja, paralisovalo politički život i apsorbovalo energiju potrebnu za rešavanje drugih, ne manje bolnih i dramatičnijih problema. Hrvatsko pitanje bilo je, po nekim mišljenjima, slično »onim malim temperaturama koje grudobolnog ne ubijaju, ali ga nerviraju i neopazice mu iscrpljuju snagu«¹⁶ — a po drugim »kamen o vratu jugoslovenske države«.¹⁷ Po rečima britanskog poslanika u Beogradu, narod u »staroj Srbiji« već je 1932. godine pokazivao da se »umorio od komešanja sa Hrvatskom«.¹⁸

Gomilanje unutrašnjih problema, čijem se otklanjanju hrvatsko pitanje postavljalo kao prepreka, dopunjeno je strahom od posledica, koje su mogla doneti međunarodna pregrupisavanja u Evropi i svetu. Rat, koji se najpre samo naslućivao, a potom i sve brže primicao granicama Kraljevine Jugoslavije, bio je dodatni impuls da se u »poslednjem trenutku« sproveđe rešenje koje bi državnoj zajednici, u očekivanju razvoja događaja, dalo kakvu-takvu stabilnost. Sa neprikrivenom zabrinutošću postavljano je pitanje kako će se, ako ratni sukobi zahvate i Jugoslaviju, ponašati Hrvati — da li će učestvovati u njenoj odbrani ili se prikloniti »drugoj strani«. Porastu napetosti doprinosele su i izjave vodećih hrvatskih

¹² Citirano prema: Ranko Končar, *Novosadska rezolucija iz 1932*, Zbornik za istoriju Matice srpske, sv. 8, 1973, str. 136.

¹³ Arhiv Jugoslavije (AJ), z. Jovan Jovanović Pižon, 80—32—311.

¹⁴ T. Stojkov, *Opozicija . . .*, str. 220.

¹⁵ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 252 (rukopis pohranjen u Arhivu Jugoslavije).

¹⁶ Ovo slikovito poređenje D. Jovanović pripisao je prof. Slobodanu Jovanoviću. D. Jovanović, *Ljudi, ljudi . . .*, knj. I, Beograd 1973, str. 129.

¹⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921—1938, I—II, Beograd-Zagreb 1986, priredio Živko Avramovski, knj. II, str. 518.

¹⁸ Isto, str. 80.

političara, u kojima je najavljuvana potpuna nezainteresovanost Hrvata za sudbinu zemlje. Bilo je, međutim, i oštrijih nagoveštaja.

Vodstvu Udružene opozicije, pa i Demokratske stranke, bio je poznat memorandum Sitona Watsona, nastao na osnovu njegovih razgovora sa srpskim i hrvatskim političarima prilikom boravka u Jugoslaviji 1936. godine. Dr Maček ga je tada »upozorio... da on nije siguran da bi se mase narodne tukle protiv Italije, ako njihovim nacionalnim aspiracijama ne bude uđovoljeno«.¹⁹ Hubertu Ripki dr Maček je izjavio »da bi u Hrvatskoj odmah na početku rata nastala onakva pasivnost, kakva je vladala na kraju Austro-Ugarske«.²⁰ »Na pitanje kako bi se vladao hrvatski vojnik u slučaju rata« dr Maček je najgrublji odgovor dao dr J. Kerbelu, atašeu za štampu čehoslovačkog poslanstva u Beogradu, početkom decembra 1937. godine. »Pokušajte poslati Hrvate na frontu«, rekao je. »Pitanje je, da li je mobilizacija u Hrvatskoj uopće moguća. Ja mislim nipošto. A ako bismo već morali uzeti pušku u ruku, prešli bismo na drugu stranu. Nije važno kome bismo prešli. Nije važno na kojoj bi se strani bio Beograd. Prebjegli bismo makar i Nijemcima, premda ih ne volimo. Bila su vremena kad smo i Nijemce cenili i kad smo bili u dobrim odnosima i s Talijanima, zato, jer su oni bili protiv Beograda. No danas su se zbližili s Beogradom i zato smo protiv njih. Možda vam se čini da to nije ideološki ispravno, no to je činjenica, koju morate uzeti na znanje«.²¹

Ako joj ova poslednja izjava dr Mačeka i nije bila poznata, Udružena opozicija je znala za njegov razgovor sa prvim čovekom »levog« krila Saveza zemljoradnika, dr Dragoljubom Jovanovićem, krajem decembra 1936. godine. Prema belešci Jovana M. Jovanovića, dr Maček se tada izjasnio za stvaranje dvojne monarhije, u kojoj bi Vrbaska i Dravska banovina bile u Hrvatskoj, a ostali krajevi pripali Srbiji. Na pitanje »za slučaj rata šta bi radila HSS« on je odgovorio: »E, to je druga stvar: onda bi tražili ceo naš program – onda bi Srbi došli u položaj da bi morali da popuste i ispune sve zahteve«.²²

Već i iz ovakvih razloga stranke Udružene opozicije su se slagale da sporazum o novom uređenju zemlje treba postići što pre. Međutim, kao i periodu diktature, u njihovim se redovima i posle 1935. smatralo da je demokratizacija političkog života preduslov za izmene u državnom uređenju. Ovakav stav ponovo je bio u suprotnosti sa zahtevom Hrvata da se njihovo nacionalno-političko pitanje istakne kao prioritetno.²³ »Dok se

¹⁹ Memorandum Sitona Watsona, objavljeno u: Lj. Boban, Maček..., knj. I, str. 235.

²⁰ Izveštaj H. Ripke, isto, str. 247.

²¹ Izveštaj poslanstva Čehoslovačke republike u Beogradu, isto, str. 315.

²² AJ, 80—31—355.

²³ Po mišljenju Lj. Bobana, u periodu 1929—1935. u ovom sporu »nisu bila u pitanju samo niti prije svega proceduralna pitanja. Stvarna pozadina u ovim raznim olaženjima oko proceduralnih pitanja bile su suštinske razlike u gledištima na državno uređenje. Opozicione stranke u Srbiji nisu bile spremne da prihvate državnopravna gledišta koja je zastupala HSS. Otud su se sporna pitanja ostavljala za naknadna raspravljanja, a osnovno je bilo da se sruši šestojanuarski režim i dode na vlast. Vodstvo HSS vidjelo je u ovoj proceduri zaobilazeњe osnovnog pitanja koje je, po mišljenju vodstva ove stranke, i dovelo do ukidanja parlamentarnog sistema... tražilo je garantiju da će opozicija u Srbiji, u slučaju povratka parlamentarnog sistema i dolaska na vlast političkih stranaka, stvarno i prihvati gledišta koja je na državno uređenje imala ova stranaka« Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, str. 13.

ne reši hrvatsko pitanje», glasila je, po rečima dr D. Jovanovića, njihova »ograda ... od svakog drugog rada«.²⁴ Postavljanje i isticanje drugih pitanja — demokratije i okupljanja demokratskih snaga, socijalno-ekonomiske politike, kulture ..., u Zagrebu je tumačeno kao ignorisanje hrvatskih nacionalnih i političkih težnji i kao pokušaj njihovog potiskivanja i gušenja. »... treba naglasiti«, pisao je »Obzor«, »demokracija, da, ali u prvom redu hrvatsko pitanje kao stožerno pitanje cjelokupnog političkog života«.²⁵

Oporvavajući ne tako retka mišljenja da će se hrvatski pokret poscepati na socijalnim i ekonomskim pitanjima, isti list je u njihovom postavljanju video opasnost po jedinstvo hrvatskog fronta. Jer, »ne smije se ... zaboraviti, da građanstvo i inteligencija podređuju svoje socijalne, kulturne i gospodarske poglede samo općim narodnim interesima. I čim bi stranački programi prevladali nad općim narodnim interesima, onda bi bilo posve prirodno, da se svako grupira prema svojim posebnim političkim, kulturnim, socijalnim i gospodarskim pitanjima ...«²⁶

U vreme aktualiziranja ideje Narodnog fronta i ujedinjavanja svih demokratskih snaga u odbrani od fašizma i »reakcije«, čemu su se priklanjali delovi Udružene opozicije, »Obzor« je poveo žestoku protivkampanju. Kao i u drugim slučajevima isticanja »nehrvatskih pitanja«, ovaj list hrvatskog građanstva ponovo je posumnjao da se radi o pokušaju »zataškavanja« hrvatskog pitanja. Na drugoj strani, verovao je da je cela ta akcija uperena protiv postojećeg društvenog poretku.²⁷

Poput »Obzora« i drugi su hrvatski listovi i predstavnici hrvatskog pokreta zahtevali da sve političke stranke i pojedinci, koji žele da učestvuju u rešavanju hrvatskog pitanja, upravo ovaj problem stave na prioriteto mesto. Dajući prednost demokratizaciji političkog života i uspostavljanju punog ustavno-parlamentarnog porekta, kao neophodnom uslovu za proces državnog preuređenja, gotovo celokupna Udružena opozicija mislila je drugačije. Teško je, međutim, razlučiti koliko je ovo stanovište bilo rezultat iskrenog uverenja, a koliko nespremnost da se učine radikalne izmene kakve su tražili Hrvati.

Slično razgraničenje nije uvek moguće postaviti ni u slučaju Demokratske stranke, koja je najdoslednije izražavala mišljenje da novog uređenja ne može biti bez uspostavljanja principijelne demokratije. Prema shvatanju demokrata, demokratski sistem bio je »njemanje rđav od svih do danas okušanih«, a problemi, koji su se i u takvom sistemu pojavljivali, nisu dovodili u pitanje njegove vrednosti »nego samo ispravnost njegove primene«.²⁸ Upravo zato, prof. Božidar Marković je podsećao da je »među najjačim faktorima koji su doprineli da se dođe do našeg ujedinjenja bila (je) demokratija«, kao »moćan razlog da nam braća s one strane Dunava i Save priđu. U nama su oni videli ideale za kojima su

²⁴ D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 137—8.

²⁵ »Obzor«, 1. maj 1938.

²⁶ Isto, 20. decembar 1937.

²⁷ Isto, 5. januar 1938. Ovaj »Obzorov« članak nije bio jedini u kome je kritikovana ideja Narodnog fronta. List je tu kritiku započeo već 1936, a samo u januaru 1938. objavio je nekoliko polemičkih tekstova.

²⁸ Milan Grol, *Naš parlamentarizam (njegove vrline i njegove mane)*, »Nova Evropa«, br. 1, 11. januar 1926, str. 13—19.

težili a koje oni nisu mogli da oseete u Austro-Ugarskoj monarhiji«. Nakon ujedinjenja, demokratska načela su izneveravana, pojavili su se lažna demokratija i lažni parlamentarizam, preteče svih diktatura. Više nego odredbe Vidovdanskog ustava, taj problem bio je sporan i suštinski.²⁹

Ne odričući se zahteva za državnim preuređenjem, demokrati su, kao primarno, istakli pitanje demokratije. Naglašavajući da u zemlji ne-ma dovoljno kontrole i odgovornosti, Lj. Davidović je uoči petomajskih skupštinskih izbora govorio: »Hoćemo slobodnu narodnu skupštinu sa slobodno biranim poslanicima, koji će hteti i umeti da kontrolišu svaku vladu u svima njenim poslovima. Hoćemo kontrolu pune i najpotpunije mre. Ako toga ne bude bilo, onda teško ovoj državi«.³⁰ Kritikujući postojeću Narodnu skupštinu, isticao je da opozicija ne želi vraćanje na »stare skupštinske običaje«, već traži »novu skupštinu sa novim navikama«. Uz brižljivo čuvanje njenih prerogativa, ona zahteva »skupštinu sa bržim tempom rada i sa bogatijim rezultatima toga njenog rada«.³¹ Takva skupština ne bi bila, kao do tada, »telefon koji je saopštavao želje vladine«³², već »prva kontrolna instanca« u sistemu kontrole i odgovornosti vlasti. Drugu i treću kontrolnu instancu činili bi slobodna štampa i sloboda zbora i dogovora. Jer, »glas naroda je glas sina Božjega«.³³ Pored ovih zahteva, demokrati su tražili zakone o kažnjavanju korupcije i ministarskoj odgovornosti. Sve ove mere trebalo je da, uz njihovo principijelno sprovođenje i poštovanje načela Ljube Davidovića »ništa bez naroda, uvek sa narodom«, ostvare ideal šefa demokrata — »hleba u slobodi«.³⁴

Uočavajući težinu ukupnih problema u zemlji, demokrati su pisali da »izgleda kao da su sva pitanja odjednom otvorena«.³⁵ Iz takvog utiska formirali su mišljenje da se svi problemi i moraju rešavati zajedno, jednovremeno i u jednom duhu, u njihovoj neodvojivoj povezanosti, kao sklop opštih pitanja demokratije. Najdosledniji pobornik takvog stava bio je Milan Grol. Dnevna štampa pruža dokaz stalnosti njegovog razmišljanja i bavljenja ovim problemom. Govoreći na široj konferenciji Udružene opozicije, održanoj u Soko Banji 2. februara 1936. godine, on je, prema pišanju »Politike«, kazao: »Tu skoro u jednom zagrebačkom listu pokrenuto je pitanje o tome šta prvo ostvariti, narodni sporazum Srba i Hrvata, ili demokratiju, kao da u istini to dvoje postoji podeljeno. U tome upravo i jeste bila teškoća do danas, što su svi, koji su se na što žalili u ovoj zem-

²⁹ »Politika«, 16. mart 1936. Mišljenje prof. Božidara Markovića izazvalo je na hrvatskoj strani naročito žućne proteste »Hrvatske straže«, 22. mart 1936.

³⁰ Govor održan na opozicionom zboru u Kragujevcu, 31. marta 1935. B. Petranović, M. Žečević, n.d., knj. I, str. 340.

³¹ AJ, z. Milan Stojadinović, 37 — Govor održan 29. aprila 1935. u Beogradu, na Banjici.

³² Govor održan u Šapcu 27. oktobra 1935, AJ, f. Centralni presbiro, 38—94—226.

³³ Kao napomena 31.

³⁴ Ovu misao Lj. Davidović je obrazlagao u mnogim svojim govorima. U jednom od njih, održanom u Umčarima drugog dana Uskrsa 1936, rekao je: »Kad se kaže sloboda, mnogima od onih koji nisu prijatelji slobode prede osmejak preko usana. Oni vele da je najvažnije ekonomsko pitanje i da treba hleba dati narodu. Ali najbolje se to dvoje miri kad se narodu da hleba u slobodi. Ove potrebe tesno su skopčane jedna s drugom, jer sit čovek svesrdno se boriti za slobodu, a slobodan čovek može se boriti za rad i za svoj hleb.« »Politika«, 15. april 1936.

³⁵ »Narod«, br. 8, 1935.

Iji i koji su što potraživali, gledali svako pitanje izdvojeno i što su bili u zabludi da se jedno može rešiti bez združene solidarne narodne snage koja ima da se založi za sve ono što narod u kom kraju oseća kao svoju potrebu, a što se u isti mah skladno može izmiriti sa interesima celine.

Zato nema sumnje s kog kraja treba početi. Treba vratiti reč narodu... Treba ostvariti demokratski poredak sa svima zahtevima političkim i socijalnim koje traži današnje vreme, karakter naše složene nacionalne zajednice, teško stanje naše seljačke sirotinje i naš položaj međunarodni...³⁶

Zagrebačke »Novosti« i beogradska »Pravda« zabeležili su da je M. Grol istog dana, u Aleksincu, rekao da se hrvatsko pitanje »ne može rešiti pre nego što se reše sva druga ekonomska i socijalna pitanja«, jer su sva ona »spletena u jedno klupče«.³⁷ Prema »Vremenu«, »naglasio (je) da se prvo imaju rešavati ostala, preča pitanja u državi, pa tek onda hrvatsko pitanje«. Ta teška pitanja su socijalno i opšte političko.³⁸

Ne možemo utvrditi da li su novinski dopisnici verno zabeležili reči M. Grola i da li je ideolog Demokratske stranke zaista u svom govoru odredio šta je »preče«. Njegovi govor i izjave, međutim, nesumnjivo potvrđuju da se, stavljajući hrvatsko pitanje u okvir opštih demokratskih pitanja, protivio njegovom izdvajaju iz tog okvira.

»Kada govorimo sa pokrajinom ona viće o sebi, kada govorimo sa plemenom, ono misli da je samo ono«, rekao je na konferenciji UO održanoj u Beogradu, februara 1936. »A niko nije sam. Svi smo mi pogodjeni i niko se ne može izlečiti zasebnim lekom«.³⁹

»Kakav bi interes imali Srbi iz ovih krajeva da se zolažu za hrvatsko pitanje, ako ga ne bi shvatili kao nedeljiv deo opštег pitanja, koja jedno drugo uslovjavaju«, pitao je na partijskoj večeri demokrata, priređenoj u Nišu aprila 1936. Odgovarajući na kritičke primedbe, koje je Hrvatska strana stavljala takvom sveobuhvatnom gledanju na državne i društvene probleme, kazao je i ovo: »Nerazumljiva je... nervosa jednog zagrebačkog lista na zahtev demokratije kao bezusovan i primaran. Pa na koji će se način doći do toga saglašavanja narodne volje o novom staniu i na koji će se način izgraditi to novo stanje – bez demokratskog poretku?«⁴⁰

Citirana izjava M. Grola bila je deo polemike, koju je Demokratska stranka vodila sa hrvatskom štampom, pa i hrvatskim predstvincima, oko pitanja redosleda rešavanja različitih problema. Kao jedan od najgovorljivijih učesnika te polemike, »Obzor« je pisao da demokrati mogu isticati zahtev za demokratijom, zato što se položaj Srba i Hrvata razlikuje. Jer, »bila ili ne beogradska Udružena opozicija na vlasti, interesi Srba su zaštićeni i zastupljeni... Posmatrajući sa ovoga gledišta taj odnos, razumljivo je da je pojedinim grupama beogradske Udružene opozicije važno, pa čak veoma važno i ono što je za Hrvate od sporednog značaja«. Po mišljenju »Obzora«, u poslednjem broju demokratskog organa »Odjek«

³⁶ »Politika«, 3. februar 1936.

³⁷ »Pravda« i »Novosti«, 3. februar 1936.

³⁸ »Vreme«, 3. februar 1936.

³⁹ Isto, 10. februar 1936.

⁴⁰ »Politika«, 19. april 1936. Govor Milana Grola preneli su i drugi listovi — »Novosti«, 20. april 1936; »Hrvatska straža«, 21. april 1936.

moglo se čitati »o svemu i svačemu, samo ne o tome kako treba ispuniti opravdane zahteve Hrvata«, »Odjek« se brinuo o okupljanju »slobodarskih narodnih snaga«, bez obzira na razlike u programima, dok je Hrvatima »veća briga« bila da ostvare svoje zahteve. »To je rečeno«, pisao je »Obzor«, »i od dr. Vlatka Mačeka... no na to se oglusuju u praksi oni koji bi morali sa tim računati, a napose da nastoje pokazati delom svoju spremnost za sporazum. Njihova je briga u prvom redu kako će se okupiti te takozvane sve slobodarske narodne snage, pa pri tome ostvariti svoj cilj... Na tome putu neće zaista doći do sporazuma ni još za deceniju«.⁴¹

Na ovu i ranije kritike odgovor demokrata objavljen je nekoliko dana kasnije. Smatrajući da »Obzor« nije prestajao da na Udruženu opoziciju gleda »kao na neku konzorciju za sticanje i podelu vlasti«, podsećali su da se Ljuba Davidović odričao vlasti iz načelnih razloga, »a u prvom redu iz razloga vezanih za politiku sporazuma«. Pored toga, izražavali su sumnju da »ko u širokim hrvatskim masama deli mišljenje da je i jedno od pitanja, za koje se zalaže opozicija u Beogradu, od sporednog značaja za Hrvate: ni pitanje slobode, ni hleba, ni našeg položaja u današnjoj međunarodnoj groznici« ni okupljanja demokratije. »Obzor«, naglašavali su demokrati, »zamišlja Udruženu opoziciju, a pogotovo demokrate, kao grupu za koju izvan srpsko-hrvatskog sporazuma nema problema. Međutim, na ovoj se strani čini što se može u zalaganju za sva pitanja našeg političkog, ekonomskog i socijalnog preobražaja koji čini jednu nedeljivu celinu«. U pogledu hrvatskog pitanja, njihov je stav poznat, a što se »priviranja demokratije na ovoj strani« tiče, to neće štetiti Hrvatima. »Naprotiv, samo u poretku demokratije mogu oni videti garantije za sve što je potrebno slobodnom i zdravom razvoju naroda na onoj kao i na ovoj strani«.⁴²

»Obzoru« i sličnim »konzervativnim glasilima« demokrati su uputili i naredni uvodnik »Odjeka«. Može biti nastao iz pera upravo M. Grola, ovaj članak pisan je sa razumevanjem hrvatskih problema i nacionalnih osećanja, ali i sa upozorenjima. Demokrati su u njemu još jednom istakli da svi problemi potiču iz nepoštovanja demokratskih načela i nepostojanja demokratskog poretku, zbog čega se mogu rešavati jedino onda kada se takav poredak uspostavi. Samo ispunjenje hrvatskih zahteva »pretpostavlja drugi postupak, druge kompetencije i drugi poredak no što je onaj na koji se dižu žalbe Hrvata. Taj drugi poredak... Ljuba Davidović traži sa istom snagom kao Maček. Traže ih Srbi isto kao Hrvati. Nevolje koje podnose jedni i drugi iste su: nisu ista samo osećanja i shvatanja.

Za Hrvate je za trenutak sreća, što žive u iluziji da sve zlo po njih dolazi otud što taj poredak nije hrvatski. Ta ih iluzija ujedinjuje, nadahnjuje i sokoli, ona im uliva samopouzdanje i uljuljuje ih optimizmom za budućnost; za vreme kada će u drugačije postavljenom redu stvari sami urediti svoj život kao rajska naselje.

Srbi, na žalost, nemaju to platosko zadovoljstvo. Oni uopšte danas ne srbuju, a kad im pamet zamagli i tim sentimentalnostima to je samo da im zamrači osećanja. Jer su oni samo s tim iluzijama – da će od svoje

⁴¹ Citirano prema listu »Vreme«, 9. septembar 1936. »Obzor« je imao u viđu »Odjek«, br. 2, 3. septembar 1936.

⁴² »Politika«, 11. septembar 1936.

zemlje načiniti raj — i bili u stanju preživeti sve ono što su preživeli i u ratu i u teškim prvim godinama iza rata. Oni se ne bune na barjak pod kojim idu iako on nije više onaj pod kojim su ginuli i umirali po albanskim urvinama i svima obalama Sredozemnog mora: oni jasno vide otkud ih vetrar bije u jednom poretku kad on nije narodni.

Time se neće da kaže da od Hrvata treba u ovaj mah tražiti da svoja specifično hrvatska osećanja neutrališu. Neka veruju i dalje da će kompetencije u novom uređenju zemlje, samim tim svojstvom što će biti hrvatske, biti spasonosne. Ali je nužno na onoj strani ubediti one koji još nisu ubedjeni da ni ostvarenja ni obezbeđenja tih hrvatskih kompetencija ne može biti bez demokratije ... kao izvornog načela, koje treba da opredeli smisao svih reforma ...

Ukoliko bi Hrvati više nego svi drugi tražili jedan NOV RED STVARI (kako je to rečeno u jednom zagrebačkom listu) utoliko bi više no svi drugi morali polagati na kurs demokratije, i u zemlji i u Evropi».

Uvodničar »Odjeka« upozoravao je i na odgovornost ekstremnih hrvatskih krugova, van HSS, koji »imaju pretenziju da na svoj način i u duhu svojih ideja utiču na njenu politiku. Njihova nipodaštavanja vrednosti demokratije u očima Hrvata — to je sejanje otrova i zabuna. To je u isti mah duhovno osiromašavanje jednog narodnog pokreta. U istoriji konstituisanja naroda i zemalja to bi bio prvi slučaj narodnog pokreta bez demokratije, ili čak, kako bi se to htelo iz izvesnih mračnih krugova, čak protiv demokratije (Istaknuto u originalu — prim. M. R.)

Svako zavođenje na stranputicu, na toj strani je danas i greh i nacionalna šteta. I dr. Maček je u pravoj tradiciji pokreta zasnovanog na slobodarskoj ideologiji Stepana Radića, koja se brani od takvih sugestija».⁴³

U ovom sporu između demokrata i hrvatske štampe obe su strane ostale pri svojim stavovima.⁴⁴ Odbijajući da hrvatsko pitanje postavi kao primarno, ističući neophodnost zavođenja demokratskog poretka ili se zalažući za posmatranje svih problema u njihovoј neodvojivoj povezaniosti, Demokratska stranka, a i Udržena opozicija u celini, oformile su mišljenje da se hrvatsko pitanje, iako je zbog upornosti i jačine hrvatskih nacionalno-političkih »potraživanja« delovalo odvojeno od drugih problema, nije moglo tako i rešavati. Odnosno, da se nije ni mogla ni htela stvoriti takva situacija u kojoj bi rešeno hrvatsko pitanje ostavilo nerezanim većinu ostalih, naročito državno-pravnih, i otvorilo nova, možda još teža pitanja. Time je zagovarana sveukupnost barem pitanja državnog uređenja, a često i demokratije, privrede i socijalne politike.

Nekompromisni hrvatski otpor ovakvim pogledima primorao je Udrženu opoziciju da, ipak, sve više popušta pred hrvatskim zahtevima. Ovo se ogledalo ne toliko u nekom formalnom priznavanju hrvatskog pitanja kao »najvažnijeg« i »najprečeg«, koliko u činjenici da je Udr-

⁴³ »Povezanost problema«, »Odjek«, br. 12, 17. septembar 1936. Deo članka preuzeo je i »Vreme«, 18. septembar 1936.

⁴⁴ »Mi i Hrvati«, rekao je M. Grol na sastanku Glavnog odbora Demokratske stranke u junu 1937. godine, »mesecima smo vodili diskusiju o tome šta je preče: rešenje hrvatskog pitanja ili demokratija, kao da uopšte može biti rešenja jednog od ova dva pitanja bez drugoga i kao da može biti i naprednog preobražaja privredno-socijalnog, ako se ova dva pitanja ne reše...« »Politika«, 14. jun 1937.

žena opozicija, baveći se ovim pitanjem i godinama tražeći izlaz iz lavnog zvanog »hrvatsko pitanje«, bila paralisana u drugim aktivnostima. Beskrajni pregovori sa dr Mačekom i njegovim opunomoćenicima, česta putovanja u Zagreb i bezbrojni međusobni sastanci prvaka UO, održavani radi zauzimanja zajedničkog stava o državnom preuređenju, nisu ostavljali ni mnogo vremena ni prilika za druga važna pitanja.

Voljni ili nevoljni, najčešće prečutni pristanak Udružene opozicije na prioritetnost hrvatskog pitanja nije, međutim, bio praćen i pristajanjem na drugi deo zahteva Hrvata – na njihov model uređenja državne zajednice. Kao i pre 1935. godine, u približavanju hrvatskim pogledima, ako se izuzmu pojedinci i političke grupe manjeg značaja, kao celina najviše je učinila Demokratska stranka. U odnosu na period do petomajskih skupštinskih izbora (1935) njena stanovišta nisu trpela bitnije izmene, jer korekture koje su učinjene nisu imale cilj da promene osnovne stavove, već da ih u ponečemu preciziraju. Izjašnjavanje demokrata i dalje je teklo u dva, u suštini isprepletana i neodvojiva pravca. Na jednoj strani, proklamovali su priznanje narodnih različitosti – kulturnih, istorijskih i političkih, a na drugoj – zalaganje za složeni tip države, uslovjen postojanjem takvih različitosti.

I bez zvaničnih stranačkih deklarisanja, već 1935. godine pokazivali su da više ne može biti govora o jednom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca, a pogotovo ne o dekretovanom jugoslovenstvu. U političkoj javnosti, naročito hrvatskoj, posebnu pažnju izazvao je govor Ljube Davidovića, održan na večeri priređenoj nakon zbora UO u Šapcu, oktobra 1935. godine. U sporu koji je tom prilikom nastao između demokratskog prvaka Mihajla Škorića i Mačekovog izaslanika dr Žige Šola o pitanju postojanja »jednog jugoslovenskog naroda, jedinstvenog i nedeljivog«, kako je tvrdio Škorić, a dr Šol mu protivrečio, Ljuba Davidović je pokazao razumevanje za stajalište hrvatskog političkog prvaka. Prema izveštaju prisutnih Hrvata, on je tada »priznao« da se ne oseća kao Jugosloven, već kao Srbin. Jugoslovenstvo se, po njegovim rečima, htelo razumom, ali je put »od razuma do srca« bio dalek. Zbog toga i nije postojao »jugoslovenski narod« nego »tri plemena ili kako Hrvati kažu, tri naroda Hrvati, Srbi i Slovenci. Preko toga se ne može...« Nadajući se da će pravog jugoslovenstva biti u budućnosti i braneći Hrvate od zabrana da se zovu svojim narodnim imenom, Ljuba Davidović je izražavao i uverenje da im »kada traže svoju slobodu... treba i dati što traže, unutar granice države...«⁴⁵

Napuštajući ideju narodnog jedinstva, demokrati su, međutim, insistirali na nacionalnoj srodnosti i povezanosti Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i na istorijskoj nužnosti njihovog života u zajedničkoj državi. U članku posvećenom dvadesetogodišnjici Krfske deklaracije, Milan Grol je, govoreći o razlozima za opstanak države Jugoslavije, pisao o »osnovnoj pobudi naše zajednice«. Po njegovim rečima, »nikoje priznanje svojstvenosti plemenskih ne može izbrisati razlog sa kojim su Srbi, Hrvati

⁴⁵ AJ, 38—94—226. U izjavi datoj povodom smrti Ljube Davidovića, dr Šol je, sećajući se ovog događaja, rekao da je Davidović »tom... izjavom porušio bio zadnje temelje papirnate zgrade jedinstva jugoslovenskog naroda«. »Pravda«, 21. februar 1940, drugo izdanje.

i Slovenci ušli u zajednicu, i koji je na konferenciji mira uvažen i uziman kao rukovodno merilo u povlačenju naših državnih granica. Očevidno je da Hrvati, Slovenci i Srbi nisu u jednoj čisto slučajnoj tehničkoj zajednici, u kakvoj bi bili da su u jednoj državi sa Mađarima ili Rumunima. *Ma koliko diferencirani, oni predstavljaju jednu nacionalnu celinu u širem smislu.* To je karakter države, to je njen razlog postojanja. Svako osporavanje toga osnovnog karaktera s kojim se zemlja reprezentuje smanjuje njen moralni autoritet i menja sve međunarodne konjukture s njom i oko nje. I tu se — bez ikakvih dekretiranih 'integralisanja' — pokazuje nužda jedne šire nacionalne solidarnosti *kao životni uslov.*

Položaj u kome smo u svetu, i svest o tome da kakvi smo da smo ni s kim bliži nismo do sami međusobno, upućuju sva naša umovanja o uređenju zajednice na što stvarnija merila, na objektivna prosuđivanja . . . (istaknuto u originalu — prim. M. R.) Taj širi ne romantični i magloviti, nego racionalni, razboriti i realno shvaćeni patriotizam je *conditio sine qua non* — neizostavni uslov našoj kao i svakoj državnoj zajednici.⁴⁶

Ne odstupajući od stava da su Srbi, Hrvati i Slovenci ako ne jedan, a ono srođni narodi, demokrati su načelno isticali da »jugoslovenska narodnost treba . . . ostati i dalje težnja sviju i zajednički cilj budućnosti.⁴⁷ Upravo zbog ove nade su i isključivali trijalizam kao moguće rešenje pitanja državnog uređenja.

Izjašnjavajući se za složeni, federativni oblik države, naglašavali su kako je to jedini način da se prekine spor sa Hrvatima, ali nisu krili da sami o takvom modelu imaju više rezervi. Prema izjavi dr Mačeka, datoju novinaru »Slovaka« iz Bratislave, Ljuba Davidović mu je u junu 1935. godine pričao da je »stanovitoj visokoj ličnosti«, verovatno knezu Pavlu ili nekom iz njegove okoline, rekao: »Ja nisam federalista, ali ako Hrvati hoće federaciju, tada sam i ja za federaciju, jerbo znam da je to jedini spas države.⁴⁸ Pristajanje šefa demokrata na federativno uređenje isključivalo je podelu zemlje na istorijske pokrajine, za šta se zala gao dr Maček, smatrajući da etnografsko razgraničenje nije moguće zbog velike pomešanosti Srba i Hrvata.⁴⁹ U razgovoru sa H. Ripkom, prvak SDS Većeslav Vilder izrazio je mišljenje da se Lj. Davidović protivi podeli na istorijske pokrajine, »jer u tome vidi opasno raspršivanje srpskih snaga«.⁵⁰ Čehoslovačkom novinaru sam Davidović je rekao da je »odlučno« i »protiv federalizma na bazi etničkog trijalizma«, da je centralizam pre svega oštetio Hrvate, ali i da bi »stanoviti federalizam mogao . . . opet biti vrlo opasan i Srbima«. (istaknuto u originalu — prim. M. R.)⁵¹

Po mišljenju demokrata, koji su naglašavali da neće ni centralizam ni trijalizam, »idealno bi bilo jedino uređenje zemlje u kome bi deset pokrajina prirodno komponovanim uslovima saobraćajnim, privrednim, kulturnim, izvele zdrav samoupravni život čitave zemlje«. Međutim, ove »idealne težnje o organizaciji zemlje danas dominirane (su) stvarnim stanjem

⁴⁶ M. Grol, Dvadeset godina od Krfske deklaracije, »Odjek«, br. 29, 2. maj 1937.

⁴⁷ »Obzor«, 8. avgust 1937.

⁴⁸ D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 202.

⁴⁹ Izveštaj H. Ripke, Lj. Boban, Maček . . ., knj. I, str. 252.

⁵⁰ Isto, str. 245.

⁵¹ Isto, str. 256.

koje traži drugo. Preduslov za zdrav život zemlje je sporazumno rešenje hrvatskog pitanja. A to pitanje postavlja se ne kao samoupravno s ekonomsko-kulturnim pobudama, nego kao federalno, s pobudama nacionalno-političkim.⁵² Iz tog razloga, mada su smatrali da i u podeli na desetak pokrajina »federalne kompetencije ne bi bile neprihvatljive«⁵³, demokrati su, ostajući verni pismu Ljube Davidovića iz januara 1933. godine, predlagali stvaranje četiri jedinice: Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Kao četvrtu, mešovitu jedinicu, Bosnu i Hercegovinu bi »olakšala ravnoteža sila, neutralisala plemensku isključivost i spasla ideju čije se ostvarenje može očekivati u budućnosti«. Pod ovom idejom demokrati su mislili na čvrše saživljenje naroda u državnoj zajednici i njihovo državotvorno osećanje. Jer, »celina (se) obezbeđuje ne samo državopravnim nagodbama, nego u prvom redu državno-pravnim osećanjima koja su državu stvorila i koja ostaju kao razlog njenog postojanja«.⁵⁴

Ponovo su ostala otvorena pitanja o njihovom stavu prema kompetencijama federalnih jedinica i njihovim određenije omeđenim teritorijama. Insistiranje na interesima celine i nenapuštanje sna o jugoslovenskom narodu podrazumevalo je, međutim, da demokrati nisu pomisljali na šira ovlašćenja federalnih jedinica, koja bi mogla ugroziti ostvarenje ovih njihovih načelnih gledišta i idea. Na drugoj strani, ne izjašnjavajući se otvoreno o teritorijalnoj podeli, dali su naslutiti da neće pristati na ugrožavanje srpskih interesa i ustupanje srpskih etničkih i istorijskih prostora.

U odgovoru na politički program i zahteve crnogorskog federaliste Sekule Drljevića, demokratski »Narod« je pisao da takav plan ima nekoliko bitnih tačaka, sa kojima se demokrati nisu slagali:

»1. Hrvati na okup! – Srbi u rastur!

2. Hrvati bi se ujedinili u jednu federalnu jedinicu koja bi okupila 78 od sto svih Hrvata. Srbi bi se rasturili u pet federalnih jedinica, kod kojih bi se u najvećoj skupilo jedva 50 od sto svih Srba.

3. Po Sekuli Drljeviću, 'beogradski kapitalizam' sprečava federalno odvajanje Crne Gore, zato što hoće i dalje da finansijski i ekonomski iscrpljuje Crnu Goru. Srbija se stavlja pod neki moralni karantin svud unaokolo.

4. Mapa kakvu pravi S. D. ... vraća nas ne u 1918. nego u 1914. godinu«.⁵⁵

U razgovoru sa H. Ripkom, Ljuba Davidović je, žaleći se na odnos dr Mačeka prema srpskoj opoziciji, izražavao sumnju da bi »hrvatska totalitarnost« mogla »probuditi poziv 'svi Srbi na okup'«. Osim toga, Srbi, po njegovim rečima, nisu mogli »ostati ravnodušni prema činjenici da u hrvatskim krajevima ima do 800 000 Srba«.⁵⁶ Istu zabrinutost za srpske nacionalne interese pokazuje i deo izjave jednog od demokratskih prva-

⁵² AJ, 38—94—226.

⁵³ »Narod«, 12. novembar 1935. Citirano prema: D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 229.

⁵⁴ Izjava »jednog istaknutog člana demokratskog vođstva«. »Politika«, 12. maj 1937.

⁵⁵ Kao napomena 53.

⁵⁶ Izveštaj H. Ripke, Lj. Boban, Maček ..., knj. I, str. 256.

ka, po kojoj se »ne može na jednoj strani računati samo sa plemenskom osetljivošću, a na drugoj da se s tim ne računa uopšte«.⁵⁷

Ovim i drugim tekstovima i izjavama demokrati su zainteresovanim političkim strankama i partnerima predočavali da u buduću srpsku jedinicu svakako moraju biti uključene Crna Gora, Vojvodina i Makedonija.

Na zahteve da Novi Sad u budućem uređenju države »dobije ono što Beograd, Zagreb i Ljubljana«, predstavnici Demokratske stranke i Saveza zemljoradnika odgovorili su vojvođanskim delegatima da se »shvataju pobude, koje su pokrenule ovu akciju jednog dela Vojvođana i smatra se da Vojvodina kao jedna od privredno i kulturno najrazvijenijih pokrajina s razlogom traži pravo svoje samoupravne reči u poslovima i uređenju svoga kraja«. Priznato je, takođe, da je prema Vojvodini »učinjena nepravda, krivicom režima u Beogradu, i krivicom njenih rđavo izabranih pretstavnika«, zbog čega je tražena »pravd(u)a za nju u jednom uređenju u kome će tereti i obaveze biti ravnomerno raspoređeni i raspoređeni odlukom u kojoj će biti uticajna reč same Vojvodine«. Nije joj, međutim, priznato da u državnom preuređenju dobije isti položaj kao hrvatska jedinica, jer njen status ne bi mogao biti rešavan na osnovama koje budu uzete za stvaranje nacionalno-političkih jedinica. Zahtevi Vojvođana svedeni su na traženje samouprave »na čisto regionalnoj osnovi« a budući položaj izjednačen ili približen položaju Dalmacije. »Zaključak je da Vojvođani treba sa strpljenjem i verom da ostanu disciplinovani borci u udruženoj opoziciji za reforme ukupnog stanja u zemlji, koje će same sobom automatski izmeniti jedan deo uslova pod kojim živi danas Vojvodina. Drugi deo — samoupravni život Vojvodine, — rešiće se u sistemu koji reši odnos velikih jedinica, jer se već danas jasno vidi, da te velike jedinice, uprkos nacionalnih veza, neće moći izbeći priznanje samoupravnog života svojim sastavnim delovima. Kao što Novi Sad neće hteti da mu sve dolazi iz Beograda, neće izvesno ni Split hteti da mu sve dođe iz Zagreba. . .«⁵⁸

Prema pisanju štampe, M. Grol je nakon pomenutog sastanka više puta kritikovao akciju za stvaranje Vojvođanskog fronta,⁵⁹ a u Subotici izjavio da »Vojvodina treba da računa o dvema zajednicama: Jedna je sa drugim pokrajinama pretežno srpskim, s kojima je njena kulturna saradnja životno pitanje Vojvodine, druga je zaednička država«.⁶⁰ Demokrati nikad nisu poricali da su »raspoloženja u Vojvodini rđava iz mnogih uzroka«, zbog čega u njoj postoji »jedno izuzetno nadraženo stanje duhova«. Priznavali su i razna »ogrešenja«, koja su izazvala nezadovoljstvo, i izjavljivali da je »država kao celina dužna da vodi brigu o

⁵⁷ Kao napomena 54.

⁵⁸ AJ, 38—94—226. Politička i kulturna javnost reagovala je različito. Dok je, na primer, »Hrvatska straža«, 4. septembar 1935, kritikovala Davidovića zbog posredno izraženog uverenja da je mesto Vojvodine u srpskoj jedinici, Milan Čurčin je u objavljenom saopštenju video primer na koji se moglo ugledati. M. Čurčin, Izjava najuglednijih Vojvodana, »Nova Evropa«, br. 2, 26. februar 1936, str. 53—4.

⁵⁹ »Obzor«, 21. septembar 1935.

⁶⁰ Crtirano prema zaplenjenom članku dr Ante Pavelića, senatora, koji je, govorci o ovoj izjavi M. Grola, rekao da ona »neuvijeno znači to, da Srbijanci na Vojvodinu gledaju kao na integralni deo srpskog elementa i jao toj samoupravi, koja se neće tomu prilagoditi«. AJ, 37.

svemu tome, naporedo s tigmom da u njoj jedna od najnaprednijih i ekonomski najrazvijenijih oblasti dobije položaj koji odgovara njenim potrebama.⁶¹ Međutim, nikada nisu dovodili u pitanje ni stav da je Vojvodina deo srpskog nacionalnog organizma i da je u budućem uređenju države njeni mesto u srpskoj jedinici.

Sličan odnos imali su i prema Makedoniji ili, kako su najčešće govorili, Južnoj Srbiji. Prema sećanju i tvrdnji dr D. Jovanovića, u vreme petomajskih skupštinskih izbora izdali su nepotpisan letak u kome su izjavili da ova pokrajina, »kojoj krupni, nadpartijski interesi, interesi zemlje, duguju mnogo nežnost i političku mudrost u upravljanju, preživljava zulum nezapamćen u turskom ropstvu«.⁶² Ali, kao i u slučaju Vojvodine, nisu želeli ni da razgovaraju o njenom odvajajanju od srpskih etničkih i istorijskih krajeva. Od ovih područja, a zarad međunacionalnog mira i željene nacionalne solidarnosti, odvajali su, kako je već rečeno, jedino Bosnu i Hercegovinu.

Najvažnije političke postavke demokrata, kako one vezane za poglede na kulturno-istorijsku različitost naroda u Kraljevini, tako i one o karakteru njenog preuređenja, obrazložene su u nekoj vrsti novog programskog dokumenta Demokratske stranke, donetog na sastanku Glavnog odbora 13. juna 1937. godine. Proklamovana rezolucija nije sadržavala neke do tada nove ili neočekivane poglede demokrata i nije donosila nikakav zaokret u njihovom političkom radu. Ali, kao zvanično saopštenje, izdato posle dugog nesastajanja članova Glavnog odbora, i kao dokument koji je pokazivao ozbiljnost bavljenja demokrata raznovrsnim problemima u zemlji, predstavljala je uobličenje njihovog dotadašnjeg razvojnog puta. Upravo zato, izazvala je znatnu pažnju.

Ukazujući na težinu i mnogostruktost krize, izazvane vladavinom »bez naroda i protiv naroda«, demokrati su zahtevali da novi ustavni redak, »koji će biti zajedničko delo Srba, Hrvata i Slovenaca«, počiva na načelu narodne suverenosti i dosledno sprovođene parlamentarne vladavine. Kako je njihovo insistiranje na poštovanju načela pune parlamentarne demokratije bilo dobro poznato, najveće interesovanje izazvao je deo rezolucije u kome su obrazložili svoje stavove o nacionalnim posebnostima i karakteru novog državnog uređenja. Po mišljenju demokrata, pri njegovom izgrađivanju, »koje se mora osnivati na sporazumu Srba, Hrvata i Slovenaca«, trebalo je poći od ovih »rukovodnih merila«:

Narod u državi nije jednorodan nego je sastavljen iz Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbi, Hrvati i Slovenci, po krvi i jeziku po srodnosti svoje seljačke narodne osnove, po kontinuitetu zemljista na kome žive, po nerazdeljivosti sudsbine koja ih je združila u jednu državu, pokazuju sve objektivne uslove za stvaranje jedne šire duhovne zajednice, koja će ih sve obuhvatiti. Zadatak je budućnosti, u nastavljanju težnji koje su u prošlosti stalno ponavljane – da takvu duhovnu zajednicu ostvari slobodnom utakmicom svih posebnosti istorijskih, političkih, socijalnih i kulturnih – srpskih, hrvatskih i slovenačkih. Posmatranje činjenica, međutim, nameće zaključak: da kao stvarnost u ovom trenutku postoje tri posebna istorijsko-kulturna individualiteta – srpski, hrvatski i slovenački.

⁶¹ Citirano prema: M. Ćurčin, n.d., str. 53.

⁶² D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 121.

Dosadašnje iskustvo potvrđuje da baš održanje i napredak zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca kao jedne države nalaže da se ona ne može organizovati u okviru ustanova koje pruža jednostavno-unitariistička država; da se za njeno unutrašnje uređenje moraju, nevezano za predrasude, tražiti novi, složeniji oblici; da je odlučujući problem uređenja države u ovome: sprovesti takvu unutrašnju organizaciju, koja će odgovoriti ovom dvostrukom zahtevu — da na jednoj strani zadovolji posebnosti srpske, hrvatske i slovenačke, a da na drugoj strani omogući složnu saradnju Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničkoj državi, sa jednim parlamentom biranim od celokupnog naroda...»⁶³

Proklamovanim načelima demokrati su želeli da pomire nekoliko stvari — interes državne celine sa pojedinačnim nacionalno-političkim zahtevima i priznanje nacionalnih posebnosti sa snom o saživljenju jugoslovenskih naroda u jednu nacionalnu zajednicu. Mada su govorili o tri istorijsko-kulturna, a ne i politička individualiteta, što im je u Zagrebu prebacivano, bilo je očito da su se i sa tim slagali. Jer, po rečima M. Grola, donetom rezolucijom učinjeno je *priznanje hrvatskog narodnog individualiteta* (istaknuto u originalu — prim. M. R.).⁶⁴

Smatruјуći da su za obrazloženje svog stava učinili dovoljno, demokrati su slično izjašnjavanje tražili i od svojih partnera u Udruženoj opoziciji. Budući da u svojim opredeljenjima nisu ništa bitnije menjali još od 1933. godine, ovaj njihov zahtev nije bio nov. Objasnjavali su ga uverenjem da se, ako se već govori o reviziji Ustava ili o njegovom ukinjanju, sudbina naroda i države kao celine »ne može ostaviti slučajnoj igri glasova u jednoj Konstituanti izabranoj ko zna u kakvim prilikama i raspoloženjima u zemlji, i oko nje, naročito ništa se ne može ostaviti slučajnoj igri glasova«. Bili su protiv verovanja da se u proces državnog preuređenja može ući »bez ikakvog principijelnog sređivanja i saglašavanja mišljenja«. Po rečima M. Grola, koji je ovaj pogled demokrata prenosio novinaru »Politike«, time bi bila stvorena »tabula rasa svega« i načinjena »jedna nova država o čijoj osnovnoj strukturi — od dana ukinjanja do dana donošenja novog Ustava — нико не би могао рећи kakva ће biti. Ta zagonetka за državljane Jugoslavije била би исто tako zagonetka za spoljni свет, skoro jedan међunarodni vakum за sve to време новог porađanja, jer сvi односи политички и привредни по према тој новој међunarodnoj zajednici били би uslovljeni njenom новом структуром и новим unutarnjim političko-privrednim mehanizmom«.⁶⁵

Isto uverenje delio je i Božidar Vlajić, naglašavajući da je konačna odluka o državnom uređenju u nadležnosti naroda, ali da je »duboki smisao demokratije« i u »traženju programske saglasnosti s kojom stranke izlaze pred biračko telo«. On je podsećao da je Ljuba Davidović »poslednjih godina podvlačio dužnost« izjašnjavanja i saglašavanja stavova o osnovama novog uređenja. Jer, »tim putem само isključuje se mogućnost potresa koji inače prate korenite izmene u državnom sklopu«.⁶⁶

⁶³ AJ, f. Dvor, 74—11—246/251; isto, 80—31—436/438; »Odjek«, br. 32, 20. jun 1937; B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 382—4.

⁶⁴ M. Grol, *Nužnost izjašnjavanja*, »Politika«, 20. jun 1937.

⁶⁵ Isto, 30. jun 1936.

⁶⁶ B. Vlajić, *Razgovor u Udruženoj opoziciji*, »Odjek«, br. 1, 2. jul 1936.

Uporno tražeći da se srođne političke grupe i sve one sa kojima bi se moglo pregovarati o državnom preuređenju izjasne o svojim načelnim pogledima, demokrati su i pre i posle junskega sastanka Glavnog odbora stranke obnavljali ovakav zahtev.⁶⁷ Njihovi saveznici iz Udružene opozicije, radikali i »zemljoradnici«, u suštini nisu imali mnogo razumevanja za slična traženja, tim više što njihovi pogledi na državno uređenje nisu bili istovetni načelnim stavovima demokrata.

Odgovarajući na insistiranje vođstva Demokratske stranke da svaka partija pismeno iznese svoja gledišta⁶⁸, radikali su dostavili predlog čija sadržina nije mogla zadovoljiti očekivanja demokrata. Mada je Ljuba Davidović jednom prilikom rekao da će »blagosloviti sporazum koji radikali naprave sa g. dr. Mačekom«⁶⁹, njihov nacrt nije išao dalje od uspostavljanja demokratskog, ustavnog i parlamentarnog režima, priznanja potrebe novog ustavnog rešenja i stava da se državno preuređenje može izvršiti samo na osnovu sporazuma većine Srba, većine Hrvata i većine Slovenaca. »Bliže odredbe o preuređenju države, kojim se preuređenjem ima rešiti hrvatsko pitanje«, radikali su prepuštali Ustavotvornoj skupštini, sastavljenoj od slobodno izabralih narodnih predstavnika.⁷⁰

Poput radikala, i vođstvo Saveza zemljoradnika smatralo je da pitanje državnog uređenja treba da bude rešeno u Ustavotvornoj skupštini, bez ikakvih prejudiciranja. Projekat »zemljoradnika« predviđao je saradnju »Krune« i stranaka »sa korenom u narodu«, iz koje bi se došlo do novog ustavnog rešenja, koje bi u potpunosti bilo u nadležnosti Konstituante. Do donošenja novog ustava trebalo je privremenim osnovnim zakonom osigurati nekoliko tačaka, koje su »izvan diskusije«: Jugoslavija, monarhija, dinastija Karađorđevića, političke i građanske slobode.⁷¹

Nezadovoljni uopštenošću izjašnjavanja svojih političkih partnera, demokrati su pitali: »Ako se neki političari brane ili ne smeju da se izjasne zato što ne znaju šta narod misli: s kojim bi pravom uopšte govorili u ime tog naroda, i s kojim bi pravom zaselj, kao njegovi predstavnici za taj zeleni sto – u čije se čudotvorstvo meću sve nade?«⁷² Demokratska stranka, međutim, nije bila upoznata ni sa pravim i preciznijem obrazloženim mišljenjem Hrvatske seljačke stranke, koja je nesumnjivo imala legitimitet predstavnika hrvatskog naroda. Mada se često tvrdilo da se »zna šta hoće Hrvati« i mada je ova tvrdnja postavljana kao primer za ugledanje neusaglašenoj Udruženoj opoziciji, teze koje su prvari

⁶⁷ »Politika«, 12. maj 1937; »Odjek«, br. 33, 4. jul 1937.

⁶⁸ Demokrati su, želeći da učine prvi korak i podstaknu ostale, već u martu 1937. dostavili svoj projekat o principima državnog ustrojstva. Ovaj predlog bio je baza za rezoluciju koju je Glavni odbor proklamovao u junu 1937. AJ, 80—31—366/367. Početkom maja ponovo su tražili da se pismeno izjasne i radikali i »zemljoradnici«.

⁶⁹ »Politika«, 23. novembar 1936.

⁷⁰ Pismo Miloša Trifunovića upućeno Lj. Davidoviću 10. juna 1937. AJ, 80—31—404/408. Pozadina ovakvog odlaganja bila je u nespremnosti Radikalne stranke da prihvati ideje o »složenoj državi i nacionalnim individualitetima. Ove dve tačke činile su i suštinu primedbi dr Lazar Markovića, jednog od najistaknutijih radikala, na junsku rezoluciju Demokratske stranke. Pismo upućeno dr Milanu Korunu 18. juna 1937, isto, z. Lazar Marković, 85—2—729/731.

⁷¹ Pismo J. M. Jovanovića upućeno Lj. Davidoviću, isto, 80—31—393/403.

⁷² »Odjek«, br. 33, 4. jul 1937.

HSS iznosili u javnosti, u razgovorima sa novinarima i pregovaračima iz Udružene opozicije, nisu bile potpuno razjašnjene. U pogledu državnog uređenja te su se teze kretale od zagovaranja dualizma do predlaganja podele zemlje na sedam federalnih jedinica.⁷³

U pitanju Bosne i Hercegovine, kojoj su demokrati davali ulogu »tampon-zone«, uvereni da Srbi time čine veću žrtvu nego Hrvati, hrvatska strana imala je nekoliko opcija — stvaranje ravnopravne savezne jedinice, podeлу između srpske i hrvatske jedinice, priključenje Hrvatskoj... Teško je reći za koju bi se od ovih varijanti konačno opredelili u Zagrebu, ali je zabrinutost Demokratske i drugih pretežno srpskih stranaka izazivalo i karakteristično pisanje hrvatske štampe. Prema »Obzoru«, na primer, »Bosna je igrala i igra povjesnu ulogu u našem životu (hrvatskom — prim. M. R.) Ona je barometar našeg narodnog zbivanja i onda, kad se to ne opaža na prvi pogled. Bosna je bila i ostaje kamen kušnje hrvatske politike i hrvatske narodne svijesti. Nigdje drugdje kao u Bosni nije nam potrebno politička pamet i narodna sloga i tvrda, ne-pokolebljiva volja, da budemo svoji, da štitimo svoje vitalne narodne interese...«⁷⁴

Ne malu podozrivost izazvale su i često neprikrivenе teritorijalne pretenzije hrvatskog fronta, čija su zahvatanja duboko zalazila u krajeve koji su u Beogradu smatrani srpskim područjima. Prema svedočenju dr Ivana Ribara, bilo je poznato da teritorijalne aspiracije dr Mačeka obuhvataju veći deo Bosne i Hercegovine, deo Bačke sa Suboticom, celu Baranju, Srem sa Zemunom...⁷⁵ Podozrenje je pojačavano i obraćanjem vođe Hrvata »crnogorskom narodu« i »braći seljacima u Vojvodini, bez razlike narodnosti i vere«, kao i njegova izjava o Makedoniji i svojoj odgovornosti za položaj Vojvodine.⁷⁶

Sa HSS demokrati teško da su se mogli naći na istoj liniji i u pitanjima kompetencija centralne savezne vlasti i ovlašćenja federalnih jedinica. Bilo je očito da su oni, u interesu državne celine, težili jačanju prvih i ne preteranom isticanju drugih. Hrvatska strana, pak, želeta je i zahtevala širenje federalnih nadležnosti.

⁷³ Razgovor dr Mačeka sa dr D. Jovanovićem krajem decembra 1936, AJ, 80—31—355; isto, 37 — Izveštaj UGB od 8. januara 1936; Izjava dr Mačeka norveškom listu »Aftenposten«, Poverljivi izveštaj agencije Avala od 26. avgusta 1936, isto, 38—218—365; Izjava dr Mačeka za »Dejli telegraf«, 12. oktobar 1935. Prema sećanju D. Jovanovića, predlog dr Mačeka o sedam federalnih jedinica je »uzrulao demokrate«. D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 229.

⁷⁴ »Obzor«, 28. jun 1938.

⁷⁵ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi*, Beograd 1951, knj. III, str. 38.

⁷⁶ Reagujući na Mačekovu čestitku povodom uskršnjih praznika, »Slobodna misao« iz Nikšića isticala je da je poznato da su se kralj Nikola i kralj Aleksandar obraćali »Crnogorcima, a nikako crnogorskom narodu kao dr Maček«. »Slobodna misao«, 9. maj 1937. U proglašu »Braći seljacima u Vojvodini, bez razlike narodnosti i vere« dr Maček je, pak, govorio kako je Srbija uspela »nametnuti svoju hegemoniju i Hrvatima, prečanskim Srbima i svim ostalim narodima Jugoslavije«. Tvrđio je da neće ulaziti u to »kakav će politički položaj izvojevati Vojvodina... jer drži(m), da o tome imaju odlučiti Vojvođani sami«. AJ, f. KI, 1936/179. O Mačekovom stavu prema Vojvodini više: Memorandum Sitona Watsona, Lj. Boban, Maček..., knj. I, str. 228—9. U izjavi dатој pariskoj agenciji AVAS, 10. februara 1936, dr Maček je isticao težinu položaja Makedonije i svoju želju da se njeno stanje promeni. Izjava je štampana i kao letak. Isto, 80—31—267; KI, 1936/449.

Suočena sa svim ovim nejasnoćama i teškoćama, Demokratska stranka je pristala na kompromisani sporazum postignut 8. oktobra 1937. godine na osnovu »zemljoradničkog« predloga. Njegovi potpisnici, dr Maček i Adam Pribićević, kao šefovi SDK, a Aca Stanojević, Ljuba Davidović i Jovan M. Jovanović, kao šefovi UO, složili su se da je »jedini ispravni put« izlaska iz krize i postojećeg stanja »da na državnu upravu dođe jedna narodna vlada sastavljena iz pretstavnika svih političkih stranaka koje stvarno imaju korena u narodu«. U zajednici sa »Krunom« ova bi vlada, »na dan stupanja na upravu«, proglašila privremeni osnovni zakon Jugoslavije, kojim bi bio ukinut ustav iz 1931. godine i osigurani nesporni, bitni principi države – »da je Jugoslavija nasledna, ustavna i parlamentarna monarhija; da u Jugoslaviji vlada Kralj Petar II iz dinastije Karađorđevićeve; da do punoletstva Kraljeva kraljevsku vlast vrši namesništvo; da su građanske i političke slobode zaštićene; i da je ujemčen parlamentarni sistem vladavine; i da će Ustavotvorna skupština doneti. Ustav odlukom takve većine u kojoj će biti većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca narodnih poslanika Ustavotvorne skupštine«. Istog dana bio bi proglašen »pravičan i demokratski izborni red« i raspisani izbori za Ustavotvornu skupštinu.⁷⁷

Obrazlažući partijskim prijateljima motive pristanka na ovakav sporazum, u kome nije bilo nijedne reči o načelima budućeg državnog uređenja, vođstvo demokrata je isticalo da je stranka ostala usamljena »u zahtevu prethodnog izjašnjavanja u načelnim pitanjima, jer su se ostale opozicione stranke složile da to prethodno izjašnjavanje nije nužno«. Demokrati su ostali u uverenju »da ovako upućen posao neće biti bez teškoća«, ali su »izgledi drugih teškoća i opasnosti ako se situacija u zemlji ne smiri i ne sredi na vreme došli poslednjih nedelja kao poslednji i presudni razlozi« za njihov pristanak na sporazum. Jer, zajednički interesi bili su »ugroženi opasnostima kobnijim po narod i zemlju no što su (naša) još neusaglašena mišljenja o uređenju zemlje«.⁷⁸

Kompromisnost i nepotpunost potpisano sporazuma otvorila je put bezbrojnim kritikama od strane političkih neistomišljenika, a njegovim potpisnicima dala mogućnost da rezultate, koje bi sporazum trebalo da doneše, tumače u skladu sa svojim opredeljenjima. Brzo se pokazalo da su ta tumačenja često bila toliko međusobno isključiva kao da se radilo o više, a ne o jednom sporazu. Radikali su, na primer, isticali da su »tvrdi uvereni« da će se zainteresovane strane »složiti na jedno široko samoupravno uređenje«.⁷⁹ Uprkos prethodno ispoljenoj sumnjičavosti, Demokratska stranka je neargumentovano naglašavala »zalaganje Hrvata za opšte državne interese pre zadovoljenja ikojih posebnih hrvatskih interesa«, tvrdeći da »isto kao zdrave državne temelje Jugoslavije sporazum donosi zdrave osnove za razvoj jugoslovenske ideje«. Od sporazuma je

⁷⁷ B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 380—1. više: »T. Stojkov, O stvaranju bloka narodnog sporazuma, *Istorija XX veka*, zbornik radova, VI, Beograd 1964, str. 245—302.

⁷⁸ »Demokratsko saopštenje prijateljima« od 17. septembra 1937, AJ, z. Vitorimir Korać, dok. br. 325.

⁷⁹ Pismo M. Trifunovića partijskim prijateljima, B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 403.

očekivala i uspostavljanje demokratskog poretka, ekonomske i socijalne reforme, red i mir u zemlji, uzdizanje prestiža dinastije, povećanje snage narodne odbrane. .⁸⁰

Teško je utvrditi da li je sekretarijat Demokratske stranke, izdajući ovakvo saopštenje, zaista verovao da sporazum može imati tako blagotvorne efekte. Sigurno je, međutim, da hrvatska strana nije pokazivala slično zadovoljstvo i naglašavala interes državne celine. Štaviše, suprotno uverenju Ljube Davidovića da će sporazum biti korak ka stvaranju jedinstvenog naroda u jedinstvenoj državi dr Maček je dokazivao da nisu važni jedinstvo krvi i jezika, već narodna svest, te da Srbi i Hrvati ne samo što nisu jedan narod nego neće nikad ni biti.⁸¹

Zbog ovakvih različitih tumačenja, a naročito zbog izostanka predviđane saglasnosti i pomoći »Krune«, postignuti sporazum nije nikada oživotvoren. U sklapanju drugog sporazuma, sporazuma Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine, kao što je iz dosadašnje istoriografije poznato, Demokratska stranka nije učestvovala.⁸² Rezerve koje je imala prema pregovorima predsednika vlade Dragiše Cvetkovića i dr Mačeka odnosile su se na izdvajanje hrvatskog pitanja iz sklopa ukupnog državnog preuređenja i, u okviru tog izdvajanja, na raspravljanje o teritorijalnim pitanjima i kompetencijama.

Stranačko neslaganje sa tokom vođenih razgovora i put kojim je, po mišljenju demokrata, trebalo krenuti, ilustruju članci M. Grola i njegov referat na sednici Izvršnog odbora, juna 1939. godine. Grol je smatrao da je prvo potrebno utvrditi osnovna načela državne zajednice, »o tome zašto smo zajedno i zašto hoćemo da ostanemo zajedno«. Dajući odgovor demokrata na ovo pitanje, ponovio je uverenje o smislu postojanja države Jugoslavije. Drugu etapu činilo bi utvrđivanje zajedničkih poslova i nadležnosti posebnih jedinica. U prve bi ušli: kruna, parlament, vojska, spoljna politika, opšta državna sigurnost, saobraćaj (železnice i pošte), carine, novac, zakonodavstvo u pravosuđu, finansije za zajedničke poslove..., a u druge: »sva dnevna realna sadržina života — kulturna, tehnička, privredna, socijalna, javna bezbednost, i sve to sa organizacijom određenom vlastitom okvirnom zakonodavnom vlašću«. O teritorijalnom razgraničenju razgovaralo bi se tek u trećoj etapi, pošto bi prelaženjem prve dve ovo pitanje izgubilo na težini. Jer, po mišljenju M. Grola, »neće ni jedna ni druga strana zapeti na pitanju srezova ako su saglasne u pitanju zemlje«.⁸³

Sporazum Cvetković-Maček, kojim je Banovina Hrvatska izdvojena i po teritoriji i po kompetencijama koje je ta teritorija dobila, postignut je u drugačijoj proceduri i na drugačijim osnovama.⁸⁴ I način doношењa sporazuma, bez predstavnika srpskog naroda, i sadržaj ostvarenog dogovora, bez sagledavanja celine, bili su u suprotnost sa načelnim pogledima Demokratske stranke na rešenje pitanja državnog uređenja.

⁸⁰ »Sedmo demokratsko saopštenje prijateljima« od 1. novembra 1937, isto, str. 394—7.

⁸¹ Dr I. Ribar, n.d., knj. III, str. 168. Članak dr Mačeka objavljen je u »Seljačkom domu« i »Jugoslovenskoj pošti«, Sarajevo, 17. oktobar 1937, AJ, 38—349—497.

⁸² O ovome i samom sporazumu više: Lj. Boban, *Sporazum...*

⁸³ Isto, str. 218—19.

⁸⁴ Tekst sporazuma videti u: B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 508—10.

U suštini, dogodilo se upravo ono što su i demokrati i Udružena opozicija želeli da izbegnu. Hrvatsko pitanje rešavano je bez opštih principa i bez rešavanja drugih pitanja. Pored toga, kako je sporazumom određeno da ni teritorijalni opseg ni obim nadležnosti Banovine Hrvatske nisu konačni, otvorena su druga pitanja i celokupan problem državnog uređenja postao je teži no pre ugovora od 26. avgusta.

Kritika koju je Demokratska stranka uputila sporazumu bila je u liniji njenih ranijih opredeljenja i načelnih gledišta. Izričući je, demokrati su svoja nezadovoljstva detaljno obrazlagali i pri tom u svom političkom angažmanu pravili izmene. Prvi njihov odgovor na sporazum D. Cvetkovića, »kurira« kneza Pavla, i dr Mačeka saopšten je javnosti u rezoluciji Glavnog odbora od 29. avgusta, uz nekoliko načelnih primedbi i uočljivu rezervisanost. Srž primedbi bila je u činjenici da je hrvatsko pitanje rešavano nezavisno od državnog uređenja celine i da čak nî u takvom postupku nije potpuno rešeno.⁸⁵ Avgustovskoj rezoluciji sledila su i druga saopštenja, donošena u oštijem tonu i uz ceftovitija objašnjenja otpora koji su demokrati pružili sporazumu. U novemburu iste godine objavljena je brošura »Demokrati o današnjem stanju u zemlji«, za koju je dr Dragoljub Jovanović napisao: »U ovom elaboratu, zrelom i državničkom, osetio sam plemenitu inspiraciju Ljube Davidovića i književno pero Milana Grola. On je činio čast demokratima, kao Srbima i političarima«.⁸⁶

Donoseći ovu brošuru, Demokratska stranka najmanje je isticala svoju partijsku politiku. Neuporedivo više ispoljavala je nezadovoljstvo i zabrinutost, a razloge i jednom i drugom nalazila u proceduri i smislu sporazuma. Govoreći o izdvajaju jedne teritorije iz državne celine, naglašavala je pogrešnost takvog postupka i primećivala da je nepopularnost vladajuće Jugoslovenske radikalne zajednice u Zagrebu brzo nestala, »čim je njen šef od prve počeo sa dodeljivanjem teritorije. 'Mesto praznih načelnih odredaba u narodnom sporazumu režim vam evo nudi odmah u gotovu' – to je bio otprilike način razgovora Dragiše Cvetkovića«.⁸⁷ »On prve reči«, isticali su demokrati, »nesmisljeno i nezgrapno ubaćeno je teritorijalno razgraničenje, pre postavljanja opštег sistema za državno uređenje, pre jednog određenja odnosa sastavnih jedinica među sobom i prema celini državnoj, pre svega onoga što postavlja zdravu osnovu svemu i što ekonomskim i saobraćajnim razlozima doprinosi stvarnjim i razboritijim merilima u samoj raspodeli teritorije. Mesto razgovorom o državi počelo se rasgovorimo o srezovima. U narodnim masama, čije strpljenje je bilo već iscrpeno to je nadražilo nacionalistička osećanja, suzilo gledanja, izazvalo netrpeljivosti. Granice nove Banovine Hrvatske u masama morale su biti shvaćene kao dublje omeđenje čim im je u samim razgovorima odozgo dat odlučujući značaj«⁸⁸ (istaknuto u originalu – M. R.).

Postupak rešavanja hrvatskog pitanja bio je, po oceni demokrata, »trgovački pazar« između dve zainteresovane strane i kao »pazar za gotovo« ugrozio je interes državne celine i svest o njenim interesima, na čemu su oni toliko insistirali. »Nema složene države«, upozoravali su, »koja

⁸⁵ »Politika«, 30. avgust 1939.

⁸⁶ D. Jovanović, *Političke uspomene*, knj. V, str. 244.

⁸⁷ »Demokrati o današnjem stanju u zemlji«, s.a., str. 4.

⁸⁸ Isto, str. 7.

bi mogla da živi prostom računskom nagodbom svojih sastavnih jedinica. A pogotovu je teško može biti tamo gde su u pitanju tri još sirova nacionalizma koja se lako mogu zaneti zabludom da je svako sam sebi dovoljan u svemu, pa čak i u nasušnom ekonomskom pogledu, kako se to već počinje da pokazuje i u našem slučaju. U eri krvavih borbi oko životnih prostora, u kojoj se preko noći brišu karte zemalja, jedna država mora računati i na teža zalaganja svojih građana, no što su ravnomerno raspoređeni poreski tereti, naročito kada je ta država u granicama kakve su sudbinom dosuđene Srbima, Hrvatima i Slovencima⁸⁹ (istaknuto u originalu – prim. M. R.).

Uporedo sa brigom za interese i budućnost državne zajednice demokrati su ispoljili zabrinutost za položaj srpskog naroda i revolt što su važna pitanja rešavana bez učešća predstavnika Srba: »Srbi su ovoga puta dvostruko pogođeni. Jer dok Hrvati pod vođstvom svojih nesumnjivo ovlašćenih predstavnika u punoj slobodi, voljom narodnom organizuju svoju banovinu Hrvatsku i omeđavaju u mešovitoj graničnoj zoni prema Srbima, Srbi stoje po strani, vezanih ruku i usta, kao da se tu radi o nečem što se njih ništa ne tiče (istaknuto u originalu – prim. M. R.).

Obespravljeni i uniženi, i kao građani i kao Srbi, oni se osećaju u položaju u kakvom nisu bili za ovaj skoro vek i po svoje istorije obnovljene samo snagom i voljom naroda. Hrvati uređuju svoju banovinu Hrvatsku, Slovenci Sloveniju, Srbima se ne zna ko će i kakvo mesto dodeliti u ovoj državi... Toliko nevođenje računa o raspoloženjima naroda na srpskoj strani, moralo je izazvati uzbunu, uznemirenost i tešku brigu nacionalnu i državnu. Ne tražeći za sebe hegemoniju da vlada nad drugima, po broju manjima, Srbi još manje mogu primiti da drugi manji vladaju njima. Zato što su više od drugih uložili u stvaranje ove države, oni prirodno danas više no drugi moraju biti u strahu od opasnosti koje sa državom najteže pogađaju njih.⁹⁰

Zahtevajući da se zaštite interesi Srba i da se čuje njihova »nerečena reč«, demokrati su izrazili uverenje o neophodnosti sabiranja srpskog naroda. Jer, ukoliko ta reč »bude izražena s punijom snagom narodne celine, utoliko će... obezbediti srpskom narodu dostojnije mesto u državi, a srpskom narodu kao celini bolje uslove kulturnog i opšteg napretka u delu koji se obrazuje oko srpskog kulturnog centra«.⁹¹

Demokrati se nisu određenije izjasnili o pripadnosti »neraspoređene teritorije«, ali se iz duha njihovog saopštenja može naslutiti da bi srpsku jedinicu trebalo da čine svi prostori van hrvatske i slovenačke jedinice. U naknadnim saopštenjima i izjavama partijskih prvaka to je jasno rečeno, ali je i iz ove brošure bilo očito da je stranka napustila predlog o podeli zemlje na četiri oblasti i usvojila trijalizam. Podsećajući na razloge koji su ih motivisali da se založe za Bosnu i Hercegovinu kao četvrtu jedinicu, demokrati su isticali da bi u takvom modelu državnog preuređenja »Srbi podneli težu žrtvu nego Hrvati«. »U doba drugih gledanja na državnu celinu« Ljuba Davidović je tu žrtvu »predlagao srpskom narodu Bosne i Hercegovine u prilog jednoj višoj ideji – obezbeđenja uslova za jedinstvenija

⁸⁹ Isto, str. 8.

⁹⁰ Isto, str. 9.

⁹¹ Isto, str. 15.

osećanja budućih generacija». Međutim, u situaciji stvorenoj sporazumom od 26. avgusta, izdvajanjem hrvatske i slovenačke jedinice, i pitanje o podeli zemlje na tri ili četiri oblasti postavljano je drugačije nego kada se moglo govoriti o »raspodeli celokupne teritorije«.⁹²

Napustivši predlog o četiri »šira samovladanja« i Bosni i Hercegovini kao »tampon-zoni« između Srba i Hrvata⁹³, demokrati su tražili da se formira srpska jedinica i to pre nego što se sprovedu skupštinski izbori.⁹⁴ Po mišljenju M. Grola, težište u raspravi »o priznanju preostalog trećeg dela kao srpske jedinice« bilo je u Bosni i Vojvodini. U Bosni je, po njegovim rečima, »srpski interes tako jasan da je mogao doći u pitanje samo rđavom politikom iz Beograda i neshvatanjem na vreme opasnosti od nepouzdanog stava onih koji su zaključivali sporazum od 26. avgusta, kao da bi u tome pitanju moglo biti razloga za neke kompromise«.⁹⁵

Uključena u srpsku jedinicu, Bosna je, prema uverenju demokrata, trebalo da dobije samoupravni status, kakav je predviđen i u slučaju Vojvodine, koja je za druge »pitanje srezova«, a za Srbe »pitanje njihovog nacionalnog bića«.⁹⁶ Govoreći u Novom Sadu, februara 1940. godine, M. Grol je rekao da »Vojvodina mora ostati srpska već i po prirodnom, geografskom i saobraćajnom kontinuitetu i uslovima za privredni razvoj. Kad se kaže »da Vojvodina mora ostati srpska, ne misli se«, kako je kazao, »na nekakav isključiv nacionalizam, nego samo na zajedničku vezanost sa ostalim srpskim pokrajinama. Međutim, u toj budućoj srpskoj jedinici, kao i drugi krajevi, i Vojvodina će u svojoj samoupravnoj organizaciji savim logično da se saobrazi složenoj strukturi u nacionalnom, verskom i kulturnom pogledu«.⁹⁷

Stav Demokratske stranke o položaju i mestu Makedonije takođe je bio poznat. Obraćajući se prisutnima na svečanoj komemoraciji u Skoplju, posvećenoj preminulom Ljubi Davidoviću, Milan Grol, novi stranački šef, potvrđio je ranija određenja Demokratske stranke prema južnoj pokrajini. »Ja mogu upotrebiti«, rekao je, »nekoliko imena za označenje ovog kraja. Za mene je apsolutno jedno isto kada kažem: naš Jug, Južna Srbija ili stari predratni naziv Stara Srbija. Mi demokrati u svima tim imenima vidimo kao glavno samo njihovu sadržinu, a to je narod. Sasvim nam je svejedno kakvo će ko ime u kom kraju nositi. Ma kako se ko nazivao na dvema obalama Vardara, ljudi, imena i programi prolaziće, a Vardar će

⁹² Isto, str. 11.

⁹³ Obraćajući se početkom januara 1940. »prijateljima u Bosni i Hercegovini«, Ljuba Davidović je napisao da je ta ideja ostavljena »u amanet daljim generacijama koje budu uređenje zemlje postavile na razumnoj osnovi«. »Politika«, 10. januar 1940; B. Petranović, M. Zečević, n.d., knj. I, str. 571.

⁹⁴ Govoreći na stranačkoj konferenciji u Šapcu februara 1940, M. Grol je kazao da Demokratska stranka nije protiv izbora i da ne želi da ostavi zemlju bez pravog narodnog predstavljaštva, ali da se »mora s dnevног reda skinuti jednom pitanje: šta je srpsko u ovoj zemlji, kad se već pošlo tim putem. Ma koliko bili širokogrudi i pouzdani u sebe, Srbi ne bi pristali da Hrvati, kako oni kažu, suvereno rešavaju sami o sebi, a o onome što je srpsko da rešava koalicija svih onih koji su protiv jedne jedinice koja bi odgovarala broju Srba«. »Politika«, 17. februar 1940.

⁹⁵ Isto, 13. februar 1940.

⁹⁶ Govor M. Grola na komemoraciji Lj. Davidoviću u Novom Sadu, isto, 22. april 1940.

⁹⁷ Kao napomena 95.

produžiti i dalje da teče istim svojim tokom, isti će ostati tok svih privrednih, saobraćajnih, a prema tome i svih osnovnih životnih uslova, koji opredeljuju i nerazdeljivu vezu Vardara sa Moravom i Dunavom«. Upravo liniju koju čine ove tri reke, srpski je narod, po Grolovim rečima, osećao »kao kičmu svog nacionalnog organizma«.⁹⁸

Sadržina kritike kojoj su demokrati podvrgli sporazum Cvetković-Maček i zahtevi koje su, nezadovoljni rešenjem, postavljali, izazvali su pažnju političke javnosti. Dobronamerni posmatrač i učesnik političkog života Kraljevine Jugoslavije, list »Narod« uočavao je da Demokratska stranka uz pooštavanje note prema sporazumu »pojačava i izvesnu srpsku notu«. Time, kao i preuzimanjem inicijative za okupljanje Srba, »obeležava se sve više kao srpska stranka«, ali ne sa »nekakvim isključivim programom«.⁹⁹

Zainteresovana hrvatska štampa reagovala je mnogobrojnim člancima u kojima je vođena polemika sa stavovima demokrata o sporazumu, srpskoj jedinici, okupljanju Srba... Meta kritike najčešće je bio Milan Grol, čije su izjave i govor i pre no što je u februaru 1940. nasledio Ljubu Davidovića tumačeni kao stavovi stranke. Pod naslovom »Milan Grol se izmotava« »Hrvatski dnevnik« je pisao: »Stvari će se razvijati bez obzira na to što misli Milan Grol. Mi ni časa ne sumnjamo u to, da on ustaje protiv stvarne i prostorne nadležnosti banovine Hrvatske, premda znade, da je to minimum, koji je Hrvatima trebalo priznati, samo zato, da tako pojača otpor protiv daljnjih hrvatskih zahtjeva«.¹⁰⁰

Tumačeći, povodom govora M. Grola u Novom Sadu, stavove Demokratske stranke prema teritorijalnom opsegu srpske jedinice, »Hrvatska straža« je isticala da »g. Milan Grol nastoji dati svojim govorima etički smisao, etičku formu – jer je navodno srpstvu nanesena nepravda sporazumom od 26. kolovoza – a u stvari se u njegovim govorima osjeća strahoviti duh nepravde. Kako se može govoriti o etičnosti u govoru, koji je održan u srcu pokrajine, a u kojem se skoro 80 postotaka nesrpskog pučanstva, kako je to slučaj u Vojvodini, nazivlje manjinom, kako to čini g. Grol, kad je jasno da bez Hrvata uopće ne mogu dati Srbi rezona pripojenja tih krajeva ovoj državi! Kako se može govoriti o etičnosti, kad se Južna Srbija s 18 posto Srba i Bosna i Hercegovina s 42 posto Srba jednostavno bez diskusije imaju pripojiti srpskoj jedinici?! Na taj se način ne može urediti naš unutarnji problem. Ne bi li onda Hrvati to prije mogli reći za Bosnu i Hercegovinu, koje se nalaze u srcu hrvatskoga historijskog teritorija, i koje konačno imaju 57 postotaka hrvatskog pučanstva?! Mi se Hrvati ne protivimo uređenju srpske jedinice, ali to se uređenje ne može postići negiranjem Hrvata i hrvatskih interesa te stvaranjem Velike Srbije, kako to stvarno želi g. Milan Grol«,¹⁰¹

Baveći se zalaganjem demokrata za sabiranje srpskih snaga, »Obzor« je pisao da se Demokratska stranka »žalivože i danas nalzi u prvim

⁹⁸ »Pravda«, »Politika« i »Vreme«, 25. mart 1940. Krajem februara 1940. Izvršni odbor Demokratske stranke doneo je posebnu rezoluciju o radu stranke na Jugu. »Vreme« i »Politika«, 29. februar 1940.

⁹⁹ Jeden pogled na akciju opozicije, »Napred«, br. 36, 24. januar 1940.

¹⁰⁰ »Hrvatski dnevnik«, 16. februar 1940.

¹⁰¹ »Hrvatska straža«, 23. april 1940.

redovim onih, koji zovu Srbe na okup, jer da su tobože ugroženi srpski interesi.¹⁰²

U istoriografiji, Ljubo Boban je tvrdio da su demokrati, najaktivniji u kritici sporazuma Cvetković-Maček, kojih su dali »karakter jedne široke kampanje«, bili rukovođeni »usko stranačkim ciljevima« i »velikosrpskim ambicijama«. Upuštajući se u predviđanja, zaključivao je da bi »da su bili tvorci i takvog Sporazuma... s istom upornošću branili sve ono što su inače tako uporno kritikovali«.¹⁰³

Načelni pogledi demokrata na pitanje državnog uređenja, međutim, nisu imali stranačke interese za podlogu, a kreatorima tih pogleda teško da se može osporiti dobra volja da država dobije ustrojstvo koje će zadovoljiti većinu njenih građana. Od unitarističko-centralističkih stavova do priznanja postojanja tri jugoslovenska naroda i federalističkih koncepcija demokrati su prešli dug i izrazit put, ali se njihova opredeljenja ne mogu posmatrati izdvojeno iz vremena, atmosfere i okolnosti u kojima su menjana. Svaka promena učinjena je pod uticajem ukupnih prilika u zemlji, na koje demokrati nisu mogli, bar ne uvek, uticati. Evoluirajući, zadržavali su nekoliko važnih postavki – uverenje o istorijskoj opravdanosti postojanja države Srba, Hrvata i Slovenaca, tvrdnju da su Srbi, Hrvati i Slovenci ako ne jedan, a ono međusobno najbliži narodi, ubedjenost da država ne može opstati ako njene nacionalne i pokrajinske delove ne povezuje solidarnost i ako ne prihvate da pored parcijalnih postoje i interesi državne celine...».

Upravo zato, Milan Grol je nakon raspada Kraljevine Jugoslavije, pod datumom 29. decembar 1941, napisao u svoj dnevnik: »Dvaput je Davidović prepovoljavao svoju partiju u zalaganju za sporazum sa Hrvatima. Godine 1932, usred diktature, Demokratska stranka izjasnila se za složenu državu i priznala Hrvatima pravo na svojstveni život u zajednici, pravo za koje se Hrvati danas boje da im neko osporava sa ove strane. Založili smo se za sporazum sa dr Mačekom, po cenu teške borbe i teških žrtava. Čak i u kritici o onom Sporazumu Cvetkovićevom, nismo dali težinu samom činu, nego duhu Sporazuma, koji iz tog načina postupanja vodi teškim posledicama – razbijanju SOLIDARNOSTI, bez koje nema ničeg što može vredeti u nagodbama između Srba i Hrvata...«¹⁰⁴

¹⁰² »Obzor«, 20. mart 1940.

¹⁰³ Lj. Boban, *Sporazum*..., str. 227.

¹⁰⁴ M. Grol, *Londonski dnevnik 1941—1945*, Beograd 1990, str. 81.

MIRA RADOJEVIĆ

THE DEMOCRATIC PARTY AND RESTRUCTURING OF THE STATE
IN THE
KINGDOM OF YUGOSLAVIA
(1935 – 1941)

Summary

According to many contemporaries of the Kingdom of Yugoslavia and those who later studied its history, the biggest problem faced by the first state of the Yugoslav peoples was the question of its structure. The fact that this issue pushed into the background the no less serious socio-economic problem, only added to its gravity. The Democratic Party went through a market process of evolution while taking part, at the time, in the laborious debates which revolved around state and legal issues, in search of a solution to the problem of the state's structure.

Following the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, this party, together with the Radical Party, was among the most convinced advocates of a unitarianistic-centralistic structure of the state and, as such, was one of the authors of a constitution founded on these notions, the *Vidovdanski ustav** (1921). Only a year later, influenced by the Croats' reluctance to accept the Constitution and by the »negative experience« gained from its application in practice, the Democrats began voicing doubts regarding the way in which the question of the state's structure had been resolved in the Constitution. In early 1933 they suggested that the state should be restructured by dividing the country in four units — the Serbian, Croat, Slovenian and transitional, Bosnian-Herzegovian. True to their conviction that the existence of a state of the Yugoslav peoples is necessary and unwilling to give up the idea of Yugoslavia, they wished to avoid both a trilateral division and the creation of sharp distinctions between the Serbs and Croats. Following the Cvetković-Maček Agreement, they accepted the trilateral division but demanded that all territories outside the Slovenian and Croatian regional units form a part of the Serbian unit. Throughout the evolution of their views regarding state and legal issues, the Democrats preserved certain basic principles — the conviction that the existence of a common state of the Serbs, Croats and Slovenians is historically justified, the assertion that Serbs, Croats and Slovenians are, if not one, then certainly the closest peoples mutually, the belief that a state can continue to exist only if its national and regional parts are united by solidarity and if they are ready to accept, along with partial interests, the interest of the state as a whole...

* Vidovdan Constitution.

DRAGAN BOGETIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ČLANSTVO JUGOSLAVIJE U BALKANSKOM SAVEZU I NATO PAKT

Originalan naučni rad

327.51 (497.1) »1950*

U sklopu spoljnopoličkih napora jugoslovenskog rukovodstva za razbijanjem blokade istočnoevropskih država početkom 50-tih godina vidno mesto je imala tendencija otvaranja prema Zapadu, uz stalno traganje za novim formama saradnje sa što širim krugom država spremnih da poštuju njenu nacionalnu nezavisnost i vanblokovsku poziciju. Regionalna saradnja Jugoslavije sa Grčkom i Turskom svakako je predstavljala, kako po formi, tako i po svojoj sadržini, jednu od takvih novina. Neosporno je da je ona izazvala izuzetnu pažnju međunarodne javnosti i burna previranja u diplomatskim krugovima. O tome svedoči ogroman prostor poklonjen ovoj problematici u svetskoj štampi i enorman broj dokumentata diplomatskih predstavnštava iz svih delova sveta. Međutim, do danas je ostala nerasvetljena realna pozicija Jugoslavije u ovom savezu sastavljenom i od dve članice Atlantskog ugovora i strogo vezanim za njega, a neprijateljski raspoloženim prema zemljama komunističke orijentacije. Pitanje u kojoj je meri Jugoslavija ulaskom u Balkanski savez vezala sebe istovremeno i za NATO pakt, prisutno je bilo i u vreme prvih koraka ka institucionalizaciji trojne saradnje, ali i onda kada ova pojava više nije bila toliko aktuelna i pripadala arsenalu prošlosti. Kategoričan odgovor se ne može dati, jer on i ne postoji. Reč je o strategiji Jugoslavije koja se iz dana u dan menjala u zavisnosti od burnih međunarodnih zbivanja i promena u svetskoj konstelaciji, pa su i stanovišta Jugoslavije često bila vrlo kontradiktorna i nejasna. Istraživanje ove problematike bi stoga trebalo usredsrediti na utvrđivanje evolucije i sadržine te strategije u funkciji pozitivnih kretanja u međunarodnoj zajednici.

Uspostavljanje trojne saradnje i problem njene institucionalizacije

Trojna saradnja Grčke, Turske i Jugoslavije bila je inicirana brojnim bilateralnim kontaktima vojnih delegacija budućih saveznika na visokom nivou kao i razmenom parlamentarnih delegacija. Do ovih razgovora dolazi u drugoj polovini 1952. godine. To je bilo vreme oštре blokovske polarizacije sveta, koja je retkim neangažovanim zemljama do

krajnosti sužavala manevarski prostor i pretvarala ih u nemoćne i pasivne posmatrače. Takva situacija se naročito iskristalizovala u Evropi i na Balkanu. Ulaskom Grčke i Turske u NATO pakt Jugoslavija je objektivno ostala potpuno usamljena naspram moćnoj vojnoj sili Sovjetskog Saveza i zemalja Informbiroa, a politički izolovana prema ubrzanim procesu ekonomske i političke integracije Zapadne Evrope. Stoga je jugoslovensko rukovodstvo svoje spoljnopolitičke napore usmerilo na taktičko približavanje Zapadu. U svetu sukoba sa Informbiroom Jugoslavija je tražeći ekonomsku i političku podršku nastojala izboriti i blagonakloniji stav zapadnih sila u vezi sa rešavanjem »tršćanskog pitanja«. Ona je krajem 1952. svoju bezbednost i rešavanje ključnih pitanja međunarodnih odnosa vezivala za jačanje svoje pozicije u odnosu na tri zapadne sile, ali i za stvaranje regionalnog odbrambenog aranžmana sa Grčkom i Turskom koje su u to vreme već imale značaj važnih karika zapadnog odbrambenog sistema. Jugoslovensko rukovodstvo ocenilo je da bi sklapanjem ovog saveza izbeglo direktno uključivanje u zapadni odbrambeni sistem, a postiglo znatno veću vojnopolitičku sigurnost na svojim istočnim granicama gde je još uvek situacija bila neizvesna.

Međutim, već tokom prvih koraka ka institucionalizaciji trojne saradnje kao kamen spoticanja javlja se pitanje odnosa budućeg saveza prema NATO-paktu. Turska i Grčka su od samog početka insistirale na razrađenim formama postepenog povezivanja Jugoslavije sa zapadnom vojnopolitičkom grupacijom, dok je Jugoslavija uporno insistirala na elastičnijoj saradnji u ovom kontekstu, ukazujući na lošu stranu njenog povezivanja sa ma kojim od suprotstavljenih blokova.¹ Pri tome se kroz analizu postupnih dokumenata može uočiti da jugoslovensko rukovodstvo nije upotrebljavalo oštре kvalifikacije na račun bloka zapadnih država, za koji je čak često, u diplomatskoj prepisci sa grčkim i turskim političarima, navodilo da je značajan faktor za suzbijanje agresivnih namera Sovjetskog Saveza i istočnoevropskih država.² Iako je Jugoslavija računala na pomoć Zapada u slučaju napada od strane ovih država, ipak, u toku sklapanja saveza sa Grčkom i Turskom nije primila nikakvu obavezu kojom bi sebe

¹ U tom smislu se može protumačiti Titovo istupanje prilikom posete grčke parlamentarne delegacije Jugoslaviji marta 1952. i njenog insistiranja na što skorijem potpisivanju formalnog vojnog saveza koji bi se uklapao u NATO-ovsku konцепцијu učvršćivanja »južnog krila« zapadnog odbrambenog sistema. Na večeri u čast grčke delegacije Tito je obrazložio stav jugoslovenske strane sledećim rečima: »...na Zapadu neki krugovi već izvesno vrijeme pokazuju nervozu i svakojako komentarišu naš stav u pogledu stvaranja formalnih paktova, to jest to što ih mi odbijamo i u sadašnjoj fazi međunarodne situacije smatramo ih suvišnim, pa čak i štetnim. To se naročito tiče naše zemlje, koja se nalazi u vrlo delikatnom položaju, kako geografskom tako i političkom. Već je davno prošlo vrijeme kad su pismeni sporazumi imali efikasno dejstvo, kad su bili poštovani, kad su strane potpisnice bile potpisima čvrsto vezane i izvršavale svoje obaveze.« J. B. Tito, *Govori i članci*, knjiga VII, str. 127.

² Jugoslovenski poslanik Radoš Jovanović je predsedniku turske vlade Adnanu Mendersu potvrdio da Jugoslavija prihvata i solidariše se sa sistemom kolektivne bezbednosti i saveznicima u borbi protiv agresije SSSR-a i njegovih satelita, da ona nije protiv Atlantskog pakta kao odbrambene organizacije, niti je protiv organizovanja odbrane Sredozemlja, ali da u vojne paktove ne ulazi zbog svog specifičnog međunarodnog položaja. — Arhiv Saveznog sekretarijata za instrane poslove (ASSIP), Politička Arhiva (PA), str. pov., 1952, f-6, 869. Zabeleška o razgovoru poslanika Jovanovića sa predsednikom turske vlade Mendersom i ministrom spoljnih poslova Keprilijem.

direktno vezala za NATO.³ Zbog toga se kategorički može odbaciti stav, koji se danas često može čuti u javnosti, da je Jugoslavija ulaskom u Balkanski savez ušla i u Atlantski pakt.

Ipak, sa druge strane, teško je prihvati stanovište koje je bilo zastupano u našoj pravnoj i političkoj literaturi, da članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu ni na koji način nije izmenilo njenu poziciju u odnosu na NATO pakt.⁴

Studioznije istraživanje ove problematike nameće zaključak koji u većoj ili u manjoj meri predstavlja kompromis između ova dva suprotstavljenih gledišta. Ovo kompromisno gledište odgovara kompromisnoj platformi spoljne politike koju je jugoslovensko rukovodstvo u to vreme prihvatio. Ono se tada u prvom redu osećalo ugroženim od pritiska Sovjetskog Saveza, pa je samim tim i bilo sklono čvršćem vezivanju sa Zapadom. Međutim, sve izrazitija saradnja sa Zapadom stalno je nosila opasnost da u jednom momentu dovede u pitanje i postojeći društveno-politički sistem i neprikosnovenu vlast Komunističke partije. Stoga su se jugoslovenski rukovodioci našli u nezahvalnoj situaciji da stalno, u zavisnosti od trenutnih međunarodnih i unutrašnjih zbivanja, vagaju u kojoj će se meri približiti Zapadu i prihvati njegove zahteve ili se po ovom pitanju što više od njega distancirati. Ovakva politika je došla do izražaja i u saradnji sa Grčkom i Turskom. Ona je nailazila na negativan prijem obe članice NATO pakta i predstavljala jedan od ograničavajućih faktora trojne saradnje, koji je na kraju bitno uticao i na to da Balkanski savez, u suštini, ostane samo »slovo na papiru«. To najbolje pokazuje i analiza procesa institucionalizacije trojne saradnje i prateće diplomatske prepiske.

Problem odnosa budućeg vojnog saveza prema NATO paktu i u tom sklopu obaveze Jugoslavije prema ovoj zapadnoevropskoj grupaciji, javlja se već u toku ministarskih sastanaka triju država početkom 1953. godine.

U razgovoru sa Kočom Popovićem 21. januara u Beogradu, turski ministar inostranih poslova Fuad Keprili (Fuad Köprülü) izneo je stanovište svoje vlade da bi predstojeći trojni sporazum trebalo da predstavlja samo jednu etapu ka krajnjem cilju – uključivanju Jugoslavije u Atlantski pakt. Turska strana je polazila od toga da je za sve tri balkanske zemlje najvažnija vojna saradnja. Međutim, u kontekstu ove saradnje mora se uzeti u obzir status Grčke i Turske kao članica NATO-a i njihove oba-

³ Stanovište Jugoslavije po ovom pitanju najbolje je pratiti kroz sadržinu istupanja njenih predstavnika tokom stvaranja Balkanskog savesa i sadržinu samih dokumenata koje su Grčka, Turska i Jugoslavija donele posle preliminarnih i pripremnih razgovora. Iz čitavog niza dokumenata koja će biti prezentirana može se uočiti da je od kompromisnog rešenja ovog pitanja i zavisio domet budućeg saveza.

⁴ Izuzetno je veliki broj radova u kojima je prisutno stanovište da pristupanje Jugoslavije Balkanskom savezu ni na koji način nije imalo posledica na njen odnos prema NATO-paktu: Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976; Dušan Blagojević, *Balkanski sporazum i Atlantski pakt, »Naša stvarnost«*, br. 4, Beograd 1953; Pavle Jakšić, *Značaj sporazuma o prijateljstvu i saradnji Jugoslavije, Grčke i Turske*, »Vojno-politički glasnik«, br. 2, Beograd 1953; Branimir Janković, *Jugoslavija u svetu*, Beograd 1970, Krsto Čalovski, *Balkanski savez*, magistarska teza, Beograd 1975. itd.

veze koje iz tog članstva proizlaze. Stoga, kao najcelishodnije rešenje ponuđeno je postepeno uključivanje Jugoslavije u zapadni odbrambeni savez.⁵

Jugoslovenska strana je ovakvo rešenje odbacila kao neprihvatljivo,⁶ ali se saglasila sa time da se ostvarena saradnja između tri balkanske države može tretirati kao prva faza dalje institucionalizacije njihovih odnosa. Pri tome integracija Jugoslavije sa NATO-om se može razmatrati pod pretpostavkom da će se i taj savez tokom vremena menjati u svojoj strukturi i strategijskim koncepcijama saobrazno menjanju opštih prilika u svetu. Konkretizujući ovaj stav, jugoslovenski ministar je ukazao na to da Atlantski pakt postaje sve elastičnija organizacija, pa je realno očekivati da će prilagođavajući se novim međunarodnim prilikama postati sistem regionalnih grupacija ili paktova. Koprili nije pokazao naročito razumevanje za ovakva predviđanja, ali se ipak složio da je neizbežno daljni razvoj, posebno proces približavanja Jugoslavije i Atlantskog pakta, gledati pod uglom neophodne dinamičnosti promena na obe strane koje bi rezultirale susretom na nekoj trećoj međutački. Turski ministar je polazio ne sa stanovišta užeg područja regionalne saradnje, već sa polazišta NATO pakta, dok je jugoslovenska strana bila rukovođena potpuno suprotnom polaznom osnovom, determinisanom sopstvenim interesima i interesima balkanskog regionalnog područja.⁷

Po povratku iz Jugoslavije turski ministar Koprili posetio je Atinu da bi sa grčkim premijerom Papagosom i ministrom Stefanopoulosom (Stephanopoulos) usaglasio stavove u vezi sa Jugoslavijom i fizionomijom budućeg trojnog sporazuma. Taj sporazum očigledno nije mogao biti vojnog karaktera, s obzirom na ishod razgovora Koprilija sa jugoslovenskim predstavnicima i odbijanja Jugoslavije da zauzme elastičniji stav prema NATO-u. U tom smislu se i može protumačiti izjava Stefanopulosa posle posete Koprilija da će budući sporazum biti »u skladu sa grčkim i turskim obaveza ma naspram NATO paktu«.⁸

Posle zvanične posete grčkog ministra inostranih poslova Jugoslaviji od 3. do 8. februara 1953. godine utvrđena je zajednička platforma budućeg ugovora triju balkanskih zemalja koji je trebalo da bude sporazum o prijateljstvu i nenapadanju. To je predstavljalo bitno odstupanje od do tada stalne težnje Grčke, a naročito Turske, za sklapanjem vojnog saveza tri države kojim bi bila umanjena opasnost od agresije istočnoevropske grupacije zemalja. Insistiranje dvaju članica NATO-a na vojnom karakteru budućeg saveza davalo je pečat nizu prethodno ostvarenih bilateralnih kontakata predstavnika Jugoslavije, Grčke i Turske: razgovor ambasadora

⁵ ASSIP, PA, str. pov, 1953, f-69/I, 418—502. Zabeleška o razgovoru K. Popovića sa turskim ministrom inostranih poslova F. Koprilijem od 21. januara 1953.

⁶ Jugoslovenski ministar inostranih poslova Koča Popović je, navodeći razloge svoje vlade zašto ne može da pristupi Atlantskom paktu, zaključio da bi ona od ovoga imala više štete nego koristi. Pri tome skrenuo je pažnju na saradnju Jugoslavije sa članicama Atlantskog pakta koja ide uzlaznom linijom. — ASSIP, PA, str. pov, 1953, f-39/I, 418—502.

⁷ Isto.

⁸ New York Times, February 6, 1953, p. 5. (Citat iz: D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str. 495.)

Ljubomira Radovanovića sa turskim ministrom Keprilijem februara 1952.⁹; razgovor ambasadora Radoša Jovanovića sa predsednikom turske vlade Adnanom Mendersom 28. aprila 1952.¹⁰; izjava šefa grčke parlamentarne delegacije prilikom zvanične posete Jugoslaviji od 4. do 18. juna 1952.¹¹; sadržina razgovora tokom uzvratne posete jugoslovenske parlamentarne delegacije Grčkoj od 22. avgusta do 3. septembra 1952.¹²; razgovori vojnih delegacija Turske i Jugoslavije u Beogradu krajem decembra 1952. i delegacije JNA sa grčkom delegacijom u Atini februara 1953. itd.

Neosporno je da je privremena strateška orientacija Grčke i Turske u vezi karaktera institucionalizacije balkanske saradnje bila uslovljena odbijanjem Jugoslavije da primi bilo kakve konkretnе obaveze u odnosu na NATO-pakt. Međutim, izmenjen stav Grčke i Turske po ovom pitanju bio je rezultat delovanja i drugih činilaca, takođe vezanih za neke globalne interese država članica NATO pakta. Tu se prvenstveno radi o Italiji i njenom sve izraženijem otporu vojnoj saradnji Grčke, Turske i Jugoslavije. Sklapanje Balkanskog saveza od samog početka u velikoj meri bilo je otežano nerešenim »tršćanskim pitanjem«.

Grčka i Turska, kao članice NATO pakta, nisu mogle zaključiti sporazum sa Jugoslavijom pre nego što se konsultuju i izbore makar i načelni pristanak Italije, kao neposredno zainteresovanog člana zapadnog vojnog saveza. Iz tih razloga je u Atinu 8. januara 1953. bio pozvan italijanski premijer De Gasperi da bi sa predsednikom grčke vlade Papagosom razmotrio pitanje odbrane Sredozemlja i vojne saradnje na Balkanu. Na osnovu izveštaja jugoslovenske ambasade u Atini, De Gasperi nije uspeo ubediti Grke da odustanu od svakog sporazuma sa Jugoslavijom dok se ne reši pitanje Trsta. Međutim, italijanski premijer je umnogome uticao da u Grčkoj ojačaju tendencije favorizovanja političkog sporazuma sa Jugoslavijom, s time da se problemi zajedničke odbrane i dalje rešavaju saradnjom generalstabova u dosadašnjem obliku.¹³

Nekoliko dana pre odlaska Keprilija za Beograd De Gasperi ga je obavestio preko italijanskog ambasadora u Ankari da nema ništa protiv zbližavanja balkanskih država, ali tek pošto se reši »tršćansko pitanje«. Napomenuo je da je turska teza, prema kojoj najpre treba sarađivati, a zatim prići rešavanju ovog pitanja pogrešna. To je argumentovao time što nijedan italijanski vojnik ne bi želeo da sarađuje sa jednim jugosloven-

⁹ Kepri je tom prilikom, govoreći o geostrateškom položaju Jugoslavije i Turske, stalno naglašavao potrebu organizovanja zajedničke odbrane. ASSIP, PA, str. pov, 1952, f-6, 192.

¹⁰ U razgovoru sa jugoslovenskim ambasadorom predsednik turske vlade je konstatovao da Jugoslavija i Turska imaju zajedničkog neprijatelja i da bi bilo kasno ako čekaju da počne agresija, već treba odmah preuzeti mere za zajedničku odbranu. U tom kontekstu Menders je predložio da se povedu razgovori i sklopi vojni pakt ili sporazum. ASSIP, PA, str. pov, 1952, f-6, 869.

¹¹ Šef parlamentarne delegacije i predsednik skupštine Grčke Gondikas je prilikom odlaska iz Jugoslavije izjavio da najbolji način za obnavljanje saradnje njegove zemlje sa Jugoslavijom predstavlja, pored ostalog, »sporazum i vojna saradnja — koju smo mi već postigli sa našim susedom Turskom.« — »Borba«, 16. jun 1952.

¹² Po povratku iz Grčke Moša Pijade, šef jugoslovenske parlamentarne delegacije, komentarišući razgovore sa grčkim parlamentarcima kratko je akcentirao srž razgovora: »pitanje odbrane je na prvom mestu.« »Borba«, 3. september 1952.

¹³ ASSIP, PA, str. pov, 1953, f-69/l, 41 275.

skim vojnikom pre nego što ovo bude rešeno. Zato Italija smatra da putovanje Keprilija za Beograd, čak iako se radi o sondiranju terena, jeste preuranjeno putovanje.¹⁴

Uvažavajući poziciju velikih zapadnih sila u odnosu na sva važna zbivanja na Mediteranu, Kepri je pred svoj odlazak u Beograd obavestio američkog, engleskog i francuskog ambasadora o stavu koji Turska namerava da zauzme u pregovorima sa jugoslovenskom vladom. Odmah su-tradan u vezi sa time od engleskog ambasadora Helma dobio je pismeni memorandum engleske vlade u kome se Turskoj skreće pažnja na njene obaveze prema Atlantskom paktu i na spor Jugoslavije sa Italijom kao članicom ovog pakta.¹⁵

Protivljenje Velike Britanije sklapanju vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije, uz zvaničnu podršku svestranoj saradnji na Balkanu, najbolje se moglo uočiti u govoru britanskog ministra inostranih poslova Antoni Idna (Anthony Eden) 2. februara 1953. u Glazgovu. Osvrćući se na trojnu saradnju, on je rekao: »Ova saradnja će još više doprinijeti stvari mira, ako bude kompletirana stvarnim sporazumom između Jugoslavije i Italije. Ovo bi bio veliki doprinos zajedničkoj odbrani protiv agresije na ovom području. Mi ćemo učiniti sve što možemo da se to postigne.«¹⁶ Iako su se u zvaničnim izjavama Britanci vrlo pozitivno izražavali o jugoslovensko-tursko-grčkom zbližavanju, očigledna je bila i stalna rezerva u vezi sa ovim. Ona je bila posledica aktualnih britanskih interesa u jugoistočnoj Evropi i njenih pokušaja da ojača svoj uticaj u ovom delu sveta. Tim pokušajima, naravno, nije »išlo na ruku« postizanje sve veće nezavisnosti Grčke i Turske stvaranjem pakta na koji Velika Britanija nije mogla bitnije uticati.¹⁷

Otpor sklapanju vojnog saveza Grčke, Turske i Jugoslavije bez prethodnih konsultacija i regulisanja obaveza sa NATO paktom, pružala je i vodeća članica zapadnoevropskog saveza – SAD. Njeno upozorenje grčkoj vlasti da sa Jugoslavijom ne može zaključiti nikakav sporazum vojnog karaktera i da sa svim jugoslovenskim predlozima te prirode mora obavestiti komandu Atlantskog pakta, preneo je američki admiral Robert Karnej (Carney) u toku svoje posete Grčkoj.¹⁸

Sjedinjene Države su inače podržavale približavanje tri balkanske države i njihovu saradnju. Ali, one su insistirale da prva faza saradnje treba da bude u okvirima pakta o prijateljstvu, a nikako u okviru vojnog saveza, koji bi postavio na dnevni red pitanje odnosa tog pakta i NATO-a i izazvao neprilike SAD u odnosima sa Italijom.¹⁹

Sigurno je da je navedeni stav američke vlade bio i rezultat neuspehlih pregovora njenih vojnih predstavnika sa jugoslovenskim rukovodioci-

¹⁴ Isto, 41 557.

¹⁵ Isto, 42 209.

¹⁶ Isto, 41 734.

¹⁷ U tom smislu je ambasador u Londonu Vladimir Velebit u depeši jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova ukazivao na komentare britanske štampe u vezi sa balkanskom saradnjom, kao i stavove u britanskim političkim krugovima u kojima se upozorava na negativne posledice eventualnog stvaranja trojnog vojnog saveza. ASSIP, PA, str. pov, 1953, f-69/l, 41 734. Britanija i Jugoistočna Evropa.

¹⁸ Isto, 41 935.

¹⁹ Isto, 42 313.

ma i donekle pogoršanih jugoslovensko-američkih odnosa početkom 1953. godine.²⁰ Međutim, ti vojni pregovori su pokazali i rezervisanost jugoslovenske strane prema formalnom vojnom sporazumu sa zapadnim državama i njenu težnju da u slučaju izolovanog napada na Jugoslaviju obezbedi vojno-stratešku podršku Atlanskog pakta, a pri tome ne preuze me nikakve obaveze prema ovoj organizaciji.²¹ U tom smislu se može tumačiti Titovo istupanje prilikom razgovora sa grčkim ministrom inostranih poslova Stefanopoulosom, kada nije nijednom rečju izrazio nezadovoljstvo što Grčka i Turska insistiraju na ugovoru oslobođenom vojnih odredbi. Titovo nezadovoljstvo je isključivo bilo ograničeno na mešanje zapadnih sila u odnose triju balkanskih država i kolebljivost Grčke i Turske na ovom planu. »Ako smo jednog mišljenja da je u pitanju eventualna opasnost za sve nas, da je ta opasnost latentna, onda je samo po sebi razumljivo da nas nikakva filozofiranja, prigovori i nastojanja sa strane da nas ometu ne smiju zadržati na našem putu najtešnje saradnje i preuzimanja potrebnih mera za našu bezbjednost. Danas bi već svako oklijevanje značilo činiti historijsku i možda nepopravljivu grešku.«²²

S obzirom na ovaku situaciju i saglasnost tri strane da se iz budućeg ugovora izbace sve vojne odredbe osim onih koje su samo načelnog karaktera, vojne delegacije Grčke, Turske i Jugoslavije su u Atini mimo očekivanja završile draft vojnog dela sporazuma već nakon trodnevnog rada.²³ Posle toga usledila je poseta Koče Popovića Atini 23–26. februara 1953, odakle su jugoslovenski ministar inostranih poslova i njezin grčki kolega oputovali u Tursku i u Ankari zajedno sa Fuadom Keprilijem potpisali 28. februara 1953. Sporazum o prijateljstvu i saradnji između Grčke, Turske i Jugoslavije.²⁴

Ankarski sporazum primljen je u većini zapadnih zemalja sa velikim publicitetom i zadovoljstvom.²⁵ Njegovim potpisivanjem Jugoslavija se i formalno svrstala na stranu Zapada. Takvu poziciju svoje države Tito je potvrdio u intervjuu britanskom »Observeru« konstatujući da je »»Jugoslavija napustila politiku potpune neangažiranosti zbog nesigurnosti međunarodne politike.«²⁶ Međutim, u političkom značaju Balkanski

²⁰ Tokom razgovora američkog ambasadora Alena sa ministrom inostranih poslova Kočom Popovićem, jugoslovenskoj strani je napomenuto da je pogoršanje odnosa Velike Britanije i SAD izazvano trima razlozima: izjavom maršala Tita u Smederevskoj Palanci, prekidom odnosa Jugoslavije sa Vatikanom i neuspehom vojnih pregovora generala Hendrija sa jugoslovenskim rukovodiocima. ASSIP, PA, str. pov. 1953, f-II, 74.

²¹ Public Record Office, FO 371, 102 168, November 1952.

²² J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. VIII, str. 17.

²³ Planirano je da se taj posao obavi za dve nedelje. Međutim, sastanak u Atini je počeo 19. februara, a završen već 21. februara 1953. Ovakva ekspeditivnost može se delimično objasniti i efikasnošću u radu predstavnika tri generalštaba koji su radili u Ankari u isto vreme i svoj deo posla obavili već do 20. februara.

²⁴ Ugovor ratifikovan 23. marta 1953. Kod Ujedinjenih nacija registrovan 29. maja 1953. — *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, Beograd, br. 1, str. 142.

²⁵ Idn je u vezi Sporazuma poslao ambasadi u Beogradu depešu sledeće sadržine: »Molim da izručite moje topile čestitke povodom potpisivanja Balkanskog ugovora o prijateljstvu koji dolazi kao značajan i dobrodošao doprinos jačanju bezbednosti ne samo u tom području nego takođe u jednoj široj sferi.« — ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/I, 42 811.

²⁶ »Observer«, London, March 9, 1953.

savez ni malo nije zaostajao u odnosu na ovaj čisto vojnostrateški. Prvi put u savremenoj diplomatskoj istoriji došlo je do pojave da zemlje antagonističkih društveno-političkih sistema sklapaju savez i uspostavljaju međusobnu saradnju na regionalnoj osnovi. Stoga se činilo da postoje povoljni uslovi za postepeno ostvarivanje nekih drugih značajnih pomeranja u spoljnopoličkoj strategiji Jugoslavije i njenog stava prema blokovima. Neizvesno je u kojoj bi se meri ova konstatacija potvrdila u praksi, jer baš u ovo vreme stiže neočekivana vest o Staljinovoj smrti. Taj događaj, koji je bitno uticao na krupne promene u sovjetskoj međunarodnoj politici, bio je od izuzetnog značaja i za spoljnopolički razvoj Jugoslavije.

Iskušenja na putu ka savezničkim odnosima

Posle potpisivanja Ankarskog ugovora i Staljinove smrti dolazi do velikih dilema među državama članicama NATO pakta kako odgovoriti na »mirovnu inicijativu« Moskve. Ova inicijativa je budila nadu u stišavanje hladnoratovskih tendencija, ali i predstavljala ozbiljnu opasnost po dalju penetraciju i jedinstvo zapadnoevropske organizacije država s obzirom da su neke njene članice sa olakšanjem počele da razmišljaju o mogućnostima smanjivanja svog vojnog potencijala i učešća u opštim odbrambenim naporima.

Sovjetska »mirovna ofanziva« sve više se ispoljavala i na Balkanu. Ona se manifestovala javnim odricanjem od teritorijalnih pretenzija prema Turskoj, ponudom razmene ambasadora sa Jugoslavijom i diplomatskim otvaranjem prema Grčkoj. To je potpisnicima Ankarskog ugovora nametalo potrebu da se zajednički deklarišu o karakteru ovog ugovora i svojim daljim namerama u aktuelnoj situaciji koja je nagoveštavala popuštanje zategnutosti u međunarodnim odnosima. Međutim, ona je tri balkanske države dovela i u situaciju da pokažu znatan stepen različitosti u gledištima po navedenim pitanjima, što je došlo do izražaja tokom usaglašavanja teksta Deklaracije tri balkanske države povodom ratifikacije Ankarskog ugovora.

Od samog početka izbio je spor oko formulacija koja je predložila Grčka, a podržala Turska, u kojima se pominju izrazi »slobodan svet« i »savezničke zemlje«. Jugoslavija je insistirala da se ovakve formulacije izbace iz teksta Deklaracije jer se mogu tumačiti u javnosti kao njen korak ka pristupanju NATO-u i odobravanju blokovske politike.²⁷ Jugoslovenska strana nije bila ni zadovoljna predloženom izjavom s obzirom da se ona ograničavala na pitanje organizacije odbrane bez naglaska na poželjnost smanjenja svetske zategnutosti. Stoga je predložila unošenje dva paragrafa u kojima se pozdravljuju sve inicijative za smanjivanjem hladnoratovske situacije i podvlači potreba obezbeđenja punog učešća svih direktno zainteresovanih država u rešavanju svih sporova.²⁸

Insistiranje Jugoslavije na podršci inicijativama koje doprinose smanjenju opasnosti »koja truju međunarodnu atmosferu«, indirektno se od-

²⁷ ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/I, 48 385. Jugoslovenske primedbe na grčki tekst deklaracije.

²⁸ Isto.

nosilo na podršku sovjetskoj »mirovnoj ofanzivi«. Bilo je to vreme kada su jugoslovenski komunisti sa sve većom nadom upirali poglede prema Sovjetskom Savezu verujući da će on posle Staljinove smrti promeniti svoju politiku prema Jugoslaviji i priznati svoje greške. »Nas bi to radovalo. Mi ćemo čekati, mi ćemo videti« — govorio je Tito već krajem marta nakon svog povrata iz Londona komentarišući odnose Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom.²⁹

Nova sovjetska strategija je, međutim, od Grka i Turaka primljena sa velikom dozom skepsye uz strahovanje da će izazvati slabljenje kohezije NATO pakta. Po njima cilj Deklaracije je, pored ostaloga, da se skrene pažnja »Francuskoj i drugim zapadnoevropskim zemljama da ne nasedaju ruskim manevrima, a da treba da nastave međusobnu solidarnost, a ne da se cepaju«.³⁰

Bez obzira na protivurečnost u stavovima dvaju strana, pa čak i ultimatumu Grčke da odustaje od objavljanja Deklaracije ako jugoslovenska vlada ne prihvati njen predlog,³¹ ipak ovaj dokument konačno biva objavljen 24. juna 1953. Njegova sadržina, oslobođena blokovskih premissa, u suštini se poklapala sa pretenzijama jugoslovenskog rukovodstva i tekstrom na kome je ono insistiralo.

Različita ocena međunarodne situacije i različit stav prema sovjetskoj »mirovnoj ofanzivi« između Jugoslavije, na jednoj strani, i Grčke i Turske na drugoj, izražen tokom usaglašavanja teksta Deklaracije, bili su prisutni i u periodu pripreme i održavanja konferencije ministara inostranih poslova tri balkanske države u Atini.³² Međutim, aktuelna novina u odnosima ovih država bilo je energično insistiranje Grčke i Turske na jačanju vojne saradnje do »maksimalnih granica«, na izradi zajedničkog strategijskog plana odbrane i formi zajedničkih vojnih manevara.³³

Akcenat na vojnoj saradnji, karakterističan za fazu bilateralne saradnje budućih članica Balkanskog saveza, bio je na kratko napušten od strane njenih protagonisti uoči zaključenja Ankarskog ugovora. Ponovo oživljavanje interesa Grčke i Turske po ovom pitanju predstavljalo je odraz kolebljivosti njihovih spoljнополитичких активности и неодлучности да се радикалније определе између стално prisutне жеље да играју не зависну улогу на Balkanu и реалне подређености NATO пакту и Сједињеним Државама. Еволуција свих политичких маневара ових двадесетак држава у односу на Balkanski savez, у суštini, uslovljena je жељом да на неки начин регулишу

²⁹ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. VIII, str. 49.

³⁰ ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/I, 48 385. Grčki odgovor na jugoslovenski predlog Deklaracije.

³¹ Ovo je izneo grčki ministar inostranih poslova jugoslovenskom ambasadoru Radošu Jovanoviću u razgovoru povodom jugoslovenskog predloga teksta Deklaracije. — Isto, 48 385.

³² Grčka i turska vlada su sa rezervom reagovale na novi kurs sovjetske spoljne politike posle smrti Staljina, dok je Jugoslavija insistirala da se on uvaži kao novi momenat u svetskim odnosima. Rezultat ovakvog neslaganja bilo je i neslaganje u tome da li u izmenjenoj međunarodnoj situaciji treba ojačati sistem kolektivne bezbednosti vezivanjem Balkanskog saveza za NATO, na čemu su insistirale Grčka i Turska, ili treba još više težiti ka nezavisnosti trojnog saveza u odnosu na postojeće blokove, što je zastupala Jugoslavija (Izveštaj SSIP-a o Konferenciji triju ministara u Atini — Isto, f-69/II, 418 620).

³³ Isto, f-69/I, 49 177. Depeša Aleša Beblera iz Atine Koči Popoviću od 6. jula 1953.

svoj položaj dvostranog članstva u NATO-u i Ankarskom ugovoru. U tom kontekstu i treba tumačiti svu protivurečnost grčko-turskih inicijativa, koja će posebno doći do izražaja tokom procesa prerastanja Ankarskog ugovora u vojni savez.

Odluke i zaključci razgovora triju ministara u Atini sažeti su u najkraćem obliku u zajedničkom saopštenju objavljenom u sve tri prestonice 11. jula 1953.³⁴ U njemu nije bilo ni reči o pitanju saradnje Balkanskog saveza sa NATO-om i stvaranju stalnog vojnog komiteta u tu svrhu, niti o problemu saradnje sa Italijom, na čemu su insistirale Grčka i Turska.³⁵ Jugoslovenska delegacija je tokom konferencije vodila borbu da se uvaže promene inicirane novim sovjetskim kursom, želeći da se skupu tri balkanske države dâ karakter faktora mira a ne vojnog dogovora. Stoga je u potpunosti odbačen predlog grčkog ministra Stefanopulosa o formiranju stalnog Vojnog komiteta, tela koje bi činilo sponu Balkanskog saveza sa NATO-om.³⁶ Kao težnja triju država ka pronalaženju opšte prihvatljivih formi saradnje može se navesti i tretiranje ove saradnje kao »samo jedne etape do višeg cilja, do punog saveza«, a ne na putu ka potpunom uključivanju u NATO.³⁷

Četiri meseca posle Atinske konferencije, 7. novembra 1953, u Beogradu je potpisana Dopunski sporazum uz Ugovor o prijateljstvu i saradnji tri države.³⁸ Tim sporazumom realizovana je inicijativa Jugoslavije sa Atinske konferencije o formiranju jednog stalnog političkog tela koje bi obezbeđivalo kontinuitet trojne saradnje i realizaciju usvojenih zaključaka. Stalni sekretarijat, ustanovljen saglasnošću tri balkanske države u Beogradu, davao je doljem procesu institucionalizacije balkanske saradnje politički karakter i bio na neki način protivteža predlogu Grčke i Turske za formiranjem Vojnog komiteta. Stoga, ove dve zemlje i nisu kasnije ispoljavale veći interes za delovanje Stalnog sekretarijata iako je bio jednoglasno uspostavljen. Time se i može tumačiti činjenica da je trebalo da proteknu četiri meseca da bi se imenovali predstavnici svih zemalja i sekretarijat počeo da radi.³⁹

Rezervisanost Grčke i Turske prema konstituisanju Stalnog sekretarijata bila je rezultat i promena u politici dvaju zemalja u odnosu na trojnu saradnju uopšte, a posebno prema Jugoslaviji u drugoj polovini 1953. godine. Ove promene se naročito odnose na politiku grčke vlade i njenu donekle izmenjenu poziciju u međunarodnim odnosima.

Javno i formalno Grčka ni u čemu nije izmenila svoj stav prema Ankarskom ugovoru. Ona je i dalje isticala značaj trojne saradnje, Stalnog sekretarijata i zaključivanja vojnog saveza. Međutim, analiza njenih konkretnih postupaka i akcija ukazuje na znatan zaokret, kako u odnosu na Balkan, tako i u odnosu na zapadne sile.

³⁴ Kompletan tekst saopštenja videti u — »Spoljnopolitičkoj dokumentaciji (SPD)«, br. 12/1954, str. 527.

³⁵ ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/I, 48 875.

³⁶ Isto, f-69/II, 418 620.

³⁷ Isto.

³⁸ Tekst ugovora videti — Isto, f-69/I, 415 109.

³⁹ Stalni sekretarijat je počeo sa radom 26. marta 1954, pošto su sve tri zemlje ratifikovale Dopunski sporazum. — Izveštaj Saveznog izvršnog veća za 1954, str. 56.

Prateći sa velikom pažnjom izmene u ponašanju Grčke prema Jugoslaviji, kroz brojne informacije svoje ambasade u Atini, jugoslovensko ministarstvo inostranih poslova sačinilo je detaljan izveštaj u vezi sa navedenim pitanjima. Kao postupci direktno upereni protiv Jugoslavije i Sporazuma o prijateljstvu i saradnji posebno se izdvajaju: Zakon o kolonizaciji pograničnih oblasti, poseta Papagosa Rimu i sporazum između vlade Grčke i SAD.

Zakonom o kolonizaciji pograničnih oblasti, donetim početkom avgusta 1953. godine, pogodjeni su prvenstveno Egejski Makedonci koji su u spornim teritorijama živeli. Cilj je bio da se onemogući povratak stanovništva koje je u vreme građanskoga rata u Grčkoj prebeglo u Jugoslaviju i u ovom području nasele Grci. Na komentare u jugoslovenskoj štampi koji su osuđivali politiku diskriminacije grčke vlade i njenu težnju da izmeni etnički sastav Egejske Makedonije usledila je prava medijska kampanja u Grčkoj. Polazeći od toga da makedonsko pitanje, kao ni sami Egejski Makedonci, uopšte ne postoje u Grčkoj, grčka štampa je osuđivala Jugoslaviju da se meša u unutrašnje poslove druge zemlje i da ima aspiracije na pogranični deo susedne države. Sve više je bilo tekstova u kojima se stav Jugoslavije povezivao sa sovjetskom »mirovnom ofanzivom« na Balkanu.⁴⁰

U vreme kada su italijanske vojne demonstracije na jugoslovenskoj granici bile pred kulminacijom, grčki premijer Papagos posetio je Rim.⁴¹ Ovakav gest grčke vlade tumačen je u Jugoslaviji kao ukazivanje moralne podrške Italiji i vršenje pritiska na jugoslovensko rukovodstvo.

Odmah posle povratka Papagosa iz Rima usledilo je saopštenje Angloamerikanaca o predaji Trsta i zone A Italiji (8. oktobar) što je nаводило na zaključak da je grčka vlada bila u toku priprema ovog »rešenja« i zato ubrzala donošenje Zakona o kolonizaciji Egejske Makedonije i izabrala baš ovo vreme za posetu Rimu.

Grčka štampa nije davala sopstvene komentare u vezi sa »tršćanskim pitanjem«, ali je veštom montažom u prenošenju vesti stranih agencija podržavala Italiju. Vlada Grčke, sa svoje strane, po ovom pitanju nije davana nikakvu izjavu. Međutim, njeni mišljenje očigledno nije bilo u suprotnosti sa pisanjem štampe što je potvrđivalo i čestitanje grčkog ambasadora u Vašingtonu italijanskom ambasadoru na uspehu u rešavanju »tršćanskog pitanja«.⁴²

Istovremeno sa najžešćim protestima i demonstracijama u Jugoslaviji zbog angloameričke odluke o Trstu i zoni A, biva objavljeno grčko saopštenje (12. oktobra) o potpisivanju sporazuma sa SAD o ustupanju vojnih baza, puteva i železničkih pruga američkoj vojsci u Grčkoj. Tim ugovorom predviđeno je da američke vojne snage mogu slobodno ulaziti i izlaziti iz Grčke i uživati ista prava kao i grčka vojska.⁴³ S obzirom da je ovim aktom Grčka postala u potpunosti poligon NATO pakta i Amerike,

⁴⁰ ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/II, 418 662.

⁴¹ Grčki predsednik vlade Papagos je u pratnji Stefanopulosa stigao u Rim 23. septembra 1953. O rezultatima ove posete Grci nisu izvestili jugoslovensku ambasadu, iako ih je na to obavezivao, doduše samo načelno, duh i uobičajena praksa Ankarskog ugovora.

⁴² ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/II, 418 662.

⁴³ Isto.

postavljalo se pitanje u kojoj meri će ona ubuduće uopšte biti sposobna da učestvuje kao nezavistan i ravnopravan partner u Balkanskem savezu.

Prema 6. i 7. članu Ankarskog ugovora Grčka se obavezivala da se neće upuštati u akcije koje su uperene ili bi mogle naneti štetu jednoj od zemalja potpisnica ovog Sporazuma. Međutim, jasno je bilo da navedene mere grčke vlade nisu bile u saglasnosti sa tim obavezama. Pored toga nije poštovan ni član 1. istog sporazuma, po kome je grčka vlada bila obavezna da se konsultuje sa ostalim članicama u konkretnim situacijama, što ona nije učinila.⁴⁴

Stagnacija saradnje zemalja potpisnica Ankarskog ugovora u drugoj polovini 1953. godine nije bila samo rezultat spoljnopolitičkih manevra Grčke i Turske, već i izvesne kolebljivosti jugoslovenskog rukovodstva u vezi sa sovjetskom »mirovnom ofanzivom«. U to vreme ono je veliku nadu polagalo u mogućnost normalizacije odnosa sa SSSR-om i uspostavljanja prisnijih odnosa sa ostalim istočnoevropskim zemljama. Titove izjave tokom leta i jeseni 1953. u razgovorima sa stranim gostima i novinarima, kao i u krugu najbližih saradnika, nedvosmisleno su izražavale njegovo uverenje da se u »prvoj zemlji socijalizma« posle hapšenja Berije odvijaju autentične promene i sprovodi novi kurs, koji treba da podrži ne samo Jugoslavija nego i čitav svet.⁴⁵ S obzirom da SSSR nije odobravao stvaranje Balkanskog saveza i smatrao ga direktno uperenim protiv sebe,⁴⁶ kod jugoslovenskog rukovodstva dolazi do smanjivanja interesa za trojnu saradnju.

Međutim, jugoslovenski optimizam u vezi sa promenama društvenog bića Sovjetskog Saveza brzo je nestao. Tome je u prvom redu doprinela neostvarena nada o normalizaciji odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Pokazalo se, naime, da su navedene procene Jugoslavije bile više rezultat apstraktne marksističke analize, nego konkretnih informacija o najnovijim događajima i procesima u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi. Tim konkretnim informacijama jugoslovenska obaveštajna služba i rukovodstvo nisu, zapravo, ni raspolagali. Umesto toga ispoljavali su sklonost da događaje na Istoku objašnjavaju putem analogije sa sopstvenom političkom evolucijom i argumentacijom o tome koliko su »uvek bili u pravu« kada je reč o Sovjetskom Savezu. Izveštaji sa granica su ukazivali na nesmanjene oružane i druge incidente, a jugoslovenska ambasada u Moskvi se žalila svom ministarstvu na hladan stav sovjetskih vlasti prema njenim službenicima.⁴⁷

⁴⁴ SPD, br. 12, 1954.

⁴⁵ Ovo se najbolje može uočiti u Titovom odgovoru dopisnici »United pressa« u vezi sa aktuelnom sovjetskom politikom u Madarskoj i njegovog stava da su »rukovodioци Sovjetskog saveza došli do saznanja da moraju ići drugim, okolnim putem i da u tom pravcu treba da orijentisu svoje ljudе u Madarskoj. A to je baš ono što je vrlo važno. U tome ja vidim suštinu, a ne samo neku taktku i manevar, kao što se misli na Zapadu. Sovjeti rukovodioци stvarno osjećaju potrebu da promijene svoju politiku i da stanu na drugo stanovište.« — J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. VIII, str. 145—146.

⁴⁶ Balkanski savez je karakterisan kao agresivan oblik uključivanja Jugoslavije u NATO i opasnost po SSSR i istočnoevropske zemlje. U sovjetskoj štampi Balkanski savez i Jugoslavija su prikazani kao glavni krivci za zategnutost na Balkanu. ASSIP, BS, PA, 1953, f-69/I, 418 070.

⁴⁷ Isto, str. pov, f-5, 456.

Sigurno da je navedena situacija, u većoj ili manjoj meri, uticala na Jugoslaviju da posle kraće stagnacije svoje aktivnosti na polju trojne saradnje, već krajem 1953. godine preduzme novu inicijativu u ovom kontekstu. U razgovoru sa turskim ambasadorom Akselom, Koča Popović je predložio preduzimanje neophodnih koraka za prerastanje Ankarskog ugovora u trojni savez. U tu svrhu je dao preporuku da se konsultuje grčka vlada i da svaka država sa svoje strane izradi projekat novog pakta. Sledеća faza bi bila, odmah potom, upoređivanje projekata i iznalaženje zajedničkog kompromisnog rešenja.⁴⁸

U prvom momentu navedeni predlog je grčkog ministra inostranih poslova Stefanopulosa »iznenadio i zabrinuo«.⁴⁹ Ubrzo zatim usledio je odgovor grčke vlade u kome je ona dala svoju načelnu saglasnost, ali pri tom istakla da je za nju ovo pitanje »dosta delikatno«. Kao važan uslov navodi se saglasnost SAD i ostalih zapadnih saveznika.⁵⁰ Grčki vojni ataše u Ankari je tih dana jugoslovenskim vojnim predstavnicima nagovestio probleme oko daljne trojne saradnje zbog nerešenog »tršćanskog pitanja«.⁵¹

Turska vlada je ubrzo, posle grčke, reagovala na sličan način. Smatraла je da »treba razmisliti da li nerešenost tršćanskog pitanja ne predstavlja razlog za privremeno odlaganje« navedene aktivnosti.⁵² Pošto su Grčka i Turska članice Atlantskog pakta one su dužne da ga obaveste o budućem trojnom savezu, a pošto se u Atlantskom paktu nalazi i Italija, moguće su teškoće koje bi bilo najbolje izbeći.⁵³

Neslavan bilans inicijative Jugoslavije za sklapanje trojnog saveza nastao u tromesečnom periodu, u znatnoj meri je potisnulo Titovo putovanje u Tursku od 12. do 16. aprila 1954. godine. Razgovori u Turskoj rezultirali su sporazumom da se tripartitni ugovor o saradnji pretvori u trojni savez i da se razgovori o tome nastave u Beogradu na sastanku trojice ministara. Tito je uspeo da uveri Turke da se takva saradnja neće kositi sa njihovom pripadnošću NATO paktu, a da je pitanje Trsta na putu rešavanja.⁵⁴ Odluka Turske i Jugoslavije o prerastanju Ankarskog ugovora u savez objavljena je u zajedničkom saopštenju, u kome je navedeno da je Ankarski ugovor bio »zaključen u duhu saveza i u tom pravcu se do danas odvijala sva delatnost oko njegovog sprovodenja. Zbog toga je došlo vreme da se i on promeni u jedan formalni savez, što je još pitanje oportuniteta.⁵⁵

Kominike o razgovorima u Turskoj i izjava ministra inostranih poslova Koče Popovića, u kojima je potvrđeno da su dve balkanske države donele odluku o stvaranju vojnog saveza, izazvali su vrlo burno reagovanje svetske javnosti.

Iznenađenje i nezadovoljstvo povodom odluke o stvaranju saveza prva je izrazila američka vlada. Ona je pre toga imala sva uverenja Tur-

⁴⁸ Isto, f-69/II, 418 646.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, 418 651.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto, 418 646.

⁵³ Isto, 418 699.

⁵⁴ Isto, pov, 1954, f-81, 45 843.

⁵⁵ »Borba«, 17. april 1954.

ske da neće preduzimati sličnu inicijativu.⁵⁶ Otuda su SAD bile uбеђене da za vreme Titove posete neće biti doneta nikakva odluka koja bi Ankarskom sporazumu dala formu saveza.

Američki ambasador Voren (Waren) izjavio je da je odluka o stvaranju saveza protivna politici Stejt Departmenta. Požalio se što nije bio obavešten o razgovorima Jugoslovena i Turaka i zaključio »da više ne može verovati Turcima«.⁵⁷

Razlog za ovakvo držanje američke vlade bio je u tome što su se upravo u to vreme odvijali pregovori o Trstu, a italijanski parlament bio pred ratifikacijom sporazuma o Evropskoj odbrambenoj zajednici. Pored toga SAD su se zalagale da i Italija pristupi Balkanskom savezu, čime bi u njemu bila umanjena uloga Jugoslavije, a on se istovremeno čvršće povezao sa NATO-om.⁵⁸

Predstavnici italijanske vlade, sa svoje strane, optuživali su Amerikance da su »iza leđa Rima pristali na uključenje Jugoslavije u Balkanski vojni savez »ćime je ona dobila vojne garancije bez vojnih i političkih obaveza koje bi mogle uticati na njen unutrašnji režim, te da je tako u stanju da zadrži svoj međunarodni položaj između Istoka i Zapada i da ignoriše italijanske zahteve u vezi Trsta.⁵⁹ U krugovima italijanske vlade i Ministarstva inostranih poslova ovakva situacija je okarakterisana kao »poraz italijanske diplomatiјe«, što je po svemu sudeći dovelo do zaključka da u tadašnjem trenutku Italiji ne konvenira sporazum po pitanju Trsta s obzirom na ojačani međunarodni položaj Jugoslavije.⁶⁰

Odluka o stvaranju saveza doneta u Ankari bez učešća Grka izazvala je u Grčkoj znatno negodovanje i osećanje da je bila zaobiđena u stvarima koje su za nju od životnog interesa. U tom smislu je »New York Times«, u dopisu iz Ankare, izveštavao: »Najava učinjena bez prethodnog konsultovanja s Grčkom izazvala je ovde oštru reakciju grčkih krugova... Taj korak koji od Grka čini mlađeg partnera Balkanskog saveza, biće veoma nepovoljno gledan od strane moje vlade«, rekao je grčki ambasador u Ankari Kalergis, pošto se suočio sa turskim ministrom inostranih poslova Fuadom Keprilijem u zategnutoj sceni.⁶¹

Nezadovoljstvo Grčke tokom razgovora u Ankari javno su izražavali njeni diplomatski predstavnici u većini evropskih zemalja. Oni su kao i grčka štampa isticali da je još rano za sklanjanje Balkanskog saveza i podvlačili teškoće koje proističu iz obaveza dvaju partnera kao članica NATO pakta.⁶² Po rečima Stefanopulosa, grčkog ministra inostranih poslova, vojni savez Grčke i Turske sa nekom trećom zemljom uslovljen je članstvom te zemlje u Atlantskom paktu. S obzirom da je Jugoslavija javno odbila grčki predlog da se uključi u ovaj pakt, za sada je prerano govoriti o vojnog savezu. Međutim, grčki ministar je izrazio nadu da će Jugoslavija revidirati svoje stavove prema NATO-u i to povezao sa jačanjem trojne saradnje u pravcu vojnog saveza. Pri tome je naglasio da tur-

⁵⁶ ASSIP, PA, str. pov, 1954, f-4, 208.

⁵⁷ Isto, BS, f-69/I, 44 976.

⁵⁸ Isto, 49 892.

⁵⁹ Isto, 45 057.

⁶⁰ Isto, 45 876.

⁶¹ Bilten »Tanjug«, vesti inostranih agencija, 16. april 1954.

⁶² ASSIP, BS, 1954, f-69/II, 418 660.

sko-jugoslovenski kominike ne obavezuje Grčku, jer odluke ove vrste moraju biti jednoglasno donete uz prisustvo predstavnika svih triju zemalja.⁶³

Na ovakav stav Grčke u vezi sa daljim razvojem trojne saradnje, prema izjavi ambasadora Kanelopusa svom kolegi Jovanoviću, uticale su Sjedinjene Države sugerijući joj da ne žuri sa zaključenjem saveza dok se ne pripremi teren kod članica NATO-a.⁶⁴ Sigurno je da su pored toga znatnu ulogu imali i obziri prema Italiji. Međutim, rezervisan stav prema navedenom pitanju je u velikoj meri bio rezultat nezadovoljstva Grčke što je u tursko-jugoslovenskim razgovorima bila zaobiđena. Na to navodi i činjenica što je grčki stav brzo evoluirao, pošto je bila upoznata sa sadržinom razgovora u Ankari i pozitivnim stavom Jugoslavije prema evropskoj integraciji, odnosno Evropskoj odbrambenoj zajednici.⁶⁵ Novi stav Jugoslavije o tom pitanju Tito je obrazložio ubrzo po povratku iz Ankare u svom govoru na zboru u Beogradu 22. aprila, ukazujući na to da: »... Evropska odbrambena zajednica može dobiti jednu realnu, zaista čvrstu osnovu, ukoliko se njena unutrašnja koncepcija proširi, tako da ne bude čisto vojničkog karaktera već takva koja će omogućiti da se savladaju suprotnosti koje danas postoje između onih koji stupaju i onih od kojih se traži da stupe u Evropsku odbrambenu zajednicu. Mi smo realisti, mi smatramo da okupljati u jedan organizam države sa neriješenim međunarodnim problemima i teškim suprotnostima, a pri tom nemati želju da se oni bar donekle riješe ili odgode za neki dalji period, znači stvarati takvu kombinaciju koja nema sposobnosti za život i ne predstavlja efikasan instrument u borbi protiv agresije. Takvu Evropsku odbrambenu zajednicu – sa jednom širokom koncepcijom, sa jednom težnjom i dubokom voljom za savlađivanjem tih unutrašnjih protivrječnosti, za ublažavanjem i odbacivanjem egoističkih, čisto ličnih stvari nastranu, – takvu zajednicu posvećenu jednom cilju, očuvanju mira, takvu Evropsku odbrambenu zajednicu mi ćemo uvijek svim silama podupirati i ići dotle da i mi ako bude trebalo, uzmemmo učešće u njoj.«⁶⁶

O znatno izmenjenom stavu Grčke prema Jugoslaviji i opadanju antijugoslovenskih istupanja svedočile su i izrazito prijateljske izjave Stefanopulosa i Papagosa. One su u potpunosti raspršile očekivanja nekih krugova u Italiji da će saopštenje Koće Popovića o stvaranju Balkanskog saveza još više zaoštiti grčko-jugoslovenske odnose. Umesto toga dolazi do sasvim suprotne tendencije. U Grčkoj ponovo prevladava ocena o životnoj zainteresovanosti za sklapanje Balkanskog saveza i o štetnosti po grčke interese svakog odugovlačenja po ovom pitanju. Stoga su Grci nastojali da preuzmu inicijativu za stvaranje Balkanskog saveza i u tu svrhu posebno iskoriste predstojeću Titovu posetu Atini. Već na zasedanju Saveta Atlantskog pakta, uoči Titove posete Grčkoj, Stefanopoulos je razvio aktivnost u cilju pridobijanja saglasnosti članica NATO-a za ostvarenje Saveza navodeći da je nerazumno prisiljavati tri balkanske zemlje

⁶³ Isto, f-69/I, 45 385.

⁶⁴ Isto, f-69/II, 418 660.

⁶⁵ Isto, str. pov, f-4, 208.

⁶⁶ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. IX, str. 116—117.

na usporavanje vojnih priprema.⁶⁷ Grčki ministar inostranih poslova se energično suprotstavio pretnji Italije da će uložiti veto u NATO-u da bi sprečila zaključenje vojnog saveza. On je upozorio da ne postoji nikakva obaveza za Grčku da s tim u vezi zatraži odobrenje NATO pakta. Ovakva rešenost Grčke došla je do izražaja i u izjavi Papagosa »New York Times-u« u kojoj je kategorički potvrdio želju da se ostvari vojni savez i da se s time potpuno slaže sa Titom.⁶⁸

Rešenost Grčke, Turske i Jugoslavije da intenziviraju napore za stvaranje trojnog saveza mimo američkog upozorenja da se time otežava razrešenje »tršćanske krize«, nalagala je vlasti SAD da preduzme nove korake u cilju odlaganja za nju nepoželjnih odluka na Balkanu. Stoga, SAD posle izjave Papagosa da će do konačne odluke o stvaranju trojnog saveza doći za vreme posete Tita Atini,⁶⁹ pristupaju koordiniranoj akciji zajedno sa Velikom Britanijom i Francuskom kod triju vlasti Ankarskog ugovora. Preporučuju da se u Atini izbegnu sve precizne i javne indikacije o zaključenju trojnog saveza.⁷⁰ Odmah je usledio odgovor Papagosa da grčka vlast ne vidi razloge za odgađanje Saveza jer on nije uperen protiv Italije, već samo koristi odbrani Italije.⁷¹

Američki ambasador Ridlberger (Riddleberger) je navedenu preporuku svoje vlasti Koči Popoviću prosledio 22. aprila⁷² na šta je jugoslovensko rukovodstvo vrlo oštro odgovorilo, dva dana kasnije, upozoravajući SAD da se »otišlo suviše daleko u preporučivanju politike koju treba slediti.«⁷³

Posle američkog ambasadora, Koči Popoviću se sa istim predlogom u malo blažoj formi 26. maja obratio i britanski ambasador Ajvo Malet (Ivo Mallet). Na opasku da će se preuranjenim donošenjem odluke o prerastanju Ankarskog ugovora u savez otežati Italiji učešće u Evropskoj odbrambenoj zajednici i rešavanje »tršćanskog pitanja«, jugoslovenski ministar je izneo mišljenje da se ne može stalno odlagati sklapanje balkanskog saveza zbog Italije. Malet je na to lakonski odgovorio: »Neće propasti svet za nekoliko nedelja«, naglašavajući da njegova vlast podržava stvaranje Balkanskog saveza, ali se samo zalaže za njegovo odlaganje. Jugoslovenska strana je ostala pri svom da trojni savez može samo dobiti da se Italija privoli da reši »tršćansko pitanje«.⁷⁴

Bez obzira na pritiske zapadnih sila i nezadovoljstvo italijanske vlasti, za vreme Titove službene posete Atini od 2. do 5. juna 1954, dve zemlje potvrđuju svoju rešenost o pretvaranju Ankarskog ugovora u celoviti vojno-odbrambeni savez. U tom cilju rešeno je da Grčka, Turska i Jugoslavija bez odlaganja imenuju nacionalne komisije eksperata koje će pripremiti tekst ugovora o savezu, pa ukoliko rad na tome bude završen

⁶⁷ ASSIP, BS, f-69/II, 1954, 418 660.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ U tom smislu je grčka štampa, kao i predstavnici njene vlasti, javno osuđivala sve komentare koji su umanjivali značaj predstojeće posete predsednika Tita.

⁷⁰ ASSIP, str. pov, f-81, 410 689.

⁷¹ Isto, BS, f-69/II, 418 660.

⁷² Isto, str. pov, f-3, 255.

⁷³ Isto, 269.

⁷⁴ Isto, f-1, 288.

do idućeg zasedanja ministara inostranih poslova, savez bi se na tom zasedanju mogao i formalno zaključiti.⁷⁵

Tokom razgovora u Atini Tito je prihvatio Papagosov predlog o formiranju trojne Konsultativne skupštine koju će sačinjavati podjednak broj jugoslovenskih, grčkih i turskih članova parlamenta, a čije će se zasedanje održavati u tri prestonice. Na taj način ublažena je vojna okosnica razgovora i dat im istovremeno i politički karakter, što je u tom momentu odgovaralo obojici predsednika.⁷⁶

Dok su Tito i Papagos vodili razgovore u Atini, Amerikanci su hitno pozvali turskog premijera Mendersa u Vašington i koristeći nagomilane turske ekonomski probleme izvršili na njega jak pritisak da »uspori« pretvaranje Pakta u Savez.⁷⁷ Ubrzo posle toga, uloge Grčke i Turske u iniciranju Balkanskog saveza se dijametralno menjaju – dok su mesec dana ranije Turci bili ti koji su pokazivali krajnju kooperativnost po ovom pitanju, a Grci se držali rezervisano, sada obe države zauzimaju obrnut kurs.

U skladu sa zaključcima grčko-jugoslovenskih razgovora u Atini, sa kojima se turska vlada preko svog ambasadora saglasila, Jugoslavija i Grčka su pristupile formiranju stručnih komisija za izradu nacrt-a Ugovora o savezu. Grčka je potvrdila da će njen projekat biti gotov i pre ugovorenoga roka, 25. juna, za kada je zakazan zajednički sastanak stručnjaka triju zemalja za izradu zajedničkog teksta.

Turska je u toku priprema za navedeni sastanak bila znatno neinteresovana. Ona se nije žurila, nije formirala svoju komisiju eksperata, zatim je predložila odgađanje zajedničkog sastanka od 25. na 28. juna, a nije ni podnela svoj projekat do 24. juna kako je to dogovorenno. Stoga su, uoči sastanka stručnjaka triju zemalja, koji je definitivno zakazan za 28. juni u Atini, mogli biti izmenjeni samo jugoslovenski i grčki nacrti, dok je turska dostavila svoj nepotpuni predlog tek naknadno.⁷⁸

Da će rad eksperata triju balkanskih država na usaglašavanju teksta budućeg ugovora o savezu biti izuzetno težak video se već iz reakcije diplomatskih predstavnika posle razmenjenih nacionalnih prednacrt-a. Pošto se upoznao sa tekstrom grčkog projekta jugoslovenski ministar inostranih poslova izrazio je sumnju u vezi uspeha predstojećih pregovora o savezu i postavio pitanje njihove svrshodnosti. Turski projekat, pak, okarakterisan je kao sredstvo za uvlačenje Jugoslavije u Atlantski pakt.⁷⁹

Međusobno nespojiva polazišta Grčke i Turske, s jedne strane, i Jugoslavije s druge, na konferenciji stručnjaka koja je počela 28. juna u Atini, nisu vodila konstruktivnoj diskusiji i postizanju konsensusa o budućem savezu. Radilo se o potpuno različitom viđenju ključnih pitanja koja su se ticala fizičke budućeg saveza, njegove uloge u slučaju agresije na neku od članica i odnosa prema NATO paktu.

⁷⁵ Isto, f-4, 336.

⁷⁶ Po povratku iz Grčke Tito je govorеći na mitingu u Karlovcu, obraćajući se više Sjedinjenim Državama i SSSR-u nego okupljenom narodu, istakao sekundaran značaj vojne strane dogovora sa Papagosom, a nasuprot njemu trajan i univerzalan značaj političke, ekonomski i kulturne saradnje trasirane kroz inicijativu za stvaranjem konsultativne skupštine. — J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. X, str. 247—248.

⁷⁷ ASSIP, PA, str. pov, 1954, f-81, 410 689.

⁷⁸ Isto, f-4, 447.

⁷⁹ Isto.

Najveći problemi oko usaglašavanja teksta ispoljili su se oko dva suštinska odeljka ugovora. Prvi se ticao određivanja uzajamnih obaveza članica. Jugoslavija se zalagala za »potpuni automatizam«, odnosno za obavezu Grčke i Turske u slučaju agresije na jugoslovensku teritoriju da joj automatski priteknu u pomoć. Kada bi, na primer, došlo do napada Italije na Jugoslaviju zbog Trsta, Grčka i Turska bi morale da objave rat svom savezniku iz NATO-a. Tako nešto, naravno, nije bilo prihvatljivo, pa su se Grčka i Turska zalagale za »labave i neodređene formulacije.⁸⁰

Ništa manji nije bio ni problem oko usaglašavanja obaveza Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj kao članicama NATO-a. Naime, ove dve države insistirale su na tome da se u tekst ugovora uključi rešenje iz Atlantskog pakta prema kome se članice Balkanskog saveza obavezuju da priteknu u pomoć jedna drugoj u svim slučajevima kada dođe do stupanja neke od njih u ratni sukob. Kako je članstvo Grčke i Turske bilo dvostruko (i u NATO-u i u Balkanskom savezu) to bi obavezivalo Jugoslaviju da im pritekne u pomoć i u slučaju da one ne budu direktno napadnute nego neki njihov saveznik iz Atlantskog pakta. Dakle, u slučaju napada Sovjetskog Saveza na bilo koju članicu NATO-a Jugoslavija bi bila obavezna da se uključi u rat.⁸¹

Kao što je predlog Jugoslavije o »potpunom automatizmu« bio neprihvatljiv za Grčku i Tursku, tako je i predlog o obavezama Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj kao članicama NATO-a bio neprihvatljiv za jugoslovenske predstavnike. Aleš Bebler je predlog druge strane prokomentarisao kao zahtev da Jugoslavija preuzme veće obaveze prema Atlantskom paktu nego same njegove članice – Jugoslavija ne bi imala nikakvih mogućnosti da utiče na politiku ove organizacije, a istovremeno bi se obavezala da učestvuje u njenim vojnim operacijama. To je okarakterisano kao »kamuflirani ulazak Jugoslavije u Atlantski pakт« i u celini na sastanku odbačeno.⁸²

U takvoj atmosferi sastanak je prekinut 5. jula. Odlučeno je da se sporni delovi ugovora usaglase naknadno diplomatskim putem. Prihvaćen je predlog Grčke da se ministri inostranih poslova tri države sastanu 17. jula na Bledu i tada potpišu sporazum o stvaranju saveza.⁸³

Na nepomirljivo držanje jugoslovenskih predstavnika tokom sastanka eksperata i napuštanje stava o »indirektnoj saradnji sa NATO-om«⁸⁴ u znatnoj meri uticale su krupne promene u politici SSSR-a prema Jugoslaviji. Naime, baš u drugoj polovini juna, neposredno uoči sastanka eksperata u Atini, dolazi do inicijative SSSR-a za naglim poboljšanjem odnosa sa Jugoslavijom.

Nova sovjetska inicijativa bila je izraz narasle zabrinutosti od posledica stvaranja trojnog vojnog saveza. Ovaj savez sovjetsko rukovodstvo je ocenilo kao »agresivan i imperijalistički aranžman« uperen protiv

⁸⁰ Isto, BS, f-70/I, 418 552.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto, str. pov, f-4, 447.

⁸³ Isto, BS, f-70/I, 418 452.

⁸⁴ Ovakvu mogućnost nagoveštavao je Tito tokom svoje posete Ankari i Atini, kao i posle svog povratka u zemlju, dozvoljavajući mogućnost da Jugoslavija pristupi Evropskoj odbrambenoj zajednici. — Videti: J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. IX, str. 116 i str. 126—127; ASSIP, str. pov, 1954, f-4, 208.

SSSR-a i zemalja narodne demokratije, kao »otvoreno uključivanje Jugoslavije u ratni i agresivni Atlantski blok.«⁸⁵ Balkanski savez je shvaćen kao karika vojno-političkog lanca, koji se zateže oko SSSR-a. Nešto ranije sklopljen vojni savez Turske sa Pakistanom i izražena težnja dve članice da on preraste u srednjo-istočni savez, kome će se priključiti Iran i Irak, svakako je potvrđivala navedeno razmišljanje novog sovjetskog rukovodstva.⁸⁶

Tako dolazi do naglog saznanja o potrebi neutralisanja makar balkanske karike »čeličnog lanca« koji je Sovjetski Savez stezao sa svih strana. »Budući da je ova spoznaja došla vrlo kasno, trebalo je po svaku cijenu spriječiti da ponuda bude odbijena ili da se proces 'normalizacije' i dalje zavlaci. Zato je, akcija morala biti brza i atraktivna, takva da, 'zaslijepi' jugoslovensko rukovodstvo i naprsto ga 'onemoćući' da ponudu za pomirenje – odbije.«⁸⁷ Ključni deo te »atraktivne akcije« bio je pismo koje je Hruščov uputio Titu preko svog ambasadora u Beogradu Valjkova. Sovjetski ambasador je 26. juna – neposredno uoči sastanka eksperata balkanskih zemalja u Atini – zatražio prijem kod Tita i potom predao Hruščovljevo pismo. Iako je tekst pisma do danas ostao nedostupan istraživačima, ipak zapisnik sa sednice CK SKJ održane povodom njegovog razmatranja donekle rasvetljava njegovu sadržinu. Da se radilo o značajnom zaokretu u sovjetskoj politici prema Jugoslaviji potvrđuju i Titove reči na ovoj sednici: »Ovo pismo je krupna stvar da čovek treba dugo da razmišlja. Sa ovakvim pismom ne pravi se manevar. Oni su došli u čorsokak sa svojom politikom.«⁸⁸ U svojoj knizi »Ne, staljinizmu«, Z. Straubrainer, koji je inače radio u kabinetu predsednika Republike na sređivanju Titove korespondencije, pisao je da je sovjetsko rukovodstvo postiglo dogovor da se Titu ponudi normalizacija odnosa u formi jednog pisma, potpisano od Hruščova, u kojem se, »u izvesnom smislu, priznaju greške iz 1948. i govori o tome da je KPJ bila u pravu.«⁸⁹

Međutim, o naglom zaokretu sovjetske politike prema Jugoslaviji od druge polovine juna 1954. svedočili su brojni izveštaji SSIP-a i dopisi iz jugoslovenske ambasade u Moskvi. To što »normalizacija dobija stvarno sadržaj« i što u ovom periodu Rusi »vidljivije ispoljavaju želju da normalizacija dobije sadržaj i brži tok, i na delu prilaze rešavanju nekih elementarnih pitanja koja prepostavlja svaka normalizacija međudržavnih odnosa«⁹⁰ predstavljalo je značajnu novinu koja je u izvesnoj meri izazvala zbumjenost jugoslovenskog osoblja u moskovskoj ambasadi, pa i radnika jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova. Ipak, sve je to svedočilo o naprasno sazreloj svesti rukovodstva Sovjetskog Saveza o potrebi hitne normalizacije odnosa sa Jugoslavijom u cilju uticaja na predstojeće odluke o stvaranju Balkanskog saveza.

⁸⁵ ASSIP, BS, PA, 1954, f-69/I, 418 023 i 418 070.

⁸⁶ Isto, pov, 1954, f-81, 45 843.

⁸⁷ D. Bekić, n.d., str. 610.

⁸⁸ A CK SKJ/III/, 62.

⁸⁹ Z. Straubringer, Ne staljinizmu, Zagreb 1980, str. 88 (citat iz — D. Bekić, n.d., str. 595).

⁹⁰ ASSIP, PA, str. pov, 1954, f-4, 739. Neki momenti politike SSSR i istočnoevropskih zemalja prema Jugoslaviji.

Stvaranje trojnog saveza i nova razmimoilaženja njegovih članica

Posle sastanka stručnjaka u Atini ostalo je otvoreno pitanje usaglašavanja stavova Jugoslavije o »potpunom automatizmu« i stava Grčke i Turske o neizbežnosti utvrđivanja obaveza Jugoslavije prema NATO-u kao logičnoj implikaciji klauzule o navedenom automatizmu. Naime, za Grčku i Tursku bilo je neprihvatljivo da se automatski uključe u svaki sukob u kome bi Jugoslavija bila jedna od strana učesnica, a da se istovremeno za ovo ne obezbedi i šira podrška NATO pakta bez koje bi one teško mogle ratovati. Tim pre što prihvatanje obaveza Grčke i Turske prema Jugoslaviji znači povećanje rizika za NATO, pa je neophodno da po ovom pitanju i on ima pozitivan stav.⁹¹

Drugo pitanje, za koje se smatralo da je već na sastanku eksperata u Atini bilo rešeno, ticalo se datuma sastanka ministara inostranih poslova tri države kada je trebalo da počnu pregovori o stvaranju saveza i razrešenju spornih pitanja. Iako je na atinskom sastanku načelno prihvacen datum 17. juli, ubrzo su i sa ovim u vezi iskrse neočekivane teškoće.

Već 7. jula je turski ministar Keprili neočekivano saopštio jugoslovenskom ambasadoru u Ankari da je njegova vlada obaveštena o želji Italije da pristupi Balkanskom savezu kao jedan od potpisnika kvadripartitnog pakta u svojstvu osnivača. Stoga, turska vlada moli jugoslovensku da razmotri ovo pitanje i iznese svoje mišljenje.⁹²

Informacije koje su ubrzano počele da pristižu iz jugoslovenskih diplomatskih predstavnštava širom Evrope, a naročito iz ambasade u Rimu, navodile su na sumnju o iznenadnoj želji italijanske vlade da pristupi Balkanskom savezu. Radilo se, očigledno, o inicijativi koja je potekla od SAD, a čiji je izvršilac bila Turska.⁹³ U istom momentu kada su Turci počeli ovu akciju italijanska vlada je dobila sugestiju iz Vašingtona da razmotri pitanje pristupanja Balkanskom savezu. Italijanska vlada je bila nespремna za ovaj predlog, pa se u njoj javljaju različita gledišta: da se pristupi Balkanskom savezu ali tek pošto se normalizuju odnosi sa Jugoslavijom, da se odmah stupi u Balkanski savez, dok se jedan broj članova vlade odupirao bilo kakvoj saradnji Italije sa ovim savezom.⁹⁴

Iz izveštaja i telegrama jugoslovenske ambasade u Rimu, turski zahtev za ulazak Italije u Balkanski savez tumačio se namerom Turske i SAD da se Balkanskim savezom Jugoslavija uključi u odbrambeni sistem Atlantskog pakta. Italija bi u tom kontekstu igrala ulogu ključne karike koja bi povezivala dva saveza. Shodno tome diplomatska akcija SAD bila je uslovljena zalaganjem za ostvarivanjem sledećeg redosleda: rešavanjem »tršćanskog pitanja«, uključivanjem Italije u pregovore o Balkanskom savezu, sklapanjem Balkanskog saveza i na kraju – povezivanjem ovog saveza sa NATO paktom.⁹⁵

Engleska vlada se nije u potpunosti slagala sa ovakvom politikom Sjedinjenih Država. Ona je intervenisala kod SAD ističući da nije oportu-

⁹¹ Isto, 447.

⁹² Isto, 506.

⁹³ Isto, BS, f-69/I, 49 762.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, 410 032.

no u takvoj ekstremističkoj formi ucenjivati Jugoslaviju, jer bi to moglo dovesti do sprečavanja konsolidacije balkanskog sektora. Englezi su bili saglasni da se pre sklapanja Balkanskog saveza mora rešiti pitanje Trsta, ali da bi uključivanje Italije u Balkanski savez trebalo da usledi tek posle sklapanja ovog saveza. Potom bi trebalo ići na njegovu integraciju u zapadni odbrambeni sistem. Slično stanovište su zastupali i američki vojni krugovi, kao i američke diplomate u balkanskim zemljama, ističući da radi ostvarenja navedenog cilja treba se služiti taktikom postepenog uključivanja Jugoslavije u NATO, te da bi Balkanski savez u tom sklopu bila samo prelazna etapa. Američka vlada je i sama počela da usvaja ovo mišljenje i shodno tome daje instrukcije Turskoj da ne insistira više na kvadripartitnom savezu.⁹⁶ Naravno, stav o nužnosti rešavanja »tršćanskog pitanja« pre potpisivanja ugovora o Balkanskom savezu je ostao.

Turska je, do daljnog, odustala od svoje inicijative u vezi Italije, kako zbog donekle izmenjenog stava SAD, tako i zbog protivljenja Jugoslavije i Grčke. Međutim, njena spremnost da se pristupi zaključivanju savezničkih odnosa sa Jugoslavijom i Grčkom je opet izostala. Nai-me, 11. jula Turska traži odgađanje ministarskog sastanka pod izgovorom da zakazani termin ne može prihvatići iz »administrativnih razloga«.⁹⁷ Naravno, pravi problem nije bio u navedenim razlozima već u pritisku SAD na Tursku da se sastanak odloži dok se ne uklone nejasnoće u pregovorima o Trstu⁹⁸ kao i u vezi iznalaženja odgovarajuće formule o saradnji sa NATO-om.⁹⁹

Svesna da jedna od glavnih prepreka za sklapanjem saveza čini neusklađenost delova ugovora o Balkanskom savezu koji se tiču uzajamnih obaveza tri članice i dela koji se odnosi na obaveze Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj kao članicama NATO-a, Jugoslavija je dala novu inicijativu za prevladavanjem ovoga problema. Suština te inicijative bila je u ublažavanju spornog dela projekta ugovora (člana 2) o uzajamnim obavezama članica i potpuno ukidanje ili modifikaciju dela o obavezama Jugoslavije prema Grčkoj i Turskoj kao članicama Atlantskoga pakta. (član 6).¹⁰⁰ Grčka i Turska su prihvatile deo jugoslovenskoga predloga koji se ticao uzajamnih obaveza, ali su insistirale da član 6, koji se odnosio na NATO pakt, ostane nepromenjen.¹⁰¹ S obzirom da su ipak dozvolile doradu ovog dela ugovora na predstojećem sastanku ministara, Jugoslavija se saglasila i tako su konačno otklonjene glavne teškoće za sklapanje trojnog saveza.

⁹⁶ Isto, 410 320.

⁹⁷ Isto, str. pov, f-4, 506.

⁹⁸ Isto, BS, f-69/I, 49 983.

⁹⁹ Sjedinjene Države su bile protiv jugoslovenske formule punog automatizma bez uskladijanja planova Balkanskog saveza sa planovima NATO-a. To je po njima predstavljalo neophodan preuslov bez koga se trojni savez ne može sklopiti, jer Grčka i Turska imaju vrlo malo svojih jedinica kojima bi mogle da raspolažu same, bez dozvole komande Atlantskog pakta. — Isto, 410 101.

¹⁰⁰ Isto, str. pov, f-4, 506.

¹⁰¹ U vezi sa članom 6. projekta Ugovora, Grčka i Turska su ocenile da bi nje-govo ukidanje činilo projekat nekompletним, ali su prihvatile modifikaciju pod uslovom da on ne menja suštinu, predlažući da se uključi u član 2. ili stavi odmah iza nje-ge. — Isto.

Od pitanja koja su bila na dnevnom redu ministarske konferencije održane od 6. do 9. avgusta 1954. na Bledu, najvažnije je svakako bilo pitanje saveza, koje je zavisilo od definitivnog formulisanja još uvek spornog člana 6. Ovaj zadatak koji se ticao najdelikatnijeg dela teksta Ugovora relativno je lako i brzo rešen. Delegacije Grčke i Turske su prihvatile formulaciju koju je predložila jugoslovenska strana. One su to učinile saglasivši se sa jugoslovenskim ministrom Kočom Popovićem da s obzirom da se ovde radi o obavezama koje preuzima Jugoslavija njoj treba ostaviti i mogućnost da ima konačnu reč.¹⁰² Tako je usvojena formulacija da se u slučaju oružane agresije protiv neke zemlje, prema kojoj jedna ili više strana ugovornica imaju obavezu uzajamne pomoći (Grčka i Turska prema ostalim članicama Atlantskog pakta), primeni posebna procedura. Ona je predviđala konsultovanje u vezi mera koje bi se imale preduzeti i hitno zasedanje Stalnog saveta. Dakle, u slučaju da bude napadnuta neka četvrta zemlja – članica NATO-a, sve tri balkanske države neće odmah stupiti u rat, nego će se prethodno konsultovati i na osnovu toga zauzeti stav. Na taj način Jugoslavija je uspela da ostvari svoju namenu da Balkanski savez ostane isključivo odbrambena organizacija bez ideoloških premissa i potpuno nezavisna od NATO pakta. Posle sovjetskog »pisma« sa ponudom za normalizaciju odnosa ovakav oblik i opseg bezbednosti bio je za nju sasvim dovoljan. Usvojena formulacija obezbeđivala je jugoslovenskom rukovodstvu mogućnost da o pitanju odgovornosti za sigurnost sopstvene zemlje samostalno raspravlja i u tom kontekstu samostalno odlučuje hoće li se uključiti u odbrambeni rat na strani Zapada ili ne.¹⁰³

Što se tiče osnivanja Balkanske konsultativne skupštine turska delegacija se držala rezervisano, kao uostalom i Grčka koja je inače bila inicijator ove ideje (Papagos ju je izneo Titu tokom razgovora u Atini juna 1954). Na predlog jugoslovenske strane da se potpiše protokol o osnivanju skupštine i jedni i drugi su odgovorili da nemaju punomoćja da potpišu bilo kakav sporazum u tom pogledu i da bi najbolje bilo da se to prepusti nacionalnim parlamentima.¹⁰⁴ Ovde je došla do izražaja razlika u koncepcijama između Jugoslavije na jednoj i Turske i Grčke na drugoj strani. Potvrdilo se da su dve članice Atlantskog pakta zainteresovane u većoj meri za razvijanje vojnih oblika saradnje nego političkih. Jugoslavija, sa svoje strane, u ovo vreme je zauzimala stav u smislu »opasnost od agresije je bila manja nego što je to bio slučaj prije dvije godine, tako da vojni elemenat nije bio od primarnog značaja... Inače, vojna efikasnost nije moguća bez političke i ekonomskе baze. Da nismo išli samo za stvaranjem vojnog saveza nego i za političkom saradnjom između naših zemalja, dokaz je izražena spremnost naših vlasti za formiranje Balkanske savetodavne skupštine.“¹⁰⁵

Razlike u gledištima tri buduće saveznice ispoljile su se i prilikom ocene aktuelne međunarodne situacije i uloge Balkanskog saveza u tom kontekstu.

¹⁰² Isto, 550.

¹⁰³ Isto, BS, f-70/I, 418 456.

¹⁰⁴ Isto, 418 376.

¹⁰⁵ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. IX, str. 301.

Po mišljenju turske vlade, koje je izneo ministar Keprili, iako ne postoji neposredna opasnost od SSSR-a, ipak se sa sigurnošću ne može predvideti njegovo buduće ponašanje. Dakle, »sve je moguće«, a Sovjetski Savez samo nastoji produbiti razmimilaženje zapadnih sila i tako ojačati svjeće pozicije. Stoga, jedini izlaz je čvrsta integracija svih snaga u službi mira, a naročito integracija Zapadne Nemačke u okviru Evropske odbrambene zajednice.¹⁰⁶

Stav jugoslovenske vlade izložio je Koča Popović ocenivši kao zastarelu politiku blokova i naglasivši da Zapad mora prihvati fakat miro-ljubive koegzistencije koji se u poslednje vreme nalazi u rukama Istoka.¹⁰⁷

Različite ocene razvoja međunarodne situacije dovele su do razmimilaženja u toku izrade kominikea konferencije. Namentula se dilema da li treba u kominikeu konstatovati da je nastupilo popuštanje zategnutosti u svetu, što bi uticalo i na dalju ulogu Saveza, ili ne. Turska je insistirala da to ne treba navesti u kominikeu, bez obzira da li je došlo do smirivanja u svetu. Jugoslovenska delegacija je zauzela suprotno stanovište, koje je na kraju prihvatile i Grčka, što je nateralo i treću članicu saveza da se saglasi. Tako je konačno usvojeno saopštenje u kome je izražena spremnost tri balkanske države da usmere svoju politiku u pravcu daljeg popuštanja zategnutosti u svetu.¹⁰⁸

U periodu posle Bledske konferencije razmimilaženja triju partnera, a naročito Jugoslavije i Turske su se još više produbila, kako po pitanju evolucije međunarodne situacije, tako i u pogledu daljeg razvoja i karaktera saradnje. Sve je jasniji bio raskorak među njihovim spoljno-političkim orientacijama i stavovima prema blokovima. Dok su napori Jugoslavije bili upereni u pravcu smirivanja međunarodne situacije i aktivne koegzistencije, Turska se u potpunosti angažovala na povezivanju zemalja Srednjeg Istoka u angloamerički vojni blok.

Na međunarodnom planu u ovo vreme odigravaju se značajni događaji. U SSSR-u dolazi do ostavke Maljenkova na mesto šefa vlade i izbijanja Hruščovljeve grupe u prvi plan. Na Zapadu najveću pažnju izazvao je neuspeh projekta Evropske odbrambene zajednice pošto ga je francuska skupština u celini odbacila. Za Jugoslaviju od naročitog značaja bila je normalizacija odnosa sa zemljama Istočne Europe, konačno rešavanje pitanja Trsta oktobra 1954. i Titov put u Indiju i Burmu krajem 1954. koji predstavlja nagoveštaj nove jugoslovenske spoljнополитичке strategije usredsređene na čvršće povezivanje sa azijskim, a potom i afričkim državama.

U takvim uslovima održana je u Ankari od 28. februara do 2. marta 1955. Ministarska konferencija tri balkanske države, koja je na samom početku, u skladu sa odlukom Bledskog ugovora, pretvorena u prvi sastanak Stalnog saveta. Kao što se moglo očekivati, sve razlike koje su se ispoljile na prethodnoj ministarskoj konferenciji bile su daleko zaoštrenije.¹⁰⁹ Dok je jugoslovenski ministar Koča Popović govorio o opasnosti postojanja blokova i trke u naoružanju, ministar inostranih

¹⁰⁶ ASSIP, PA, 1954, str. pov, f-4, 550.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ SPD, br. 19, 1954, str. 531.

¹⁰⁹ ASSIP, PA, str. pov, 1955, f-4, 125. Sastanak saveta ministara u Ankari.

poslova Turske Kepriji je kao glavni imperativ spoljne politike svoje zemlje naveo vezivanje svih ostalih zemalja Srednjeg Istoka za upravo formirani tursko-irački pakt. Pri tome je izrazio nadu da će tom paktu pristupiti Iran, a na kraju i Egipat. Istovremeno, turski premijer Menders, koji je takođe prisustvovao konferenciji, izrazio je sumnju u smirivanje u međunarodnoj zajednici, ogorčeno konstatujući da su optimističkeocene po ovom pitanju negativno uticale na odbrambene napore članica NATO-a.¹¹⁰

Grčka delegacija sa Stefanopoulosom na čelu pozitivno je ocenila tursku aktivnost na Srednjem Istoku i izrazila želju svoje vlade da učestvuje u odbrambenom paktu Turska-Irak. Ipak, mada nije imala razrađene stavove po spornim pitanjima u znatnoj meri je, zajedno sa Jugoslavijom, doprinela relativno uspešnom završetku i pozitivnim rezultatima sastanka. To u prvom redu spada potpisivanje Sporazuma o ustanovljenju Balkanske savetodavne skupštine, usvajanje odluke o postupku za izradu projekta statuta Balkanskog instituta i načelna saglasnost o održavanju trojne privredne konferencije.¹¹¹

Iz izjave Koče Popovića po povratku u Beograd, jasno se videlo da je jugoslovenska delegacija bila zadovoljna ishodom razgovora u Ankari. Pored ostalog, razlog je bio u tome što je odbijena Mendersova koncepcija o neophodnosti koordinacije planova Balkanskog saveza sa Atlantskim paktom. Međutim, od ove koncepcije Turska je samo privremeno odustala. Tokom posete turskog premijera Mendersa Beogradu od 4. do 9. maja 1955, iniciranog od turske strane, pritisak po ovom pitanju je bio još izrazitiji. Posle »priateljskog upozorenja« turske vlade u vezi sa predstojećom posetom Hruščova Jugoslaviji,¹¹² Mendersova poseta je trebalo da bude i poslednji pokušaj da se Jugoslavija privoli da promeni svoj stav prema NATO-u. Razgovori u Beogradu su predstavljali definitivan krah turskih pokušaja da uvuku Jugoslaviju u vojne aranžmane Zapada. Posle ove posete, kako je to pisalo u izveštaju jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova »zapaža se intenzivno i organizovano pisanje turskih listova protiv Jugoslavije propraćeno čitavim nizom konkretnih akcija turske vlade, koje su u svojoj suštini bile na istoj liniji sa tonom i načinom pisanja štampe. Tu se radi o demaršima Turaka, o raznim opomenama i zvaničnim izjavama pojedinih rukovodećih ličnosti«.¹¹³

Ovakvi pogoršani odnosi Jugoslavije i Turske, sporovi Grčke i Turske oko Kipra koji kulminiraju demonstracijama i nereditima u Istanbulu i Izmiru septembra 1955, kao i sve izrazitije razlike u spoljnopoličkim opredeljenjima uzrokovane vidno izmenjenim međunarodnim okolnostima, doprinele su kako su to neki turski listovi i pisali da Balkanski savez

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Isto, str. pov, 1955, f-53/II, 437. Zajedničko saopštenje povodom Ankarske konferencije.

¹¹² Turska vlada je uoči dolaska Hruščova u Beograd uputila Jugoslaviji Memorandum u kome je na grub način iznela negativan stav i svoje nezadovoljstvo s tim u vezi. Kasnije je, posle oštrog reagovanja Jugoslavije, ovu intervenciju okarakterisala kao »priateljsko upozorenje. — Isto, f-4, 305.

¹¹³ Isto, BS, 1954, f-70/I, 414 448.

ostane da »živi još samo na papiru«.¹¹⁴ Trojna saradnja se svela na komunikaciju stručnih tela, dok se pretežni deo odnosa odvijao na bilateralnoj osnovi sa naglašenom jugoslovensko-grčkom saradnjom.

DRAGAN BOGETIĆ

NATO AND YUGOSLAVIAN MEMBERSHIP IN THE BALCAN ALLIANCE

Summary

Yugoslavia's conflict with the Soviet Union and the east European countries in 1948 compelled the Yugoslav leaders to seek a new strategy in foreign politics, which would primarily incorporate a tactical approach of the West. The diplomatic activity of Yugoslavia, regarding the establishment of allied relations with two Balkan states, Greece and Turkey, both members of the NATO, can also be viewed in this context. However, the question which has remained unsolved to this day is to what extent Yugoslavia's membership in the Balkan alliance also meant a commitment to the NATO, that is, did Yugoslavia, nevertheless, maintain its non-aligned position. It is impossible to give a categorical answer regarding this question, as we are faced with an exceptionally dynamic occurrence, filled with a number of contradictions and illogicalities. The study of this subject must be centered on the evolution and content of Yugoslavia's activity in foreign politics in the function of positive movements within the international community.

The analysis of accessible documents leads to the conclusion that already with the first steps taken towards the institutionalization of cooperation between Greece, Turkey and Yugoslavia, the question of relations between the future alliance and the NATO appeared as a stumbling block. Turkey and Greece insisted from the very beginning on elaborate forms of Yugoslavia's gradual connection with the military and political group of west European countries, while Yugoslavia stubbornly insisted on cooperation of a more flexible type in this context, indicating the negative side of its association with either of the opposing blocs.

Although Yugoslavia counted on Western help in the event of an attack from east European countries, it did not accept any concrete obligations in the course of forming an alliance with Greece and Turkey, which would directly bind it to the NATO. In this respect, the opinion often voiced today that with its entry in the Balkan Alliance, Yugoslavia also entered NATO, can be rejected categorically.

¹¹⁴ Tako su pisali turski listovi »Džumhurijet« i »Vatan« osvrćući se na potpunu stagnaciju svih delatnosti Balkanskog saveza. — Isto, f-53/I, 411 357.

It is, however, also difficult to accept the stand maintained in Yugoslav legal and political literature, that Yugoslavia's membership in the Balkan Alliance had no effect whatsoever on its position regarding the NATO.

A more studious research of this matter leads to a conclusion which is more or less a compromise between these two, basically opposing, views. This conclusion reflects the compromise in foreign politics which the Yugoslav leaders accepted at the time. They felt threatened¹ by pressure from the Soviet Union and, therefore, inclined toward closer ties with the West. However, intensified cooperation with the West constantly harbored the possibility of endangering, at some point, the existing socio-political system and the inviolable power of the Communist Party. As a result, the Yugoslav leaders found themselves in a difficult position which required constant weighing, depending on current international or internal events, of the extent to which they should approach the West and accept its demands or keep it at a distance. This was also the policy manifested during cooperation with Greece and Turkey. It was met by the negative attitude of both the members of the NATO and represented an inhibiting factor to the trilateral cooperation, which in the end rendered the Balkan Alliance ineffectual.

PRILOZI

KOSTA NIKOLIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PRILOG PROUČAVANJU KARAKTERA USTANKA U SRBIJI 1941. GODINE

Originalan naučni rad

940.53/.54(497.11) »1941»

Posle aprilskog rata u kome je Jugoslovenska vojska doživela katastrofu, činom potpisivanja kapitulacije 17. aprila 1941. godine, a pošto su vlast i kralj već bili napustili zemlju, stvoreni su uslovi za podelu Jugoslavije, njeno rasparčavanje i pokušaj faktičkog brisanja sa geografske karte. Nemačka je sa svojim saveznicima, suprotno međunarodnom ratnom pravu, od privremeno okupirane teritorije želela da stvori nove državne organizme, uz, naravno, pomoć lokalnih kvislinga, tj. uspostavila je tzv. »fikciju debelacije«. Međutim, sa okupacijom i komadanjem zemlje, nisu ukinuti i eventualni pokreti otpora, bunta i nemirenja sa nametnutim stanjem. Mi ćemo u ovom radu pokušati da rekonstruišemo, u glavnim crtama, izbijanje i tok ustanka u Srbiji 1941. godine, kao i razvoj i karakter građanskog rata, uglavnom prema viđenju nemačkih dokumenata.¹

*

Ratna situacija izvela je na istorijsku pozornicu čitav niz faktora koji su obeležili 1941. godinu u Srbiji. U tom smislu, možemo govoriti o najmanje dva osnovna nivoa istorijske stvarnosti: 1) događajni (praktični) nivo; 2) ideoološki nivo – on je određivao praktičnu delatnost aktera, ali

¹ Rad je napisan na osnovu analize objavljene izvirne građe, u najvećem broju u »Zborniku dokumenata o NOR-u«. Građa je u prvom redu nemačkog porekla, a iako je već odavno objavljena, do sada je malo, a i tada selektivno, korišćena. Nemačka dokumenta su vrlo precizna, sa verodostojnim podacima koji su izdržali kritiku vremena, sa analizama zasnovanim na činjenicama dobijenim sa terena. Procene nemačkih vojnih, policijskih i obaveštajnih službi hladne su i racionalne, nisu opterećene ideologijom niti su politički obojene, pa su utoliko zahvalnije za istraživanje.

Korišćena su i poverljiva dokumenta KPJ — uglavnom izveštaji instruktora Pokrajinskog komiteta Srbije, kao i uputstva samog PK podređenim okružnim komitetima. Ta građa je istoriografski relevantna jer nije bila propagandnog karaktera, nije idealizovana, već je odražavala stvarne namere i ciljeve KPJ. On daje nešto drugačiju sliku o zbivanjima u Srbiji 1941. godine od one koja je bila ustaljena u većem delu dosadašnje istoriografije, otkrivajući suštinu borbe koju je vodio komunistički pokret.

Pretenzije ovog rada su da saopšti te podatke i ponudi objašnjenja, bez namere da uspostavi konačnu istinu.

je i zavisio od nje.² Prva ravan ima više kategorija, a dve najvažnije su otpor i građanski rat. Veoma složeno pitanje otpora okupatoru možemo podeliti na 4 osnovna podnivoa: 1) Građanske snage otpora, sa najmanje dve celine: a) vojno organizovane formacije potčinjene vlasti u egzilu; b) antifašistički raspoložene pojedince koji se povezuju u organizaciju ili samostalno pružaju pasivni otpor; 2) Snage koje okuplja KPJ radi otpora okupatoru; 3) Reakcija okupacionih vlasti i pokušaj eliminisanja snaga otpora; 4) Neredovne formacije koje čine glavni element anarhije u ratu. Možemo razlikovati dve vrste takvih snaga: a) neregularne formacije koje formira aparat vlasti pod okupacijom; b) pljačkaške i razbojničke grupe koje ne priznaju ničiju vlast.³ Što se građanskog rata tiče, on se manifestovalo kao sukob međusobno ideoološki suprotstavljenih subjekata otpora okupaciji i kao njihov sukob sa predstvincima vlasti na okupiranoj teritoriji koje je postavila Nemačka. Najizraženiju dimenziju imao je sukob građanskih i komunističkih subjekata u otporu okupaciji. Njihov antagonizam dodatno je komplikovao stanje u državi, koja, faktički, nije postojala, ali je na drugoj strani bila priznata i zastupljena kao celina preko svoje izbegličke vlade.

Ustanak u Srbiji 1941. – spontani otpor naroda ili instrumentalizacija borbe za vlast, odnosno zadržavanje legaliteta vlasti

Prvu nemačku analizu o mogućim elementima otpora kod srpskog naroda nalazimo u izveštaju Štaba 60. nemačke pešadijske divizije od 17. maja 1941. godine.⁴ U njemu se kaže da se, pored čisto razbojničkih družina, mestimično okupljaju »srpski politički fanatici pod imenom četnika«. Oni pokušavaju da terorom pokrenu narod protiv nemačkih okupacionih trupa. Njihova namera je, ističe se u izveštaju, da se predstave kao velika i široko zasnovana organizacija. Međutim, njihov stvarni uticaj pokazuje se činjenicom da se pojavljuju u malim i zabačenim opštinama. »U mašti stanovništva četnici su okruženi preteranim oreolom, koji se, pre svega, izražava u strahu od njih«. Propisuje se isti postupak i prema razbojničkim bandama i prema četnicima – streљanje ako su pod oružjem.

Prvi podatak o organizovanim antinemačkim akcijama (u smislu da je to uradila organizovana, naoružana i vođena grupa) nalazimo u izveštaju operativnog odeljenja komandanta Srbije komandi Jugoistoka od 22. jula 1941. godine: »Početak pojačane aktivnosti četnika i komunista približno od 5. jula«.⁵ Nemačka komanda govorila je o pojačanoj aktivnosti ustanika, zbog napada na žandarmerijske stanice, uništavanja telefonskih vodova, mostova, napada na automobile sa nemačkom posadom.

² Miroslav Jovanović, *Slojevi istorijske stvarnosti u Jugoslaviji 1941—1945* (rukopis).

³ Isto.

⁴ Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, Beograd 1949 (dalje: Zbornik NOR-a), Tom I, knjiga 1, dok. br. 104, str. 332—334.

⁵ Zbornik NOR-a, Tom XII, knj. 1, dok. br. 85, str. 220—222.

Nemački izveštaji iz jula 1941. godine govore i o tome kako je vođena antinemačka propaganda.⁶ Isticalo se da je veliki deo srpskog naroda bio ispunjen »privrženosti šta više ljubavlju prema ruskom narodu«, ali da nije prihvatao »boljševičko shvatanje stvari«. Zbog toga je komunistička propaganda »objašnjavala« stanovništvu da se Staljin zakleo da će se odreći ideja Kominterne: »Sam po sebi glupo tvrđenje da Staljin ide u crkvu i da se sa sveštenicima moli za ostvarenje velike pobeđe Slovena, da će se zakon o oduzimanju zemlje seljacima poništiti, naišlo je na verovanje, tako da je, rođena iz opštег očajanja, predstojala neposredna opasnost ovog narodnog pokreta«. Istiće se i da se u planinama Srbije »bogate tradicijama« nalaze komitske bande-četnici, koji su, zahvaljujući poznatoj sklonosti srpskog naroda ka avanturističkoj romantici, bili vrlo omiljeni. Oni su mesecima posle rata bili pojačavani odbeglim oficirima i vojnicima.

U izveštaju Feliksa Benclera, opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova Rajha za Srbiju, kaže se⁷: »Komunistički puč u Srbiji zakazan navodno za 14. juli nije izbio«. Još se ističe da »komunističke bande« vrše teror prema stanovništvu, da odvode i streljaju srpske činovnike. »Dešavali su se i prepadi na nemačke vojnike, mada samo u pojedinačnim slučajevima«. Odmazde zbog tih akcija vršila je srpska žandarmerija, jer narod ne treba da se okreće protiv Nemaca.

Komanda Abvera je počinioce sabotaža tražila⁸ kod bivših srpskih oficira, četnika, kao i komunista »kojima je zajednički interes da u zemlji izazovu nemire i da stanovništvo raspale do temperature ključanja protiv okupatorskih vlasti«. Oficirima i vojnicima je saopštavano da se ne odaživaju nemačkim vlastima, već da se prikupljaju na zbornim mestima četnika u provinciji. U izveštaju Abvera se ističe da su naročito mlađi oficiri stvarali »jedno stalno žarište opasnosti« jer nisu imali nikakvih perspektiva i svoje nade su zasnivali samo na ponovnom uspostavljanju stare Jugoslavije. Na drugoj strani, nemački komandni štab u Srbiji⁹ izneo je zanimljivo zapažanje da, iako je jako Izražena »teroristička delatnost komunista«, ne postoji osnova za zabrinutost od većih akcija toliko dugo dok srpski narod i četnici ne počnu da sarađuju sa komunistima. U tom izveštaju se saopštava i ovo: »Dana 18. avgusta dogodio se prvi napad na nemačke oružane snage, kada je na putu Valjevo – Užice jedan automobil obasut vatrom, a jedan putnik vrlo ozbiljno povređen¹⁰.«

Prvu detaljniju analizu o nosiocima antinemačkih aktivnosti nalazimo u izveštaju komande Abvera od 8. avgusta 1941. godine¹¹. Izveštaj kaže da u Srbiji treba razlikovati četnike od komunističke aktivne grupe sa

⁶ Izveštaj Upravnog štaba Komandanta Srbije komandantu Jugoistoka od 23. jula 1941, *Zbornik NOR-a*, Tom XII, knj. 1, dok. br. 87, str. 225–228.

⁷ Izveštaj od 23. jula, *Zbornik NOR-a*, Tom XII, knj. 1, dok. br. 88, str. 229–230.

⁸ Izveštaj komandantu Jugoistoka od 31. jula 1941, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 95, str. 245–248.

⁹ Izveštaj Komandnog štaba Komandanta Srbije komandantu Jugoistoka od 2. avgusta, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 98, str. 257–259.

¹⁰ Isto — Tada je kod Ražane (22 km južno od Valjeva) jedan NOP odred izvršio prepad na automobil u kome se nalazio general-major Adalbert Lončar (Lontschar) komandant 724. pešadijskog puka, a kasnije komandant Beograda.

¹¹ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 105, str. 271–275.

političkim ciljem (registruje se da komunistička ustanička grupa ima politički cilj). Na drugoj strani, »četnički pokret, čisto nacionalni, je velikosrpski borbeni pokret sa borbenom tradicijom koja je ukorenjena u narodu, vojnički vođen i organizovan od strane bivših aktivnih oficira, od kraja jula je u stanju sistematskog organizacionog okupljanja i priprema«. Nаглашава се да су четници активни у пределима око Beograda, Požarevca, Obrenovca, Valjeva, Aranđelovca, Rudnika i Kragujevca.

Potpukovnik Gravenhorst, načelnik štaba nemačke uprave, u izveštaju govori¹² o povećavanju terorističkih akcija protiv nemačke oružane sile i stanovništva. Takođe, postoji mogućnost prelaženja četnika komunistima i obratno, a seosko stanovništvo je »usled trajnih terorističkih akcija zastrašeno«. U izveštaju se daje zbirni pregled ustaničkih akcija, bez određenja pokreta, koje su izvedene u avgustu:

- 1) prepadi na železničke pruge – 22;
- 2) prepadi na žandarmerijske stanice – 10;
- 3) prepadi na opštine – 43;
- 4) ometanje železničkog saobraćaja – 6;
- 5) prepadi na automobile oružane sile – 5;
- 6) prekidanje telefonskih sprovodnika – 8;
- 7) napadi na fabrike i rudnike – 5.

Gubici oružane sile iznosili su: 22 mrtva (1 oficir), 24 ranjena (2 oficira), 2 nestala. Propisuje se i dalje upotreba poternih odreda, čije dejstvo obećava sve veće uspehe »usled izvežbanosti dobijene u ovom izrazito gerilskom ratu«.

Izveštaji nemačkih vojnih, policijskih i obaveštajnih organa govore o pripremama »komunističkih bandi« za ustanak. Sve što se događalo tokom jula i avgusta 1941. godine, sa njihovog stanovišta, nije bio ustanak. Istovremeno se naglašavalo da po svaku cenu treba sprečiti ujedinjenje »komunističkog i nacionalnog elementa« zbog velike podrške u narodu koju su uživali nacionalni elementi. Tako se u jednom izveštaju od 31. avgusta¹³ govori o »zategnutosti u pravcu oružanog ustanka komunista«, diverzijama, prepadima i sabotažama. Zanimljivo je sledeće zapažanje u tom izveštaju: »O raspoloženju stanovništva ne može se jedinstveno suditi. Ali uopšte izgleda da, kao i ranije, bolji elementi stanovništva ne odobravaju rad komunista i da se oni koje su komunisti regrutovali u selima, pokoravaju samo pod prinudom«.

Krajem avgusta 1941. godine, akcije ustanika poprimile su na intezitetu, jačini i nanosile su sve veće udarce okupacionom poretku. Tri posadne divizije stacionirane u Srbiji (704, 714. i 717) sa ljudstvom starijih godišta, neobučene i nepripremljene za gerilski rat, nisu mogle da održavaju poredak. Nemački stav u ovom periodu je bio da se ustanicima suprotstavljuju »legalne« srpske vlasti, komesarska vlada i žandarmerija, ali zbog njihove neefikasnosti nemačka komanda u Srbiji je tražila od komande Jugoistoka i Vermahta pojačanje u jedinicama – borbeno sposobnim i potpuno opremljenim za ovu vrstu rata. Pod naletom događaja u Srbiji, komandant Jugoistoka, general feldmaršal List, u izveštaju

¹² Izveštaj od 21. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 134, str. 374—376.

¹³ Izveštaj komandnog štaba Komandanta Srbije, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 130, str. 343—347.

Vrhovnoj komandi Vermahta¹⁴, naglasio je da »razmere borbi sa bandama, činjenica da su ustanici veoma dobro naoružani a očigledno i umešno vođeni – dopuštaju zaključak da nacionalistički srpski pokret – možda i četnici – nekako rade ruku pod ruku sa tzv. komunistima«. Komandant Jugoistoka je zaključio da raspoložive nemačke trupe nisu dovoljne da brzo i sigurno razbiju ustanički pokret, pa je tražio pokretne i udarne trupe. Po tom izveštaju, najveće ustaničke akcije bile su u trouglu Sava – Drina, oko Lazarevca, u zapadnoj Srbiji i oko Beograda. Ocene nemačkih izveštaja sada su u potpunoj saglasnosti. Naglašava se ozbiljnost situacije, govori se o pravom ustanku¹⁵. On je bio u porastu i protezao se na gotovo celoj okupiranoj oblasti. U Mačvi se nalazilo između 10 i 20 hiljada ustanika. Komandant Jugoistoka ponovo je tražio pomoć od Berlina¹⁶. Sapšto je da je ustanovljena veza između »ustanika, koje zapovednik Srbije, po mom mišljenju netačno naziva »komunistima« i četnika. Tražio je hitno dodeljivanje najmanje jedne efikasne operativne divizije pojačane tenkovima. Hitler je u naredbi Listu 16. septembra istakao¹⁷: »Pre svega radi se o tome da se u srpskoj oblasti osiguraju saobraćajne linije i objekti vezani za nemačku ratnu privredu, a potom da se najostrijim merama za duže vreme uspostavi poredak«.

Komandni štab komandanta Srbije u izveštaju komandama i ustanova Vermahta¹⁸ o razvoju ustaničkog pokreta, konstatovao je da su ga uslovili sledeći elementi: 1) poznati banditizam na Balkanu koji predstavlja uobičajenu stvar već desetinama godina; 2) početak pojačane komunističke agitacije i komunističkih atentata; 3) obrazovanje komunističkih bandi (delom pod vojnim rukovodstvom); 4) organizovanje nacionalnih Srba (podstaknutih delimično uspešno vođenim borbama od strane komunista) u borbene formacije; 5) zajedničko nastupanje komunističkih i nacionalnih bandi; 6) aktivno vođenje borbi obeju grupa (delom udruženo) protiv nemačkih oružanih snaga. Zaključuje se da je organizovanje bandi poprimilo takve razmere da se već može govoriti o neprijateljskim formacijama.

Povodom ustanka u Srbiji i akcija koje treba preduzeti, načelnik Upravnog štaba nemačke komande, ss general Harold Turner, podneo je referat generalu Francu Bemeu¹⁹ (koji je u Srbiju došao 18. IX sa specijalnim ovlašćenjem da uguši ustanak). Po Turnerovu mišljenju, trebalo je izvršiti evakuaciju u prostoru zapadno od Šapca, u luku između Save i Drine, jer je »veći deo muškog stanovništva ovog kraja grupisan u bande i pripada Mihailovićevim bandama koje se nalaze južnije u planini Ceru. Deca i žene održavaju vezu, a staraju se i o snabdevanju. Prema tome mora iskusiti kaznu celokupno stanovništvo, a ne samo muškarci«. Pošto su ustanici pomoći dobijali i iz Beograda, Turner kaže da je hitno potrebno »izvršiti temeljno i oštro čišćenje Beograda, jer odatle nesumnjivo po-

¹⁴ Izveštaj od 8. septembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 139, str. 368—369.

¹⁵ Izveštaj oficira za vezu kod Više komande LXV komandantu Jugoistoka od 12. septembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 148, str. 385—387.

¹⁶ Telegram Vrhovnoj komandi Vermahta od 13. septembra, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 154, str. 422—423.

¹⁷ *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 158, str. 427—428.

¹⁸ Izveštaj od 16. septembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 153, str. 400—403.

¹⁹ Referat od 21. septembra, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 167, str. 445—449.

laze nesmetano konci k ustanicima i to pomoću, u svakom pogledu nepoznatih elemenata iz redova inteligencije». Te krugove treba »bezobzirno pozatvarati i likvidirati u datom momentu«. Turner pre svega misli na slobodne zidare višeg stepena, pripadnike rusko-srpskog, englesko-srpskog i francusko-srpskog kruga, članove srpskog kulturnog društva i »huškačke« elemente sa Univerziteta.

Jedna od prvih zapovesti koju je izdao general Beme po dolasku u Srbiju, odnosila se na uništavanje »neprijateljskih bandi koje vode bivši srpski oficiri u luku Save, zapadno od linije Mitrovica – Šabac i južno od ove, u prostranim brdovitim krajevima«²⁰. Naredjuje se da se nizija u luku Save i Drine, koja je činila bazu za snabdevanje ustanika, očisti: »bezobzirne mere moraju biti zastrašujući primer, što će se za kratko vreme protući po Srbiji«. Neprijateljski otpor mora se bezuslovno slomiti drastičnim merama odmazde, streljanjem svih onih koji na bilo koji način učestvuju u ustanku. U tom cilju, svo muško stanovništvo od 15–60 godina mora se uputiti u sabirne logore za zarobljenike.

U sledećoj naredbi generala Beme²¹ tek se vidi kako je surovo trebalo ugušiti ustanak. Naredba je puna rasizma i mržnje: »Ako ovde ne postupimo svim sredstvima i sa najvećom bezobzirnošću, naši će se gubici peti do neizmernosti. Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom, u kojoj se 1914. potocima lila nemačka krv usled podmuklosti Srba, muškaraca i žena. Vi ste osvetnici tih mrtvih. Za celu Srbiju ima se stvoriti zastrašujući primer, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo«. Dalje je naredjivao general Beme²²: »U Srbiji je, usled »balkanskog mentaliteta« i velikih razmara komunističkih i nacionalno kamufliranih ustaničkih pokreta, potrebno izvršiti naređenja Vrhovne komande oružane sile s najvećom strogošću«. Nemački komandanti su u svojim planovima naglašavali²³ da nije bilo moguće sprečiti, između ostalog, razaranje saobraćajnih komunikacija; da je »taktičko rukovođenje neprijateljskih jedinica apsolutno celishodno (srpski oficiri i vojnici)«; ustanička »borbena snaga i rukovođstvo su se bitno poboljšali«. Da bi se ustanak što pre ugušio, neophodno je bilo sprovesti sledeće:

1) hvatanje mladih ljudi koji po gradovima i selima lutaju i njihovo stavljanje u koncentracione logore; 2) osnivanje radne službe od strane srpske vlade; 3) pojačavanje propagandnog rada srpske vlade kao borbenog mera komunističkoj propagandi²⁴.

Zapovednici nemačke vojske su smatrali da treba pripremiti i primenom drakonskih mera: isticati da se ceo srpski narod smatra saučesnikom, pretiti i slanjem uhapšenih u druge zemlje, uticati na žene; za taoce uzimati naročito popove i učitelje; raspisivati ucene i vršiti represalije nad rođacima. Ceo srpski narod je morao da »do kraja oseti velikonemačku moć. Samo od držanja svih Srba sada zavisi da li će postojati u budućnosti Srbija ili ne«. U tom smislu je ilustrativna zapovest generala

²⁰ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 168, str. 450—452.

²¹ Naredba od 25. septembra, Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 173, str. 459—460.

²² Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 203, str. 502—503.

²³ Plan borbe komandanta 717. pešadijske divizije od 10. oktobra, Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 204, str. 504—506.

²⁴ Isto.

Hinghofera²⁵, komandanta 342. pešadijske divizije, da se svi uniformisani i svi građani zatečeni na terenu koji mogu biti ustanici – streljaju. General Beme je naređivao²⁶ da treba hapsiti rođake ustanika, čime će se prekinuti veza »koja služi uveliko za prenošenje vesti«, a general Hinghofer je izveštavao²⁷ o tome da većina ustanika nosi seljačko odelo i da se, kada odbaci oružje, ne može razlikovati od seoskog stanovništva, pa je isticao da je puštanje na slobodu velikog dela naroda iz koncentracionog logora uslovilo da čišćenje Cera izgubi na efikasnosti. Naime, ustanici koji su se na taj način izvukli iz logora, pomešali su se sa narodom.

Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, krajem oktobra, daje precizne podatke o streljanjima u Kraljevu: »717. pešadijska divizija zbog gubitaka u Kraljevu do sada streljala 1736 muškaraca i 19 žena«²⁸. Ovaj podatak će se kasnije ponavljati u više nemačkih izveštaja, tako da ga možemo prihvati kao tačan.

O načinu organizacije ustanka u Srbiji, izuzetno vredne podatke daje Izveštaj šefa nemačke policijske službe²⁹. U njemu se govori o pri-nudnoj regrutaciji svih muškaraca od 16–60 godina koja se i dalje vrši na teritoriji posednutoj od ustanika. U slučaju odbijanja sledila je smrtna kazna. Izveštaj, na žalost, ne spominje koja grupa ustanika vrši takvu mobilizaciju. Zatim se konstatiše da »četnici, sa izuzetkom onih koji spadaju u grupu Pećanca, bore se zajedno sa komunistima. Parola »borba protiv okupatora«. Tek će se kasnije, zaključuje se u izveštaju, napraviti sporazum o tome da li će u Srbiji biti nacionalna ili komunistička vlada. Po ovom izveštaju, ustanici imaju bezbroj veza sa srpskim vlastima.

Načelnik štaba generala Bemea³⁰ je nosioce ustaničkog pokreta u Srbiji video u: a) četničkim sastavima, kojima su se priključili ostaci vojske (oni su pod uticajem Londona); b) komunističkim bandama koje su »dirigovane od Moskve«. Obe ove grupe i pored raznolikog podsticaja i pojedinačnih incidenta, rade zajedno protiv nemačkog Vermahta, sa zajedničkim ciljem da oslobode zemlju od okupatora. Veoma su značajne precizne ocene o četničkom pokretu: »Četnički sastavi Jugoslovenske vojske obrazovani su pre rata sa osloncem na tradicionalnu četničku misao (...) Većina četničkih sastava pod vođstvom Dragoljuba Mihailovića (5–10 hiljada ljudi) zauzima prema nemačkom Vermahtu neprijateljsko držanje i povezuje se sa komunistima. Oni su se borili protiv nemačkog Vermahta u sledećim slučajevima: 1) u severozapadnom uglu Srbije, gde su se u savezu sa komunistima stavili u otvorenu borbu; 2) pri borbama u dolini Zapadne Morave, oko Čačka i Kraljeva, slanjem dva bataljona komunistima (...) U više slučajeva putem prepada na nemačke trupe, pri čemu većinom primenjuju lukavstvo, na primer, opominju trupe od navodnog komunističkog napada, dovode je u zasedu i razoružavaju«. Po ovom izveštaju, glavna Mihailovićeva oblast nalazila se između doline Zapadne Morave i Kolubare, do Drine i zapadno od Drine. Mihailović je imao pri-

²⁵ Zapovest od 13. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 215, str. 532.

²⁶ *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 218 str. 535–536.

²⁷ Izveštaj od 15. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 219, str. 537–538.

²⁸ *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 222, str. 541.

²⁹ Izveštaj od 20. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 224, str. 543–545.

³⁰ Elaborat od 1. novembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 220, str. 563–567.

stalica i južno od doline Zapadne Morave i istočno od nje. Stanovništvo u tim krajevima podržava četnike »u svakom pogledu«. Na drugoj strani, ističe se da su jedinice NOP-a vršile planske prepade na opštine (spaljivanje arhiva) da bi se paralisala uprava, zatim sabotaže na komunikacijama, kao i prepade na manje jedinice Vermahta iz zasede. Ocenuju se da »komunističke bande« delom stoe u suprotnosti sa narodom. Izuzetno je zanimljivo i zapažanje da sa obe strane doline Morave živi »mirno, materialistički nastrojeno stanovništvo, koje malo nagnje bilo kakvim akcijama, jer time ugrožava svoja materijalna dobra«. Na drugoj strani, u zapadnoj Srbiji, u oblasti Zapadne Morave i Kolubare, glavna je oblast otpora, jer »ratnički i lako razdražljivo stanovništvo podržava ustank u velikoj meri«.

Izveštaji i naredbe nemačkih komandanata pružaju dosta podataka o organizaciji ustanka, načinu borbe i odnosima između subjekata otpora. Iz izveštaja 342. pešadijske divizije³¹ saznajemo da su na prostoru oko Valjeva komunisti »sprovodili poznate metode terora«, a Mihailovićeve snage su otvoreno izražavale »svoje neraspoloženje protiv Vermahta«. Za Mihailovića se naglašava da je poslušno oruđe Jugoslovenske vlade u Londonu i da je otvoreno sarađivao sa NOP-om. Međutim, sada je »u video da put koji je trasirao vodi u katastrofu i pod pritiskom jedne grupe oficira njegovog odreda, morao je da popusti i da potraži pregovore sa Beogradom. Verovatno je pri tome važnu ulogu odigralo i, kako jejavljeno, veliko nezadovoljstvo u njegovim redovima«. Možemo još saznati da je seljačko stanovništvo gotovo potpuno, sa malim izuzecima, antikomunistički nastrojeno i da njegove simpatije pripadaju četnicima, ali ipak »želi mir i red da bi moglo u miru da obavlja svoje poslove«.

Što se tiče dejstva Mihailovićevih jedinica protiv Nemaca, treba se osvrnuti na borbe oko Kraljeva krajem novembra. U izveštaju generala Bemea komandantu Jugoistoka od 1. XI kaže se³²: »Kod Kraljeva je prvi put stupilo u dejstvo nekoliko neprijateljskih tenkova«. U sedmodnevnom izveštaju Operativnog odeljenja generala Bemea od 10. XI možemo pročitati³³: »Borbeno područje oko Kraljeva: 1. XI neprijatelj je sa tenkovima preduzeo sa zapada jedan prodor ka Kraljevu, pri čemu mu je pošlo za rukom da, potpomognut artiljerijskom vatrom, prodre u grad. Kao što se vidi, ova dva dokumenta ne govore ko je izvršio te napade sa upotrebom tenkova. Dilemu razrešava izvod iz dnevnika XVIII nemačkog armijskog korpusa: »Kraljevo. Izveštaj od kontraobaveštajne službe: 1. XI izvršen je napad sa 2 tenka HOTCHKISS otetih kod Milanovca. Protivtenkovska vatra nije imala uspeha i ovi su uspeli da prodru duboko u grad. Tenkove je pratilo 50 Mihailovićevih ljudi koji se nalaze u Mataruškoj Banji i Muisinoj Reci«.

Još dva izveštaja generala Bemea daju relevantne podatke. Prvi govori o borbama oko Zvornika, Koviljače i Loznice³⁴. U njemu se kaže da je poginulo 17 neprijateljskih boraca, 130 je streljano, a 207 Mihailovi-

³¹ Izveštaj generalu Bemeu od 1. novembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 221, str. 568—573.

³² *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 247, str. 585.

³³ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 232, str. 611—612.

³⁴ Izveštaj od 20. novembra, *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 262, str. 605—606.

ćevih pristalica je razoružano i sprovedeno u koncentracioni logor u Šapcu. U drugom, takođe iz novembra, konstatuje se³⁵ da je došlo do prvih znakova rastrojstva kod ustanika zbog »bezobzirno i uspešno sprovedenih akcija od strane trupe« i saznanja o »razbijanju ruske oružane sile«. General Beme je označio opšte ciljeve Vermahta u ovom ratu: 1) da se komunizam u Srbiji tako razbije, da se onemogući njegovo eventualno ponovno razbuktavanje pod povoljnim uslovima; 2) da se unište srpski šovinistički krugovi koji odbijaju čvrstu političku i privrednu saradnju sa nemачkim Rajhom. Na drugoj strani, treba pridobiti one delove srpskog stanovništva koji su se stavili na stranu Nedićeve vlade. Zatim se daju instrukcije za streljanja: i dalje će se kao partizani streljati svi ustanici koji budu zarobljeni u borbi, pa čak i ako pobegnu kod Nemaca. Streljaće se i pregovarači koji budu dolazili iz područja u kojima se ili vode ili predstoje borbe. U obzir je dolazila samo bezuslovna kapitulacija – predaja oružja i odvođenje u sabirne logore. Zatim, »samo se po sebi razume« da prelaženje ustanika u srpsku pomoćnu policiju mora biti sprečeno svim sredstvima.

Sasvim je jasno da je general Beme želeo da surovo uguši ustanak u Srbiji primenom svih mogućih represivnih mera, koje su pogodaše u velikoj meri i civilno stanovništvo. Naredbe nemackih komandanata pune su mržnje i rasizma prema srpskom narodu; iz njih izbija neskrivena želja ka potpunom uništenju jednog naroda.

Tokom jula i avgusta 1941. godine ustaničke akcije u Srbiji bile su ograničenog dejstva – imale su diverzantski karakter. On je poprimio nacionalne odlike u septembru 1941. odlučnim zajedničkim delovanjem oba antifašistička subjekta – NOP-a i četničkih odreda Jugoslovenske vojske. Nigde u nemackim dokumentima nije decidirano rečeno da je ustanak dobio nacionalni karakter zbog dominantne uloge »vojnog nacionalnog elementa« u njemu, ali se pažljivim iščitavanjem svih vojnih zapovesti i izveštaja višim komandama (vojnim ili političkim) jasno može zaključiti da je početno delovanje (sabotaže i atentati) preraslo u pravi ustanak tek odlučnjim delovanjem baš tog »nacionalnog elementa« oписанog u Mihailovićevom pokretu. Nemački izveštaji iz jula i avgusta su na više mesta sasvim jasni u oceni da NOP vrši prisilnu mobilizaciju seljačkog stanovništva i da zbog toga sa njim dolazi u sukob. Nisu bili zanemarljivi ni primeri terora u takvim slučajevima, što je negativno uticalo na razvoj ustanka. Izveštaji iz druge polovine septembra saopštavali su, između ostalog, da »neprijateljske bande pod vođstvom bivših srpskih oficira kontrolišu niziju severno od planine Cer sve do Save i Drine. Prepostavlja se da se vođstvo neprijateljskog ustaničkog pokreta nalazi na Ceru«³⁶. Zatim, naglašavalo se da je srpski upravni aparat paralizovan u velikom delu zemlje. Za Nedićevu vladu je govoren da je zauzela energičan stav prema komunistima, a »stav nejasan prema ustanicima – nacionalnim Srbima«³⁷.

³⁵ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 271, str. 616—618.

³⁶ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 163, str. 439.

³⁷ Izveštaj nemackog zapovednika u Srbiji komandantu Jugoistoka od 21. septembra, Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 166, str. 443—444.

Očigledno je da u početku nemačka vlast nije pridavala veći značaj akcijama NOP-a jer je smatrala da komunisti ne mogu naći podršku u seljačkom stanovništvu Srbije. U tom smislu je govoreno da opasnost preti od nacionalnog pokreta koji je mogao da aktivira to stanovništvo i u njegovom ujedinjavanju sa komunističkim elementima. Kada se to ostvarilo, ustank je zahvatio veliku teritoriju tadašnje Srbije; ustaničko jezgro (oko 30 hiljada boraca) zadavalo je ozbiljne udarce okupacionom organizmu uglavnom gerilskim akcijama i borbama oko i za gradove, uz odsustvo većeg broja frontalnih sukoba. Međutim, kako se ustank razvijao, razbuktavao se i sukob između NOP-a i četničkih odreda Jugoslovenske vojske, što će imati za posledicu i ubrzanje sloma ustanka.

Partizanski način ratovanja – borba za vlast kroz oslobođilački rat

Jedno od ključnih pitanja na koja treba istoriografski odgovoriti jeste sa kojih su pozicija dva najznačajnija antifašistička subjekta u Srbiji ušla u rat, koji su bili njihovi ciljevi i na koji način su želeli da ih ostvare. Pokušaćemo da, u najkraćim crtama, sagledamo poziciju komunističkog faktora.

Komunistička partija Jugoslavije se odlučila da pozove narode Jugoslavije u borbu tek po napadu Nemačke na Sovjetski Savez. Proglas koji je tada izdao CK KPJ odiše klasnim radikalizmom još i pre nego što je rat počeo: »Krvожedni fašistički zločinci i njihovi satrapi u ostalim kapitalističkim zemljama, ljuto su se ovoga puta prevarili. Nemaju oni sada protiv sebe slabe evropske države, vođene od izdajničke kapitalističke klike«³⁸. Proglas je prepun ideooloških fraza: Hitleru se suprotstavlja: »složni dvestomilionski narod«; »herojska partija boljševika«; »mudri vođa Staljin«; »nepobediva Crvena armija«. Naglašava se da je »kucnuo sudbonosni trenutak«, jer je započela »odsudna bitka« protiv najvećih neprijatelja radničke klase. »Dragocena krv herojskog sovjetskog naroda« proliva se i za konačno socijalno i nacionalno oslobođenje čitavog radnog čovečanstva. Stoga se poziv za borbu upućuje u prvom redu radničkoj klasi: »Proleteri sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove. Nepokolebljivo i disciplinovano vršite svoju proletersku dužnost«. Sovjetski Savez je »naša draga socijalistička domovina«.

U istom duhu je bio i Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju iz juna 1941. godine³⁹. Socijalni i klasni tonovi su tu izraženi: »Agenti Londona (razne kapitalističke klike, četnici i policajci, neki bedni oficir) već se prikupljaju da spreče radnike i seljake da, kad za to kucne čas, osnuju svoju radničko-seljačku sovjetsku vlast, naslanjajući se na veliki i bratski Sovjetski Savez. Te bande hoće da se vrati staro, koje nas je do ovoga i dovelo«. PK Srbije je smatrao da narod treba da se ujedini u borbi protiv okupatora i »tuđinskih agenata« za »istinsko nacionalno oslobođenje u miru i socijalizmu, za vlast radnika i seljaka u naslonu na SSSR«. Protiv te domovine radnika i seljaka, napad spremaju nemački imperijalisti, a po želji Engleske i Amerike. Zato proleteri treba da se ujedine oko

³⁸ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 1, str. 11—17.

³⁹ Zbornik NOR-a, I, 2, str. 11—16.

svoje partije, u borbi za oslobođenje čitavog radnog naroda, »u borbi za socijalizam«. Još je izričitiji Proglas PK KPJ za Vojvodinu iz juna 1941. godine⁴⁰. Za rat se kaže da su ga zajednički pripremili »koliko nemački i italijanski, toliko i engleski i američki krupni kapitalisti; nimalo nije važno što se jedni zovu nacional-socijalisti, drugi fašisti, a treći demokrati«.

Ovi stavovi KPJ tokom jula i avgusta počinju polako da se menjaju, ali samo u svojoj propagandnoj sferi, dok će se na unutrašnjem planu razvoja borbe oni zadržati – počinje da se konstruiše famozna »taktika borbe« koja će biti prožeta dualizmom oslobođilačkih i revolucionarnih tonova. Uprošćeno rečeno, revolucija – borba za vlast – se sprovodi, ali se o njoj ne govori – to je bila osnova tzv. »linije partije« u narednom periodu, o čemu će biti više reči. Sprovodenje te »linije partije« možemo najbolje videti u poverljivim izveštajima instruktora PK KPJ za Srbiju, koje su oni slali tokom leta 1941. Međutim, začetak taktike KPJ možemo naći već u junu 1941. u jednom telegramu Josipa Broza Izvršnom komitetu Kominterne⁴¹. Obaveštavajući Kominternu o pregovorima sa vođstvom Narodne seljačke stranke, održanim 5. juna, generalni sekretar KPJ ističe: »Sklopljen je ovaj sporazum: 1) zajednička borba protiv okupatora; 2) zajednička borba za sovjetsku vlast i savez sa SSSR-om; 3) zajednička borba protiv engleskih agenata i pokušaja da se povrati stari poredak (...) Dr Jovanović priznaje i sam nužnost naše hegemonije u borbi i očuvanju izvođene vlasti«.

Početak borbe protiv Nemačke KPJ je dočekala u uverenju da će se rat brzo završiti i da treba preduzimati što veće akcije, da bi se dao doprinos pobedi nad fašizmom. Ratna situacija je potpuno pogrešno procenjivana, ali su na osnovu takvih procena i davane instrukcije. Tako, na primer, u cirkularu PK KPJ Srbije od 20. jula partijskim organizacijama i svim članovima partije⁴², ističe se da je Hitler već u samrtnom ropcu, da je Crvena armija neprobojna, a fašistima otkucavaju poslednji dani. Oštro su se napadali oni komunisti i partijske organizacije, kao i narod, koji su imali »ogromne iluzije o tome da neprijatelj ne bi sprovodio teror i vršio streljanja kada bi bio »mir« i »red«. Takvi ljudi su »kukavice i paničari«. Osim toga, tako mogu da govore samo oni koji ne veruju u snagu Crvene armije i čitavog Sovjetskog Saveza, »pa sledstveno tome ne veruju ni u snage međunarodnog proletarijata«. Pred sve partijske organizacije postavljen je zadatak da počnu sa jačim akcijama; trebalo je zavesti čeličnu disciplinu, svako istupanje protiv partije i njene linije ili njenih funkcionera, u bilo kojoj formi, treba na licu mesta osuditi, a neprijatelje likvidirati zauvek. U akcije treba pre svega uvlačiti mase radnika, seljaka i druge borbene vanpartijske ljudi. Partijski fanatizam se ogledao u činjenici da je PK doneo odluku da se raspusti partijska organizacija rejona br. 2 za Beograd zbog neizvršavanja jednog zadatka, »čime je naneta sramota partiji«.

U pismima i uputstvima PK Srbije, najbolje se može pratiti šta je značilo sprovodenje »linije partije« u ratnim uslovima. U pismu Okružnom

⁴⁰ Isto, str. 16—23.

⁴¹ Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ — NOR i revolucija (1941—1945), knj. I, dok. br. 8, Beograd 1985, str. 48.

⁴² Zbornik NOR-a, I, 2, str. 29—33.

komitetu Šapca⁴³ kaže se: »Na ovoj etapi ne smemo dozvoliti da narodno-oslobodilačka borba poprimi isključivo komunistički karakter. Sektaštvje je danas najveća opasnost. Mi moramo uvući u borbu sve elemente koji su danas spremni za borbu (...) Pri tome ne treba izgubiti iz vida da je jedino naša Partija sposobna da organizuje i predvodi narodnu borbu za oslobođenje«. Naglašava se da treba voditi računa o akcijama četnika, raznih oficira i ljudi okupljenih oko njih, jer će svaki kontakt dobro doći. Što se tiče »kulaka i ostalih«, njih treba prvo raskrinkati pa likvidirati.

Partijski rad u užičkoj oblasti je bio nezadovoljavajući, a intenzitet akcije vrlo slab. Osećao se i otpor prema »liniji partije« i postavljenim zadacima. Kao primer nedopustivo lošeg rada PK Srbije je naveo dva telegrama jednog Užičkog odreda: »Ranjen je 1 ljetićevec kome smo hteli samo da zapretimo da ne služi neprijatelju«; »uzdržavali smo se od napada na nemačke vojнике«⁴⁴. To što se događalo u predelu Užica, po oceni PK, »graniči se sa najcrnijim oportunizmom«. Logika partijskog dogmatizma rezonovala je da se neaktivnošću izražavalo nepoverenje u snage KPJ, a jedino je ona ostala »dosledan borac za narodne slobode«. »Linija partije« je u ovom periodu kao osnovni zahtev isticala ujedinjavanja svih snaga u borbi za oslobođenje i obezbeđivanje političke saradnje sa svim strankama: »Treba pokušati sve da se za ovu akciju javnog istupanja pred narod pridobije Draža Mihailović i ljudi oko njega. Ogromno bi značilo da se tu vidi i njihov potpis«⁴⁵. Istovremeno se upozoravalo da se ne treba »zatrčavati« sa isticanjem crvenih zastava.

Može se konstatovati jedna zanimljiva činjenica. Kada je PK KPJ za Srbiju upućivao pisma i instrukcije pojedinim Okružnim komitetima, redovno se govorilo da se u skoro svim krajevima Srbije vode velike borbe, ustanak je prerastao u narodni, zadaju se ozbiljni udarci neprijatelju, a kraj kome se upućuje pismo je »u jako velikom zaostajanju«; »podbacio je u ovoj opštjoj borbi«; kriva je partijska organizacija, radi se o »nezdravom i nepročišćenom stanju«. Izveštaji okružnih komiteta matičnom pokrajinskom komitetu govore o teškoćama, nemogućnosti izvođenja akcija, pasivnosti i neorganizovanosti. Tako je Okružni komitet KPJ za Niš javio⁴⁶ o napadu na žandarmerijsku stanicu u Svrlijigu, koji se, kako je istakao Sreten Mladenović, sekretar OK, »pokazao slabo vojnički organizovan, jer sam napadom rukovodio ja, a ja uopšte nisam služio vojsku, te je napad ličio na demonstracije«. Kao najveći nedostatak ističe se vojnička neosposobljenost.

Na neke od tih problema u početnoj fazi borbe ukazao je komandant Glavnog štaba NOPA Srbije Sreten Žujović⁴⁷. Osnovna njegova zaštitna linija je da je direktiva o desetinama na selu koje ostaju kod kuća shvaćena i sprovedena tako da su sve čete raspuštene. Umesto čišćenja i učvršćivanja odreda, izvršena je likvidacija. Kao najdrastičniji primer, Žu-

⁴³ Pismo od 12. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 1, str. 36—39.

⁴⁴ Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu Užica od 14. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 1, str. 63—67.

⁴⁵ Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu Šabac od 20. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 1, str. 63—67.

⁴⁶ Izveštaj Okružnog komiteta KPJ za Niš od 16. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 1, str. 58—60.

⁴⁷ Izveštaj Josipu Brozu od 2. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 20, str. 15—23.

jović je naveo raspštanje čete u kolubarskom srežu zbog priprema Nemaca da je napadnu. U Čačanskom odredu, jedan od instruktora je raspustio gotovo sve čete. Još teža situacija bila je sa palanačkom četom koja je brojala 60 boraca, ali se raspala: »Na našu nesreću, jedan njen deo sa zamenikom komandiru sunčao se. Nemci su ih primetili, uhvatili 11 partizana i u Palanci streljali«.

Partijski rad u Užičkom NOP odredu je bio pun pogrešaka: sitničarenje, oportunizam, sektašenje, sporost u radu, presporo snalaženje u novim formama rada, kolebanje u izvođenju odlučnih akcija, izbegavanje i odlaganje glavnih zadataka: »Mi gubimo najbolje drugove u obračunima sa pojedinim selskim položarima koji nisu uvek najizrazitije petokolonaši. Naše su čete u šumama ležale, nepokretljive, ni nalik na partizanske, ležale izdvojene od naroda, a narod je trebalo dizati na oružje, ležale gladne i ogolele danima – a neprijatelja ni glava nije zbolela«⁴⁸.

U Kragujevačkom odredu, članovi KPJ su bili veliki sektaši, začau-rili su se, paničari su, saboteri, izbegavaju akcije, nastoje da na svaki na-čin sačuvaju glavu, kriju se po selima. Često se borcima saopštava da idu kućama »jer je stvar nezrela«. Odred je formiran na brzinu, veliki broj ljudi nije služio vojsku, a disciplina je slaba. »Partijci se drže kao kakvi gosti, a ne polaze od toga da je partizanski odred čedo naše partie koje partijci treba čvrsto da drže u svojim rukama kao najveće blago partie«⁴⁹.

Filip Kljajić, jedan od instruktora PK, pisao je⁵⁰ da je u Paraćinsko-ćuprijskoj četi dosta nezdravo stanje; disciplina je slaba i ne sprovodi se linija partie. Petokolonaši se puštaju posle hapšenja, u četi ne postoji partijska čelija. Komandir čete je osuđen na smrt zbog »neizvršavanja zadataka i nesprovodenja u život direktiva postavljenih od strane CK KPJ«. Članovi partie nisu shvatali svoje zadatke ozbiljno, organizaciono-partijski rad je nepravilno postavljen. Kljajić ističe da je partijska čelija kičma čete: ako komandir nije partijac, politički komesar i zamenik komandira moraju obavezno da budu članovi partie. On je izveštavao PK i o stanju u II šumadijskom NOP odredu⁵¹. Govoreći o sukobu sa Nemcima kod Svilajnca 4. septembra, Kljajić navodi da partizani nisu umeli da rasporede svoje zasede i povukli su se pred prvom vatrom. Partizani i desetari koji su bacili oružje, osuđeni su na smrt uslovno. Dalje, članovi partie imali su neozbiljan odnos prema postavljenim zadacima i direk-tivama. Osim toga, dosta partizana je poginulo još prilikom opkoljavanja.

Po mišljenju partijskog komiteta u Kragujevcu⁵², glavna karakteristi-ka tadašnje međunarodne situacije bila je sve veće slabljenje fašizma i na drugoj strani – sve veće jačanje antifašističkog fronta na čelu sa Sovjetskim Savezom. Među pojedinim zemljama Trojnog pakta, kako se

⁴⁸ Izveštaj štaba Užičkog NOP odreda Glavnog štabu NOP odreda Srbije od 22. avgusta, *Zbornik NOR-a*, I, 2, str. 48–50.

⁴⁹ Izveštaj Svetislava Stefanovića, instruktora PK Srbije, od 30. avgusta o stanju I akcijama Kragujevačkog NOP odreda, *Zbornik NOR-a*, I, 2, str. 72–79.

⁵⁰ Izveštaj Glavnog štaba NOP odreda Srbije od 4. septembra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, str. 110–114.

⁵¹ Izveštaj od 7. septembra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, str. 120–123.

⁵² Pismo Okružnog komiteta KPJ Kragujevcu partijskoj organizaciji Kragujevačkog NOP odreda od 2. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 40, str. 147–150.

naglašavalo, postoje nesuglasice, a nezadovoljne mase u tim zemljama demonstriraju, odvijaju se ulični sukobi, a postoje i »sukobi u samoj fašističkoj stranci«. Osim toga, kritikovan je rad komunista po četama i nepostojanje vojne obuke. Kao važan zadatak istaknuta je potreba mobilizacije po selima. Okružno poverenštvo za Aranđelovac smatralo je⁵³ da je najveća greška KPJ u tome što je celokupnu partijsku organizaciju prebacila u odred. Četa je trebalo da bude masovna baza partijske jedinice, a najvažniji zadatak partijaca u odredu je da sprovode političko vaspitanje svih partizana.

Tempo omasovljavanja partije i podizanja njene akcione sposobnosti u Kragujevačkom odredu bio je slab i spor, izveštavao je početkom oktobra S. Stefanović⁵⁴. Posebna slabost je bilo to što u odredu nije bilo seljaka. Udarni zadatak je bio povećati odred na 300 ljudi, pre svega »uvlačenjem« što većeg broja seljaka. Stefanović je oštro kritikovao povezivanje odreda sa jednom grupom četnika koju je predvodio robijaš. Oni su potpuno zagospodarili odredom, pljačkali su po selima i ubili jednog partizana. Tako su komandant i politički komesar »četu poveli po putu banditizma i pljačke«. Instruktor PK je još naglašavao da, iako je odred danonoćno u pokretu, partizci ipak ne umeju dovoljno da iskoriste »one pukotine u vremenu koje se mogu iskoristiti za političko vaspitni rad«. Što se tiče rada na selu, »mi još uvek tapkamo na mestu«.

Posebno je teška situacija bila u Pomoravskom NOP odredu⁵⁵. Komandir je saopštio borcima da počinje opšti ustank i da treba pristupiti mobilizaciji. Partijskoj ciljiji je podneo proglaš koji je trebalo rasturati: »Ko se ne odazove mobilizaciji biće streljan, a kuća će mu biti spaljena«. Članovi partije nisu posumnjali u tačnost. Zbog toga je u selu Izvoru stvorena psihoza protiv partizana od strane »jednog popa, dučandžije i jednog kulaka«. Seljaci su napali odred, ubili 13 partizana a oko 25 zabilili i posle dva dana predali Nemcima, koji su ih streljali u Ćupriji. Kao uzrok tome, instruktor navodi da je mobilizacija vršena pogrešno i bez plana; »nisu posmican petokolonasi« a partijska organizacija je grešila u radu sa seljacima.

U izveštajima sa terena, kao glavni nedostaci u radu odreda navode se: nesistematičnost, nedisciplina; vojna obuka je slaba. Na primer, II četa Kragujevačkog odreda za 15 dana nije održala nijedan čas obuke iako većina ljudi nije služila vojsku⁵⁶. Dalje, naoružanje je slabo; nedostaju iskustvo i budnost kod boraca – neki dezertiraju bez davanja otpora, a paniku su posebno unosili pojedini komandanti. Kako je PK KPJ za Srbiju rukovodio ustankom iz Beograda (!) najbolje ilustruje pismo Josipa Broza od 19. oktobra o preseljenju PK Srbije i SKOJ-a iz Beograda na oslobođenu teritoriju⁵⁷. Generalni sekretar KPJ je konstatovao da se na oslobođenoj teritoriji vide ogromni propusti, nedostaci i greške. I pored sve svoje odanosti i aktivnosti, rukovodeći ljudi i forumi »ne mogu da se

⁵³ Izveštaj PK Srbije od 7. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 41, str. 150—152.
⁵⁴ *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 43, str. 156—162.

⁵⁵ Pismo instruktora PK Srbije od 9. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 42, str. 152—156.

⁵⁶ *Zbornik NOR-a*, I, 1, str. 176—181.

⁵⁷ *Zbornik NOR-a*, I, 20, dok. br. 25, str. 115—121.

snađu ni u najprostijim a kamoli komplikovanim pitanjima«. Primetna je nedoraslost situaciji i novim zadacima, pa treba izvršiti pravilniju podelu rada.

Jedna detaljnija analiza izveštaja instruktora Pokrajinskog komiteta Srbije i druge poverljive partijske građe, pokazuje prisustvo kominternovskog nasledja u stavovima KPJ prema ustanku i oslobođilačkoj borbi. U revolucionarnoj teoriji Kl, koja je dosledno primenjena u Srbiji 1941. godine, nije bilo mesta za spontanost i pokrete van kontrole partije. U predratnom periodu takvo ponašanje se označavalo kao oportunizam – popuštanje pred klasnim protivnikom. To tumačenje je zadržano i u ratnim uslovima, pa su, shodno tome, ustankar mogli da pokrenu i, što je važnije, vode i usmeravaju samo organizovane klasne snage olicene u KPJ. Tako se klasno prepostavljalo oslobođilačkom. Kada to kažemo imamo u vidu rukovodstvo NOP-a i KPJ koje je instrumentalizovalo, naravno tamo gde je bila prisutna, ustaničku spontanost zbog »revolucionarnih ciljeva« – u stvari – obezbeđivanja dominacije i zauzimanja pozicije posle pretpostavljenog poraza Nemačke, koji će uslediti, u šta se duboko verovalo a to se pokazalo i kao tačno, na Istočnom frontu. U tom smislu se nikako ne može govoriti, bar ne u ovoj početnoj fazi, o razmimoilaženju između NOP-a i Kominterne. Tzv. »leva skretanja«, u stvari revolucionarni teror, nikako nisu mogla da budu osuđena od Moskve u onoj meri u kojoj bi se to dogodilo da je KPJ »skrenula«, na primer, u desno, tj. da je vodila oportunističku politiku i da nije »usmeravala mase«. Radilo se, ako se to tako može reći, o »istrčavanju« i »zaletanju«, o revolucionarnoj nestrpljivosti da se po svaku cenu ostvari zamišljeno bez obzira na posledice. Uostalom, »linija partije« je podrazumevala specifičnu taktiku i sigurno je trebalo vremena da se ona profilise i sproveđe na najbolji način, što će se u kasnijem istorijskom sledu i ostvariti.

Sprovodenje »linije partije« u odnosu na četnički pokret Dragoljuba Mihailovića

Dejstvo oslobođilačkih i revolucionarnih ciljeva podrazumevalo je specifičnu taktiku KPJ u odnosu na druge potencijalne saveznike u oslobođilačkoj borbi koji su bili drugačijih ideooloških opredeljenja. Još u junu 1941. godine Kominterna je upozorila CK KPJ da je u »sadašnjoj etapi reč o oslobođenju od fašističkog porobljavanja a ne o socijalističkoj revoluciji⁵⁸. Taj specifičan odnos je posebno došao do izražaja u kontaktima sa četničkim pokretom. KPJ je nastojala da ostvari vezu sa njim, ali da ne izgubi vođstvo. Podatok o susretu ove dve grupe nalazimo u izveštaju instruktora PK iz Šabačkog okruga od 14. avgusta⁵⁹: »Stupili smo u kontakt sa četnicima, bivšim aktivnim oficirima koji se nalaze na Ceru. To su grupe koje su okupljene oko Draže Mihailovića. Instruktor kaže da im je cilj isti: borba protiv okupatora i nacionalno oslobođenje, pa bi zbog toga trebalo sarađivati. Međutim, istovremeno se izveštava i o uočenim razlikama u taktici borbe: »Oni kažu da treba čekati da Nemci budu pobe-

⁵⁸ Izvori za istoriju SKJ, NOR, i revolucija (...) knj. I, dok. br. 11, str. 63.

⁵⁹ Zbornik NOR-a, I, 1, str. 40—45.

đeni na frontovima«. U ovom izveštaju posebno je zanimljiv jedan detalj: »U jednom selu, s jedne strane opštinske zgrade visi crvena zastava, s druge srpska. Parole na zidu su: »Živila braća komunisti«; »Ustaj seljo, ustaj rode, kucnuo je čas slobode«; »Živeo kralj Petar II«; »Živeo Staljin«. Parole su pisali četnici. Osim toga, kao da je nagovešten i drugi razlog budućih sukoba: »Da li da formalno zavodimo našu vlast po opštinama? Kakav odnos imati prema gazdama i kulacima?«

O pregovorima koji su vođeni sa Mihailovićevim pokretom početkom septembra 1941. godine Aleksandar Ranković je izvestio⁶⁰ Josipa Broza. Po tom izveštaju, stav četnika je izložio pukovnik Pantić: slom Hitlera je neizbežan i posle toga će doći sovjetska vojska koja će sovjetizirati zemlju. Možda će doći i Engleska. No, svejedno, mišljenje je pukovnika Pantića, oficiri će imati svoje mesto. Četnici osuđuju Nedićevu vladu i sabotirače je na svakom koraku. Osuđena je i izdaja Koste Pećanca. Ali, ne odobravaju se ni partizanske akcije, jer još nije bilo vreme za krupnije poduhvate. Sada je trebalo vršiti pripreme, pa kada dođe do sloma Nemačke na Istočnom frontu, onda stupiti u dejstvo, jer se ne isplati »za jednog Nemca ili jednu šinu gubiti 50 Srba«. Pukovnik Pantić je istakao da ima slučajeva da partizani neopravdano napadaju pojedine Srbe (kulake, žandare). U opštinama se spaljuju zemljische knjige, tako da seljaci neće znati čije je šta. Pohvaljena je hrabrost partizana, ali je istaknut i nedostatak vojničke spremnosti i veštine ratovanja.

Predstavnici KPJ su naglasili da nema čekanja, oni su podigli barjak ustanka za nacionalno oslobođenje i nema odstupanja; KPJ hoće da sarađuje ali ne po cenu odstupanja od ustanka. U zaključku Ranković ističe: »Naše je mišljenje da se sa njima može pregovarati. Čini mi se da su to predstavnici one srednje buržoazijice koja se kopra u svojoj neodlučnosti i strahu za svoju imovinu. Ali, koja ne može ostati ravnodušna prema okupatorima i izdaji zemlje, te bi radije i sa nama, nego dalje pod ovakvim stanjem«.

Kao najvažniji zadatak u ovom periodu KPJ je isticala razobličavanje Nedića kao nemačkog agenta i stvaranje najšireg saveza sa svima koji su protiv Nemaca. »Ako je neko protiv naših akcija, ali nas ne dira i protiv okupatora je, ubedujte i dokazujte nužnost borbe i stvarajte sa njima, na bazi nacionalno-oslobodilačke borbe, saveze svake vrste. Dobro razlikujte njihove ljudе u narodu od izdajnika i špijuna nemačkih i nedićevih (»njihove ljudе« – mislimo na veći deo četnika i na Dražine). Ne zaboravljajte drugovi, da su njihove vođe – vođe buržoazije, te da su svakovrsna kolebanja i iznenadenja moguća, da oni ne mogu da izdrže naš tempo, ali da nam je u nacionalno-oslobodilačkoj borbi (...) osnovni zadatak vući ih za sobom, biti tolerantan, ne praviti ispadе, a to sve u cilju sprovođenja linije partije, nacionalno-oslobodilačke borbe«⁶¹.

Pokrajinski komitet je isticao⁶² da su u onim delovima Srbije gde je pravilno shvaćena linija partije, gde je ceo narod okupljen u borbi pro-

⁶⁰ Izveštaj od 11. septembra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 34, str. 130—136.

⁶¹ Uputstvo PK Srbije Okružnom komitetu Požarevca od 13. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 47, str. 169—171.

⁶² Pismo Okružnog komiteta KPJ Kragujevac od 16. oktobra, *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 49, str. 173—176.

tiv okupatora, i Dražini ljudi sklapali sporazume i išli u zajedničku borbu. PK je smatrao da je širina ustanka uticala i na Mihailovićev pokret da se aktivira. U instrukciji se kaže da im treba prići vrlo široko i tolerantno: »Jer kad oni traže sporazum, kada govore da su protiv okupatora i izdajica, to oni ne rade tajno, već o tome govore i narodu«. Ne treba se bojati njihovog aktiviziranja kada je u interesu oslobodilačke borbe: »Pored nas postoje i drugi ljudi, koji su drugog kova, pored našeg shvatanja i rada postoje i drugojačija, buržoaska, ali da se kod svih dobro-namernih proteže nešto zajedničko sa nama: želja za oslobođenjem naše zemlje od fašističkih gadova«. Zato PK smatra da je sužena mogućnost ostvarenja jedinstva naroda kada se govori: »Onaj ko nosi oružje a ne bori se, služi okupatoru«.

Ovako se, naravno, sprovodila propaganda i ono što je bilo na površini. Kakav je bio stvarni stav rukovodstva KPJ prema četničkom pokretu, ilustruje izveštaj Svetislava Stefanovića iz oktobra 1941. godine⁶³, pod naslovom »Rad grupe Draže Mihailovića i naš stav prema njoj«. Na početku se ističu dobra naoružanost i vojnička obučenost četnika. Oni su obaveštavali ljudе da su vojni obveznici, da ih zakletva data kralju još uvek obavezuje i da se svi moraju odazvati na poziv komande Srpske regularne vojske. Dražini ljudi su seljacima govorili da budu pametni, strpljivi, jer prenagljenost i nepromišljenost mogu da imaju rđave posledice.

»Liniju partije« koju treba sprovoditi prema Mihailovićevom pokretu možda najbolje ilustruju sledeće Stefanovićeve reči: »Njihove reči: borba protiv okupatora i izdajica, narodni ustank itd. ocenjivali smo kao parole oko kojih žele da okupe mase, ali ne da ih stvarno povedu u borbu, već da onemoguće masama da ih mi povedemo... već da ih izdaju, demoralisu, pa čak jedan deo u za njih zgodnom momentu upotrebe i protiv nas«. Instruktor PK se očigledno nije oslobođio ideoološke upotrebe termina »mase«; po ovom shvatanju, svaka samostalna akcija protiv Nemaca a koja nije pod kontrolom KPJ, u stvari je samo pokušaj da se narod udalji od nje, svako distanciranje od KPJ je neprijateljski postupak. Očigledno, klasno je još uvek jako, kao da se KPJ pridržavala parole: »Ko nije sa nama, taj je protiv nas«. To »protiv nas« je u ovom slučaju značilo i »protiv naroda« ili »masa« kako to Stefanović ističe.

Da bi osnažio svoje stavove, instruktor PK govorи kako se »dražinovci« sve više ispoljavaju kao naši neprijatelji, čak i kao agenti Nedića i »pri svemu tome igraju dvoličnu ulogu«. Kako ne bi bilo nikakve sumnje šta treba očekivati od Mihailovićevog pokreta, Stefanović naglašava da se tu radi o »borbi za osvajanje masa, Draža radi da nam onemogući uticaj na mase – da ih mi organizujemo i povedemo u borbu«. Mihailovićev cilj je izazivanje pometnje; pregovore vodi da bi dobio u vremenu, uspehe partizana »kojima se raduju mase« pripisuje sebi. I na samom kraju ovog izveštaja, instruktor PK KPJ Srbije je potpuno jasan u svojoj revolucionarnoj terminologiji: »Polazeći od učenja Lenjina i Staljina da je u izvesnim momentima potrebno i korisno da se stupa u savez i da se zaključuju sporazumi sa saveznikom, pa makar on bio nesiguran, kolebljiv, privremen, polazeći baš od toga, mi danas još nećemo da rušimo mostove k njima«.

⁶³ Zbornik NOR-a, I, 2, dok. br. 59, str. 208—212.

Ovi stavovi neodoljivo podsećaju na teze iz vremena Oktobarske revolucije i postrevolucionarnog perioda o saputnicima revolucije, koji jedno vreme idu u korak sa njom a kasnije budu odbačeni »od masi«. Sve ovo Stefanović je zaokružio parolama o potrebi jedinstva i slogi srpskog naroda, o KPJ koja želi sporazum i saradnju. Ipak, na samom kraju, zaoštrena je dotadašnja »linija partije« stavom da će KPJ govoriti da svi oni koji nose puške a ne bore se protiv okupatora, u stvari služe okupatoru. Očigledno je da revolucionarno biće NOP-a nije moglo da se odrekne kominternovskog nasleđa u odnosu prema mogućim saveznicima. Revolucionarna šema je podrazumevala stavljanje pod kontrolu svih oslobođilačkih subjekata, a u slučaju protivljenja, proglašavali su se za saradnike okupatora i neprijatelje naroda, tj. »masa« ako poštujemo revolucionarnu terminologiju.

Građanski rat u Srbiji 1941. godine – sukob dve svesti

Tokom jula i avgusta 1941. godine, akcije odreda pod rukovodstvom KPJ bile su usmerene protiv srpskih organa žandarmerijskih stanica, opština i drugih objekata. Kao što je poznato, nemački okupacioni poredak je uspostavio Komesarsku vladu kvislinškog karaktera. Nemačka vlast je, formalno-pravno gledano, zadržala administrativni poredak predratne Srbije, ukoliko se on nije bunio protiv okupacione vlasti. Nemački stav je tokom ova dva meseca bio jasan: otpor »bandama« treba pre svega da pruža srpska žandarmerija, da se ne bi stvaralo negativno raspoloženje naroda prema Nemačkoj i da se nemačke trupe ne bi dovodile u opasnost.

Ako ovo imamo u vidu, mislimo da se već tada može govoriti o početnoj fazi građanskog rata u Srbiji, u ograničenoj varijanti, ali ipak jasno određenoj – sukob organizovanih srpskih snaga: ustanički komunistički pokret na jednoj strani i srpske policijske snage na drugoj. Ovaj sukob nije imao samo mitološku dimenziju (borba unutar srpskog naroda) već i konkretno vojničko-pravnu, samo u specifičnim uslovima okupacije i ratnog stanja. Ovo tim pre ako imamo u vidu političku liniju koju je od samog početka zastupao komunistički pokret – liniju socijalne borbe koja će se iskristalizati u kasnijem sukobu sa Jugoslovenskom vojskom – pokretom D. Mihailovića.

Od samog početka ustaničkih akcija, nemački izvori su beležili zajedničko delovanje »bandi«. Istovremeno je izražavan strah od ujedinjenja »komunističkih« i »nacionalnih« elemenata. Na sastanku u Struganiku 19. septembra između GŠ NOV i POJ i četničke komande postignut je sporazum u pismenoј formi, što će Nemci kasnije koristiti kao dokaz o stvaranju jedinstvenog fronta. Ne može se sa sigurnošću utvrditi kada je došlo do otvorenog sukoba ova dva pokreta, niti ko je prvi počeo neprijateljstvu, što sa stanovišta objektivne istorijske analize i nije najbitnije. Precizno sagledavanje nameravanih dejstava ovih subjekata još pre početka ustanka moglo bi pokazati ko je zauzimao kakve pozicije i zašto su se te pozicije sukobile.

Komunistička partija Jugoslavije, kao rukovodilac i nosilac NOP-a, aprilski slom i okupaciju zemlje tumačila je kao revolucionarnu perspek-

tivu, stvaranje uslova za sprovođenje socijalne revolucije. Ona nikako nije odvajala borbu za oslobođenje zemlje od borbe za rušenje predratnog državno-političkog ustrojstva Kraljevine. Ako imamo u vidu pozicije četničkih odreda Jugoslovenske vojske – odbrana legitimite i nastavljanje kontinuiteta Kraljevine – bez ikakve politizacije borbe (bar u početnoj fazi) – jasno je da su ove dve koncepcije morale da se sukobe. Revolucionarna opcija nije priznavala nikakav legitimitet izbegličke vlade i samog kralja. U toj perspektivi, četnički odredi Jugoslovenske vojske bili su vladini i kraljevi predstavnici u zemlji – oni su oличавali i što je još važnije (po shvatanju KPJ) – branili stari poredak. U teoriji KPJ, koja je bila potpuno saglasna sa Kl, podrazumevale su se dve faze revolucije. Prva faza je imala za cilj da se u građanskom ratu sa buržoazijom sruši njen poredak, a kasnije bi se zemlja obnovila na osnovama izgradnje socijalizma.

Pokušaj objektivne istorijske analize ne može da negira činjenicu, koju, uostalom, ni komunisti nisu osporavali, da je okupacija Kraljevine donela bitno nove, pogodnije, uslove za izvođenje revolucije. U terminologiji KPJ, ta situacija se označavala kao revolucionarna perspektiva. Ta ista teorija (u tome su saglasni svi istoričari) obilovala je šematskim analizama jugoslovenskog predratnog društva, koje su bile zasnovane na stranim iskustvima (Sovjetski Savez). Dobro je poznato kakve je to posledice imalo na delatnost KPJ. Sve je to do posebno negativnog izražaja došlo u ratnim uslovima. Stari komunistički kadrovi, školovani u Kominterni, koji su bili organizatori ustanka, nisu razumevali novu istorijsku situaciju na početku II svetskog rata⁶⁴. Iskustva Lenjina i Oktobarske revolucije bila su potpuno neprimenljiva na ovom prostoru. Ti ljudi su bili profesionalni revolucionari i to je bitno određivalo njih kao ličnosti i njihove postupke. To su uglavnom bili knjiški marksisti koji su slabo uočavali promene ili se teško prilagođavali novim situacijama⁶⁵. Svi su oni bili predratni robijaši prekaljeni u sudarima sa klasnim protivnikom (policijom). Sve je to preneto i u 1941. godinu, u okupiranu Srbiju, mehanički i bez alternative. Kada se tome doda bespogovorna vera u Sovjetski Savez, pre svega u jednog čoveka – Staljina, tj. »zadržavao se neki religiozni odnos prema ispravnosti sovjetske stvari i nepogrešivost staljinističke ortodoksije«⁶⁶, jasno je kako je pokret kojim je rukovodila KPJ mogao da gleda na pojavu jedne organizacije kakva je bila Jugoslovenska vojska u otadžbini.

U prvim analizama aprilskog rata i novonastale situacije KPJ je okarakterisala rat kao imperijalistički, a u akcionim stavovima se govorilo da »treba iskoristiti situaciju«; često se govorilo o »istorijskoj šansi«, revolucionarna perspektiva je bila povoljnija nego ikad⁶⁷. Odlučujući momenat je bio napad Nemačke na SSSR. Budući rat, naglašavali su jugoslovenski komunisti, dobija »revolucionarni legitimitet«, Sovjetski Savez je garant da se budući poredak neće zasnivati na starim osnovama.

⁶⁴ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1983, knj. I, str. 141.

⁶⁵ B. Petranović, cit. delo, I, str. 145—146.

⁶⁶ B. Petranović, cit. delo, I, str. 146.

⁶⁷ B. Petranović, cit. delo, I, str. 159.

Sadašnje stanje izvorne građe omogućava nam da zaključimo da je KPJ povela akciju pre svega za izvođenje socijalne revolucije i da je, s tim, provocirala građanski rat. Svakako da je u njenim dejstvima bio nezaobilazan i oslobođilački karakter, ali ne može se prevideti, pre svega tokom 1941. godine, sektaško insistiranje na revoluciji i njeno konkretno sproveđenje, sa elementima revolucionarnog terora, uz sve posledice koje su iz toga proistekle.

U nemačkim dokumentima od kraja oktobra 1941. godine iznose se podaci o rascepnu u ustaničkom pokretu između komunističkih i nacionalnih elemenata. Prema četničkim izvorima, incidenti su poprimili zabrinjavajući karakter takođe tokom oktobra 1941. U pismima Glavnog štabu partizanskih odreda, pukovnik Mihailović je uporno nastojao da se izglađe nesporazumi sa partizanima zbog pripreme odbrane Užica. Četnici su u ustanku pre svega insistirali na nacionalnim dužnostima, čega kod NOP-a nema. Posebno se naglašavalo da treba tačno razgraniciti ljudstvo koje ide u partizane ili četnike, da NOP ne mobiliše nasilno⁶⁸. Tokom oktobra 1941. godine, četnici nisu dozvoljavali ulazak u sela koja su držali pod svojom kontrolom samo odredima Pećanca i Ljotića i jasno su se prema njima određivali.

U svom programu iz septembra 1941. godine⁶⁹ Mihailović ističe da građanski rat treba onemogućiti po svaku cenu, a vladu u emigraciji smatrati legitimnom dok rat traje i održavati vezu sa njom. U istom dokumentu se kaže da je četnički ideal »jaka i homogena srpska državna jedinica sposobna za život«. Ta odrednica se bitno razlikuje od stavova KPJ, koja je, verovatno, sa indignacijom odbacivala svako spominjanje »jake i homogene srpske državne jedinice«, jer je sledila svoju predratnu ideologiju o »veliko-srpskoj hegemoniji« i »reakcionarnoj srpskoj buržoaziji«.

Jedno od najvažnijih pitanja na koja treba odgovoriti jeste zašto je došlo do rascepa, sukoba i građanskog rata između dva antifašistička pokreta u atlu Srbije. Prvo polje sukoba, koje se primećuje još od prvih borbenih akcija, može se definisati kao vojničko. Rascepi su nastajali oko taktike ratovanja. KPJ je, zbog učešća Sovjetskog Saveza u ratu, polazila od pretpostavke da će se on okončati vrlo brzo i to opštim slomom fašističkih sila. Tada će se stvoriti uslovi za izbijanje socijalističkih revolucija širom Evrope. Na osnovu nerealnih procena ratne situacije, pravljeni su planovi za dejstvovanje. Takva filozofija je potpuno isključivala smisao i svrhu žrtava, jer su one bile »neminovne«, da bi se ostvarili »sveti ideali«, »ciljevi revolucije« i zemlja oslobođila. Osim toga, internacionalna orijentacija KPJ je podrazumevala i ispunjavanje »dužnosti« prema prvoj zemlji socijalizma. Proleterska solidarnost, kao kult negovana u KPJ, nije pravila razliku između borbe za oslobođenje sopstvene zemlje i zemlje svih proletara. Ni velike nemačke odmazde i masovna stradanja civilnog stanovništva u jesen 1941. godine nisu mogli poremetiti takvu orijentaciju. Komunisti su u pozivima na borbu podsećali srpsko stanovništvo na njegove oslobođilačke tradicije, a posebna pažnja posvećivana je ukorenjenoj i vekovnoj ljubavi prema ruskom narodu, starijem istovernom bratu. Tako

⁶⁸ Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 5, str. 23—25.

⁶⁹ Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 6, str. 26—29.

se ponekad spajalo nespojivo: proleterski internacionalizam i verska osećanja.

Na drugoj strani, četnički odredi Jugoslovenske vojske pokušavali su da realnije procene premoć nemackih jedinica u ljudstvu i naoružanju. Pukovnik Mihailović je često ukazivao da treba izbegavati akcije koje nemaju izgleda da zadaju ozbiljnije udarce okupacionoj vojsci. Četnička doktrina ratovanja je frontalnim sukobima pretpostavljala gerilski rat, napade na pozadinu i bokove jedinice. Vodilo se naročito računa o eventualnim civilnim žrtvama. Nemacki izvori su često konstatovali da do nesporazuma između dva pokreta dolazi jer četnici smatraju da su partizanski odredi nestručno vođeni i preduzimaju akcije koje sa vojnog stanovišta nemaju izgleda na uspeh. U svojim instrukcijama, Mihailović je u prvom periodu nastojao da se, gde god je to moguće, stvara dobro promišljena organizacija. Mreže četničkih odreda trebalo je da se stvaraju po celoj teritoriji Srbije da bi pokrili sve vitalne nemačke punktote. Realno procenjujući situaciju, nije očekivao brzi slom Nemačke, već je predviđao dugi i iscrpljujući rat. Iskustva iz I svetskog rata su ga upućivala na zaključak da treba sačekati pokretanje opšte ofanzive protiv Nemačke. To nikako nije značilo mirenje sa okupacijom, već je sadržavalo elemente suptilne ratne taktike, čega nije bilo kod NOP-a. U istoriografiji je ovakva taktika označena kao pasivna i faktičko priznavanje okupacionog poretka, sa krajnjim zaključkom da se time prihvatala i saradnja sa okupatorom. Ovakva šematizacija je gubila iz vida iracionalnu suštinu rata i svu dubinu i slojevitost koju je on nametnuo srpskom stanovništvu.

Politički sukobi između dva pokreta

Politička suština ova dva pokreta bila je u potpunoj suprotnosti. Još od početka organizovanja četničkih odreda, isticalo se da se oni bore za oslobođenje otadžbine i povratak kralja – nastavljanje kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije. Svoje delovanje zasnivali su na legalitetu, što će im biti potvrđeno od Jugoslovenske vlade i vlade Veličke Britanije. To je bilo u potpunoj koliziji sa revolucionarnom filozofijom NOP-a, koja je imala za cilj rušenje te iste monarhije. Na prvim oslobođenim teritorijama, faktički je sprovođena revolucija, stvaranjem civilnih i vojnih organa vlasti koji su rušili legalitet ne samo uspostavljene okupacije, već i predratnog ustrojstva Kraljevine. Narodno-oslobodilački odbori su istovremeno bili garancija u borbi protiv okupatora i da »protivnarodni elementi neće moći nikada više biti u stanju da povrate ono staro«⁷⁰. Oni su de facto predstavljali novu vlast i od njih je rukovodstvo KPJ tražilo da se osećaju i kao »sutrašnji nosioci vlasti«.⁷¹ Rukovodstvo KPJ i NOP-a je bilo izričito u stavu da se njihovim stvaranjem stara vlast ukida. Zatim, na oslobođenim teritorijama stvarane su i komande mesta – vojni organi nove vlasti, koji su se bavili vojnom problematikom – pre svega mobilizacijom. Jednostavno, KPJ je smatrala da je nastupio trenutak za revolucionarnu akciju koji se nije smeо propustiti.

⁷⁰ B. Petranović, cit. delo, I, str. 219.

⁷¹ Isto.

Četnički izvori su dosta pažnje posvetili eskalaciji sukoba sa partizanima. Mihailović je isticao »izvanrednu važnost i preku potrebu raščišćavanja mnogih nesporazuma«. On je 22. oktobra predložio hitne zajedničke mере за спречавање зазимања Ужица од стране Немaca⁷². У четниčким изворима се говори и о томе да партизани напуштају положаје које су зазели и да то треба спречити⁷³.

Za sada nije moguće precizno utvrditi почетак oružane konfrontације два покreta која је прерасла у грађански рат. У досадашњој историографији, за један од повода оруžаног sukoba uzimalo se ubistvo Milana Blagojevića. Занимљиво је видети шта су о томе саопштили PK Србије и Главни штаб NOPO Србије. PK је 1. новембра⁷⁴ саопштио да је Milan Blagojević «mučki ubijen od prikrivenih neprijatelja naroda u Užičkoj Požegi», а ГШ Србије⁷⁵ да је он пao као жртва »оних приkrivenih слуга i okupatora i izdajnika Nedića, који су се увукли u redove poštenih četnika u Požegi i otuda свim могућим sredstvima sabotiraju i razbijaju napore za ostvarenje toliko potrebnog jedinstva svih srpskih rodoljuba (..) jedinstva partizanskih i vojno-četničkih odreda«. Saopštenje Vrhovnog штаба NOPO од 4. новембра⁷⁶ ne spominje direktno Mihailovićev pokret kao izdajnički i uzročnika sukoba, ali na један другачији начин представља целу ситуацију u jeku sukoba. Iстиче се да пitanje vlasti i oblika будућe владавine ne sme da bude повод за razjedinjavanje narodnih snaga »u ovoj velikoj oslobođilačkoj borbi«. Rukovođen tim shvatanjima, NOP je ponudio братску saradnju i четниčким одредима Jugoslovenske vojske, а четници су stupili u borbu i то само један njihov deo, тек када су партизани постигли velike uspehe. Јавише, на oslobođenoj teritoriji су започели борбу за vlast, занемарујући борбу protiv okupatora. Saopštenje upada u kontradiktornost i očigledno pokušava da opravda поступке partizanskih odreda. Каše се да је једна четниčка banda napala Požegu kада су је osloboдили партизани. U interesu jedinstva, »читав месец дана partizanski odredi су трпeli ovu отворену neprijateljsku delatnost четниčke komande u Požegi«. Zatim je склопљен sporazum u Brajićima, партизани су pomagali четнике deleći им hranu i municiju, а они су се, u stvari, »припремали за општу neprijateljsku akciju«. Dalje se говори о sukobima sa четничима kod Užica, a Vrhovni штаб upotrebljava istu terminologiju kao i kada говори о sukobima sa Nemcima (»partizanske snage u pobedonosnom gonjenju потућеног neprijatelja ušle su 3. XI u Požegu«; »gonimo razbijenog protivnika na širokom frontu«). Ipak, kontradiktornost je највећа на kraju: »Ova opravдана одбрана nije bila uperena protiv odreda gospodina Draže Mihailovića, već protiv neodgovornih elemenata koji su napali partizane i prekršili sporazum«. Међутим, нешто dalje se jasno i direktno kaže da су Mihailovićevi odredi »pretvorili своје snage u oruđe neprijatelja koji želi uništenje NOPO i грађански рат«. Занимљиво је поменути да је »Борба« u броју од 8. новембра по први put upotrebila један израз koji ће kasnije biti operacionaлизован u propagandi KPJ (»trupe izdajničke ravnogorske oficirske klike Draže Mihailovića«).

⁷² Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 11, str. 40—41.

⁷³ Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 14, str. 46—47.

⁷⁴ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 68, str. 239.

⁷⁵ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 69, str. 241—242.

⁷⁶ Zbornik NOR-a, I, 1, dok. br. 70, str. 242—246.

Četnički izvori za sukob okrivljuju partizane. U naredbi za napad na Užice⁷⁷ od 1. novembra komandant Požeškog četničkog odreda, kapetan Vučko Ignjatović, ističe da su se od početka ustanka, na žalost, formirale dve vrste jedinica. U jedne su ušli »svi oni koji su u borbi protiv okupatora ostali verni Kralju i Otadžbini i položenoj vojničkoj zakletvi. Oni su se okupili pod jedino opravданu postojecu vojničku zastavu Jugoslovenske vojske. Oni su u borbi protiv okupatora sva druga pitanja ostavili da se reše kad naša Otadžbina bude oslobođena«. Na drugoj strani, »u drugu vrstu tih jedinica, u tzv. partizanske ili Narodno-oslobodilačke odrede, stupili su oni ljudi koji su pod vidom borbe protiv okupatora težili da prikriju sprovedu u delo svoja politička načela i pre nego što se borba sa neprijateljem okonča«. Četnici su zamerali partizanima što su na kape stavljeni crvene, petokrake zvezde, što nikad ne spominju kralja, otadžbinu. Četnički kapetan kaže da partizani ne pokazuju hrabrost, da napuštaju položaje, sačekaju da četnici zauzmu grad pa onda oni uspostave svoju vlast. Tako je bilo, kako navodi kapetan Ignjatović, u Užicu, Čačku, Požegi, Ivanjici i Gornjem Milanovcu. Izuzetno je zanimljiva ocena da su kobi izbijaju »zbog volje pojedinaca da se dočepaju vlasti«. Osim toga, zamera se da NOP želi da zaokruži teritoriju pod svojom kontrolom zauzimanjem Požege, bez obzira ko se u njoj nalazi. Istimče se i primer hapšenja četnika u Užicu. Opravdavajući napad na partizane, Ignjatović kaže: »Mi ne možemo dalje gledati kako nestaju jedan po jedan srpski život u borbi za političku vlast koju žele da uzmu nekoliko ljudi«.

Opaska iz ovog naređenja da NOP želi da zauzme Požegu zbog zaokruženja teritorije pod svojom kontrolom, uklapa se u taktiku klasnog rata. NOP je stvarao ostrva slobodnih teritorija na kojima je formirao novu političku vlast. Četnički ciljevi su se završavali na oslobođilačkim ciljevima, a NOP je išao korak dalje – konstituisanje nove vlasti. U tako postavljenoj perspektivi, četnici su klasni protivnici, jer oličavaju stari sistem protiv koga se, pored okupatora, vodi borba, tj. vrši revolucija. Šematski predstavljeno četnici su deo predratne vlasti protiv koje se KPJ borila i sada to nastavlja, samo u drugim uslovima. U ideološkim odrednicama kod KPJ se ništa nije promenilo, uprkos sasvim novim uslovima. Na drugoj strani, četnici su hteli da sve jedinice, uključujući i partizanske, stave pod svoju kontrolu, jer su bili, po sopstvenom shvatanju, jedina legalna vojska. Nisu priznavali revolucionarni subjekt i isticali su kontinuitet.

Četnički odredi su izveli i napad na Čačak 6. novembra. Pre toga su četnički komandanti kapetan Bogdan Marjanović i major Đurić, upućivali uslove za saradnju partizanskim komandantima. Tako je kapetan Marjanović govorio⁷⁸ o napadima partizana na četnike i hapšenju viđenijih trgovaca i oficira u Čačku. Major Đurić u pismu Ratku Mitroviću tvrdi⁷⁹ da su partizani u jednom letku već početkom oktobra nazivali pukovnika Mihailovića plaćenikom Nemaca i izdajnikom. On je optužio partizane da žele vlast po svaku cenu. Navodi da su oni 4. XI napali četnike u Čačku, razoružali odred od 100 ljudi i nisu im dali da uđu u Čačak: »Komanda Ju-

⁷⁷ Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 18, str. 52—57.

⁷⁸ Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 21, str. 61—64.

⁷⁹ Zbornik NOR-a, XIV, 1, dok. br. 22, str. 64—65.

goslovenskih četnika izjavljuje da ne želi uopšte sukob sa partizanima ukoliko se njihov rad svodi samo na borbu protiv okupatora». Prepiska pre napada je nastavljena i kasno poslepodne 6. XI. U uslovima za sporazum koje je predložio major Đurić⁸⁰, naglašava se: »1) preformiranje partizanske jedinice koje su do sada bazirale na političkoj osnovi u postojeće vojno-četničke odrede pod komandom D. Mihailovića; 2) obostrano skidanje znakova koji nemaju obeležje Jugoslovenske vojske; 3) ukidanje narodno-oslobodilačkih odbora, smena opštinskih uprava i postavljanje novih; 4) pošto je naša država monarhija, to svako mora da prizna Njegovo veličanstvo Kralja i da se za njega i otadžbinu bori protiv okupatora; 5) od preformisanih partizanskih odreda, ko želi može ući naoružan u Jugoslovensku vojsku u cilju nastavljanja borbe protiv okupatora. Ostali imaju predati oružje, da bi se dalo onima koji hoće da se bore pod vojničkom zastavom.«

U poslednjem obraćanju komandantu partizanskog odreda »Dr Dražiša Mišović«, 6. XI major Đurić je naglasio⁸¹: »Mi smo svi podanici Kraljevine Jugoslavije i kralja Petra. U našoj državi može da postoji samo jedna vojska, okupljena oko onih delova vojske koji se nisu predali okupatoru (...) Stoga drugog puta i načina za obustavu neprijateljstava nema. Svi ste svesni date zakletve. Odgovornost za bratoubilačka neprijateljstva pašće na ona lica koja hoće da podvoje ljude i da stvore novu vojsku koja nije priznata našim zakonima. Narod je jedino naklonjen redovnoj Jugoslovenskoj vojsci koja nema nikavu političku pozadinu i tendenciju.«

Glavni štab NOPO Srbije je u svom proglašu 6. novembra⁸² izvršio ideoološki obračun sa Mihailovićevim pokretom. Oficirska grupa sa Ravne Gore, naglašava se, konačno je postala oružje zakletog neprijatelja svih Srba – Hitlera. Optužbe na račun Mihailovića su teške: on je počeo bratoubilački rat za račun Nemaca, sklopio je sporazum sa »najvećim izdajnicima srpstva« – Nedićem i Ljotićem. Reči se zaista ne biraju: »Ogavni oficirski ološ sa Ravne Gore pokušava da lažima i klevetama protiv partizana zaslepi jedan deo poštenih srpskih seljaka i četnika, da bi ovi krvarili za račun tih zločinaca«. Partizanska propaganda ističe da velika većina jasno uviđa »ko su izdajnička gospoda sa Ravne Gore i okreće im leđa, izjavljujući da će se i dalje, rame uz rame sa partizanima, boriti protiv okupatora«. Diskreditacija Mihailovićevog pokreta je potpuna. On je svrstan u istu ravan sa Nemcima, iako za to nije bilo objektivnih razloga. Očigledno je da je najvišem rukovodstvu KPJ postalo potpuno jasno da je Mihailovićev pokret njegov najveći protivnik, da nikada neće prihvati podređenu ulogu u bilo kakvom savezu i da ga treba, ako ne eliminisati, istor neutralisati. Zato se i koristi uvek dobro prijemčiv mit kod srpskog naroda o izdaji.

Obaveštajni centar Vermahta u Beogradu izvestio je svoju Vrhovnu komandu 14. novembra⁸³ da se na srpskom ustaničkom prostoru situacija sada raščišćava utoliko što se »komunistički partizani i srpske nacionalne

⁸⁰ *Zbornik NOR-a*, XIV, 1, dok. br. 23, str. 66–67.

⁸¹ *Zbornik NOR-a*, XIV, 1, dok. br. 24, str. 67–68.

⁸² *Zbornik NOR-a*, I, 2, dok. br. 60, str. 212–214.

⁸³ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 263, str. 626–634.

ustaničke snage jedni od drugih odvajaju. Do sada je, delimično zbog spajanja komunističkih, panslavističkih i srpskih idejnih pogleda kod velikog dela ustanika, a delimično i iz taktičkih razloga, postojala saradnja pojedinih grupa, koja izgleda da se sada okončava⁸⁴. Naglašava se da Mihailović raspolaže dobro disciplinovanim i naoružanim odeljenjima, a on iz taktičkih razloga dugo vreme nije nastupao protiv partizana. Njegov stav prema Nedićevoj vlasti bio je najviše vremena uslovljen pretpostavkom da bi se pod određenim uslovima moglo voditi računa o zahtevima nemacke okupacije kada bi Vermaht sam preuzeo upravu, a »stvaranje srpske vlade pod nemačkim tutorstvom je nedostojno i neprihvatljivo«. U izveštaju se spominje postojanje partizanske radio-stanice (»komunistički partizanski slobodni predajnik«). Prema vestima te stanice, u izveštaju se zaključuje da su komunistički komesari na pojedinim područjima pokušali novu teritorijalnu raspodelu, što je zbog primenjenih metoda dalo povoda za ustanak seljaka, koji je ubrzo bio pomognut od Mihailovićevih ljudi. Po tom istom izveštaju, Mihailovićevi odredi su kod Mionice i Ljiga potukli partizane i njih 150 predali nemačkim trupama. Na kraju se kaže da je u Užicu i Čačku, posle povlačenja Mihailovićevih ljudi, došlo do klanja srpskih nacionalista kako je to zahtevao partizanski predajnik 9. novembra.

U izveštaju Kominterni o ovim događajima Josip Broz je još jednom sprovodio »liniju partije«. U pismu Josipu Kopiniču⁸⁵, generalni sekretar kaže: »Predaj hitno ovaj telegram gore, jer radio iz Moskve javlja užasnu glupost o Draži Mihailoviću s kojim smo mi vodili krvavu borbu već mjesec dana. On je komandant četnika, žandarma i svega ostalog ološa«. Broz se trudio da maksimalno označi Mihailovićev pokret kao izdajnički. Iz telegrama izbija nezadovoljstvo, koje prerasta i u bes, jer je KI izgleda imala nešto drugačiji stav o događajima u Srbiji nego što je to Broz želio. Mihailovićevi ljudi su »zvijeri u ljudskoj slici«. NOP je samo zbog Londona odustao da potpuno likvidira Mihailovića, »ali ćemo teško moći da zadržimo naše partizane da to ne učine«. Traži se da Moskva prestane »davati gluposti« koje prenosi Radio-London: »Imamo sve dokaze da Draža otvoreno sarađuje s Njemcima u borbi protiv nas. Dražini ljudi ni jednog metka ne ispalje protiv Njemaca. Svu borbu vode samo partizani«.

Možda je najbolja ilustracija karaktera četničke borbe sačuvani zapisnik sa četničke konferencije u Vlasenici 17. novembra 1941. godine o uslovima saradnje sa NOP-om⁸⁶. Istimemo dve najvažnije tačke: »II) Zabranjuje se svaka politička propaganda kako na frontu tako i u pozadini, jer ne priznajemo ni jednu stranku, a borimo se samo za srpski narod; III) zabranjuju se svi zborovi i dogovori političkog karaktera, kao i štampa političkog karaktera, jer smatramo sve ono što je najbolje nalazi se na položajima«.

Poslednji sukob dve zavađene strane bio je 20. novembra kod Pranjana. Istoga dana potpisani je sporazum u Čačku između partizana i vojno-četničkih odreda⁸⁷. Sporazum je zaključen »da bi se obustavila bratobilačka borba i prekinulo prolivanje bratske krvi, i da bi se sve rodo-

⁸⁴ Pismo od 25. novembra, *Izvori za istoriju SKJ, NOR i revoluciju...*, knj. II, dok. br. 46, str. 156—157.

⁸⁵ *Zbornik NOR-a*, XIV, 1, dok. br. 29, str. 79—82.

⁸⁶ *Zbornik NOR-a*, I, 1, dok. br. 85, str. 274—275.

ljubive snage srpskog naroda ujedinile i okrenule protiv okupatora i narodnih izdajnika». Sporazum je predviđao da se obustave sva neprijateljstva do 12 časova 21. novembra. Obe strane su konstatovale potrebu upućivanja svih svojih snaga u borbu protiv okupatora. Predviđeno je i oslobođanje zatvorenika, formirana je mešovita komisija od tri člana i mešoviti ratni sud.

Sukob dva antifašistička subjekta u Srbiji proistekao je iz njihovih polarizovanih pozicija po svim pitanjima koje su tokom rata samo pojačane. Odvijao se u specifičnim uslovima okupacije i otpora prema njoj i imao je karakter borbe za osvajanje, odnosno zadržavanje vlasti. Nepomirljivo su se sudarili revolucija i legalitet, razaranje preostalog državnog tkiva i kontinuitet, nadiranje novog i tradicionalizam. Građanski rat je bio višedimenzionalan, odigravao se u najosetljivijem trenutku ustanka, u krajnjoj liniji je za rezultat imao njegov slom i uspostavio je podele sa trajnim istorijskim obeležjem. On nije imao samo odlike vojno-političkog konfrontiranja i borbe za vlast, već je ostavio i psihološke posledice kod naroda. Svojom isključivošću, netolerancijom i nesagledavanjem krajnjih reperkusija, sukobljene strane su instrumentalizovale svest razdora i potpunog uništenja protivnika. Na površinu su isplivale, bez odlučujućeg uticaja okupatora, sve suprotnosti i protivurečnosti iz prethodnog perioda, u prvom redu socijalni problemi i nacionalna neintegrisanost srpskog naroda. Komunistički internacionalizam je na prvom mestu imao klasni i okvir svetske revolucije, uz isticanje jugoslovenstva kao dela te svetske revolucije. Četnički pokret je bio nacionalni, proklamovao je borbu za »srpsstvo« i »srpsku jedinicu« u granicama Jugoslavije, uz zadržavanje svih elemenata srpske državnosti. Takve koncepcije nisu mogle da se usaglase, a pošto su nosile veliki emotivni i psihološki naboј, njihov sukob je proizveo dubinske poremećaje sa trajnim istorijskim posledicama.

Pregovori Dragoljuba Mihailovića i nemačke komande 1941. godine

U jeku građanskog rata u Srbiji, došlo je do pregovora između pukovnika Mihailovića i potpukovnika Rudolfa Kogarda, koji je zastupao interes nemačke komande u Srbiji. Prve podatke o mogućim pregovorima nalazimo u izveštaju Jozefa Matla, oficira Abvera, od 30. oktobra⁸⁷. Iz izveštaja saznajemo da su 28. oktobra kod Matla došli kapetan Nenad Mitrović i pukovnik Branislav Pantić, koji je izjavio »da je od strane pukovnika D. Mihailovića ovlašćen da stupi u vezu sa predsednikom vlade, generalom Nedićem, kao i sa nadležnim institucijama u nemačkom Vermahtu, kako bi se četnički odredi Jugoslovenske vojske koji se nalaze pod komandom D. Mihailovića stavili na raspolaganje u cilju suzbijanja komunizma u Srbiji«. Pukovnik Pantić je još rekao da Mihailović garantuje da će prostor istočno i zapadno od Morave očistiti od komunista. On se ne povodi nikakvim političkim ciljem i očekuje da će tada biti obustavljene kaznene akcije protiv srpskog stanovništva i masovna streljanja.

U cilju uspostavljanja kontakta sa nadležnim nemačkim službama, Mihailović je 1. novembra poslao izjavu komandantu 342. pešadijske di-

⁸⁷ Zbornik NOR-a, XIV, 1, Prilog II, dok. br. 1, str. 857—859.

vizije⁸⁸, u kojoj ga izveštava da na Kolubarskom frontu više nema komunista, a da su četnici u stanju da održavaju red na području zapadne Srbije. Da bi potpuno kontrolisao situaciju, Mihailović traži naoružanje. Još ističe i ovo: »Naš narod voli slobodu i radovao bi se kada se na njegovoj teritoriji ne bi nalazile nemačke jedinice. To odgovara četničkom načinu vođenja rata, bez obzira na žrtve koje donosi.«

Povodom ovih događaja, načelnik Upravnog štaba nemačke komande u Srbiji Harold Turner uputio je dva izveštaja generalu Bemeu. U prvom⁸⁹ protestuje što je pregovore vodila centrala Obvera, ne obaveštavajući ni njega ni policiju bezbednosti. Očigledno je došlo do raskoraka u preglomaznom i preorganizovanom nemačkom aparatu. Turner ističe da je sasvim jasno da Mihailović želi oružje i novac, a da pri tom ne nastupa aktivno protiv komunizma. Njegova taktika, smatra Turner, sastoji se u tome da u pregovorima sa Nemcima i eventualno pomoći oružja koje bi mu dali dobije u vremenu da izgradi organizaciju koja bi u datom momentu krenula protiv nemačkih oružanih snaga. Turner je za to naveo i dokaze. Kao prvo, naglašava da je Dragiša Vasić odgovoran za puč od 27. marta; dalje, Mihailović štiti Jevreje koji se nalaze kod njega. Zatim, on odbija komuniste samo zato što se oni bore bez sistema i izgleda na uspeh; u zapadnoj Srbiji četnici su odgovorni za teške gubitke nemačkih oružanih snaga.

Turner zaključuje da je jasno da postoji jedinstveni front između partizanskih i Mihailovićevih odreda, a da »postoje samo razlike u načinu borbe koje su nastale zbog toga što su kod Mihailovića organizovani oficiri i vojnici, dok se kod partizanskih odreda, između ostalog, bore zatvorenici, razbjnici i cigani«. Pregovori sa Mihailovićem su postali nemogući, »u interesu nemačkog ugleda, što je odgovaralo liniji koju je i do sada sledio Vermaht«. Turner još napominje da je Mihailović bio spreman da pregovara samo dok prođe zima da bi dobio u vremenu da bolje organizuje svoje jedinice. I još: »U slučaju da Mihailović dođe u Beograd to bi bez saglasnosti Nedićeve vlade značilo za nju najveći politički poraz.«

U drugom izveštaju⁹⁰ Turner daje genezu Mihailovićevih nastojanja da pregovara sa Nemcima. Ukazuje se da je i Nedić pregovarao sa Mihailovićem preko posrednika, a poslednji put 4. novembra kada mu je, navodno, predao 500.000 dinara. Mihailović je izjavio da je spreman da se sa Nedićevim jedinicama bori protiv komunista, pod uslovom da nemačke snage ne preduzimaju akcije protiv njega.

Turner dalje saopštava nove podatke koje mu je izneo general Nedić 5. novembra. Nedić je u više navrata pregovarao sa majorom Aleksandrom Mišićem o zajedničkoj borbi protiv komunista. Ali, u međuvremenu se su se Mihailovićevi odredi borili sa komunistima protiv Nemaca, a 28. septembra je zaključen pismani sporazum o zajedničkom cilju – isterivanju nemačkih oružanih snaga iz Srbije, odnosno sa Balkana. Turner je izvestio da su pismani dokazi o saradnji pronađeni u Kraljevu, Rudniku i Gornjem Milanovcu. Ako i dođe do sastanka sa Mihailovićem, a u slučaju da pregovori propadnu, Turner je predložio da se odmah mo-

⁸⁸ Isto, dok. br. 2, str. 861.

⁸⁹ Izveštaj od 3. novembra, Isto, dok. br. 5, str. 865—866.

⁹⁰ Izveštaj od 6. novembra, Isto, dok. br. 6, str. 867—870.

ra dati prilika Nediću da u javnosti istupi sa objašnjenjem da je »izdajnik Mihailović zbog svoje slabosti pokušao da paktira sa nemačkim oružanim snagama i da je naišao na odlučno odbijanje«. Zatim, u slučaju da Mihailović pristane na kapitulaciju, a obeća se njemu i pristalicama da neće biti kažnjeni, »mora se pri tom obezbediti da to ne utiče na već započetu akciju čišćenja koja mora dovesti do konačnog oslobođenja područja Srbije. Pravi rukovodioci zavere moraju biti uništeni. I na samom kraju, Turner je dao sažeto mišljenje koje je vrlo karakteristično i najbolje oslikava njegov stav prema Mihailovićevom pokretu: »Bivši general-stabni pukovnik Draža Mihailović je odmetnik i on je lice van zakona. Njega i njegove pristalice treba tući i uništavati gde god ih se nađe.«

U izveštaju podnetom komandantu Jugoistoka⁹¹ general Beme je istakao da treba odbiti ponudu saveza sa Mihailovićem i zahtevati bezuslovnu predaju, predaju oružja, municije, materijala, pribora i oslobođenje nemačkih zarobljenika. Ako to bude prihvaćeno, predviđeno je upućivanje Mihailovićevih pripadnika u zarobljenički logor.

Sastanak u Divcima

Pregovori Dragoljuba Mihailovića sa opunomoćenikom nemačke komande, potpukovnikom Rudolfom Kogardom, vođeni su 11. novembra u selu Divci, a trajali su od 19,15 – 20,35 časova, kako je zabeleženo u zapisniku sa tog sastanka⁹². Sa nemačke strane bili su još prisutni Georg Kisel, vojni upravni savetnik, kapetan Matl i 2 oficira. Sa srpske, major Mišić (obučen, kao i Mihailović, u uniformu) i pukovnik Pantić i kapetan Mitrović (u civilu).

Na početku sastanka, Kogard je pročitao ovlašćenu izjavu u kojoj je istakao da je Mihailovićeva ponuda odbijena zbog nepoverenja prema njemu kao savezniku. Kogard je optužio Mihailovića da se stavio na stranu onih koji su želeli da Nemce proteraju iz zemlje, sklopivši već krajem septembra sa komunistima »čvrst borbeni savez«. Mihailovićevo proglašavanje za saveznika nemačkog Vermahta se nikako ne može smatrati kao stvarno uverenje, jer se njegov položaj pogoršava iz dana u dan, a kao general-stabni oficir on, smatra nemačka komanda, ispravno procenjuje položaj i zna da će zima i nastavak nemačkih borbenih operacija naneti poraz njegovim borbenim grupama. Vermaht ne želi saveznike koji mu se privremeno priključuju »iz razloga oportuniteta«, jer se stav Mihailovićevih boraca i vođa ne može tako brzo promeniti kao što je to potrebno. Da je ponuda došla iz stvarnog uverenja, naglasio je Kogard, to bi se moralo osetiti u vođenju borbi u poslednje vreme. Ali, Mihailović je dopustio da Kraljevo bude 1. XI napadnuto tenkovima; osim toga, on je imao više prilika da se priključi »elementima reda u interesu srpskog naroda«, ali ih nije iskoristio. U odnosu na njegovu nameru da »poštedi srpsku krv i imovinu«, Kogard je istakao da je ovlašćen da označi jedini put: »Obustavljanje borbe i bezuslovna predaja«. Potpukovnik Kogard je zahtevao predaju celokupnog oružja, municije i opreme, oslobođenje nemačkih zarob-

⁹¹ Izveštaj od 10. novembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 232, str. 609—618.

⁹² *Zbornik NOR-a*, XIV, 1, Prilog II, dok. br. 7, str. 871—878.

Ijenika. Na kraju je konstatovao: »Ne bi ni sa nemačkog ni sa srpskog stanovišta bilo održivo da Vaše borbene grupe u pogodnom trenutku ponovo počnu sa ilegalnom borbom. A to je izgleda i namera Vaših prepostavljenih, onih koji vuku konce iz Londona«.

U svom odgovoru Mihailović je prvo istakao da nije predstavnik ni Londona ni bilo koje druge zemlje: »Srpski narod voli slobodu bez obzira na to što je slobodu izgubio, on se nada da će je ponovo steći. Nedićeva vlast je potpuno otvoreno istupila i stavila se na stranu okupatora i to je bila njena greška. Nije moja namera da ratujem protiv okupatora, jer kao generalštabni oficir pozajem snage obeju strana. Nisam komunista, niti radim za njih. Ali, ja sam pokušao da ublažim i sprečim njihov teror«. Ovo Mihailovićevo objašnjenje je pomalo kontradiktorno. On jasno kaže da su Nemci okupatori, izražava želju da se ne bori protiv njih zbog odnosa snaga, ali govori i da srpski narod želi slobodu. Na koji način će ponovo doći do nje, to se ne kaže.

Mihailović će reći da se komunisti ne brinu za narod: »Njih vode stranci, oni koji nisu Srbi: Bugarin Janković, Jevrejin Lindemajer, Mađar Borota, dva muslimana čija mi imena nisu poznata, pripadnik ustaša major Boganić. To je sve što znam o komunističkom vođstvu. Oni hoće da pogine što više Srba, kako bi docnije imali uspeha. Moja jedina namera je da sprečim teror koji je isto toliko užasan kao i nemački. Narod je trenutno izložen dvema terorističkim akcijama, a nevin je«. Ovde je Mihailović izneo netačne podatke o vođstvu NOP-a. Neosporno je da je znao ko su oni, ali nije želeo to da otkrije. Sa druge strane, može se pretpostaviti da je iskren kada govori o komunističkom teroru koji želi da zaustavi. Međutim, on u istu ravan stavlja i nemački teror, što svakako nije adut u pregovorima. Koliko je on konfuzan i neprecizan kada kombinuje ratno lukavstvo sa željom da ostavi utisak iskrenog oficira, ilustruju sledeće reči: »Kao vojnik ne stidim se što sam nacionalista. U tom svojstvu želim jedino da služim narodu. Pri tome nisam se stavio na stranu onih koji žele da isteraju Nemce. Ali, neću da dozvolim, uzimajući u obzir slabe nemačke snage (! – K. N.) koje su u zemlji, da Srbija postane komunistička. Naša dužnost je kao vojnika da se ne predamo dogod možemo izdržati. Stoga nam se ne može prebaciti zašto se ne predajemo«. Dalje, Mihailović ističe da komunisti prisilno mobiliju ljudi, a njegova zamisao je bila da narod zaštiti od komunizma; on ne može da sarađuje sa Pećancem: »Ne znam da li ćete Vi kao stranac razumeti moju izjavu, ali pomislite, može li čovek otvoreno da stupi na stranu okupatora, a želi otvoreno da se bori protiv onih koji su preuzezeli primamljivo ime »boraca za slobodu«.

U jeku građanskog rata Mihailović je želeo da dobije oružje i municiju od Nemaca (»jednu ograničenu količinu«) kako bi se suprotstavio suparničkom pokretu, koji je posedovao fabriku oružja u Užicu. On je iskoristio mogućnost da kao oficir kraljevske vojske može da, po međunarodnim vojnim konvencijama, stupi u pregovore sa Vermahtom. Može se sa velikom sigurnošću pretpostaviti da je želeo da dobije pomoć od Nemača u borbi protiv NOP-a, što je, sa političke i moralne tačke gledišta, predstavljalo istorijski promašaj i pogrešnu procenu sa nesagledivim posledicama. Međutim, nikako ne treba zanemariti najmanje dve stvari: Mihailović ne otkriva identitet rukovodstva NOP-a i ne nudi Nemcima zajed-

ničku borbu protiv komunista, već samo traži oružje. Šta to znači? Sigurno je da je na vrhuncu građanskog rata i stvaranja nepremostivih suprotnosti (što će se pokazati u kasnijoj fazi) Mihailović želeo da se konačno obračuna sa komunistima, ali ipak ne po cenu totalnog gubitka oficirske časti i svih moralnih načela.

Potpukovnik Kogard je bio dosledan. Podsetio je Mihailovića da su prava okupatora tačno utvrđena u međunarodnom pravu, pa je na osnovu toga borbu koju je on organizovao bila ilegalna. Naglasio je i da Vermaht nije počeo sa prolivanjem krvi: »To je samo po sebi proizшло iz ilegalnog vođenja borbi. Pritom, mi smo imali dva neprijatelja: pukovnika Mihailovića i komunizam. Njihov teror izazvao je mere odmazde«. Kogard je imao samo jedan nalog od svoje Vrhovne komande: »da pukovnika Mihailovića pitam da li on bezuslovno kapitulira ili ne«. Pošto je i Mihailović ostao dosledan, nemački oficir je konstatovao da su dalji razgovori suvišni.

Slom ustanka u Srbiji 1941. godine

Slom ustanka u Srbiji usledio je krajem novembra i početkom decembra 1941. Zapovest za uništenje ustanika izdata je 18. novembra⁹³. Napad su izvršile 342. pešadijska divizija iz predela Valjeva i 113. pešadijska divizija iz predela Kragujevca i Kraljeva. U zapovesti za početak konačnog udara kaže se: »Gde god da se pojave komunističke bande treba ih uništiti. Sve četničke formacije Draže Mihailovića razoružati i zaborbiti«.

Nemačka komanda je 29. novembra kratko zaabeležila u svom dnevniku: »Osvojeni Užice i Požega«. Sledio je podatak da su u ovim operacijama gubici NOP-a iznosili: 572 mrtva, 85 ranjenih i 224 zarobljena, a nemački: 2 mrtva i 2 ranjena.⁹⁴ Dalje možemo pročitati u operacijskom dnevniku da je 342. divizija nastavila gonjenje pravcem Višegrad – Zlatibor. U tim borbama 1. decembra, snage NOP-a su imale 106 mrtvih i 72 ranjena, a Nemci jednog ranjenog⁹⁵. Zanimljiv je i podatak Obaveštajnog odeljenja komande Jugoistoka da sus se Mihailovićevi odredi borili protiv komunista »očevidno za zimski smeštaj a ne za nemačke okupacione trupe«⁹⁶.

U izveštaju Operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji komandantu Jugoistoka, prvo se iznosi podatak da su gubici 342. i 113. divizije u gušenju ustanka iznosili: 6 mrtvih i 34 ranjena. Za drugu ustaničku grupu, protiv koje još nije bila povedena operacija, u izveštaju se kaže da se njihovi ostaci nalaze oko Rudnika: »Razlog opadanja brojnog stanja ove grupe treba tražiti u tome što je Mihailović po »Krimperovom sistemu« pozivao na svom području ljudе na kratkotrajne vežbe, a zatim ih bez oružja puštao kućama. To mu je olakšalo snabdevanje i pružilo mogućnost da za kratko vreme obući mnogo ljudi«⁹⁷.

⁹³ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 242, str. 651—656.

⁹⁴ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 255, str. 684—686.

⁹⁵ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 257, str. 689—690.

⁹⁶ Izveštaj od 1. decembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 258, str. 691—693.

⁹⁷ Izveštaj od 5. decembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 266, str. 718—723.

Najviše podataka o operaciji protiv Mihailovića nalazimo u Desetodnevnom izveštaju 342. divizije opunomoćenom komandantu u Srbiji⁹⁸. Zapovest za uništanje Mihailovićevih četnika primljena je 3. XII u 18h južno od Valjeva – na prostoru Bačina Glava – Kozomor–Kamalj–Koštunići–Grašac–Grajenica. Ovaj prostor (oko 120 km²) divizija je trebalo da zaokruži i uništi. Poduhvat Mihailović počeo je 6. decembra. Diviziji je javljeno da je glavni Mihailovićev stan u Struganiku. Posle kraće borbe, zarobljen je major Aleksandar Mišić, a Mihailović je pobegao. Operacije su se dalje odvijale na sledeći način: »U Ravnoj Gori naišla je grupa Štraus na pravi glavni stan Draže Mihailovića (7. XII) koji se sastojao od 10 skloništa, snabdevenih mnogobrojnim telefonskim uređajima. Logor je bio prazan. Sve spaljeno 8. XII. Poduhvat Mihailović ovim je završen bez naročitog otpora zatečenih Mihailovićevih ljudi«. Konstatuje se još da se nije potvrdilo pretpostavljeni prisustvo jakih snaga u prostoru napada, ali da ipak nije uspelo uništenje ove grupe četnika »koja u ovom vremenu ima još mnogobrojne pristalice – nenaoružane – u nacionalnom srpskom seoskom stanovništvu. Hvatanjem Mišićevog štaba i udarom usred samog centra, nanet je Mihailovićevom pokretu težak udarac, bez obzira što je njegov rukovodilac uspeo da se spase. Radi njegovog hvatanja izgleda preporučljivo raspisivanje ucene na njegovu glavu i javno saopšteњe proteklih događaja«.

Na kraju ovog izveštaja daje se sumarni pregled gubitaka 342. divizije u periodu od 25. XI – 4. XII 1941. Ona je imala 10 mrtvih i 22 ranjena. Gubiti kod NOP-a su bili: 707 mrtvih, 93 streljana, 312 uhapšenih. U operaciji »Mihailović« nemačkih gubitaka nije bilo, a na drugoj strani – mrtvi: 1 oficir, 11 ljudi; zarobljeni: 7 oficira, 475 ljudi, 2 žene.

Podaci ogubicima u ljudstvu se nešto razlikuju u izveštaju Operativnog odjeljenja komandanta Jugoistoka od 9. decembra⁹⁹: »Prilikom operacije protiv Mihailovića, gubici neprijatelja iznose: 10 mrtvih i 392 zarobljeni. Zaplenjeno je: 330 pušaka, 5 mitraljeza, 21.000 metaka pešadijske municije, 1.100 telefona, 7 ormana, 1 kratkotalan radio-predajnik, nekoliko motocikla, 37 konja i 207.000 dinara«.

Posle završetak vojnih operacija u Srbiji, stanje u okupacionom apatu je vraćeno na period pre dolaska generala Bemea. Vojni zapovednik i komandant Srbije sada je bio general Paul Bader. Zanimljiv je njegov izveštaj od 10. decembra¹⁰⁰. Mihailovićeva grupa se sada može smatrati razbijenom, mnoge njegove pristalice su pobegle u šume i planine, ili pokušavaju da se prebace u jedinice Koste Pećanca. Bader naglašava da postoje znaci koji ukazuju na to da su izvesni srpski vladini krugovi hteli da ostvare vezu sa Mihailovićem, kako bi se poštедela srpska krv: »Na istoj su liniji i nastojanja srpskog ministra predsednika Nedića, a koja imaju za cilj da spreče oštar postupak protiv Mihailovićevih pristalica, koji su, navodno, na to bili samo prisiljeni. Istraga u tom pogledu je u toku«.

⁹⁸ Izveštaj od 10. decembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 270, str. 733—742.

⁹⁹ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 268, str. 725—727.

¹⁰⁰ *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 280, str. 786—789.

Takođe je popustila i komunistička aktivnost. Zaslugu za to, neosporno, ima i srpska žandarmerija i četnički odredi verni vlasti (Pećanac). Pa ipak, mišljenje je Badera, ustanički pokret se ne može smatrati konačno ugušenim, jer se u srpskim rukama još nalazi velika količina oružja i municije: »mora se računati sa tim da će sa nastupom toplijeg godišnjeg doba ponovo oživeti ustanički pokret.«

U svom desetodnevnom izveštaju¹⁰¹, Operativno odjeljenje u komandi Srbije konstatovalo je da se Mihailovićeve pristalice više ne bore i da je »nacionalistička grupa ustanika stvarno razbijena«. Mihailovićevi ljudi su pokušavali da se prikriju u srpskoj žandarmeriji i četničkim jedinicama Koste Pećanca. Na drugoj strani, komunistički pokret je u opadanju, ali još nije razbijen. Ne treba očekivati da ustanak neće ponovo buknuti i zato treba preduzeti mere koje će sprečiti veće nemire. U tom smislu, naređuje se da sve Mihailovićeve pristalice treba smatrati pobunjnicima i »prema njima ne postupati na neki drugi način«. Takođe, moraju se sprečiti namere srpske vlade da onemogući ili bar ublaži oštре mере protiv Mihailovićevih ljudi.

I na kraju, treba pokušati utvrditi približan broj žrtava u Srbiji tokom ustanka. Nemačka knjigovodstvena fabrika smrti je precizno beležila sve žrtve, naravno u onoj meri koliko je to objektivno bilo moguće. Zato se osvrćemo na pregled generala Badera¹⁰² o izvršenim merama odmazde u Srbiji od početka ustanka do 5. decembra. Nije baš najjasnije šta je gornja granica: »od početka ustanka«, tj. šta je Bader podrazumevao pod početkom ustanka u Srbiji. Imajući u vidu sve nemačke izveštaje, možemo pretpostaviti da se pod početkom ustanka podrazumeva početak septembra, ili najranije – kraj avgusta. U svakom slučaju, po ovom pregledu, u Srbiji je poginulo 160 nemačkih vojnika, a 378 je ranjeno. Zato je trebalo streljati (po propisanoj kvoti) 34.900 ljudi. Sa druge strane, kako se ističe, neprijatelj je imao: mrtvih u borbama 3.562, a za odmazdu je strejano 11.164 lica. Pošto je nemački general precizno sabrao i oduzeo sve cifre, zaključio je da treba streljati još 20.174 lica. Možemo sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je to i urađeno. Nemamo razloga za sumnju.

I sam Bader je naglasio da izveštaj nije potpun, jer »egzekucije su na početku ustanka izvršavane bez pisanih zabeleški« (što je, verovatno, tretirano kao veliki propust), pa se tako navedeni broj izvršenih egzekucija može uzeti kao »globalna brojka«. Osim toga, ako imamo u vidu intenzitet borbi tokom jula i avgusta i pretpostavimo da su Nemci žrtve beležili od početka septembra, ukupan broj žrtava, čini se, ne može biti bitno veći.

Borba protiv »velikosrpskog centra« – najvažniji zadatak komunista u Srbiji

Glavni zadatak jugoslovenskih komunista bio je da se nametnu kao jedina snaga koja može da vodi narod u njegovoj oslobođilačkoj borbi. Ta koncepcija nije priznavala spontanost, već samo instrumentalizaciju

¹⁰¹ Izveštaj od 20. decembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 283, str. 795—798.

¹⁰² Izveštaj od 20. decembra, *Zbornik NOR-a*, XII, 1, dok. br. 285, str. 804—806.

zarad uskih političkih ciljeva. Kada ovo govorimo, naravno, imamo u vidu rukovodstva KPJ i NOP-a koja su svesno manipulisala patriotskim osećanjima naroda i zloupotrebljavala oslobođilačke tradicije. Kominternovska dogma o »klasnim snagama« nije trpela prisustvo drugih pokreta koji su mogli da ugroze »čistoću borbe«, u stvari da budu smetnja uspostavljanju nove vlasti.

Najbolja ilustracija karaktera borbe koju je KPJ pokrenula u Srbiji 1941. godine je pismo koje su Josip Broz i Aleksandar Ranković uputili Pokrajinskog komitetu Srbije 14. decembra¹⁰³. Tu se najjasnije vidi stvarna »linija partije« o suštini njene borbe. Vodeće ličnosti KPJ su u ovom pismu do krajnosti iskrene, jer je situacija posle sloba ustanka to i nalagala.

Na početku pisma Broz i Ranković ističu da se »pred našom partijskom organizacijom u Srbiji nalaze sada veoma važni zadaci od čijeg izvršenja zavisi čitav razvitak političkih prilika, ne samo u Srbiji, nego velikim delom i u svim zemljama Jugoslavije, pa čak i na čitavom Balkanu«. Jugoslovenski komunisti se nalaze na prekretnici u međunarodnim političkim odnosima, zbog pobede Crvene armije, čime je stvorena perspektiva brzog Hitlerovog sloma u Evropi. Po ovom tumačenju (direktivi PK Srbije), pokazuju se već znaci da se reakcionarne snage imperijalističkih zemalja okupljaju kako bi razoružale nacionalno-oslobodilačke pokrete »koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive revolucionarne energije«. Normalno, ta akcija je u prvom redu bila uperena protiv komunista i njihovog povezivanja sa masama: »Taj se proces, koji će nesumnjivo uzimati sve većeg maha, počeo da odražava i u zemljama Jugoslavije, a naročito u Srbiji. Prvi znak tog procesa bio je napad četnika Draže Mihailovića na partizane. U poslednjim danima primećuje se sve veće ujedinjavanje četničkih formacija svih boja na platformi borbe protiv naše partije.«

U čemu je suština ove direktive, kako se ideološke dogme prebacuju u ratnim uslovima na stare propagandne okvire i tako, neminovno – želeo se to ili ne – poprimaju, u najmanjoj meri u svojim osnovnim odrednicama, antisrpski karakter, najbolje ilustruju sledeće reči Broza i Rankovića: »Očito je da se na taj način okuplja jedan reakcionarni velikosrpski centar, koji će odigrati rukovodeću, kontrarevolucionarnu ulogu bez obzira na sudbinu nemačkih i italijanskih okupatora. Taj reakcionarni velikosrpski centar opasan je za sve narode Jugoslavije. I da ne bi bilo nikakvih nejasnoća, lideri KPJ su potpuno jasni: »Dakle, nema sumnje da je najodlučnija borba protiv tog centra glavna politička zadaća naše partije u Srbiji«. Sasvim otvoreno i jasno. Glavna borba je uperena protiv unutrašnjeg neprijatelja, spoljni je i onako skoro poražen; glavni zadatak je obezbediti čistotu revolucije, povezivanje komunista sa masama, uništiti velikosrpski centar. Dakle, na kraju prve etape ustanka promoviše se građanski rat, ideološka borba ogoljena u svom najprimitivnijem vidu – borbi za vlast.

Kao glavni zadaci partijskih organizacija u Srbiji, propisuju se, u cilju borbe za jedinstveni nacionalno-oslobodilački front srpskog naroda, najodlučnije »političko raskrinkavanje i razbijanje svih pokušaja pribiranja velikosrpskih reakcionarnih elemenata« (u prvom redu je to važilo za

¹⁰³ Izvori za istoriju SKJ, NOR i revolucija (...), knj. II, dok. br. 62, str. 206—212.

»četničke frakcije«); zatim, razvijanje vojnih akcija partizanskih odreda protiv »nedičevih i četničkih bandi«. Što se tiče Mihailovićevog pokreta, naglašava se da treba imati u vidu perspektivu ujedinjavanja svih nacionalno-oslobodilačkih snaga srpskog naroda, ali samo u okviru partizanskih jedinica.

I ovde je klasni teren bio neizbežan. KPJ mora da rukovodi diferencijacijom koja je već počela oštije da se manifestuje u masama: »Reakcionarni buržoaski elementi – braneći svoje klasne interese – otvoreno izdaju svoj narod, a time se izoluju od radnih masa«. Diferencijacija je, normalno, a u ratu posebno, tu nema dileme za Broza i Rankovića, »prirodan i nužan proces«. Partijske organizacije u Srbiji imaju »zadaću« da učvršćuju radničko-seljačko jezgro u nacionalno-oslobodilačkom frontu, koji će »jedino sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plove narodne borbe u svoje protiv-narodne svrhe«.

Ovo direktivno piso potpuno je u skladu sa svim postupcima NOP-a u političkoj sferi njegovog delovanja od početka ustanka. Komunistički pogled na svet je operisao sa unapred postavljenim rešenjima i načinima za vođenje akcija, odstupanja su bila dozvoljena u taktici, ali »linija partije« nije smela da dođe u pitanje. Ipak, ne može se sve kod rukovodstva NOP-a svesti samo na običnu borbu za vlast, mada je ona bila glavni motiv i krajnji cilj. Naslage iz predratnog ilegalnog delovanja KPJ bile su itekako prisutne. Konspirativna organizacija, sa elementima terorizma; izgrađivanje ideologije sa jednostranim pogledima i analizama, staljinistička determinisanost, potpuna zavisnost od Moskve – stvorili su psihoške prepostavke za čvrstu uverenost u ispravnost postupaka. U suženoj svesti profesionalnih revolucionara nije bilo mesta za dileme i kolebanja, razmišljanja o posledicama. Konačni cilj je unapred postavljen i svi postupci su se njemu prilagođavali. Ostvarenje cilja, po revolucionarnoj teoriji, opravdavalo je sve što se dešavalo u njegovoј realizaciji. Cilj je bio postavljen znatno pre 1941. godine, a rat je poslužio kao istorijski okvir u kome se izvodila revolucija – borba za vlast.

KOSTA NIKOLIC

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE REVOLT IN SERBIA IN 1941

Summary

The revolt against German rule, which took place in occupied Serbia in 1941, was dominated both by the bourgeois, legalistic movement, official named *Jugoslovenska vojska u otadžbini*¹ and headed by Colonel Dragoljub Mihailovic, and by the communist NOP², whose nucleus was the Yugoslav Communist Party.

The revolt gained intensity in September, compelling the German authorities in Serbia to seek the aid of the Wehrmacht. General Franz Böhme, who consequently arrived in Serbia on September 19th with the assignment of suppressing the revolt, resorted to methods of ruthless reprisal aimed at the civil population. At the same time, conflicts arising between the partisan and the chetnik movements began to surface. The variance was manifested in their opposing views regarding the struggle and in their political differences. Along with the war of liberation, the NOP simultaneously conducted a revolution – a struggle for a ruling position. The chetnik movement would not accept this and in November 1942 civil war broke out in Serbia, considerably weakening the revolt. The differences between the opposing sides were so great that they remained unresolved until the end of the war.

The revolt in Serbia was crushed towards the end of November and the beginning of December 1941, with minimal German and great Serbian losses. The operation of quenching the revolt was carried out thoroughly in respect to both the NOP and the chetnik movement of D. Mihailovic.

¹ Yugoslav Army in the Fatherland

² *Narodnooslobodilački pokret* — National Liberation Movement.

KONTROVERZE O 1941. GODINI*

MIROLJUB VASIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KPJ I ODBRANA JUGOSLAVIJE (1929–1941)

327.323.31:(329.15(497.1)) »1929/1941«

U vreme napada fašističkih država na Jugoslaviju, u proleće 1941, i donošenja istorijske odluke o dizanju oružanog ustanka a time i o otpočinjanju narodnooslobodilačkog rata protiv fašističkih porobljivača, u letu 1941, KPJ je već imala bogato iskustvo u borbi protiv fašističke opasnosti koja je već nekoliko godina neposredno ugrožavala nezavisnost i slobodu Jugoslavije i njenih naroda.

Put do orientacije KPJ da u slučaju agresije treba braniti Kraljevinu Jugoslaviju, tačnije braniti slobodu naroda i nezavisnost i suverenitet države, domovine nije bio ni kratak ni lak. Analiza te politike, formulisane sredinom tridesetih godina, pokazuje da je ona bila konsekventna i rezultat kako međunarodnih događaja i stavova Kominterne i sovjetske vlade, tako i razvoja društveno-političkih prilika u Jugoslaviji.

Politika KPJ o pitanju odbrane zemlje prošla je kroz tri faze: prva, od kraja 20-tih godina do 1934; druga, od 1935. do 23. avgusta 1939, odnosno do potpisivanja pakta o nenapadanju između Nemačke i Sovjetskog Saveza, i treća, od 23. avgusta 1939. do 6. aprila 1941. godine.

Bitna obeležja tih faza, ukratko, sledeća su:

U prvoj fazi do 1934, KPJ prihvata i u potpunosti podržava zvanične ocene i stavove Kominterne o približavanju proleterske revolucije, zaoštrevanju klasne borbe (»klasa protiv klase«), o pripremanju rata protiv Sovjetskog Saveza, razbijanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevine Jugoslavije kao tvorevine versajskog sistema i dela buržoaskog antisovjetskog bloka, o socijaldemokratiji kao glavnom krivcu za pobedu fašizma i glavnom uporištu Hitlera, o Socijalističkoj internacionali kao udarnoj snazi imperijalizma u pripremama napada na SSSR. Prihvataju se i ocene, da ne postoji razlika između fašizma i buržoaske demokratije, da u slučaju imperijalističkog napada na SSSR, KP treba da podignu ustanke i revolucije, da u slučaju imperijalističkog rata ne treba braniti, spasavati buržoasku (svoju) državu, već, što bi narod rekao, raditi u korist sopstvene štete, odnosno da u tom slučaju treba oružje okrenuti protiv vlastite buržoazije, tj. rat pretvoriti u građanski i socijalističku revoluciju.

U drugoj fazi (1935 – avgust 1939) KPJ, nasuprot režimu koji pomirljivo gleda na fašističku ekspanziju, nalazeći razumevanje i opravdavanje za nju, vodeći politiku kompromisa i političkog i ekonomskog vezivanja za fašističke države, polazeći od stavova i odluka Sedmog kongresa Kominterne, koji je fašizam proglašio za najvećeg neprijatelja mira, na-

* Rezime saopštenja saradnika Instituta sa naučnog skupa »Jugoslavija u Drugom svetskom ratu 1941. godine«, održanom 1—2. jula 1991. godine u Beogradu.

pretka i demokratije i inaugurišao narodnofrontovsku politiku, čini napore da stvori Narodni front i vodi odlučnu borbu protiv domaće reakcije, a za demokratizaciju zemlje i njenu odbranu od fašističke opasnosti. KPJ tada napušta ranije nametnuto sektašku parolu o razbijanju Jugoslavije kao države i zauzima stav da narodi Jugoslavije treba da u demokratskoj atmosferi, sami, polazeći od načela o pravu svakog naroda na samopredeljenje – odluče o formama i karakteru svojih međusobnih odnosa, iz čega je proizlazio stav o odbrani njenog integriteta.

Pod rukovodstvom KPJ, a posebno posle anšlusa Austrije (mart 1938), Minhenskog sporazuma (septembar 1938) i okupacije Čehoslovačke (mart 1939), nastaje masovan pokret za odbranu zemlje koji okuplja demokratske i patriotske narodne mase, omladinu pre svega. Akcije KPJ radi priprema za odbranu zemlje su raznovrsne i intenzivne: demonstracije i protesti protiv fašizma, mitinzi i akademije solidarnosti sa ugroženim narodima i državama, izdvajanje proglaša, letaka, biltena, novina, komiksa i sl., u cilju razbličavanja agresivnog fašizma i kapitulantske politike domaće buržoazije, upis dobrovoljaca za borbu protiv fašističke agresije, propagandno-patriotska aktivnost u narodu, pod parolom »branićemo zemlju«, radi podizanja njegovog morala, borbenog duha i patriottizma, održavanje raznovrsnih kurseva među omladinom, stvaranje i obuka Prvog studentskog dobrovoljačkog bataljona za odbranu zemlje (Beogradski univerzitet) i sl. Ukratko, jugoslovenski komunisti su odlučni, i u svojim dokumentima i u praktičnoj aktivnosti, da slobodu i nezavisnost Jugoslavije i njenih naroda treba braniti po svaku cenu i u tom pravcu čine ogromne napore i razvijaju intenzivnu aktivnost.

U trećoj fazi (avgust 1939 – april 1941) KPJ, prihvatajući zvanične ocene vlade SSSR-a i Kominterne da pakt o nenapadanju između fašističke Nemačke i Sovjetskog Saveza predstavlja veliku istorijsku pobjedu SSSR-a i da je rat koji je započela fašistička Nemačka imperijalistički sukob za novu podелу sveta, svoju aktivnost najvećim delom prilagođava tim ocenama.

Pakt o nenapadanju između Nemačke i Sovjetskog Saveza, neočekivano zaključen 23. avgusta 1939. u Moskvi, značio je korenit zaokret u dotadašnjoj antifašističkoj politici SSSR-a i Kominterne, a to je dovelo do krupnih implikacija u politici evropskih KP, uključujući i KPJ. Ovim paktom nije bila samo dovedena u kruz dotadašnja narodnofrontovska orientacija komunističkog pokreta, već je Kominterna, koja je bila pod patronatom Staljina, prestala pozivati na otpor fašizmu i razobličavati njegov agresivni karakter, iz čega su neke KP izvukle pogrešan zaključak da fašizam više ne predstavlja najvećeg neprijatelja mira, slobode, demokratije i nezavisnosti mnogih naroda i država.

U takvoj situaciji osuditi pakt kao izdaju dotadašnje antifašističke borbe od strane SSSR-a i Kominterne, značilo bi demoralizaciju antifašističkih snaga i gubljenje oslonca, a odobriti pakt značilo je napustiti antifašističku poziciju koja je naišla na prihvatanje u narodnim masama.

Slično je bilo i sa ocenom Drugog svetskog rata kao imperijalističkog sa obe strane i označavanje da su njegovi izazivači uporedno sa fašističkom Nemačkom i Italijom i imperijalistički krugovi zapadnoevropskih zemalja, a pre svega Engleske i Francuske. (Ocena Drugog svetskog

rata kao imperijalističkog ostala je sve do napada Nemačke na Sovjetski Savez juna 1941, kada će rat protiv fašističkih država biti okarakterisan kao oslobođilački i pozvani svi narodi u borbu protiv fašističkih zavojevača.)

U takvoj situaciji, KPJ prihvata i tumači sovjetsko-nemački pakt o nenapadanju kao vojnostrateški potez sovjetskog vrha radi dobijanja u vremenu za pripreme za rat. KPJ preuzima ocenu o imperijalističkom karakteru Drugog svetskog rata radi nove podele sveta, privremeno prestaje da ukazuje na fašističku opasnost i orijentise se na zaoštrevanje klasne borbe u zemlji i pod akcionom parolom »za hleb, mir i slobodu« vodi intenzivnu aktivnost da se Jugoslavija ne uvuče u taj rat, a za očuvanje njene nezavisnosti u osloncu na SSSR.

Ukratko, iako je u tom periodu avgust 1939. - april 1941. odnosno od izbijanja Drugog svetskog rata do napada na Jugoslaviju, u politici i stavovima KPJ prema oceni fašizma i karaktera Drugog svetskog rata, iz već iznetih razloga, bilo nedoumica i nedoslednosti, što će nesumnjivo naneti moralnu i političku štetu komunističkom pokretu u Jugoslaviji, o pitanju odbrane ugrožene nezavisnosti zemlje, nije bilo značajnijih odstupanja i kolebanja, izuzev pogrešnog i štetnog, defetističkog stava PK KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju od aprila 1940, izraženog kroz parolu o demobilizaciji i dezertiranju iz vojske, što je centralno rukovodstvo KPJ energično osudilo.

KPJ se u ovom periodu konsekventno izjašnjavala za neuvlačenje zemlje u ratni sukob i za njenu odbranu od svake agresije, pri čemu se rešavanje osnovnih, političkih, nacionalnih, socijalnih i drugih problema i protivrečnosti jugoslovenskog društva i sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom, postavljalo kao uslov za uspešnu odbranu i očuvanje slobode i nezavisnosti Jugoslavije i njenih naroda.

Takva politika i strategija KPJ dovešće, posle sloma Kraljevine Jugoslavije aprila 1941, do njene orijentacije na pripreme, a zatim i na otpočinjanje oslobođilačkog rata naroda Jugoslavije u letu 1941. godine.

DRAGAN TEŠIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

VOJSKA KRALJEVINE JUGOSAVIJE UOČI APRILSKOG RATA

940.540.1(497.1)s"1939"

Pripreme za eventualni rat, u prvom redu protiv susednih država, Kraljevina Jugoslavija je bila prinuđena da otpočne intenzivnjim tempom posle anšlusa Austrije marta 1938. godine. Mere za odbranu zemlje su više pojačane od marta i aprila 1939. godine, odnosno od nemačke okupacije Čehoslovačke i italijanske okupacije Albanije. Tada je, shodno odredbama Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice, zavedeno tzv. »pripravno stanje« u zemlji, koje je na snazi ostalo sve do aprilskega rata 1941. godine.

Da bi se izvršila probna mobilizacija određenih komandi i jedinica, pojačalo brojno stanje i upoznalo ljudstvo sa naoružanjem i opremom, od aprila 1939. godine povremeno su vršena aktiviranja pojedinih ratnih jedinica, tj. njihova popuna do ratnog sastava pozivom obveznika na vežbu.

Prvo aktiviranje je izvršeno u vezi sa italijanskim napadom i okupacijom Albanije, da bi sledeća masovnija pozivanja na vežbe usledila u vreme nemačkog napada na Poljsku u septembru 1939. godine, a zatim u maju 1940. povodom nemačkih akcija na zapadnom frontu i mogućnosti da Italija stane na stranu Nemačke. Posle italijanskog napada na Grčku u oktobru 1940. aktivirane su takođe izvesne jedinice, a posle bombardovanja Bitolja 6. novembra jedinice ratnog vazduhoplovstva i teritorijalne vazdušne odbrane ostaju gotovo stalno kompletno aktivirane sve do aprilskega rata.

Sa pozivanjima na vežbe nastavilo se i tokom prvi meseci 1941. u svim armijskim oblastima, tako da je početkom marta Jugoslavija povećala broj aktiviranih obveznika sa 250 na 350 hiljada, ali je veći deo njih bio otpušten kući uoči potpisivanja trojnog pakta.

Pri svemu tome, aktiviranja su imala veći broj slabosti, od kojih ističem sledeće:

1. Postupak pri aktiviranju jedinica bio je sporiji nego u slučaju mobilizacije, a postojala je i mogućnost oslobođanja obveznika.

2. Veća pažnja posvećivana je broju pozvanih obveznika nego aktiviranju kompletne jedinice, tako da do 20. marta 1941. godine nije bila potpuno aktivirana nijedna cela operativna jedinica, što je direktno uticalo na mogućnost njihove upotrebe u borbi.

3. Ljudstvo je bilo nezadovoljno dugim zadržavanjima na vežbama, naročito u vreme poljskih radova, kao i zbog neravnomernog opterećenja pri pozivanjima. Tako je, usled čestih poziva i nekažnjavanja za nedolasku, odziv vremenom bivao sve slabiji. Prema podacima iz marta 1941.

odziv obveznika sa teritorije Primorske armijske oblasti je bio oko 30–50%, u Crnoj Gori i Hercegovini do 80%, u jugozapadnoj Bosni 60–70%, a u dalmatinskom primorju 30–40%. Ovako slab odziv obveznika ponovio se i pri opštem aktiviranju (tajnoj mobilizaciji) 30. marta 1941. godine. Istovremeno, nedostajalo je i stoke i prevoznih sredstava, a u najtežoj situaciji bila je Banovina Hrvatska.

Pored aktiviranja pojedinih jedinica, preduzimane su i druge mere za povećanje borbene gotovosti jugoslovenske vojske.

Tako je, naročito od početka Drugog svetskog rata, poklanjana daleko veća pažnja razvoju jugoslovenske ratne industrije i to zbog toga što su se pojavile velike teškoće prilikom raznih nabavki u inostranstvu, kao i zbog neposredne ratne opasnosti. Ipak, naša ratna industrija je, i pored svih nastojanja, ostala dosta nerazvijena, sa samo 6 državnih vojno-tehničkih zavoda i nekoliko privatnih fabrika, tako da su se teško naoružanje i specijalna oprema morali nabavljati u inostranstvu, što je iziskivalo velika novčana sredstva. Tako nabavljeno naoružanje bilo je uglavnom starije proizvodnje, različitih kalibara, što je znatno otežavalo obuku vojnika, održavanje oružja i snabdevanje municijom.

Preduzimane su i mere za obezbeđivanje i utvrđivanje granica, i u te svrhe formiran je i poseban Štab za utvrđivanje, a osnovane su i tzv. radničke jedinice. Do aprila 1941. godine solidna granična utvrđenja bila su neizgrađena na zapadnom i severnom frontu, dok je granica prema Bugarskoj ostala nezaštićena. To je bilo i u suprotnosti sa osnovnim idejama ratnih planova »R-40« i »R-41«, što će se pokazati kobnim u aprilskom ratu, pošto je glavni nemački udar izведен baš iz Bugarske.

Ratni planovi vojske Kraljevine Jugoslavije predstavljali su, takođe, značajan deo priprema za eventualni rat. Imajući u vidu revanšističke i revizionističke težnje Italije, Mađarske, Albanije i Bugarske, kao i pojavu vojnički jake Nemačke na severozapadnim granicama, Glavni general-štab se, u periodu od anšlusa Austrije, orientisao na defanzivni karakter ratnih planova. Pri tome, predviđala se kordonska odbrana svih jugoslovenskih granica, što je bilo, u stvari, krajnje neizvodljivo zbog slabe materijalne i tehničke opremljenosti jugoslovenske vojske, kao i zbog velike dužine graničnih frontova. Takođe, usled brzog toka događaja i promena u vojnopolitičkoj situaciji u Evropi i na Balkanu, ratni planovi su, jedan za drugim, gubili na aktuelnosti i značaju. To se naročito odnosi na ratni plan »R-40«. Po njemu su i izvršene pripreme za aprilski rat, pošto je ostao na snazi sve do početka marta 1941. godine. U novome ratnom planu »R-41«, koji je bio izrađen tokom februara i marta, usvojene su neke izmene – promenjena je osnovna ideja i pravac strategijskog razvoja trupa – ali, usled vremenskog tesnaca, one nisu imale nikakvih pozitivnih efekata na odbrambenu sposobnost jugoslovenske vojske.

Vršene su i pripreme za mobilizaciju celokupne vojne sile, što je bila osnova za izvršenje koncentracije, strategijskog razvoja, borbenu gotovost i vođenje operacija. Pri tome, bilo je predviđeno vreme od 6 do 12 dana, u zavisnosti od vrste jedinica. Izrađivani su i planovi za koncentraciju mobilisanih snaga, ali su uslovi za njeno izvođenje bili nepovoljni

usled nedovoljno razvijene železničke i putne mreže, ograničenosti vozognog parka, kao i osetljivosti komunikacijskih čvorova i objekata.

Preduzimane su i mere za sprečavanje plovidbe Dunavom, Tisom i Dravom, kao i mere za premeštanje vazduhoplovnih baza i škola i glavnih slagališta životnih potreba u doline Ibra, Zapadne Morave, Drine i Bosne. Takođe, od 31. marta 1941. godine pristupilo se i evakuaciji državnih nadleštava i ustanova iz Beograda u unutrašnjost zemlje, uglavnom u dolinu Zapadne Morave, odnosno u Vrnjačku i Matarušku Banju.

Posle puča 27. marta, bilo je sasvim jasno da će Nemačka napasti Jugoslaviju, pošto je samo zbacivanje vlade koja je potpisala Trojni pakt sa političkog gledišta značilo objavu rata silama Osovine, a naročito Nemačkoj. Očekivalo se da će nova vlada odmah objaviti opštu mobilizaciju. Međutim, vlada je odbacila takav predlog Glavnog đeneralštaba, iako su komandanti divizijskih oblasti već bili dobili naređenja pretpostavljenih komandi da izvrše sve pripreme za izvođenje opšte mobilizacije. Đeneral Simović i vlada su se plašili da bi takva objava mogla poslužiti neprijatelju kao povod da odmah napadne Jugoslaviju, ne znaјuci za Hitlerovu Odluku donetu odmah posle vesti o puču u Beogradu.

Umesto opšte mobilizacije, aktom novog ministra vojske i mornariće armijskog đeneral-a Bogoljuba Ilića od 27. marta, naređeno je samo aktiviranje sledećih jedinica: trupa za zatvaranje granica, za osiguranje unutrašnjosti teritorije, svih posadnih trupa, jedinica za rušenje i zaprečavanje, a naređeno je i pojačanje žandarmerijskih jedinica. Sve jedinice na prigraničnoj teritoriji trebalo je da zauzmu III, a ostale I stepen pripravnosti. Zatim su, 28. i 29. marta, izdata naređenja za aktiviranje i nekih drugih jedinica, s tim da prvi dan aktiviranja bude 2. april.

Tek 30. marta naređeno je opšte aktiviranje (tajna mobilizacija), s tim da prvi dan aktiviranja bude 3. april. I pored nastojanja prvog pomoćnika načelnika Glavnog đeneralštaba, đeneral-a Milutina Nikolića, da prvi dan aktiviranja bude 1. april, đenerali Simović i Ilić su odbili takav predlog, a đeneral Ilić je, čak, još 5. aprila smatrao da postoji bar 10% šansi da dođe do sporazuma sa Hitlerom, iako je istoga dana dobio obaveštenje od vojnog izaslanika u Berlinu, pukovnika Vladimira Vauhnika, da će nemački napad uslediti u zoru 6. aprila.

Osim toga što se zakasnilo sa izdavanjem takvog naređenja opšte aktiviranje nije bilo isto što i opšta mobilizacija, jer se izvodilo po mirnodopskim propisima, tj. pozivni spiskovi za svakog obveznika i davaoca stoke i vozila slati su redovnom poštom. Zatim, naređeno je bilo i da se sa teritorije Banovine Hrvatske ne uzimaju stoka i vozila, što je praktično onemogućavalo mobilizaciju jedinica sa tog područja. Naknadno je, 3. aprila, naređeno da se popisna stoka i vozila sa tih teritorija otkupljuju od naroda, ali ni to nije dalo veće rezultate usled jakе ustaške i HSS-ovske propagande. Na primer, 81. konjički puk, mobilisan sa zagrebačkog vojnog okruga, nije dobio nijednog konja.

Posle 27. marta nastavljena je i razrada ratnog plana »R-41«, da bi gotov tekst bio dostavljen 1. aprila svim višim komandantima. Tako je ovaj ratni plan, i pored svih nedostataka, stavlen u dejstvo, ali, kako je to đeneral Ilić rekao, »bilo je i suviše malo vremena da bi se mogle izvršiti ma kakve izmene u već ustaljenom ratnom planu.«

Kao što smo videli, aktom od 27. marta ministar vojske i mornarice naredio je aktiviranje izvesnih jedinica. Tako su posadne trupe i jedinice za osiguranje i zatvaranje granica bile na svojim mestima pre 6. aprila, ali i mnoge od njih nisu bile popunjene do svog formacijskog sastava. Jedinice za osiguranje unutrašnjosti takođe su bile na svojim mestima pre početka rata, ali je, kako je to general Simović objasnio u svojoj posleratnoj izjavi datoj Generalštabu JA, »naročito bilo od štete što jedinice za rušenje objekata, jedinice za vezu i divizijska artiljerija umesto da su ranije mobilisane i bile na mestu upotrebe još pre 27. marta, nisu uopšte stigle da završe mobilizaciju.«

Pored toga, naređenje za opšte aktiviranje izdato 30. marta stiglo je u neke jedinice tek 1. aprila i izazvalo slabo, skoro nikakvo, uzbudjenje. Ljudi, navikli na česta aktiviranja i vežbe u ranijem periodu, nisu žurili, a ratne zakonske odredbe nisu mogле biti primenjene pošto nije bila izdata naredba za opštu mobilizaciju. Osim toga, jaka petokolonaška aktivnost u nekim krajevima još više je usporila aktiviranje. Mnoge jedinice su ostale i bez oficira, jer su neki rezervni oficiri od ranije bili oslobođeni vežbi, a aktivni su pretežno bili zauzeti radovima na utvrđivanju.

Odziv ljudstva bio je oko 70–90%, a davaoca stoke oko 50%. Na teritoriji Banovine Hrvatske, zbog jakе antidržavne aktivnosti ustaša i HSS, odziv je bio samo oko 50% ljudstva i 10–15% stoke i vozila, s tim što je i njihova sposobnost bila veoma umanjena.

Zbog naređenja ministra vojske i mornarice od 4. aprila, da komande i jedinice odmah krenu ubrzanim marševima ka svojim koncentracijskim prostorima, mnoge jedinice su krenule pre nego što su stigli svi obveznici, stoka i vozila. Dolazilo je, tako, do lutanja obveznika, koji su, tražeći svoje jedinice, usporavali mobilizaciju. Mora se istaći da je opšta mobilizacija naređena tek 7. aprila, drugog dana rata, kada je i proglašavana objava rata silama Osovine.

Pored jedinica aktiviranih 27. marta, bilo je i onih koje su od ranije bile popunjene do formacijskog sastava. Tako su sve divizije i odredi 1. linije imali delove koji su ranije upućeni na svoj koncentracijski prostor. Ranije su bile aktivirane i jedinice vazduhoplovstva, teritorijalne vazdušne odbrane, motorizovane artiljerijske jedinice, jedinice Ratne flote i Ratne flotile.

Posle svih mera, u okviru ratnog plana »R-41«, na svojim mestima bilo je 11 pešadijskih divizija, 16 posadnih pukova u graničnim utvrđenjima, vazduhoplovstvo i teritorijalna PAO i jedinice vojske i Rečne flotile za zaprečavanje Dunava. Sve ostale jedinice i štabovi bili su na svojim mirnodopskim mestima, a to je predstavljalo skoro 2/3 od ukupnog brojnog stanja. Tako se desilo da u trenutku napada veliki broj jedinica nije završio ni mobilizaciju, a kamoli koncentraciju i strategijski razvoj.

Iz svega se, dakle zaključuje da nije ništa efikasnije učinjeno u smislu pravovremene pripreme za rat. Apstrahujući ekonomske, socijalne, političke i nacionalne krize i sukobe, lako će se razumeti zašto je vojska Kraljevine Jugoslavije, uprkos mestimičnom otporu izvesnih jedinica i herojskog držanja većeg broja njenih oficira i vojnika, položila oružje posle 12 dana rata.

SLAVOLJUB CVETKOVIĆ
Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SUŠTINA OPREDELJENJA JUGOSLOVENSKIH KOMUNISTA ZA REVOLUCIJU

329.15(497.1)(091)

Nezavisno od toga šta se u filozofskom smislu o marksizmu danas misli, istorijska nauka se nedovoljno bavila teorijskom situacijom u kojoj se razvijala marksistička misao jugoslovenskih komunista, kao i onim njenim pojavama koje su od svetskoistorijske važnosti. Od posebnog istorijskog značaja u ovom slučaju jeste kontinuitet jedinstvenih teorijskih rešenja o vođenju klasne borbe, koji je imao praktičnu važnost za jugoslovensku revoluciju, i donošenje originalnih istorijskih rešenja za savremeni svet i međunarodni radnički pokret u određenim istorijskim uslovima.

Kada se raspravlja o koncepciji socijalističke revolucije u Jugoslaviji treba imati u vidu da su jugoslovenski komunisti 30-ih godina 20. veka prilagodili svoje poglеде na socijalističku revoluciju istorijskoj situaciji. To je omogućilo da se u svesti jugoslovenskih komunista promene shvatnja o dvema fazama socijalističke revolucije, proglašene u Programu Komunističke internacionale 1928. godine, koje su opterećivale mnoge komunističke partije i revolucionarne pokrete.

Osnovni stavovi i politička platforma KPJ o revoluciji sadržani su u referatu Blagoja Parovića »O frontu narodne slobode«, koji je održao na Plenumu CK KPJ u Splitu 9. i 10. jula 1935. godine. Isticalo se da pojам narod ne treba suprotstavljati pojmu radnička klasa jer se protiv vladajućeg režima izjašnjavao ceo narod: srpski, hrvatski, slovenački kao i nacionalne manjine. Parović je tvrdio da će predstojeća revolucija u Jugoslaviji biti narodna revolucija. Zato je na Splitskom plenumu podvučeno da pravo na samoopredeljenje naroda ne mora bezuslovno da znači i otcepljenje. Prvi put je na ovom plenumu KPJ jasno istaknuta mogućnost rešavanja nacionalnog pitanja u sklopu jugoslovenske državne zajednice.

Orijentacija KPJ na Splitskom plenumu poklapala se sa istorijskim promenama strategije i taktike komunističkog pokreta u svetu. Politika Narodnog fronta, proglašena na Sedmom kongresu Kominterne, odgovarala je već započetoj orijentaciji KPJ i pogodovala jačanju političkog uticaja komunista u Jugoslaviji.

Korak dalje u orijentaciji KPJ predstavljalo je savetovanje u Izvršnom komitetu Kominterne avgusta 1936. godine. Kao delegat CK KPJ savetovanju je prisustvovao i Josip Broz Tito. Kritički je ocenjen rad jugoslovenskog rukovodstva i upozorenje je na potrebu borbe protiv rata i rastuće fašističke opasnosti. Insistiralo se na okupljanju svih demokratskih snaga Jugoslavije u jedinstveni Narodni front.

Savetovanje jugoslovenskih komunista u Moskvi palo je u vreme kada je već bilo jasno da je vojna pobuna generala Franka, od 18. jula

1936. godine, protiv vlade Narodnog fronta u Španiji bila u stvari dobro pripremljena fašistička ofanziva podržana od regularnih jedinica Italije i Nemačke. Iz članka u »Proleteru« iz jula—avgusta 1936. godine, vidljivo je da je rukovodstvu KPJ bilo jasno da u Španiji nije bila reč o borbi za diktaturu proletarijata, već o odbrani demokratske i republikanske Španije od fašističke agresije. U članku »U pomoć španskom narodu« jasno se ističe da je borba španskog naroda i naša borba jer je to »borba naroda da bude gospodar svoje sudbine, to je borba za odbranu slobode, hleba i mira, to je borba protiv fašizma i rata«.

Akcija solidarnosti i upućivanja dobrovoljaca u Španiju bio je jedan od načina da se KPJ suprotstavi profašističkoj propagandi u zemlji. Na primeru Španije jugoslovenski komunisti su nastojali da narodima Jugoslavije ukažu na opasnost koja im preti od fašizma. Osnovni principi demokratije za koje su se borili u Španiji sadržani su bili i u stavovima jugoslovenskih komunista o unutrašnjem državnom uređenju u Jugoslaviji. Proglas CK KPJ iz januara 1937. godine zalaže se za demokratsku federaciju jugoslovenskih naroda, odnosno za slobodu, demokratiju, slobodan sporazum ravnopravnih naroda i rešavanje hrvatskog i ostalih nacionalnih pitanja u Jugoslaviji. Naglašava se da su komunisti protiv komadanja i cepanja Jugoslavije i protiv izmena njenih državnih granica zato što bi to koristilo fašističkim potpaljivačima rata.

Jugoslovenski komunisti se nisu odrekli demokratskog načela samodređivanja naroda sa pravom na otcepljenje, ali kako se narodi koji sačinjavaju Jugoslaviju tada nisu izjašnjavali za otcepljenje već za ravnopravnost, komunisti su kao dosledni borci za mir i demokratiju predlagali slobodan sporazum slobodnih nacija države Jugoslavije. »Polazeći od toga cilja – kaže se u proglašu – komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije. Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i istorijsko-političkim jedinicama, uzajamnim odnosom između sastavnih delova države) treba rešiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini.«

Vodeći računa o specifičnosti prirodoistorijskih uslova i obavezi svake partije da samostalno odlučuje o putevima borbe za društveni preobražaj, jugoslovenski komunisti su i na iskustvima španskog građanskog rata koncipirali svoju viziju proleterske revolucije. Novo rukovodstvo KPJ sa Josipom Brozom Titom od 1937. godine izgrađivalo je strategiju okupljanja svih antifašističkih i demokratski opredeljenih snaga društva oko KPJ, za odbranu od fašizma, slobodu, pravnu sigurnost i ostvarivanje nacionalnih i socijalnih prava građana.

U koncipiranju te politike jugoslovenskim komunistima pomoglo je i iskustvo antifašističke narodnooslobodilačke borbe španskog naroda koja se nije uklapala u Kominternin dogmatski koncept vođenja revolucionarne borbe. Iz poraza republikanske Španije jugoslovenski komunisti su izvukli iskustva pri čemu su znatnu ulogu odigrali i oko 250 povratnika iz Španije, koji su uzeli učešća u revolucionarnim zbijanjima u zemlji.

U Titovom referatu na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine definisani su stavovi jugoslovenskih komunista po pitanju odbrane zemlje od fašističke opasnosti i odnosa revolucionarnog pokreta i naroda.

Polazilo se od stava da KPJ i radnička klasa mogu ispuniti ulogu hegemonije u društvu samo ako se zalažu za rešavanje svih progresivnih zadataka svoje epohe. Jednom rečju, uspeh komunista zavisio je od činjenica u kojoj su meri interesi pokreta izražavali interes svih drugih klasi jugoslovenskog društva i posebno od međunarodne situacije u svetu koja bi pogodovala revolucionarnoj akciji u zemlji.

Na početku Drugog svetskog rata stavovi Pete zemaljske konferencije i koncepcija Josipa Broza o vođenju revolucionarne borbe odudarali su od ocena Kominterne o karakteru Drugog svetskog rata kao imperialističkog sukoba velikih sila. Ocene su bile bliske iskustvima KP Španije i politici KP Kine, gde se u to vreme takođe smatralo da je fašizam osnovna kontrarevolucionarna snaga i najveća opasnost po proletarijat i pozitivne tekovine ljudskog društva.

Koncepcija jugoslovenske revolucije nije u celini sadržana ni u jednom dokumentu, ali se pažljivom analizom rada novog rukovodstva KPJ od 1937. godine, dokumentima Pete zemaljske konferencije i delovanjem komunista u zemlji posle aprilskega rata 1941. godine lako može uočiti da su antifašistička i narodnooslobodilačka borba bili oblik jugoslovenske narodne revolucije. Uspešna borba protiv okupatora uz stvaranje organa nove revolucionarne vlasti u periodu narodnooslobodilačkog rata deo su Titove strategije jugoslovenske socijalističke revolucije. Time je u praksi dokazana neodrživost, u komunističkom pokretu tada vladajućeg shvatanja, teorije o dvema fazama socijalističke revolucije i šablonskog prenošenja iskustva revolucije u Rusiji. Koncept revolucionarne borbe i iskustva jugoslovenskih komunista predstavljali su na svoj način i doprinos teoriji socijalističke revolucije u svetu, što se u redovima jugoslovenskih istoričara kao činjenica zanemaruje.

VENCESLAV GLIŠIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

USTANAK U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE

940.53/.54(497.1) »1941«

Istorijska nije jednom za svagda napisana, nego se njena tumačenja menjaju, ne samo sa stanovišta otkrivanja novih činjenica i njihovog kritičkog preispitivanja, nego zavise i od civilizacijske tačke sa koje se posmatraju te činjenice.

Živimo u vreme kad je Partija koja je pokrenula i organizovala ustank 1941. nestala sa istorijske scene, potrošivši pre toga politički i moralni kapital, koji je stekla u toku NOR-a i revolucije, a tekovine revolucije o kojima smo toliko pričali kao o večnim kategorijama, istopile su se na užarem tlu međunacionalnih sukoba.

Čini se, na prvi pogled, da su se stekli uslovi uključujući i distancu da možemo kritički i celovitije da vrednujemo učešće Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941. godine. Međutim, pošto se nalazimo u jednom nesređenom i dosta haotičnom prelaznom periodu u kome se odlučuje o sudbini Jugoslavije, nije lako objektivno pisati o ustanku 1941. u Jugoslaviji, koji je organizovala i kojim je rukovodila KPJ. Ranije, za vreme njenog postojanja, dosta se afirmativno pisalo o njenom rukovođenju ustankom 1941. u svim delovima zemlje, pa i u ozbiljnim naučnim radovima, a neke počinjene greške su prečutkivane, dok protivnici NOP-a nisu objektivno prikazivani. Sada smo svedoci obratnog procesa. Obezvređuje se sve ono što je tim ustankom, a i kasnije, postignuto. Ipak, to ne znači da ne treba još jednom da razmotrimo učinak ustanka 1941, ali sa jednog drugog civilizacijskog horizonta, ako želimo da nam iskustva iz prošlosti utiču na oblikovanje budućnosti.

Na bojištima u Evropi odigrali su se ključni događaji u toku Drugog svetskog rata. U okviru njih, posebno mesto pripada pokretima otpora, među kojima se ističe ustank u Jugoslaviji 1941, koji već na početku svojom širinom i strateškim ciljevima prerasta okvire klasičnog pokreta otpora. Ustanak organizuje i njime rukovodi KPJ koja je uoči Drugog svetskog rata bila jedna od najmanje cenjenih u Kominterni, ali, s druge strane, i najposlušnija partija – kadrovska partija boljševičkog tipa u kojoj je dosledno bio sproveden demokratski centralizam. Bila je to malobrojna ilegalna partija koja se nalazila na periferiji političkih zbivanja Kraljevine Jugoslavije, ali je imala jasno izgrađene stavove o tome kako bi trebalo rešavati neka od ključnih pitanja koja su tišila Kraljevinu Jugoslaviju, kao što je nacionalno pitanje, odbrana zemlje i dr. Ona se probija iz obruča ilegalnosti 27. marta, kada se kao i u aprilskom ratu zalaže za odbranu Jugoslavije od fašističkih zemalja.

Posle aprilske rata ostaje jedina organizovana jugoslovenska politička snaga, nezavisno od toga što je Jugoslavija poražena i podeljena

između četiri okupatora. Ni formiranje nacionalnih država pod okriljem okupatora, kao što su bile NDH, Velika Albanija i druge, nije moglo da razbije KPJ iako je bilo pokušaja u Makedoniji i Hrvatskoj. Upravo KPJ istrajava na kursu obnove Jugoslavije, ali na drugim društvenim osnova-ma. I kada su nemački predstavnici kasnije analizirali gde su pogrešili kad je u pitanju Jugoslavija, došli su do zaključka da Jugoslaviju kao privrednu celinu nije trebalo deliti, jer je ta deoba omogućila uspeh komunistima da istaknu antitezu o obnovi Jugoslavije. U periodu od aprili-skog rata do napada Nemačke na Sovjetski Savez, komunisti su zbog postojanja pakta između Nemačke i Sovjetskog Saveza živeli i radili polulegalno i nisu se intenzivno pripremali za oružanu borbu. U tom perioedu, dominira revolucionarna komponenta buduće borbe, ali se pominje i oslobođilačka borba.

Preokret je došao sa napadom Nemačke na Sovjetski Savez. Telegram Kominterne od 1. jula i govor Staljina 3. jula presudno su uticali da se 4. jula donese odluka o pokretanju oružane borbe. Kominterni poziva komuniste Jugoslavije da ispune svoju internacionalističku obavezu prema Sovjetskom Savezu jer Drugi svetski rat u toj fazi prerasta iz imperialističkog u oslobođilački rat, te se prevashodno radi o odbrani od fašizma a ne socijalističkoj revoluciji. Uprkos toga, u aktivnosti KPJ probijaju revolucionarni tonovi sve do formiranja antifašističke koalicije, najpre između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, a kasnije i SAD, tako da tokom jula 1941. oslobođilački pojmovi postepeno zamenjuju revolu-cionarne.

Komunistička partija Jugoslavije se u početku nije dovoljno oslobo-dila shvanja koja su preovlađivala u Kominterni o potrebi da se vlast najpre preuzme u gradovima jer će provincija potom lakše pasti. Zbog toga je u početku primenjivala barikadnu taktiku, dok se verovalo u brzu pobedu Sovjetskog Saveza, ali se od toga ubrzo odustalo i akcije u gra-dovima su dobine drugostepeni karakter, dok su partizanski odredi na terenu nastali izvlačenjem kadrova iz gradova i oni koji su želeli da se bore postali osnovna snaga ustanka. Antikupatorsko raspoloženje naroda bila je osnova na kojoj je počivala politička strategija KPJ u oslobođilač-koj borbi.

Rukovodstvo NOP-a se trudilo da se oslobođilačka borba razvija što ravnomernije, pa je u tu svrhu upućivalo delegate u sve krajeve Ju-goslavije. Međutim, najraspoloženiji za borbu je bio srpski narod, naro-čito u krajevima gde je bio ugrožen od ustaškog genocida, i gde su spon-tano počele borbe početkom juna 1941, na primer u Hercegovini. Ustanak od početka karakteriše dvojna priroda oslobođilačke borbe. Ona je s jed-ne strane nacionalnooslobodilačka i antifašistička, a s druge strane u njoj se vrši revolucionarna smena vlasti. U ustanku 1941. ispoljavaju se nacio-nalne, antifašističke i socijalističke tendencije u okviru jednog celovitog procesa na teritoriji višenacionalne zajednice opterećene međunacional-nim sukobima.

Bez obzira na oslobođilački karakter, partizanski rat protiv okupa-tora i građanskih snaga koje su ga podržavale bio je uperen protiv os-nova starog društvenog poretku i njegove restauracije posle završetka rata. Komunisti su nacionalno oslobođenje stavili u funkciju socijalističke

revolucije, istrajavajući na politici bratstva i jedinstva kao koncentrisanog izraza jugoslovenskog internacionalizma. Zalagali su se za sprečavanje bratobilačkog rata, ukazujući na denacionalizatorsku politiku okupatora i surove zločine ustaša i takvim stavovima su parirali koncepciji »čisto« nacionalnih država koje su stvorene pod okriljem okupatora.

Nepotrebno je opisivati tokove ustanka u Jugoslaviji. Činjenica je da se u početku oslobodilačka borba uspešnije razvijala na teritorijama gde je bio srpski narod. Stvarane su slobodne teritorije u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj itd. Srpski narod je najvećim delom bio antifašistički ali i antinemački orijentisan. Osim toga, u njemu je živila vera u snagu Rusije i nada da će mu i ovog puta priskočiti u pomoć, bez obzira što je tamo izgrađivan represivni socijalizam.

Komunistička partija Jugoslavije u ustanku 1941. zalagala se za stvaranje širokog narodnooslobodilačkog fronta pod njenim rukovodstvom i uz saglasnost za društvene promene. U tome nije imala vidnijeg uspeha, sem u formiranju antiimperialističke fronte kasnije nazvane Osvobodilna fronta u Sloveniji. Rezervisanost građanskih snaga prema KPJ se povećavala posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Izbeglička vlada i vrhovi građanskih stranaka smatrali su da je borba preuranjena i da KPJ koristi narodno raspoloženje da osvoji vlast. Bez obzira na sve otpore i partijsko sektaštvu, oslobodilačka borba protiv okupatora i kvislinga postaje dominirajuća pojava na jugoslovenskom prostoru 1941. godine. Izabran je partizanski rat kao osnovni oblik rata, mada je bilo i pokušaja držanja frontova prema neprijatelju i opsade gradova. Uspesi koje je postigla za relativno kratko vreme, potvrđili su realnost koncepcije KPJ bez obzira na neravnomernost razvoja NOP-a po pojedinim jugoslovenskim zemljama.

Rukovodstvo NOP-a, posle početnih uspeha, prenelo je sedište na slobodnu teritoriju da bi neposredno rukovodilo jedinicama NOP-a. Savetovanje u Stolicama i sumiranje prvih iskustava pružili su osnovu za donošenje odluka koje su otvorile nove horizonte borbe. Odluke o čvršćoj i jedinstvenoj vojnoj organizaciji i složenijim borbenim dejstvima nagoćeštavale su pretvaranje Jugoslavije u stalno ratište. Tako je drugi front u Evropi otvoren u pozadini neprijatelja, daleko pre nego što su to učinili saveznici.

Istovremeno su položene i političke osnove NOP-a, stvaranjem mreže narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji kao organa nove narodne vlasti, zatim izgradnjom političkih organizacija NOP-a »odozdo« neposrednim okupljanjem naroda oko političke platforme KPJ, pa jpre omladine i žena.

Operativno nepovezani a brojno glomazni partizanski odredi, vezani naročito u Srbiji za svoju teritoriju, bili su nepodesni za manevrisanje, mada su se javljala krupnija dejstva operativnog karaktera u zapadnoj Srbiji i Sloveniji 1941. godine. Na osnovu tog iskustva, došlo se do saznanja da slobodnu teritoriju ne treba držati po svaku cenu, odnosno da odbrana te teritorije vodi u poraz i zato su napuštane jedne, a istovremeno stvarane druge slobodne teritorije. Da bi se vojne snage NOP-a oslobostile za veću pokretljivost, formirane su proleterske brigade. Neki od istoričara, na primer Morača, nazivaju to evolucijom borbene prakse.

U stranoj istoriografiji piše se, neretko, a trenutno se koristi u političke svrhe, da je Draža Mihailović pre KPJ započeo vojnu organizaciju. Međutim, u grupi koja se oko njega okupila u Bosni u aprilskom ratu i kasnije na Ravnoj Gori, nije bilo vojnog organizovanja pre 22. juna. Vojno organizovanje četnika Draže Mihailovića započelo je jula-avgusta 1941, ali od početka je bilo jasno da se na poprištu nalaze dva ideološko-politički suprotna pokreta, od kojih NOP teži da menja društvenu osnovu dok drugi teži da je sačuva. Razlikovale su im se i nacionalne politike. Komunisti su bili za nacionalnu ravnopravnost, doduše sa nedovoljno definisanim odnosom prema srpskom nacionalnom pitanju. Četnici su bili za srpsku prevlast i revaš za genocid ustaša. Četnici su se zalagali za kontinuitet kraljevske vojske, a KPJ je izgrađivala novu vojsku u toku borbe. Narodnooslobodilački pokret pod vođstvom KPJ je bio jugoslovenske orientacije, dok je četnički pokret slabo prelazio okvire srpskih krajeva. Ali, osnovna razlika je bila što je NOP bio za borbu protiv okupatora i njihovih saradnika bez rezerve, dok su četnici zastupali defanzivnu taktiku čekanja, pravdajući je egzistencijalnim faktorom naroda iz koga potiču.

U Velikoj Britaniji, SAD i drugim zemljama antifašističke koalicije vlada mišljenje da je u Jugoslaviji vođen građanski rat dvaju suparničkih strana koje su imale različite pokrovitelje – četnički pokret Veliku Britaniju i SAD, a NOP Sovjetski Savez preko Kominterne. Međutim, te zemlje zaboravljaju ono što je bilo najvažnije u antifašističkom ratu – borba protiv okupatora. Treba shvatiti da u Jugoslaviji nije vođen klasični građanski rat zbog prisustva okupatora, pa i na početku kada su ga četnici započeli 1941. godine, već da su jedno vreme preovlađivali elementi građanskog rata. Tome su kratko vreme doprineli i stavovi KPJ produbljujući komponentu građanskog rata krajem 1941. i početkom 1942, ali su ga potom komunisti odbacivali, tražeći svrstavanje prema okupatoru i onemogućavajući okupatora i kvislinge da antifašističku borbu svedu na klasičan klasni obračun.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ
Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

KOMINTERNOVSKO NASLEĐE I JUGOSLOVENSKA REVOLUCIJA

327.323.31(497.1) »1941«

Poznato je da u našoj istoriografiji postoji obimna literatura, a na njoj smo se svi mi istoričari učili na studijama, da je naša revolucija, po svojim osnovnim zamislima, posve originalna. Dublja i svestranija istraživanja dovela bi ovu tvrdnju pod sumnju, ponajpre ako se ispituje ponašanje subjektivnog faktora, kao nosioca te revolucije u jednom dužem periodu.

Komunistička partija Jugoslavije, prošavši kroz čistilište frakcijskih borbi, postala je monolitna partija staljinskog tipa, jedna od najodanijih partija Kominterne. Od 1928. godine, od VI kongresa Kominterne, ona je dobila takvu i programsku fizionomiju i ne može biti ni govora da se, u svojoj praktičnoj delatnosti, mogla rukovoditi nekim originalnim zamislima, osim onih rešenja koja su usvajana u Moskvi. Osnovne postavke tih rešenja, koje su određene kao zadaci KPJ, bile su sledeće:

1) da štiti svoju jedinu »socijalističku domovinu«, SSSR od napada kapitalističkih država i spoljne imperijalističke intervencije svim mogućim sredstvima;

2) budući imperijalistički rat pretvoriti u građanski, ponajpre defetištičkim radom i diverzantskim akcijama, a zatim formiranjem odreda i otpočinjanjem nacionalno-gerilskog rata u pozadini;

3) ravnjati se prema prihvaćenom konceptu jugoslovenske revolucije prema kojem bi se ona odvijala u dve etape: prve, kao buržoasko-demokratske u kojoj bi bilo rešeno nacionalno i agrarno pitanje i druge etape, u kojoj bi se nacionalna revolucija pretvorila u proletersku revoluciju;

4) jedina organizovana snaga u obe etape mora biti KPJ, što bi značilo »odbaciti teoriju spontanosti, kao teoriju oportunista koja se suprotstavlja odlučujućoj ulozi partije« (Staljin);

5) osnovni je cilj ostvarenje vlasti radničke klase, tj. njene avantgarde KPJ, korišćenjem nacionalno-oslobodilačke borbe »ugnjetenih« nacija u Jugoslaviji.

Jednog od svojih osnovnih zadataka da se bori za razbijanje Jugoslavije, kojeg se pridržavala više od jedne decenije, KPJ se odrekla u godinama uoči Drugog svetskog rata. Prihvatanje borbe protiv fašizma i odbrane Jugoslavije kao državne zajednice doprinelo je njenom omasovljenu i izmeni nacionalne strukture. KPJ postaje privlačna i za srpske kadrove, koji su godinama odstranjivani iz Partije kao protivnici njene »boljševizacije«, sumnjičeni da je njihovo zalaganje za održavanje Jugoslavije ravno »velikosrpstvu«. Uoči rata, KPJ je gotovo jedina jugoslovenska partija i po programskoj orijentaciji i sastavu svoga članstva. Međutim, u taktičkoj opredeljenosti za antifašističku borbu pokazalo je kolebanje već

posle potpisivanja sporazuma između Nemačke i SSSR 1939. godine. Držanje KPJ na početku i u toku rata na tlu Jugoslavije zavisilo je u mno-gome od toga šta su njene vođe naučile u Moskvi. Analitički se može do-kazati da se ona nije odrekla svog kominternovskog nasleđa.

1) U pogledu zaštite svoje »jedine« socijalističke domovine, SSSR: raspad Jugoslavije i kapitulacija njene vojske nije bitno uticalo na drža-nje jugoslovenske Partije. CK je samo ocenio da »sazrevanju revolucio-narnih energija masa« doprinosi i okupatorski režim, kao i izdajstvo na-cionalnih buržoazija. Za raspad Jugoslavije osuđena je zločinačka poli-tika Beograda, koja vodi brigu samo o kapitalističkim interesima. Nema još uvek opredeljenja prema ratu koji se vodi, ni prema stranama u ratu. U prvomajskom proglašu 1941. godine CK optužuje »imperialiste u oba tabora«, koji hoće da spasu dotrajali kapitalistički sistem, dok u »svetu socijalizma« vlada mir i blagostanje, SSSR korača džinovskim koracima iz socijalizma u komunizam. Tek posle napada fašističke Nemačke na SSSR 22. juna 1941, kada je Kominterna pozvala sve komunističke partije da stanu na čelo oružane borbe: »Cijela partija je danas vojni aparat, svaki partijac je danas mobilisani crveni vojnik« – stvar se naglo menja. Tek tada je rukovodstvo KPJ uputilo poziv na oružani ustank za koji se vezuje i osuda napada na SSSR, tog »cvatućeg sovjetskog vrta«.

2) Politika oslanjanja na SSSR za jugoslovenske komuniste podra-zumevala je učestvovanje u ratu i sigurnu pobjedu nad fašizmom, ali stvar-no osvajanje vlasti, zapravo organizovanje sovjetske vlasti, moglo se po-stići, po njihovom mišljenju, samo svrgavanjem domaće buržoazije. Insis-tiranje komunista na građanskom ratu i revolucionarnom raspletu u bu-dućnosti, usmeravano je, u prvom redu, protiv četnika, kao snaga »bivšeg režima«. To je bio strategijski zadatak, naročito komunista u Srbiji, pod izgovorom da četnici predstavljaju reakcionarni »velikosrpski centar«, koji će odigrati »kontrarevolucionarnu« ulogu u budućnosti. Kao početak ustan-ka u Srbiji obeležen je, ne prvi otpor okupatora, već jedna akcija komu-nista izvedena protiv predstavnika režima, ili »domaćih izdajnika«. Spora-zum o zajedničkoj borbi između partizana i četnika Draže Mihailovića bio je unapred osuđen na neuspeh, jer bi za komuniste on značio odstu-panje od revolucije i pobjedu onih snaga, koje se, po njima, bore za re-stauraciju starog poretka tj. predstavljaju »kontrarevoluciju«. Zbog toga su partizani stvarali udarne brigade, koje su imale zadatke da vrše re-pre-salije i likvidaciju četničkih snaga. Elemente građanskog rata nalazimo i u likvidacijama »kolebljivih« (tzv. »leve greške« u Crnoj Gori i Hercegovini) kao i terorizmu i ubistvima vršenim od strane partizana nad predstavni-cima zvanične građanske vlasti.

3) Dileme o »etapama« jugoslovenske revolucije bile su u rukovod-stvu KPJ dosta dugo na dnevnom redu. Prve akcije partizanskih odreda pratili su amblemi i parole klasno--proleterske borbe i mere klasnog i so-cijalnog karaktera: crvene zastave, petokrake kao oznake na uniformama, proleterski nazivi jedinica. Uz to su se odražavale i propagandne parole, prema kojima je nacionalno-oslobodilačka borba jedini cilj, jer se u »da-našnjoj etapi« radi o oslobođenju od fašizma, a ne o socijalnoj revolu-ciji, tj. u »ovoј etapi« ta borba ne treba da ima »isključivo komunistički karakter«. Ali, uspesi u borbi naveli su rukovodstvo KPJ da već u decembru

1941. zaključi kako »svakim danom« narodnooslobodilačka borba »popriima sve više klasni karakter«, »jedine« rukovodeće snage u toj borbi moraju biti radnici i proletarizovani seljaci. U skladu sa tim, postojale su namente da se formira više proleterskih brigada. Tito ih naziva »oružanom snagom Partije«, koja će izvršavati zadatke one »u drugoj etapi te borbe«. U januaru 1942. godine Tito zaključuje da se »nalazimo na pragu druge etape borbe« i da za to već sada treba pripremiti teren: agitovati za učvršćenje saveza radnika i seljaka, govoriti o rezultatima socijalističkog sistema u SSSR-u, u svakodnevnoj borbi težiti izolaciji kulačkih i drugih »buržoaskih elemenata« od »osnovnih radnih masa«. Tek kada je došlo do kritike od Kominterne da partizanski pokret ne treba da dobije proleterski karakter i da ne treba stvarati proleterske brigade, niti vršiti usmerenje ka sovjetizaciji Jugoslavije, rukovodstvo KPJ je ocenilo »preskakanje« etape revolucije kao sektaštvu, kao leve greške i leva skretanja. Jedni istoričari u ovom »sporu« sa Moskvom vide istrajavanje na originalnom rešenju i nezavisnom putu, što nije tačno. Spora u suštini nije bilo, već malih izmena u koracima, u taktici, radi postizanja istog cilja. Iz iskustva odnosa sa Kominternom, znalo se kako se brzo zaboravljuju leve greške i istrčavanje, ali se nikako ne opreštaju »desna« zastranjivanja, koja su se uvek označavale kao oportunizam.

4) Najdoslednije se poštovala Staljinova maksima protiv svake spontanosti masa pri dizanju ustanka (u slučajevima ostanka u Hercegovini, Crnoj Gori, delovima Hrvatske), a jedino se priznavala oružana akcija koja vodi KPJ kao »organizovana snaga«. Bilo u vojnim jedinicama, bilo u organizima nove vlasti, rukovodeću ulogu morali su da imaju komunisti.

5) Nacionalno-oslobodilački pokret »ugnjetenih« nacija zamenjen je borbom protiv stranog zavojevača i okupatora, što je naročito naišlo na odziv u srpskom narodu, koji je inače ranije označen od komunista kao »ugnjetački«. Ustanak u Jugoslaviji odvijao se, u početku, tako da se svaki narod dizao odvojeno od drugog naroda, svaki je stvarao svoje odvojene partizanske odrede i prve zametke narodne vlasti. Komunistička partija se zatim javljala kao rukovodeća snaga koja ujedinjuje sve pokrete i koordinira njihovu zajedničku aktivnost. Ali je posve očigledno bilo da su komuniści koristili narodnooslobodilačku borbu, otadžbinski rat, kao sredstvo za osvajanje vlasti. Neposredno posle završetka rata, Kardelj je otvoreno naglašavao da se komunisti nisu borili samo za »isterivanje okupatora«, već za uništenje reakcije, buržoazije, njenih srednjih slojeva, »komunizaciju svih formi proizvodnje«; oslobođenje po njemu je bila »neophodna priprema za komunističku revoluciju«.

Narod koji je učestvovao u ratu težio je samo svom nacionalnom oslobođenju i ničemu više. Komuniści koji su sticajem okolnosti, predvodili taj narod imali su prvenstveni zadatak da osvoje vlast. Bile su to stare šeme o diktaturi proletarijata i sovjetskoj vlasti, što je sve predstavljalo kominternovsko nasleđe.

NIKOLA B. POPOVIĆ
Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SOCIJALNA REVOLUCIJA ILI OSLOBODILAČKI RAT

327.323.31(497.1) »1941«

Zbivanja u Jugoslaviji 1941. godine: slom Kraljevine Jugoslavije, veleizdaja države od strane pripadnika naroda čije je ime bilo u imenu države, veleizdaja najširih razmara od ogromne većine pripadnika najbrojnijih nacionalnih manjina, šiptarske, nemačke i mađarske, izdaja jugoslovenske ideje, trijumf hrvatskog separatizma i šovinizma, genocid nad srpskim narodom, trijumf rasizma i fašizma u »kulturnijem« delu Jugoslavije, ustank srpskog naroda, vaskrsnuće jugoslovenske državne ideje – takvi su istorijski događaji, čije se posledice jarko i jasno vide baš danas. Stara mudrost da je onaj ko ne zna svoju istoriju osuđen da je ponovi – na naše oči u našoj državi dobija ubedljivu potvrdu.

Zabašurivanje, prečutkivanje, potiskivanje, falsifikovanje objektivnih istorijskih saznanja, u jugoslovenskoj istoriografiji bila su u službi zvanične politike. Bitna karakteristika te politike bila je simetrija poravnavanje naroda Jugoslavije i u dobru i zlu. Ustanak 1941. godine pisan je svakom narodu Jugoslavije, iako objektivno nije postojao.

Samostalnost (ako ostavimo po strani glorifikovanje) jugoslovenskog revolucionarnog subjekta dizana je u nebesa. To je jedna krajnost, kao što je druga koja hoće da partizansko vođstvo predstavi kao slepe poslušnike svog ideološkog centra. Ratni cilj partizanskog pokreta je skrivan; propagandni slogan isticani su kao istorijske istine.

Ratni ciljevi partizanskog i četničkog pokreta bili su dijametalno suprotni, a pokušaji njihovog ujedinjavanja razgovori gluvih. Ubeđenje o kratkotrajnosti rata 1941. godine vladalo je u rukovodstvu KPJ. Bitka za Moskvu (prvi dani decembra 1941. godine) shvaćena je kao krah Nemačke te da je pitanje dana kada će pobednička Crvena armija, u gonjenju neprijatelja, preći granicu... Time, bila je procena, stvara se povoljna situacija da se osvoji vlast. Sledstveno tome partizanski pokret na čelu sa KPJ pristupio je fizičkom uništavanju svog klasnog i potencijalnog klasnog neprijatelja koji je to bio, po njihovom subjektivnom mišljenju. Ta pojava u jugoslovenskoj istoriografiji nazvana je »levo skretanje«, što je, po mom mišljenju, pogrešno i netično. Niko od onih koji su o tome pisali nije se zapitao: u odnosu na šta je to »levo skretanje«? Zar je to levo u odnosu na program KPJ?

Borba za vlast, klasni rat, koji je nametnula KPJ nije nikakvo »levo skretanje«, već konsekventna borba za ostvarenje programa KPJ.

Informacije o stanju u Jugoslaviji Izvršnom komitetu Kominterne slao je Tito. Činio je to, kako sâm kaže, šaljući »svakog dana dugačke kobasicе«. No nisu to bila samo obaveštenja. U jednom pismu Tito je naveo: »Dogovorili smo se sa Djedom (Kominternom) i on je dao poseban program rada«.

Kominterna je sagledavala razvoj događaja u Jugoslaviji u svetu stvaranja i jačanja svetskog antifašističkog pokreta ne gubeći iz vida interes partizanskog pokreta. Svoje stavove i kritiku prakse KPJ saopštila je Titu u depeši 5. marta 1942. godine.

Taj telegram počinje tolerantno, kao da se na osnovu Titovih informacija »dobija utisak da izvesne pristalice Engleske i jugoslovenske vlade sumnjuju da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmerava k sovjetcifikaciji Jugoslavije«. Pita se zašto je bilo potrebno obrazovanje specijalne proleterske brigade. Upozorava se: »Pa sada se osnovni i neposredni zadatak sastoji u tome da se ujedine svi antihitlerovski elementi, da se razbiju okupatori i izvojuje nacionalno oslobođenje«. Pošto situacija u Jugoslaviji nije bila takva, pita se: »Kako objasnitи tu činjenicу da pristalicama Engleske uspeva da formiraju oružane jedinice protiv partizanskih odreda? Zar osim komunista i njihovih simpatizera nema drugih jugoslovenskih patriota s kojima biste se zajednički mogli boriti protiv okupatora?«

Dozvolivši da je možda u pitanju nesporazum, Kominterna je pozivala da se razmisli o sveukupnoj taktici i delovanju, da se proveri da li je učinjeno sve što je moguće »da se stvari istinski i jedinstveni nacionalni front svih neprijatelja Hitlera i Musolinija u Jugoslaviji radi ostvarenja zajedničkog zadatka – isterivanja osvajača i porobljivačа [. . .]«.

Tito je odgovorio 9. marta: »Na osnovu naših informacija vi ste donjeli pogrešne zaključke. (sic!) Dalje je objašnjavao da »pristalice vlade u Londonu, ne sve i ne otvoreno sarađuju s okupatorima u borbi protiv partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije«. Za odrede D. Mihailovića Tito je kazao da više ne postoje i da su svi u redovima Nedićeve vojske, što nije bilo tačno. Naveo je da partizanska i dobrovoljačka vojska broje 200.000 boraca, što je preuveličano, koji nisu samo komunisti, već i pristalice raznih partija. Za proleterske brigade rekao je da su pokretne jedinice koje služe za primer, spremne da stupe u borbu gde im se naredi. Ovo i nije bilo sporno, već njihovo ideološko ime, koje neodoljivo asocira na proletersku (socijalnu) revoluciju. Deo Titovog odgovora je formalistički »mi ne stvaramo nikakve sovjete već stvaramo narodnooslobodilačke od bore«, jer i jedni i drugi, bez obzira kako se zvali, bili su organi revolucije.

Citirani Titov odgovor Kominterni u jugoslovenskoj istoriografiji ovako je ocenjen (navodim samo neke ocene): »Kritiku Kominterne, izrečenu početkom marta 1942, kada se otvoreno umešala u unutrašnji tok revolucije u Jugoslaviji, odbio je u ime CK KPJ J. B. Tito.«

Iz ovog proističe da je CK KPJ bio upoznat sa Kominterninom kritikom, te da je u njegovo ime kritika odbačena. Istina je da CK KPJ nije bio upoznat sa kritikom i da je Tito napisao odgovor sâm, onako kako je on lično mislio.

Na drugom mestu: »Marta 1942. narodnooslobodilački pokret napala je i Kominterna, smatrajući da KPJ skreće uлево и секташ prema drugim antifašističkim snagama, на шта је generalni sekretar KPJ odgovorio да су izvučeni krivi zaključци < . . . >«.

Iz ovoga sledi ocena da je Kominternina kritika napad, a da je Tito samo odgovorio, a ne i odbio napad.

Postoji i ovakva ocena: »Posle kritike Kominterne, koju je generalni sekretar odbacio, usaglašena je klasna linija sa borbenom saradnjom na antifašističkom planu.«

Ovo je kontradiktorno, jer ako je kritika odbačena onda nema ni usaglašavanja, jer ono u sebi sadrži i deo prihvatanja. Ne iznoseći sve interpretacije i zaključke, ipak mogu upozoriti da se Kominternin telegram od 5. marta 1942. godine u jugoslovenskoj istoriografiji kvalifikovao kao: mešanje u jugoslovensku revoluciju, kritika (negativna), CK KPJ, napad na NOP, upozorenje CK KPJ.

Mislim da je reč o kritici rada CK KPJ koja je Tita lično pogodila. Da li je kritika odbijena ili odbačena? Ne! Titov odgovor može izgledati kao verbalno odbijanje, negiranje, ali i kao pravdanje.

Cilj Kominternine intervencije nikako nije bio da se partizanski pokret u Jugoslaviji odrekne ciljeva socijalne revolucije i osvajanja vlasti. Nапротив, smisao saveta je bio u tome da se strateški cilj ne obelodanjuje da ne bi izazvao ujedinjavanje kontrarevolucionarnih snaga u zemlji i inostranstvu. Borbu je trebalo voditi (nastaviti) pod parolama narodnooslobodilačke, antifašističke borbe – za univerzalne, ljudske, patriotske vrednosti, baš kao što je i Staljin pozvao Ruse ne da brane socijalizam već matušku Rusiju. (U imenu »otadžbinski« rat nema tonova ideologije.) Dakle, javni ratni cilj trebalo je da bude oslobodilačka borba, u kom smeru je valjalo organizovati sav politički i propagandni rad.

Dalji razvoj događaja pokazao je da su lično Tito i vojno-političko rukovodstvo partizanskog pokreta prihvatili Kominternine savete. U prilog tim savetima govorila je i surova ratna stvarnost, tj. štetne posledice klasnog rata, što se nazvalo »leva skretanja«.

Korisnost Kominternine kritike priznao je i sam Tito avgusta 1944. godine na Visu. Naime, na pitanje slovenačkog političara Izidora Cankara da li od Jugoslavije namerava stvarati komunističku državu »Maršal je jednako iskreno odgovorio da mu je to u početku bila namjera. Ali to je bila strašna greška. U prvim danima pokreta njegova se vojska sastojala samo od komunista; a šta je bio rezultat? Svi su im se suprotstavljali – Nijemci, Talijani, kvislinzi i veliki deo civilnog stanovništva. 35.000 njegovih ljudi je poginulo, pretežni dio Komunističke partije u Jugoslaviji. U tom odlučnom trenutku dobio je poruku iz Moskve u kojoj su savjetovali da proširi bazu svog pokreta«.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

MEDICINSKI OPITI NAD ŽIVIM LJUDIMA U
NEMAČKIM KONCENTRACIONIM LOGORIMA U
DRUGOM SVETSKOM RATU

940.547.2(430)

Među najveće zločine počinjene nad ljudskim bićima spadaju opiti nad živim ljudima. Takvi zločini, do sada nepoznati u istoriji, sebi su potčinili nauku i to medicinsku, začetu i razvijanu za neposredno dobro i spas čoveka. Ta nauka ima za osnovu moral i etiku. Oni koji su se posvetili upoznavanju i izučavanju medicinske nauke, pre početka primenjivanja lekarske veštine upoznавали su se s moračnim i pravnim propisima koje su dužni da poštuju. I pored toga, grupa nemačkih lekara – nacista zloupotrebljala je svoj poziv i u toku Drugog svetskog rata vršila zločinačke opite nad živim ljudima. Od 90.000 lekara, koliko je Nemačka pre rata imala, 350 je učestvovalo u izvođenju ovih opita, mada su i njima bili poznati medicinska etika i propisi koje je izdalo nemačko Ministarstvo unutrašnjih poslova 1931. godine, po kojima lekaru treba omoćiti upoznavanje, lečenje i sprečavanje bolesti, ali zato lekar mora biti savestan i odgovoran za život svakog lica na kome se vrše opiti. Zatim, opiti se mogu vršiti samo na licima koja su, prethodno upozorenja na sve moguće posledice, dali svoju saglasnost. Bez pristanka, mere opita se mogu primeniti samo ako ie u pitanju život ili pak otklanjanje daljih štetnih posledica po zdravlje. Medicinska etika ne dopušta korišćenje socijalne bede.

Međutim, medicinski opiti u nacističkim koncentracionim logorima u gruboj su suprotnosti s izloženim načelima. To je, u stvari, bio svojevrstan genocid. Opravданje ne može biti u tome da su neki opiti služili pronađenju bezbolnog uništenja ili ubistva. Bezbolna smrt je ipak smrt, a ubijanje je ubijanje. Ubijanje je zločin, bilo da se vrši na klasičan način ili eutanazijom. Vivo-eksperimenti u nacističkim koncentracionim logorima ne ispunjavaju ni ostale uslove opita, osim što su ih vrlo stručno obavljali značajni medicinski radnici, pripadnici Nacional-socijalističke partije. Medicinski zločini su počeli s programom eutanazije za neizlečive bolesnike i one koji su bili suvišni i nepoželjni u nemačkom društvu. Početkom 1933, u Nemačkoj je donesen zakon o uništenju nasledno bolesnog naraštaja. Žrtve su iz raznih krajeva dovođene na određena mesta i ubijane u raznim gasnim komorama. Smatra se da je na ovaj način pogubljeno oko 3.000.000 lica.

Posle uništenja neizlečivih bolesnika, prešlo se na program uništenja Jevreja koji su bili zatečeni u koncentracionim logorima. Smatra se da je na ovaj način uništeno oko 4.000.000 Jevreja.

Početkom 1942. godine gaulajter jedne oblasti u Poljskoj zatražio je odobrenje da izvrši uništenje tuberkuloznih Poljaka, pošto je prethodno uništojeno oko 1.000.000 Jevreja u Poljskoj.

U toku Drugog svetskog rata kod nemačkih nacista razvila se velika želja za uništenjem istočnih naroda. Uništenje je trebalo izvršiti neprimetno, ali pogodnim sredstvima. Zdrave i sposobne ljudi je trebalo sačuvati kao radnu snagu, ali ih sprečiti da se dalje razmnožavaju. Medicinskoj nauci je stavljen u zadatak da pronađe najaktivnije i najjeftinije sredstvo za to.

Najpre se pokušalo da se medikament za sterilizaciju dobije iz nekih biljaka. Međutim, to je bilo dosta skupo, pa se od toga odustalo.

Sterilizacija rendgenskim zracima vršena je s uspehom. Optima se želete postići da se jednim naročito uređenim aparatom sterilizuje za jedan dan 3–4.000 ljudi. Prema podacima, uzimani su mlađi ljudi jevrejskog porekla od 20 do 24 godine.

Opiti u cilju sterilizacije vršeni su i intrauterinskim dražejima. Ubrizgavali su tečnost sa većom količinom nitrata srebra i drugih materija koje su omogućavale da se s uspehom kontroliše opit, a ujedno su i nagrizale najosetljivije delove. Ova vrsta eksperimenta vršena je na Cigankama i to bez opijuma, pod rukovodstvom profesora Klauberga.

U nekim logorima su vršeni i eksperimenti kao što su: eksperimenti niskog vazdušnog pritiska, smrzavanje, pelcovanje virusom pegavog tifusa, infektivne žutice, opit sulfamidom opit transplantacije kostiju fozgenom i mnogi drugi.

Eksperimenti niskog vazdušnog pritiska i eksperimenti smrzavanja vršeni su nad zatvorenicima u koncentracionom logoru u Dahaumu, a služili su uglavnom za potrebe nemačke vojske. U toku rata, nemački vojnici su često bili u situaciji da se spasavaju iz velikih visina i iz dugotrajnijeg smrzavanja. Zbog toga je u logoru u Dahaumu lekar dr Zigmund Rošer (Sigmund Roscher) počeo da vrši visinske opite nad ljudima, jer se majmuni nisu pokazali pogodnim za takve opite. U istom logoru vršen je opit o ponašanju ljudskog organizma, naročito bubrega i mokračnih puteva, pri upotrebi morske vode.

Opit pelcovanja prouzrokovaćem pegavog tifusa vršen je u logoru u Buhenthalu i drugim pod kontrolom dr Ding Šulera (Ding Schuller). Izvestan broj zatvorenika, koji su bili osuđeni na smrt, inficiran je pegavim tifusom. Sva lica na kojima je vršen ovaj opit umrila su.

Eksperiment sa sulfamidom počeo je kada se u Nemačkoj saznao da su saveznici pronašli čudnovato sredstvo penicilin. Nemačka medicina nije raspolagala sa tako efikasnim lekom, pa je Hitler naredio da se počne s ovim eksperimentom. Eksperiment je, pod rukovodstvom profesora Karla Gepharta (Karl Gephardt) vršen nad zatvorenicima u logoru Ravensbriku 1942. godine.

Opit transplantacije vršen je u koncentracionom logoru Ravensbrik i to na ženama. U ovom eksperimentisanju lomljene su kosti, pa su onda presađivane, a vršeni su opiti i sa strugotinom kostiju.

Kao sredstvo ubijanja isprobani su i benzin. Zatočenicima je intravenzno ubrizgavano 10 kubika benzina. Smrt je nastupala 3–5 minuta posle ubrizgavanja, a manifestovala se kao smrt srčanog bolesnika.

Opit flegmone vršen je u logoru Dahaum 1942. i 1943. godine. U nekim logorima je ispitivano i dejstvo bojnih otrova.

Svi ovi zločini nemačkih nacista u koncentracionim logorima nisu mogli da mimođu ni Jugoslove koji su bili u njima zatočeni. Broj lica na kojima su vršeni opiti ovakve vrste teško je utvrditi. Komisiji Saveznog izvršnog veća, koja je trebalo da prizna pravo naknade za oštećenje zdravlja od vivo-eksperimenta, podnelo je zahteve 3.974 lica. Međutim, specijalna lekarska komisija je prihvatile samo 348 zahteva i priznala im pravo na naknadu za oštećeno zdravlje.

Na osnovu rezolucije Ekonomsko-socijalnog saveta OUN od 19. I 1951. godine, vlada SR Nemačke pristala je da obešteti žrtve ovih opita. Posle dužih pregovora između predstavnika vlade FNRJ i SRN, postignut je 25. aprila 1961. sporazum da SRN plati ukupno 8,000.000 DM, a pomenuta komisija pri vlasti FNRJ distribuirala je ova sredstva.

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

MIGRACIJA SRBA IZ NDH U SRBIJU 1941.
I STAV KPJ O TOME PITANJU

(940.53/.54:325.254)(497.13)

Neposredno posle aprilskog rata 1941. i okupacije Kraljevine Jugoslavije, te njene teritorijalne podele između raznih okupatora i stvaranja kvislinških država, počeo je proces fizičkog uništavanja i nasilnog preseљavanja pojedinih nacionalnosti. Stvorena voljom nemačkog i italijanskog okupatora, NDH je prednjačila u tome pogledu. Ideološki, njoj je najviše odgovarala nacistička parola »jedan narod, jedna država, jedan vođa«. Taj jedan narod trebalo je da budu Hrvati a pored njih mogli su da egzistiraju Nemci, Italijani, Mađari i druge nacionalne manjine koje su smatrane prijateljima sila Osovine. Iz ovoga je jasno da Srbi i Jevreji nisu mogli da budu jednaki hrvatskom narodu, pa su za njih tražena druga rešenja.

Izrazito antisrpski stav Hitlera i Pavelića, kome je Hitler rekao da je dosta strpljenja prema Srbima, tragično će se odraziti na srpski narod. Propaganda ustaških ministara dala je odlučujući ton antisrpskom raspoloženju, posle čega su usledili masovni zločini do fizičkog uništenja. Nарavno, sve je to izazvalo velike nemire u NDH, koji nisu išli u prilog ni okupatorskim vlastima jer su se od izbeglog stanovništva stvarale partizanske jedinice. Zbog toga, na insistiranje okupatorskih vlasti, ustaše pristupaju izdavanju zakonskih akata da bi mogli »legalno« da obavljaju uništavanje srpskog stanovništva. Tako 17. aprila 1941. Pavelić izdaje »Zakonsku odredbu za obranu naroda i države«. U pet članova navodi se da svako ugrožavanje interesa NDH i njenih naroda, bilo to i u pokušaju, smatraće se izdajom i kazniti smrću. Tim zakonskim aktom podstaknuta su sva kasnija bezakonja, klanja i progoni pojedinih kategorija stanovništva u NDH. Očigledno da je sve to bilo upereno protiv Srba, Jevreja, Cigana i Hrvata antifašista.

Dvadeset petog aprila ustaške vlasti donose zakon o zabrani čirilice na teritoriji NDH. Sledećeg meseca se u Zagrebu zabranjuje Srbima kretanje od 18 do 08 časova i prisilno se iseljavaju Srbi i Jevreji iz severnog dela Zagreba. Usledila je zakonska odredba o prelasku iz jedne vere u drugu i najzad naredbe o zatvaranju srpskih osnovnih škola i javnih ustanova.

Sve ove mere imale su za cilj da se srpski narod psihički obezglavi i uvidi kako mu nema mesta na teritoriji NDH. Uporedo sa ovim naredbama počeli su i progoni srpskog stanovništva, potencirani govorima ustaških vođa. U prvoj fazi progona od 14. aprila 1941. ustaše su počele da hapse istaknutije Srbe, pravke ranijih političkih stranaka. Pored njih hapšili su i Hrvate komuniste i članove Skoja. Tada nastaje pregrupisavanje

srpskog stanovništva. Pojedini socijalni slojevi: trgovci, zanatlije i intelektualci sklanjaju se u Srbiju, a manjim delom u Dalmaciju na teritoriju italijanske okupacione zone. Sa ovom grupom otišao je manji broj seljaka, a većina se sklonila u blizinu svojih domova i povremeno ih obilazila. Seljaci su, kao i uvek, bili privrženiji ognjištu od drugih.

Progoni srpskog stanovništva porazno su delovali na hrvatski narod koji je počeo da otkazuje poslušnost ustaškoj vlasti. Ustaška vlast je zbog toga ponovo počela da sprovodi jaku propagandu o tome kako četnici predstavljaju veliku opasnost za hrvatski narod, izjednačavajući Srbe sa četnicima. Posle tih mera pojačane su akcije hapšenja, a potom i iseljavanja srpskog stanovništva iz mesta u kojima je preovlađivalo: Brinje, Plitvička jezera, Bihać, Donji Lapac, Knin. Pokrenuto je sa svojih ognjišta preko 1.200 osoba jer su ustaše htale da Plitvička jezera proglose nacinalnim parkom.

Ustaški teror nad srpskim stanovništvom u Lici davao je osnovni ton političkim kretanjima u prva četiri meseca ratne 1941. Za to vreme pobjjeno je 1.800 osoba. Većina njih, vojna lica, studenti, pečalbari i drugi, došli su u rodni kraj iz drugih krajeva zemlje. Slična situacija bila je i u više mesta istočne Hercegovine gde su se takođe vratili radnici službenici, studenti u svoj zavičaj.

Ustaška propaganda i nasilje ipak nisu mogli da primoraju Srbe na iseljavanje. Zbog toga ustaška vlast primenjuje drugi metod i putem obaveštanja poziva Srbe da se sami iselete sa svojih ognjišta.

U junu 1941, uz podršku nemačkog okupatora, ustaška vlast počinje drugu fazu progona srpskog stanovništva koja je obuhvatala odvođenje u logore i transportovanje u Srbiju. Prema izjavama ustaških ministara, osnivanje koncentracionih logora je Pavelićev delo bez dogovora sa vladom.

Različite su brojke o ilegalnom i neorganizovanom prelasku Srba u Srbiju 1941. Prema nemačkim dokumentima, od kraja avgusta 1941. bilo ih je 90.000, dok se u ustaškim dokumentima iz početka septembra brojka povećava na 92.564 osoba.

Pored neorganizovanog – ilegalnog prelaska u Srbiju, postojalo je i organizованo, putem transporta iz sabirnih logora u NDH kojih je bilo doista. Iz njih je stanovništvo odvođeno na gubilišta, bacano u poznate jame i transportovano u Srbiju. Transportovanju Srba u Srbiju suprotstavljale su se nemačke okupacione vlasti u Srbiji, što su opravdavale ekonomskim razlozima i strahom da izgnanici ne pređu u partizanske jedinice. Bilo je 12.436 legalno i 92.564 ilegalno došlih izbeglica u Srbiju, što iznosi 105.000 ljudi. Međutim, stvarni broj je bio znatno veći.

Veći sabirni logori bili su u Slavonskoj Požegi i Capragu. U avgustu i septembru 1941. samo iz logora Caprag transportovano je u Srbiju oko 12 transporta Srba od kojih je svaki imao preko 500 osoba.

Veliki broj izbeglica u Srbiji predstavljao je teret za nemačku okupacionu vlast, zbog smeštaja i političkih i ekonomskih razloga. Zbog toga je postavljen komesar za preseljenike u Štabu nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji. On je direktno uticao da se oformi Komesarijat za izbeglice i preseljenike, odgovoran za smeštaj i ishranu izbeglica.

Uglavnom su transporti sa preseљenicima stizali u Beograd, odakle su razmeštani u unutrašnjost Srbije. U okruzima bili su formirani odbori za njihovo prihvatanje, koji su ih dalje razmeštali kod bogatijih seljačkih porodica. Razvrstavani su po profesijama (npr. lekari, šumari, zanatlije, prosvetni radnici) i slati u krajeve gde se osećala potreba za njima. O njihovom grupnom smeštaju ako se radilo o većim zgradama, državnim nadleštvinama i ustanovama, odlučivale su nemačke okupacione vlasti.

Broj izbeglica u Beogradu povećavao se iz dana u dan, naročito onih ilegalnih. Gotovo da nije bilo putničkog voza koji je došao u Beograd, a da u njemu nije bilo izbeglica. Njihova evidencija nije uredno vođena. Zbog toga je Komesarijat za preseljenike izdao naređenje da se po dolasku u Beograd javljaju Javnoj berzi rada – radi registrovanja i odobrenja boravka u Beogradu. Registrovano je da je 1942. u Beogradu bilo 51.328 izbeglica.

Zbog nedostatka životnih namirnica izbeglički magacini su često bili poluprazni. Za njihovo popunu dozvole su davale okupatorske vlasti. Ipak, one su kasnije dozvolile da o ovim poslovima vodi brigu Komesarijat za izbeglice uz njihovo odobrenje.

Izbeglicama je dodeljivana i zemlja od državnih dobara ili nekih napuštenih njiva za obradu. Zemlja je izdavana i pod zakup pod istim uslovima kako je izdavana i dotadašnjim zakupcima. Takvih domaćinstava bilo je 20.000, sa oko 80.000 članova.

Pomenute mere nisu bile dovoljne da se zbrinu sve izbeglice u Srbiji. Za one bez stručnih kvalifikacija organizovani su kursevi za građevinske radnike, tesare i zidare. Na ovim kursevima bio je veliki broj izbeglica raznih profesija. Bilo je dosta i frizerskih i tečajeva za stenografiju.

Komesarijat je posebnu brigu vodio o smeštaju izbegličke dece po domovima širom Srbije. Velike zasluge i za ovaj posao imao je Toma Maksimović, koji je od oktobra 1941. bio komesar za izbeglice i preseljenike. Prema dokumentima, polovinom juna 1942. u Srbiji se nalazilo 63.050 dece ispod 18 godina starosti. Taj broj se kasnije povećavao, jer su izbeglice pristizale za sve vreme rata. Tri stotine i sedam beogradskih porodica je uzelo decu na izdržavanje po više osnova: pod svoje, da izdržava do kraja rata, za vreme leta ili da uplaćuju novčanu sumu Domu gde su smešteni.

Na kraju valja izneti podatak da je na teritoriji Srbije u toku rata našlo utočište oko 500.000 Srba, izbeglica sa svih jugoslovenskih teritorija, računajući one u evidenciji kod Komesarijata i one neprijavljene, koji su bili nastanjeni kod svojih rođaka i prijatelja. Gospodarstvo srpskih domaćina izbeglice su vraćale time što nisu izbegavale nikakav posao, od poljoprivrede do činovničkih mesta. Mnogi su unosili i novine u pojedinim delatnostima, kao slovenački preseljenika kojih je u Srbiji bilo oko 9.000.

Kao jugoslovenska organizacija KPJ nije priznavala okupatorsku podelu Jugoslavije, ni mere koje su se zasnivale na toj podeli. Samim tim, bila je protiv raznovrsnih preseljavanja jugoslovenskih naroda ma u kakvom vidu ona izvođena.

U prvim mesecima okupacije KPJ je išla u korak sa mnogim događajima i vremenom kanalisa ih u određenom pravcu. Glavna pitanja su

bila vezana za stvaranje vojnih snaga NOP, jer je jedan od zadataka bio da se onemogući okupatoru pakleni plan preseljavanja naroda na teritoriji Jugoslavije. U okviru ratnih zadataka, partizanske jedinice su takve poslove uspešno izvršavale, najviše kidanjem železničkih pruga i drumova. Na taj način ne samo da je usporavano kretanje okupatorske vojne sile, već je onemogućavano i kretanje transporta sa preseljenicima iz jednoga u drugi kraj Jugoslavije.

Iako je bio u toku događaja prilikom napada sila Osovine na Jugoslaviju i pripremao određene mere odbrane, CK KPJ nije mogao da predviđi masovno raseljavanje i uništavanje pojedinih kategorija stanovništva. Ali, reagujući na konkretnе mere okupatora CK KPJ je 15. aprila 1941. izdao Proglas u kome se, pored ostalog, obratio hrvatskom narodu s ciljem da on ne dozvoli ustaškom pokretu da ima veći uticaj na njega. Deo Proglasa glasi: »Hrvatski narode!

Hrvatska gospoda te sili da pružaš ruku tvojem vjekovnom neprijatelju i porobljivaču, a siju najodvratniju mržnju i hajku protiv srpskog naroda koji se herojski bori i gine radije nego da bude robom tuđina.«

O pitanju izbeglica i preseljenika razgovaralo se na poznatom vojnom savetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. S obzirom da je to bio kraj septembra meseca i da su organizovana preseljavanja stanovništva bila dobrom delom završena, ipak su pojedina nacionalna partijska rukovodstva na svojoj teritoriji činila određene napore da se vojnom snagom spreči preseljavanje stanovništva. Tako se CK KPH u proglasu od juna 1941. obraća i Srbima u Hrvatskoj: »KP u Hrvatskoj obraća se i vama koji od svog doseljenja u Hrvatsku nikada niste uživali potpunu nacionalnu slobodu. Ali danas kada je Hrvatska porobljena od imperijalističkih osvajača vi ste bačeni u najteži položaj od kako se nalazite u Hrvatskoj. Kao što su ranije u (iz) Beča i Pešte, tako i danas u službi Rima i Berlina, frankovačka gospoda raspiruju šovinističku mržnju i bratoubičku borbu između vas i hrvatskog naroda.«

MILAN KOLJANIN

Istraživač saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU U NEMAČKOM REPRESIVNOM SISTEMU U SRBIJI 1941. GODINE

940.547.2(497.111) »1941«

I pored toga što mesto okupiranog područja Srbije u »novom evropskom poretku« za sve vreme okupacije nije bilo jasno definisano, osnovni ciljevi nemačke uprave mogu da se identifikuju. Nesmetana eksploracija materijalnih i ljudskih potencijala, kao i održavanje mira u Srbiji ostvarivani su različitim, najčešće bezobzirnim i besprimerno surovim metodama prema svim stvarnim ili potencijalnim vojnim ili političkim protivnicima. Teror okupatora u Srbiji sprovodio se u oba svoja vida, i kao način vladanja i kao genocidni teror. Potpunom uništenju, kao i u drugim okupiranim zemljama, bili su izloženi Jevreji, a delimično i Romi. Međutim, genocid je bio usmeren i na srpsko stanovništvo o čemu svedoče ne samo masovni zločini, nego i delom ostvareni planovi o interniranju i preseljavanju celokupnog stanovništva sa ustaničkih područja.

Uporedo sa stvaranjem okupacione uprave i organizovanjem organa kvislinške vlasti, u Srbiji je stvarana represivna mreža oslonjena na brojne zatvore, a ubrzo i logore. U prvoj polovini jula 1941. godine posle napada Trećeg Rajha na Sovjetski Savez stvoren je prvi koncentracioni logor u Srbiji, logor na Banjici u Beogradu (Anhaltelager Dedinje – Privatni logor Dedinje). Sa širenjem diverzija i akcija ustanika u Srbiji tokom leta i u jesen 1941. godine rastao je i talas okupatorskih represalija, otvarani su novi logori (logor za Jevreje i Rome u Topovskim šumama na Autokomandi u Beogradu, logor na Senjaku u Šapcu – Prolazni logor Šabac), koji su uz postojeći logor na Banjici postali rezervoar talaca za streljanja u masovnim represalijama okupatora za gubitke u borbi protiv ustanika prema užasnoj srazmeri 100(50):1. Uništavana su cela sela, a hiljade stanovnika srpskih gradova odvedeno je na stratišta.

Za gušenje ustanka, koji je svoje težište imao u zapadnoj Srbiji, krajem septembra i početkom oktobra 1941. u vreme nemačke kaznene ekspedicije u Mačvi, Podrinju i Pocerini planirano je podizanje velikog logora za interniranje ustanika u Jarku na teritoriji marionetske NDH, ali se ubrzo odustalo od ove lokacije. Prema izveštaju Operativne grupe policije iz Beograda upućenom 9. X 1941. Berlin planirano je podizanje velikog »sabirnog logora« i to »u luku Save kod Mitrovice«. Izgradila bi ga Organizacija Tot »po tipu nemačkih koncentracionskih logora«, njime bi upravljala Operativna grupa policije, dok je u logoru trebalo internirati prvo 50.000, a kasnije 500.000 ljudi. Time bi se izvršila pacifikacija prostrih ustaničkih oblasti, pre svega u zapadnoj Srbiji. Za mesto novog logora izabrana je Zasavica, selo »u luku Save kod Mitrovice«. Blizina

reke Save, kao i drugih komunikacija u Mačvi i Sremu i blizina ustaničkih područja sigurno su doprineli da se za novi logor izabere Zasavica, gde su 12. i 13. oktobra snage Vermahta izvršile masovna streljanja Jevreja i Roma.

Logor u Zasavici tokom druge polovine oktobra 1941. godine gradila je Organizacija Tot koristeći radnu snagu zatočenika šabačkog logora. Pokazalo se, međutim, da zbog visokog vodostaja Save i pretvaranja zemljišta u močvaru nije moguće nastaviti izgradnju logora na toj lokaciji. Zbog toga je opunomoćeni i komandujući general u Srbiji Beme 28. oktobra 1941. naredio da se obustave radovi na izgradnji logora u Žasavici, a da se za planirani logor upotrebe izložbeni paviljoni na beogradskom Sajmištu.

Prema dosadašnjim tumačenjima u istoriografiji pomenutim naređenjem generala Beme od 28. X 1941. odlučeno je da se na beogradskom Sajmištu izgradi logor za Jevreje i Rome. Međutim, tada je jedino doneta odluka da se »sabirni logor«, izgrađen »po tipu nemačkih koncentracionih logora«, umesto u Žasavici, kako je prvo bitno planirano, izgradi na beogradskom Sajmištu. Dakle odluka da se logor izgradi na ovom mestu bila je rezultat nužnosti da se promeni lokacija za veliki sabirni logor u kojem je trebalo da bude internirano prvo 50.000, a zatim 500.000 ljudi. Iako su ove cifre svakako bile rezultat nerealnih procena, one pokazuju da je okupator imao plan o gušenju ustaničkog pokreta masovnim represalijama i raseljavanjem celih ustaničkih krajeva u okupiranoj Srbiji, čemu je trebalo da posluži novi logor. Do početka novembra 1941. godine trajao je vrhunac ustanka u Srbiji i svi napori nemačkog okupatora bili su usmereni na njegovo ugušivanje što je, uz ostalo, trebalo postići i raseljavanjem i interniranjem stanovnika sa ustaničkih područja. U odnosu na ovaj goruci problem za okupatora je rešenje »jevrejskog pitanja« imalo drugorazredni značaj, tim pre što su već skoro svi jevrejski muškarci bili streljani u masovnim represalijama. Tokom oktobra 1941. bilo je u vrhu nemačke okupacione uprave u Srbiji planirano da se svi preostali Jevreji interniraju u logor koji se podizao u Žasavici, odnosno da za njih bude podignut posebni logor. Zbog poplave, videli smo, za lokaciju novog logora izabrano je beogradsko Sajmište, ali odluka o interniranju Jevreja i Roma u ovaj logor nije mogla da se doneše pre kraja nemačke ofanžive na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji, čemu su bili podređeni svi okupatorski i kvislinški napor.

Odluka o interniranju Jevreja i Roma u logor na beogradskom Sajmištu doneta je - po svemu sudeći, početkom decembra 1941. godine, kada je postalo jasno da je posle brzog nemačkog prodora i sloma Užičke republike od 25. novembra do 1. decembra 1941. matica narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji poražena. Prema izveštaju Operativnog odjeljenja komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji komandantu oružanih snaga na Jugoistoku od 5. decembra 1941. iseljavanje »žena i dece ustaničnika, kao i ostalih nepouzdanih elemenata« u Banat odloženo je, a »svi Jevreji i Cigani biće prebačeni u koncentracioni logor kod Zemuna«.

Pokazalo se da je posle poraza ustanka u Srbiji i odlaganja planova o raseljavanju ustaničkih područja za ostvarenje ciljeva okupatoru

bila dovoljna već postojeća mreža zatvora i logora i tek tada mogli su da se ostvare ranije doneti zaključci o rešavanju »jevrejskog pitanja« u okupiranoj Srbiji. Svi preostali Jevreji, delom i Romi, u okupiranoj Srbiji, većinom žene, deca i starci počevši od 8. decembra 1941. dovedeni su u logor na beogradskom Sajmištu, koji je tada dobio zvaničan naziv Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin). Tokom januara i februara 1942. u ovom logoru prikupljeni su i Jevreji internirani u drugim logorima u Srbiji.

Nemački okupator bio je svestan da slamanje ustanika u jesen 1941. ne znači i konačni obračun sa ustankom u Srbiji, a u vrhu okupacione uprave očekivalo se da će sa prolećem doći do obnavljanja borbi sa ustanicima. Vojne operacije u istočnoj Bosni u zimu 1942. mogle su samo još više da učvrste okupatora u uverenju da predstoje novi sukobi sa ustanicima sa nastupanjem toplijih dana.

Sve veća nestašica radne snage u Trećem Rajhu uzrokovala je delimičnu promenu stava nemačkog okupatora prema zarobljenim ustanicima na teritoriji Srbije, kao i na sve širim jugoslovenskim prostorima na kojima su delovale nemačke snage ugrožene rasplamsavanjem ustaničkih akcija. Prema naređenjima komandanata nemačkih snaga u Srbiji i na Jugoistoku iz druge polovine marta 1942, najoštije mere (streljanje i vešanje) primenjivale bi se samo za ustanike uhvaćene u borbi, dok bi svi ostali, čak i sumnjivi, bili internirani i upotrebljeni kao radna snaga u Rajhu ili u zemljama koje je on okupirao. Predviđeno je da kao koncentracioni logori za prikupljanje i dalje upućivanje zarobljenih ustanika služe logori u Šapcu, Beogradu (Dedinje) i u Nišu, »a kasnije i logor u Zemunu.«

U logor na beogradskom Sajmištu krajem 1941. i početkom 1942. internirani su svi preostali Jevreji iz okupirane Srbije, kao i veća grupa Roma, ali se u vrhu nemačke okupacione uprave u Srbiji i na Jugoistoku i dalje računalo na ovaj logor i na izvanredno povoljnu lokaciju na ušću Save u Dunav kao na mesta pogodna za interniranje i dalje otpremanje zarobljenih ustanika. Odmah pošto su u Jevrejskom logoru Zemun internirani prvi Jevreji, Organizacija Tot počela je radove na gradnji još jednog logora, na samom ušću Save u Dunav, u neposrednoj blizini logora na Sajmištu. Ovaj logor je, međutim osposobljen za prijem zatočenika tek krajem avgusta 1942. U međuvremenu za prijem očekivane mase zarobljenih ustanika morao je da se osposobi logor na Sajmištu gde je bilo zatočeno preko 6.000 Jevreja i nekoliko stotina Roma, koji su u međuvremenu većinom pušteni. Time je sudbina jevrejskih zatočenika ovog logora, u osnovi, bila odlučena.

U vrhu nemačke okupacione uprave logor na beogradskom Sajmištu zamišljen je kao centralni nemački logor u okupiranoj Srbiji u koji će se sливati zatočenici iz ostalih zatvora i logora, odnosno kao centar za prikupljanje zatočenika i njihovo upućivanje u koncentracione i radne logore u Trećem Rajhu i okupiranim zemljama. Već početkom februara 1942. i u vrhu kvislinske uprave u Srbiji znalo se da će logor na Sajmištu uskoro da posluži za interniranje zarobljenih ustanika.

Krajem zime i početkom proleća 1942. godine doneta je odluka da logor na Sajmištu isprazni i osposobi za prijem novih zatočenika. Trans-

portovanje Jevreja iz logora u neki drugi logor van Srbije nije uzeto u obzir, nego je radi »konačnog rešenja jevrejskog pitanja« upućen iz Berlina u Beograd specijalni kamion za gušenje gasom. U njemu su tokom aprila i prve dekade maja 1942. godine na putu od logora do pripremljenih raka na stratištu u Jajincima ubijeni jevrejski zatočenici, a Jevrejski logor Zemun postao je Prihvatski logor Zemun (Anhaltelager Semlin).

SMILJANA ĐUROVIĆ
Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

FRANCUSKI UTICAJ NA ANTIFAŠISTIČKU KONCEPCIJU U JUGOSLAVIJI PRED DRUGI SVETSKI RAT

940.5(497.1+44)

Posle mnogo vekova Evropa je zaboravila inkviziciju, pa će posle mnogo drugih zaboraviti i fašizam. Danas se u njoj ubrzano radi na »oprostu greha« i »izmirenju« sa pozicija hrišćanske dogme i sporazuma na Malti u ime daljeg života ljudi na ovom kontinentu. Međutim, dešavaju se i neke neistorične pojave. Kada se na »oprostu greha« fašizmu pokušava izvršiti izmirenje između kapitalističke i komunističke doktrine organizovanja života ljudi na Zemlji kao planeti, dolazi do pojave transformisanja istorijskog »negativiteta« fašizma kao istorijske pojave u »pozitivitet«, i to u kompariranju sa »negativitetima« boljevizma i staljinizma. Sociološkim metodom sličnog uzorka pokušavaju se izjednačiti ove inače posebne istorijske pojave. Drugo je pitanje koliko je nacionalsocijalizam u uslovima velike ekonomskе krize bio zajednički Rubikon nemačkog socijalizma i fašizma. Jačina krize je bila žešća u SAD, pa nije došlo do fašističke agresije.

Gоворити о антифашизму као догађају у друштвеној мисли Европе и Југославије 30-тих и 40-тих година 20. века, а који је постао сила историје, није могуће а не уваžити у њему место и значај тзв. »француског помирија« партија Народног фронта. У идеолошким сферама друштвене мисли Европе 30-тих година, »француско помирије« је пресудно за стварање широког антифашистичког блока демократских снага на грађанској левци и центру, са онима које је чинио тзв. јединствени фронт пролетаријата (комунистичке, социјалистичке, анархистичке и све друге радничке партије), али и ванстраначко становништво Европе, посебно слободни интелектуалци. Овај блок се снажно супротставио агресији европског фашизма.

У зависности како ћемо се данас посље пола века од фашистичке агресије на Југославију 1941. године као научници односити према значају »француског помирија«, које се десило 30-тих година, а захватило је и друштвено мисао и снаге Југославије, зависи да ли ћемо на прави начин отворити врата историје Европе 20. века. Поставља се питање да ли је југословенска историографија спремна у овом случају да се suoči с evropocentrizmom i slavenofilstvom као idealizovanim kategorijama u sistemu mišljenja međuratnih generacija, који су значајно uticali na političke artikulacije te svesti, a utiču i данас. U odlučujućim istorijskim momentima savremene историје Југославије пресудни су били, међутим, вековима стварани кодови у историјској свести о prirodnom pravu čoveka da živi слободно i na svoj начин на свом историјском простору. Вероватно да најдубље објашњење о југословенској 1941. години лежи у томе.

Istraživanja društvene misli Jugoslavije između dva svetska rata, a unutar toga narodnofrontovskog koncepta, pokazuju da je francuski uticaj za istoriju demokratije u Jugoslaviji u 20. veku daleko veći i dublji od hronoloških granica koje postavlja savezništvo u Prvom svetskom ratu i sve što je po srpski narod proizašlo iz toga, ali i za istoriju Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju. Dva puta u pola veka desiće se faktor zajedničke ugroženosti, frankofonske i slovenske, od germaniske agresije. Interesantno je da ovaj fenomen similiteta francuske i jugoslovenske moderne istorije nije ozbiljno interesovao nijednog filozofa istorije, ako ih mi uopšte danas imamo u uslovima preovladavanja pozitivističko-sociološke škole.

Otpor fašizma posle Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj integrisao je evropsku demokratiju i doveo do pregrupisavanja društvenih snaga i društvene misli prema levici. Još mnogo pre toga jugoslovenska inteligencija čita Balzaka, Emila Zolu, Rolana, Andre Žida, Malroa ali i »Vođe francuske revolucije« Slobodana Jovanovića. Jedan njen deo se obrazuje u Francuskoj, mnogi povremeno ili stalno žive u Parizu, neki su građanski političari takođe u emigraciji u Parizu (Svetozar Pribićević), ali i jugoslovenska komunistička omladina i komunisti. Vojislav Vujović 1924. objavljuje na francuskom jeziku brošuru o francuskom imperijalizmu kada je došlo do zauzimanja Rura od strane Poenkarea. Predgovor brošuri (V. Vouiovitch, L'I.C.J. en lutte contre l'occupation de la Ruhr et la guerre, Edition du Bureau de la Presse de L'I.C., Moscou, 1924.) piše sam Zinovjev. »Imperijalizam« je u to vreme veoma važan teoretski pojam i istorijske pojave kojima se bavi komunistička teorija pod uticajem Lenjinovog »Imperijalizam kao najvišeg stadija kapitalizma«.

Protiv francuske okupacije nemačke industrijske oblasti ustao je i Andre Žid zalažući se za evropski duh protiv francuskog nacionalizma. Ovaj predstavnik najgrađanskije francuske kulture još 1918. godine tvrdi da je u Evropi ponovo došlo do podele na levicu i desnicu kao krajem 19. veka. Godine 1932. Andre Žid izaziva veliku senzaciju svojim izjavljavanjem za revoluciju, SSSR, revolucionarnu disciplinu i kolektivizam izjavljujući da kapitalizam ne daje nikakvu slobodu, zagovarajući društveno uređenje koje čoveku pruža bezbednost od ugnjetavanja. Zajedno sa mnogim poznatim piscima i naučnicima, među kojima su bili Rolan, Malro, Barbis on osniva levičarski blok inteligencije u Francuskoj, koji je pretvodio pojavi Le Fronte Populaire-a, tragovi kojeg uticaja se mogu pratiti u Jugoslaviji veoma egzaktno. Tako apel Rolana i Barbisa protiv rata ima u maju 1932. godine veliki odjek u Jugoslaviji. Kada je u avgustu iste godine održan svetski kongres za mir uz prisustvo i sovjetskih pisaca (Pasternak i dr.), na kome je osuden fašizam, a glavna parola bila: sprečiti napad na SSSR, akciju za njegovo održavanje potpisali su mnogi jugoslovenski pisići: Božidar Adžija, Milan Bogdanović, Cesarec, Kikić, Krklec, Kašanin, Đinko Simunović, Desanka Maksimović i dr. Protestu englesko-francuskog PEN kluba sa Valerijom, Židom i Rolanom na čelu protiv rata Italije u Abisiniji, posle koje je Mussolini izjavio da će napasti Jugoslaviju, pridružili su se Vladimir Nazor, Milan Begović i Ivan Meštrović.

Poznata je činjenica da 1932. godine Beograd postaje drugi centar nadrealizma u Evropi. Godine 1933. Komunistička partija Francuske, zbog

njihovog zagovaranja revolucije, isključuje francuske nadrealiste iz svojih redova, da ne bi odbila druge demokratske snage i snage levice. Procesi u Francuskoj i Jugoslaviji nisu često hronološki podudarni, pa na primer u vreme kada Torez poziva u zajednički front protiv desnice i katoličke radnike, Srpskaja partijska konferencija na Zlatiboru 1934. ustaje protiv cele građanske levice. Za razliku od francuskih nadrealista nazvanih »revolucionarima bez revolucije«, jer iako su je zagovarali nisu je i izveli, beogradski nadrealisti će 1941. godine ući u revoluciju.

Razlika u demokratskom stanju društva je ogromna, jer u Francuskoj za razliku od Jugoslavije nije uspeo pokušaj suspenzije parlamentarizma i rada političkih partija, koji je pokušan od strane desnice 1934. godine, što je u Jugoslaviji uspelo 1929. godine od strane kralja Aleksandra. Za razliku od KPJ, Komunistička partija Francuske deluje gotovo čitavo vreme legalno i ima tako jake društvene pozicije da posle pokušaja političkog puča od strane desničarske organizacije »Vatreni krst«, ujedinjujući se sa Socijalističkom partijom i radikal-socijalistima, osniva Jedinstveni front slobode protiv fašizma. U ovaj front ulaze i sve snage francuske demokratske levice. Da bi se napravio ustupak građanskoj levici, komunisti ustaju u odbranu građanske demokratije i pri tome u svom programu odustaju od krajnjeg cilja radničke klase – revolucije, Torez 1934. lansira parolu »Za mir, hleb i slobodu«. Komunistička partija Jugoslavije lansira istu parolu, da bi posle Sedmog kongresa Kominterne u letu 1935, koji je prihvatio koncept francuskog Narodnog fronta, ali isključivo kao taktičko opredeljenje u borbi međunarodnog proletarijata sa desnicom, razradila direktive Kominterne na narodnofrontovskoj osnovi i platformi (Odluke Politbiroa CK KPJ o zadacima KPJ posle Sedmog kongresa Kominterne).

Građanska opozicija u Jugoslaviji, bez obzira koliko je inicirala velike zborove 1935. godine protiv jugoslovenske desnice (Zemljoradnička stranka i Demokrati), neće prihvati »ispruženu ruku« od strane jugoslovenskih komunista zbog straha od revolucije, pa će lideri opozicionih stranaka napustiti zbog straha od gošizma i revolucije i najveći skup u Kragujevcu u avgustu 1935, kome je prisustvovalo preko 40 hiljada ljudi iz cele zemlje i na kome su bila objavljena načela Fronta narodne slobode. U Jugoslaviji do 1941. neće doći do formiranja organizacije Narodnog fronta.

Na celokupnu jugoslovensku demokratsku javnost, posebno levi blok, imala je uticaja pobeda narodnofrontovske vlade Leona Bluma (1936–1938). Kada ministar spoljnih poslova francuske Delbos dolazi u posetu Jugoslaviji, u Beogradu priređuju velike antifašističke manifestacije, dok protiv dolaska nemačkog ministra barona fon Nojrata demonstriraju uzvikujući »Živila Francuska«. Socijalni koncept programa vlade Leona Bluma nailazi takođe na odjek u celoj Jugoslaviji, što se vidi po velikom talasu radničkih štrajkova 1936. godine koji traže zaključenje kolektivnih ugovora, a to je bio jedan od važnih elemenata u Blumovom programu. Pod pritiskom političke situacije i društvene i ekonomске krize jedan deo programa Leona Bluma će pokušati da sproveđe i vlada Milana Stojadinovića, kao: sklapanje kolektivnih ugovora, stavljanje Narodne banke pod državnu kontrolu, obrazovanje ureda za žito itd. I u slučaju Blumovih mera ovoga

karaktera i mera Milana Stojadinovića, trebalo bi ispitati koliko su one zapravo uopšte mere Ruzveltovog projekta Nju-Dila za izlaz iz velike ekonomske krize.

Isto tako bi trebalo ispitati odnos prema gošizmu unutar KPJ i narodnofrontovske i antifašističke koncepcije demokratskih snaga i levog bloka u Jugoslaviji. Široka narodnofrontovska koncepcija na liniji francuskog Narodnog fronta dala je velike rezultate 27. marta 1941. godine i u ustancima 1941. godine, ali je to bilo kratkotrajno. Posle 13. julskog ustanka u Crnoj Gori npr. dolazi upravo na pitanju gošizma do diferencijacije unutar narodnofrontovskih snaga. Izgleda da je u KPJ pobedio kominternovski koncept o tome da je narodnofrontovska orientacija samo karika proletarijata koji ima krajnji cilj socijalističku revoluciju. Kasnije formirani Narodni front nije Le Fronte populaire Morisa Toreza. Na ovoj tački se razilaze istorijski tokovi savremene istorije Francuske i jugoslovenskih zemalja.

MILAN VESOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ILEGALNA ŠTAMPA KPJ U RATU I REVOLUCIJI 1941–1945.

32.019.57(497.1) »1941/1945«

Od 6-januarske diktature do aprilskog rata 1941. u izdavanju ilegalne štampe uočavaju se tri perioda: prvi, do 1935. godine, kada su ilegalna glasila u prvom planu i kada se nastojalo da se ona što više izdaju, i to kako centralna tako i pokrajinska, mesna i čelijska. Uz to je bilo pokušaja da se pokrenu posebne vrste štampe namenjene pojedinim slojevima društva (seljaštvu, vojnicima, članovima sindikata i dr.). Tada su izlazili »Proleter«, »Klasna borba«, »Komunist«, »Rdeći prapor«, »Srp i čekić«, »Boljševik«, »Celica«, »Iskra«, »Mladi boljševik«, »Mladi lenjinist«, »Seljačka borba« itd.

U drugom periodu, od 1936. do 1939, ilegalno izdavaštvo u zemlji gotovo da je zamrlo, dok se u inostranstvu izdaju samo centralni organi – »Proleter« i »Klasna borba« – ali vrlo nerедовно. To je svakako bila posledica nove orientacije Partije da se prodre u široke narodne mase, a to se moglo postići prevashodno legalnom štampom.

Treći period, u godinama pred aprilski rat, karakterističan je i po tome što ilegalno izdavaštvo oživljava i gotovo u celini se prenosi u zemlju. Izdaju se i pokreću uglavnom centralna i pokrajinska glasila, dok se na lokalnoj i drugoj štampi više ne insistira. Takvo gledište je definisano u referatu o agitaciji i propagandi na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine.

Agitacija i propaganda bili su predmet rasprave i na sednici CK KPJ od 20. novembra 1940. godine, kada je o tome prihvaćen izveštaj M. Đilasa (Veljka), u kome je rečeno da pokrajinski listovi treba da se izdaju na 14 dana u velikom tiražu, a da se »Komunist«, »Delo« i »Srp i čekić« pretvaraju u povremene publikacije. Novi zaokret u partijskoj izdavačkoj politici učinjen je na sednici CK KPJ od 7. februara 1941. godine. Tada je rešeno da se ukinu svi pokrajinski listovi, a da se pokrene »masovni organ Partije 'Borba' na tri jezika sa lokalnim agit(acionim) prilozima, pod redakcijom Komisije pri CK«. Istovremeno je odlučeno da se ukinu i svi lokalni partijski organi, a da se poveća obim i tiraž »Proletera«.

Približavanjem ratne opasnosti rukovodstvo KPJ je, sve više centralizovalo partijsku štampu i orijentisalo se na izdavanje samo centralnih glasila. Međutim, događaji koji su usledili onemogućili su predviđenu reorganizaciju štampe u celini. Masovni organ »Borba« na tri jezika se nije pojavio, ali je povećan obim i tiraž »Proletera«. Šta se tim htelo postići? U prvom redu strogom centralizacijom trebalo je izbeći eventualne razlike u proceni tekućih zbivanja, jer se moralo reagovati brzo i bez oklevanja. Nije, dakle, bilo vremena da se redakcije pokrajinskih glasila konsultuju s Centralnim komitetom ili redakcijom »Proletera«.

Vredno je pomena da se ipak pokušalo sa pokretanjem »Borbe« u junu 1941. godine. Naime, početkom juna Ivo Lola Ribar pozvao je Rodoljuba Čolakovića, koji se tada nalazio u rođnoj Bijeljini, da odmah dođe u Beograd. Oko 15. juna iste godine, u stanu Mihaila Vučkovića, pored ostalog, Tito je saopštio Čolakoviću da će raditi u Agitpropu CK KPJ i da će sa Milovanom Đilasom uređivati list »Borba«, koji Partija namerava da pokrene. Napravljen je i plan prvog broja i određeni autori pojedinih članaka. Čolaković je bio zadužen da napiše članak o borbi protiv šovinizma. Napad Nemačke na SSSR svakako je onemogućio pokretanje »Borbe«, pa će njeno izdavanje uslediti oktobra 1941. godine u oslobođenom Užicu.

Od mnoštva ilegalnih partijskih listova pokrenutih između dva svetska rata, u 1941. godini nastavilo je izlaženje samo nekoliko. Tako je zagrebački »Srp i čekić« sa manjim i većim prekidima izlazio od septembra 1934. do jula 1941. godine. »Slovenski poročevalec«, čiji su se prvi brojevi pojavili u 1938. godini, obnovljen je u maju 1941. godine. »Politički vjesnik« iz 1940. godine, od januara do početka jula 1941. izlazio je pod naslovom »Vjesnik radnog naroda«. Slovensko »Delo« iz 1940. nastavilo je izlaženje i u 1941. godini. Organ srpskih komunista, »Glas radnog naroda«, pokrenut u novembru 1940. godine, izlazio je do januara 1941. godine. Splitska »Borba radnog naroda« izdavana je od septembra 1940. do januara 1941. godine. U januaru 1941. u Novom Sadu se, umesto »Istine« (iz decembra 1940), pojavio jedan broj »Trudbenika«, a istovremeno je objavljena i skopska »Iskra«. Januara i februara meseca 1941. objavljeno je tri broja »Ljudske pravice«. Od skojevskih ilegalnih listova izdato je samo tri naslova: »Riječ bosanske omladine« u Sarajevu (od avgusta 1940. do januara 1941); »Omladinac« u Kikindi (u martu i aprilu 1941); i u Ljubljani »Glas delavne mladine« (marta 1941).

Posle ustanka i rasplamsavanja NOR-a i revolucije, samo šest od navedenih naslova periodike nastavilo je izlaženje: »Slovenski poročevalec« (od maja 1941); »Vjesnik radnog naroda« od avgusta 1941. pod novim nazivom »Vjesnik jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske«; slovensko »Delo«, »Glas radnog naroda«, koji se obnavlja u 1942. pod naslovom »Glas jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije«; novosadska »Istina« iz decembra 1940. obnovljena je u Turiji, avgusta 1942. godine; a »Ljudska pravica« nastavlja izlaženje od januara 1943. godine. Skojevska ilegalna glasila nisu tokom rata obnavljana, već su pokretana nova.

Ilegalna štampa KPJ iz međuratnog razdoblja bila je osobena ne samo sadržajem i porukama, već i izgledom, naslovima i drugim obeležjima. Većina naslova ove štampe jasno je izražavala političko-ideološku pripadnost, a naročito do sredine 30-tih godina. Tada se javljaju izrazito komunistički i revolucionarni naslovi, kao: »Komunist« (kao naslov javlja se više puta), »Srp i čekić«, »Klasna borba«, »Proleter«, »Rdeći prapor«, »Lenjinist«, »Boljševik«, »Mladi boljševik«, »Mladi lenjinist«, »Crveni barjak« i više sličnih, uglavnom izvedenih iz ovih reči. I svi drugi amblemi i simboli, koji se navode u zagлавljima listova, takođe su nedvosmisleno izražavali njihovu pripadnost komunističkom pokretu. U godinama pred aprilske rat 1941, novopokrenuti naslovi ilegalne štampe se uneškoliko modifikuju i poprimaju narodnofrontovsku širinu. Tada se pokreću:

»Glas radnog naroda«, »Borba radnog naroda«, »Iskra«, »Istina«, »Delo« i dr. Upravo neki od ovih naslova nastavljaju izlaženje i u NOR-u i tako odražavaju kontinuitet predratne ilegalne komunističke štampe. Jedino je »Proleter« od izrazito klasnih naslova partijske periodike nastavio izlaženje i u NOR-u do decembra 1942. godine. U toku NOR-a, pak, pokrenuto je samo nekoliko listova i biltena koji su imali identične naslove sa predratnom ilegalnom periodikom sa izrazito klasnim, komunističkim obeležjem. Takvi su bili: »Mladi komunist«, organ SKOJ-a za Hrvatsku (april 1942. – jun 1943); zatim dva bataljonska lista Prve proleterske iz 1943. godine pod naslovom »Srpski čekić«, kao i »Udarnik«, »Crvena zvezda« i četne džepne novine »Proleter«. U odnosu na brojnost ratne periodike, koje je bilo oko 4.000 naslova, ovi izuzeci su zaista zanemarljivi.

Nema podataka o tome kako je i zašto obustavljen »Proleter« decembra 1942. godine. Može se pretpostaviti da je na donošenje te odluke uticala brojnost tzv. partizanske štampe i širina platforme NOP-a, u kojem su učestvovali svi slojevi jugoslovenskog društva. »Proleter« je bio jedan od malobrojnih ilegalnih listova iz predratnog perioda koji je nastavio izlaženje i u NOR-u i samim svojim naslovom odudarao je od ostale ratne periodike. Kao organ CK KPJ iznosio je stavove rukovodstva Partije i kao i većina ilegalnih partijskih glasila nosio sva obeležja komunističkog pokreta i svojim naslovom jasno izražavao svoju pripadnost. Ratna periodika imala je uglavnom borbene, antifašističke i narodnofrontovske naslove u skladu sa širinom NOP-a. Ovo strogo dirigovano glasilo jedne revolucionarne partije odigralo je svoju ulogu u pripremama ustanka i prvim godinama rata i revolucije, čiji je karakter bio znatno širi od njegovih usko klasnih okvira, pa je kao takvo i ugašeno. Treba dodati da je na sugestiju ili bolje reći na insistiranje Kominterne u 1942. godini došlo do promene u taktici NOP-a, kada je borba protiv fašizma stavljena u prvi plan, što je svakako moglo uticati na rukovodstvo NOP-a da obustavi ovo svoje glasilo.

ENES MILAK

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JEDNO ITALIJANSKO VIĐENJE JUGOSLOVENSKE RATNE SITUACIJE

940.53/.54(497.1+450)

Klaudio Salmone je u svojstvu delegata italijanske liberalne omladine od 2. do 6. maja 1944. godine prisustvovao II kongresu USAOJ-a u Drvaru. Premda je veoma zanimljiv njegov opis dolaska u Drvar, kretanje po slobodnoj teritoriji i doživljaj desanta na Drvar i povratak u Italiju, u ovom izlaganju ćemo to izostaviti. Boravak u partizanskom Štabu i na slobodnoj teritoriji uslovio je da se najviše bavio partizanskim pokretom o kojem piše: »KPJ je tokom rata osvojila sve pozicije i privilegije u pokretu, i drugim političkim strujama ne namerava dati koncesije kako bi se one organizovale. Sem uspešno organizovane borbe KPJ je tokom rata vodila veoma uspešnu politiku koja joj je donela dominantnu ulogu krajem rata. Ta se politika sastojala u tome što je vođena jedna veoma kompromisna propaganda pred narodom. Uspešnom politikom u ratu, pridobijene su mase na teritorijama koje partizani kontrolišu, ali je pokret zadobio snagu i na drugim mestima«.

Prema njegovoj oceni, tačno je da je komunizam učinio ono što je bilo propagirano u narodu. »Video sam, pre svega, nezavisni nacionalni pokret, slušao sam da se govori isključivo nacionalnim i demokratskim govorom, poziva se na to da su to najtragičniji dani u istoriji naroda i imaju se u vidu principi koji nisu isključivo komunistički (nezavisnost, braćstvo naroda Jugoslavije, demokratija, socijalni progres), a KPJ je jedina antifašistička sila i zaista patriotska. Stalno je prisutno to da se u propagandi čuti i ne upotrebljavaju komunističke reči kao sovjetcizacija, diktatura proletarijata i internacionalizam, koje su zamjenjene sa drugim, nekomunističkim i koje više prihvataju mase«. Ocenjujući politiku KPJ, Salmone zaključuje da sve vodi ka režimu sa jednom partijom, ali da se, ipak, ne može govoriti o pravoj diktaturi, već o jednom fanatičnom režimu, u kojem opozicija, i pored toga što je formalno-pravno priznata, nema nikakve izglede da bude stvorena.

Sagledavajući sve rezultate politike KPJ, Salmone ne može a da joj ne oda priznanje: »Ne može se, s druge strane, sve predočiti, ako se nema u vidu čudo koje su komunisti načinili u zemlji. Oni su se pokazali na bojnom polju, oni su u najvećem broju vojni komandanti, a u borbi su bili žrtvovani u veoma velikom broju. KPJ, kao jedina u Jugoslaviji koja nema usko etnički karakter, bila je u stanju da vodi svoju akciju zasnovanu na neizazivanju jednog naroda protiv drugog, već je okupila sve narode u borbi protiv onih koji su takvu situaciju stvorili«.

Maršal Tito, prema opažanju italijanskog izveštača, 1944. godine po načinu govora i izvođenju političke akcije nije imao mentalitet diktatora,

ali Salmone ističe da diktatora stvara propaganda i slepa poslušnost mase koje ih slede. Salmone je već 1944. godine zaključio da postoji opasnost da se novoformirani režim pretvori u diktatorski režim.

Posebno mesto među neprijateljima partizana zauzimao je četnički pokret. Salmone se mnogo raspitivao da bi razrešio izvesne sumnje koje su kod njega postojale, ali je u razgovorima dobijao iste informacije o ovome, i to od različitih partizanskih informatora. Tako je došao do zaključka da u propagandi istorija četničkog pokreta ima svoju zvaničnu verziju, koja je opšteprihvaćena.

»Prema ovoj verziji, četnici, ili bolje rečeno njihove vođe i njihovi politički inspiratori, Kraljevska vlada u Londonu, nisu nikada bili protiv Nemaca, već su od prvog momenta sa njima u kontaktu. Srpske mase želele su borbu protiv Nemaca, koju je Mihailović onemogućio i težio je polarizaciji i vođenju borbe protiv ustaša u Bosni, te je u novembru 1941. zaključio sporazum sa Titom o saradnji jedinica za borbu protiv okupatora. Činjenica je da je ugovor izneveren od strane četnika već u prvoj borbi, i od tada se stalno bore protiv partizana, sarađujući manje ili više, otvoreno sa Nemcima. Kako je bilo moguće da oni povedu oružanu masu u borbu iako su se pokazali kao neprijatelji.

To je veoma teško shvatiti i to se jedino može objasniti potpunim neznanjem srpskog seljaka, koji je bio lako pridobijen antikomunističkom propagandom, ili je bio ubeđen da je zadatak saveznika da pobede Nemece, a da oni svoje napore moraju upraviti protiv partizana, što bi na kraju rata rezultiralo potpunom pobedom na unutrašnjepolitičkom planu. Već je logičnija saradnja četnika i Italijana«, konstatiuje Salmone, »jer je bila zasnovana na antiustaškoj politici koju je okupaciona italijanska vlast provodila«.

Nepristrasnom posmatraču, kakav je bio Salmone, ova verzija nije bila potpuno prihvatljiva, jer je bio nezadovoljan mnogim pojedinostima, ali, isto tako, nije našao ni načina da utvrdi neke netačnosti u ovoj verziji.

PETAR KAČAVENDA

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

1941. GODINA U JUGOSLOVENSKOJ ISTORIOGRAFIJI

930.1(497.1) »1941«

Pedeset godina od početka oružane oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, prilika je da se i najkraćim osvrtom nešto kaže o jugoslovenskoj istoriografiji 1941. godine. Ova prelomna godina, ispunjena mnoštvom krupnih događaja i zbivanja sudbonosnih za jugoslovenske narode i evropsku i svetsku zajednicu u celini, zaokupljala je i zaokupla pažnju i interesovanje i nakon 50 godina, ne samo istoričara, već i mnogih drugih stvaralaca, koji svojim delima daju doprinos naučnom osvetljavanju istorijske stvarnosti toga vremena. Sve to rezultira da se svestranije i objektivnije vrednuju društveno-politički odnosi i snage u Drugom svetskom ratu, tom najkravijem sukobu u istoriji ljudskog društva i ljudske zajednice. Nekoliko puta, u okviru podsećanja na strahote Drugog svetskog rata, sumirani su i rezultati istorijske nauke u izučavanju 1941. godine u svetskim razmerama a u okviru toga i rezultati jugoslovenske istoriografije.

Uvidom u rezultate jugoslovenske istoriografije u proteklom vremenu, može se konstatovati da je 1941. godina uglavnom svestrano istraživana. Pri tome je s školovanjem kadrova i otvaranjem raznorodnih institucija za noviju istoriju to istraživanje dobijalo organizovani karakter. U početnom posleratnom periodu, prednost je davana upoznavanju Narodnooslobodilačkog pokreta, naročito njegove vojne komponente, da bi se postepeno oblast istraživanja proširivala i na druga zbivanja, tako da danas možemo govoriti o sveobuhvatnijem pristupu obradi učešća Jugoslavije u Drugom svetskom ratu i njenom doprinosu antifašističkoj borbi saveznika za uništenje fašizma. Početne nepotpunosti i jednostranosti, kao posledica korišćenja uglavnom domaćih izvora sa akcentom na istoriju narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ, postepeno su prevazišćene novim istraživanjima i obradom izvora drugih učesnika zbivanja u jugoslovenskoj stvarnosti 1941, otvaranjem i pristupačnošću stranih izvora, posebno britanskih, nemačkih, sovjetskih i američkih, iz kojih su nastala kompleksnija dela o jugoslovenskoj stvarnosti 1941. godine, a i kasnije.

Globalnim uvidom u sadržaj radova o 1941. kao i onih dela koja se odnose na ceo ratni period, a u kojima su obrađena i zbivanja 1941, može se konstatovati da su ključni događaji i zbivanja, kao što su 25. i 27. mart, aprilski rat i rasulo, okupacija i podela Jugoslavije, okupacioni sistemi, stvaranje kvislinških tvorevina (NDH, Nedićeva vlada i dr.), ustank 1941, osnivanje i razvoj nove vlasti, društveno-politička previranja,

kolaboracija, antifašistički nacionalni i drugi pokreti, a u poslednje vreme stradanja i genocid nad srpskim i drugim jugoslovenskim narodima, bili u žiji interesovanja istraživača.

Ovde nije moguće dati podrobniju kvantitativnu i kvalitativnu analizu objavljene istoriografske literature o 1941. godini, zbog ograničenosti prostora, ali možemo pouzdano istaći da je ona i po žanru i po sadržini veoma heterogena. Zastupljene su brojne studije i monografije, studijski članci i prilozi, objavljeni su tomovi arhivske građe domaće i strane provenijencije, memoari, dnevničke zabeleške učesnika i savremenika događaja, književna, publicistička i umetnička dela, saopštenja i referati sa brojnih naučnih skupova, sve do bibliografija, hronologija i drugih priručnika.

Pored nesumnjivih rezultata koji se sa istorijski-objektivističkog stanovišta ne mogu osporavati, istoriografiju uopšte pa i o 1941. godini opterećuju izvesne razlike nastale ne iz istoriografskog pristupa, već politizacijom nauke, odnosno poplavom unapred postavljenih teza »naučno« verifikovanih, tendencioznom selekcijom i manipulacijom istorijskih izvora. U tom smislu, pod udarom osporavanja našli su se mnogi ključni događaji koji su i u svetskoj istoriografiji pozitivno ocenjeni, pa čak i antifašistički i oslobođilački pokret koji je organizovala KPJ. Naročito u poslednje vreme, objavljaju se i »naučno« pronosiraju teze da »nije trebalo braniti Jugoslaviju«, da je 27. mart »promašaj«, da je trebalo postupiti kao »Mađari, Rumuni i Bugari«, da »nije trebalo dizati ustanak jer je on samo izazvao stradanje naroda« itd. U sadašnjim uslovima bezumlja, koje je nastalo posle tzv. jednoumlja, sve je moguće, pa i ovakve teze, koje ni po kojem kriteriju ne mogu izdržati istorijski sud. Borba protiv fašizma bila je kao što je poznato imperativ vremena, jer se njome spasavao svet od fašističkog totalitarizma, a stvarala demokratska perspektiva.

Pod vidom navodne objektivnosti i apsolutnih istina u uslovima dezintegracije istorijske svesti, u nekim radovima uopšte, pa i o 1941, nude se »novi« dokumenti i svedočenja o događajima i ličnostima, po kojima su sva dosadašnja saznanja, koja su rezultat minucioznog i savesnog rada brojnih istoričara, zabluda i vešta obmana. Krajnji cilj takvih teza nije naučna valorizacija prošlosti, već propagiranje idejno-političkih poruka, primerenih političkom trenutku u cilju dezintegracije istorijske svesti. Razume se da je svim istoričarima od struke, pa i javnosti uopšte, u današnjem trenutku i te kako potreбno novih radova, novih tumačenja istorijske stvarnosti 1941, produbljenijih analiza i sinteza, oslobođenih bilo koje vrste politizacije. Upravo zbog svega toga se u daljem razvoju istoriografije o Drugom svetskom ratu, ustanku i antifašističkoj borbi 1941. i svih drugih godina, postavlja kao najneodložnije unapređivanje metodologije istraživačkog rada, afirmacija kritičkog prilaza istorijskim izvorima, upornije istraživanje novih izvora, produbljenja analiza i spoznaja istorijskih pojava i procesa, uvažavanje interdisciplinarnih rezultata istraživanja u istorijskoj nauci i dr., sve u cilju izgradnje racionalne istorijske svesti, oslobođene fetišiziranih predstava, romantičarskih i mitskih zabluda, jednostranih tumačenja i ideoloških konstrukcija. Jednom reči, izlaz iz trenutnog stanja jugoslovenske istoriografije moguć je razvojem kritičke isto-

riografije, koja će nadvladati raniji konformizam i savremeni revizionizam, prisutne i u Evropi i na našem prostoru. Da bi se to postiglo, potrebna je veća briga društva i osposobljen naučni podmladak.

Nadam se da će i ovaj naučni skup dati podstrek prodoru novih ideja u istoriografiji Drugog svetskog rata uopšte, pa i istoriografiji 1941, oslobođenoj svih zastranjivanja i politizacija, zasnovanoj na naučnoj valorizaciji i kritičkoj proveri minulih događaja i zbivanja, isključivo na osnovu relevantnih arhivskih izvora.

SMILJANA ĐUROVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

O UZROCIMA ZAOSTAJANJA JUGOSLAVIJE U EKONOMSKOM RAZVOJU POČETKOM 20. VEKA

Važnost ekonomskoistorijskih istraživanja Mije Mirkovića za
istoriografsku sintezu (analitička istraživanja)

930.1:330:949.71 „19“

1. Istorijografija savremene istorije u Jugoslaviji, danas, sasvim zao-staje u izučavanju ekonomskog razvoja Jugoslavije u 20. veku. Shodno tome, neobradene su mnoge tematske oblasti ekonomske istorije jugoslovenskih zemalja između dva svetska rata, iako se može reći da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. Kraljevina Jugoslavija, najviše izučena. Izuzetak od opšte indolencije prema ekonomskoistorijskim istraži-vanjima čine usamljeni istraživači, okupljeni oko časopisa »Acta historico-oeconomicia Yougoslaviae« no i većina njih je više u ekonomskim nauka-ma, nego istoriografiji. U ovom pogledu istorijska nauka u Jugoslaviji je u evidentnom zaostajanju za svetskim trendovima, u kojima se od kongresa u Bernu 1986. oseća predominacija ekonomskoistorijskih istraživanja. Ve-liki talasi ekonomskoistorijskih istraživanja počinju da zapljuškuju i svetske kongrese istoričara, pa i poslednji u Madridu (1990).

Istorijske sinteze su po pravilu strukturirane po kriterijima političke istorije. Zbog svega toga, političko-istorijske sinteze nisu ni postavile do sada pravo pitanje uzroka zaostajanja jugoslovenskih zemalja u 20. veku u civilizacijskom razvoju. One su se zaustavile na nivou konstatacije toga zaostajanja, olako prebacivši svu »istorijsku krivicu« na nasleđe iz prošlosti i »dugovekovnu potčinjenost neprijateljima Slovena na Balkanu. Ovoliko zanemarivanje izučavanja uticaja ekonomije i ekonomskog faktora na isto-rijski razvoj Jugoslavije u 20. veku, pojava je utoliko čudnija što se apso-lutno-sociološka škola, koja je vladala duge decenije u istoriografiji, metodološki i teoretski afirmisala upravo na isticanju presudnog značaja eko-nomskog faktora u razvoju društva. Čudno je i sa stanovišta velikog uticaja analista na istoriografiju u Jugoslaviji. Verovatno da je jedan od uzroka ovome u tome što su granični zidovi između pojedinih nauka u Jugoslaviji, opet suprotno svetskim trendovima, toliko visoki, da su za sada nepremos-tivi, osim u pojedinačnim slučajevima. Opštost je, međutim, ono što me-nja ne samo nauku i naučna saznanja, nego i istorijsku svest ljudi, pa je potreba za opštom sintezom u savremenom dobu opšta potreba. U nave-denim razlozima se, onda, verovatno, krije i uzrok neuočavanja čak i nauč-nih rezultata neosporno najvećeg jugoslovenskog ekonomskog istoričara 20. veka Mije Mirkovića,¹ posebno kada je u pitanju istraživanje uzroka

¹ Mijo Mirković, Istranic, rođen u Raklju 1898. godine. Doktorirao u Frankfurtu na Majni 1923. godine. Bio profesor na Pravnom fakultetu u Subotici i Ekonomsko-komer-cijalnoj visokoj školi u Beogradu, a od 1945. godine na Ekonomskom fakultetu u Za-

zaostajanja u razvoju jugoslovenskih zemalja početkom 20. veka. Ovde ćemo, zbog toga analitički pokazati osnovne vrednosti Mirkovićevih istraživanja za istoriografsku sintezu. Pokušaćemo da skrenemo pažnju na njih, svesni nadolazećeg doba velikih istorijskih sinteza.

2. Opšte zaostajanje jugoslovenskih zemalja u razvoju za visokorazvijenim zemljama Zapadne Evrope na početku 20. veka je činjenica sinteze². Pri tome treba naglasiti sledeće:

a) Nivo razvoja pojedinih delova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije nije bio isti. Dok su jedni delovi države, više segmenti društva, bili ušli i u drugu industrijsku revoluciju (upotreba električne energije u proizvodnji cementa i sl.), dotle na velikim i prostranim bespućima jugoslovenskog Balkana još vlada naturalna privreda sa prevlašću stočarstva, i agrarno organizovano društvo.³ Razlike nisu, dakle, one koje su bitne – prva ili druga industrijska revolucija – nego civilizacijske. Industrijska civilizacija stoji naspram agrarne. Zapadna naspram istočne. Prema tome, sučeljene su jedna naspram druge i dve razvojne teorije, koje se u svojoj eskalaciji u vreme velike ekonomske krize 1929–1934. godine artikulišu u velikoj jugoslovenskoj razvojnoj dilemi: Za industriju ili za poljoprivredu.⁴ Radi objektivizacije Mirkovićevih stavova, treba kazati da on nije pripadao »agrarcima«, i da je teoretski bio na liniji »nove ekonomske politike« predsednika vlade Milana Stojadinovića (1935–1939) koja se oslanja na Ruzveltov Nju-Dil, a centralna tačka joj je bila, da je izlazak iz velike ekonomske krize u razvoju industrije na državnoj osnovi.⁵

b) Struktura različitosti razvoja jugoslovenskog društva 1918–1941. godine bila je očigledna, pa je kao takva bila jedan od elemenata usporavanja razvoja. Odnosi u poljoprivredi su bili veoma različiti 1918. godine, U najvećem delu države, osim Srbije i Crne Gore, bili su jaki tragovi feudalnog sistema, a negde je on igrao i dominantnu ulogu u agrarnim odnosima. Mirković je ustanovio da je u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji, i Vojvodini zatečen veleposednički sistem sa zaostalim polufeudalnim odnosima, u Dalmaciji kolonat, u Bosni i Hercegovini beglučko-kmetovski odnosi, u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji čivčijski sistem. I dok je vojvođanski i slavonski feudalizam bio kapitalističko-poduzetnički, a zemljšna aristokratija bila uglavnom stranog porekla, dotle su bosanski feudalci bili pretežno samo potrošači zemljšne rente sa slabom akumulacijom. Feudalni agrarci, mahom inostranog porekla, preko kojih je dolazio i inostrani kapital u zemlju, i koji su u isto vreme bili i vlasnici fabrika i banaka, niže

grebu. Od 1945. do 1946. godine član delegacije FNRJ na konferenciji ministara u Londonu i Parizu. Učesnik je na Mirovnoj konferenciji u Parizu i delegat na zasedanju Ekonomskog i Socijalnog veća Ujedinjenih nacija. Bio je član JAZU. Umro u Zagrebu 1963. godine. Vid. Josip Percan, *O liku dr Mije Mirkovića*, Pazinski memorijal, god. 12, mj. 17, sv. 2, Pazin 1988, 51–60.

² Nikola Vučo je izneo da su jugoslovenske zemlje kasnile u industrijskoj revoluciji 150 godina za Engleskom, prvom zemljom industrijske revolucije, i sto godina za ostalim visokorazvijenim zemljama Zapadne Evrope. N. Vučo, *Industrijska revolucija u Jugoslovenskim zemljama* (teze za diskusiju), Acta historico-oeconomica Yugoslaviae.

³ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941. godine*, Beograd 1986, 24–57.

⁴ Isto, 152–176.

⁵ Isto, 197–323.

plemstvo i zemljišni veleposednici u Vojvodini i Slavoniji bili su povezani sa krugovima u Budimpešti. Na ovoj vezi bili su i trgovci žitom i bankari. I dok su tzv. »prečanski krajevi« imali veze sa Bećom i Budimpeštom, do tle je kapital u Srbiji imao direktnе veze sa Parizom, Brislom i Londonom, putem rudarskih i industrijskih koncesija, ali i učešćem u bankama i državnim zavodima.⁶

Agrarna reforma, započeta ubrzo posle proglašenja ujedinjenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, proklamacijom regenta Aleksandra Karađorđevića januara 1919. godine nije ni posle dvadeset godina mogla da reši agrarno pitanje u zemlji. A agrarno pitanje je bilo sastavni deo opšteg problema ekonomskog progrusa i prebacivanja viška stanovništva iz agrara u industriju, smatrao je Mirković.⁷

Elemenat strukture izrazite različitosti jeste i struktura stanovništva po zanimanju, artikulisana od Mirkovića ovako: manje agrarne od Jugoslovenskog proseka, a jače zanatske i industrijske bile su Slovenija i Vojvodina, dok su jače agrarne od proseka, a manje zanatske i industrijske bile Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Kosovo. No, i unutar tih oblasti postojali su predeli u kojima je razvoj, išao drugačijim putem. U užoj Hrvatskoj i Slavoniji u oblasti između Save i Dunava bilo je jače razvijeno zanatstvo, bankarstvo i saobraćaj nego što je jugoslovenski prosek, dok je sve to bilo slabije od jugoslovenskog proseka u južnim i jugozapadnim delovima Hrvatske. Popis stanovništva iz 1921. godine pokazuje da su najviše gradskog stanovništva imale Bačka, Banat i Baranja (30,68%), zatim Makedonija, Bosna i Hercegovina, Južna Srbija (23,73%), Hrvatska i Slavonija (21,15%), zatim Slovenija (19,9%) i Dalmacija (17,15%). Ovo su »pokrajine« (tadašnja administrativno-politička podela države) koje su imale najviše seoskog stanovništva: Bosna i Hercegovina (84,36%), Crna Gora (83,22%), Slovenija (80,02%) i Hrvatska i Slavonija (78,85%). Ove brojčane činjenice izneo je Mirković u knjizi »Ekonomski struktura Jugoslavije 1918–1941«.⁸

Zaključke koje je Mirković izveo analizom samo statističkih izvora, mogu se, međutim, osporavati sa stanovišta istraživanja arhivskih izvora i međuratne ekonomski literaturu. Šta arhivski izvori pokazuju analizirani u dubljem strukturalnom sloju? Sledeće: Statističke cifre bi trebalo da izgledaju drugačije da su sakupljeni podaci imali adekvatno formulisane formule po kojima su sakupljeni i utvrđivani. Ovu korekciju smatramo neophodnom naglasiti, jer istraživanja pokazuju da je međuratna Jugoslavija imala niz specifičnosti. Jedna od tih specifičnosti je bila da je imala gradска naselja u kojima se stanovništvo pretežno bavilo poljoprivredom, i obrnuto – seoska naselja čija je većina stanovništva radila u industriji. Prvi slučaj je sa Kosovom, Metohijom i Makedonijom. Drugi slučaj je sa Timočkom krajinom, Pomoravljem, Gorskim kotarom i Bosnom. Veliki deo stanovnika ovih oblasti je bio zaposlen u industriji, i pešačio je svakodnevno kilometre do rudnika i fabrika i natrag. Vojvođanska sela su opet imala veliki broj proletarizovanog radništva iz kojeg su se regrutovali indus-

⁶ M. Mirković, *Ekonomski struktura Jugoslavije, 1918–1941*, Zagreb 1952, 64.

⁷ M. Mirković, *O dvadesetogodišnjici naše agrarne reforme*, poseban otisak iz »Socijalnog arhiva«, Globus, Beograd 1939, 3.

⁸ M. Mirković, *Ekonomski struktura Jugoslavije 1918–1941*, 32–35.

trijski radnici. Dok su seljaci naseljavali uglavnom sela i okolinu gradova u najvećem broju slučajeva, gradovi su, uglavnom, predstavljali mešavinu različitih slojeva radnog stanovništva.⁹

c) Veliki integracioni proces koji je započela politika stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, pokrenuo je i duboke ekonomske integracione procese, koji su u infrastrukturi Balkana začeti ranijih vekova, posebno od 19. veka, nagomilavani usled prodora kapitalizma i njegovih imperativa za stvaranjem zajedničkog tržišta na jugoistoku Evrope. Za razliku od feudalne isparcelisanosti i carinske zatvorenosti, kapitalizam je zahtevao slobodan prostor, slobodnu cirkulaciju radne snage, robe i kapitala, kao i slobodnu cirkulaciju ideja. Identifikacija procesa integracije sa procesom razvoja industrijske civilizacije u tom vremenu je potpuna.

Integracioni procesi, međutim, na ovom prostoru nailaze realno na velike otpore i prepreke. Trebalo je da se integrišu istorijski i ekonomski različiti regioni i oblasti: a) oni koji su pripadali vekovima srednjoeuropskom i podunavskom delu Evrope, b) glavna integraciona vertikalna Balkana i jugoistoka Evrope Moravsko-Vardarska kotlina, c) oblasti koje gravitiraju prema Jadranskom moru, gde se bio isprečio veliki Dinarski masiv. Istorija činjenica je da su kao prepreka integraciji ovih oblasti stajale veoma loše saobraćajnice, tj. nepostojanje putne i železničke mreže na glavnim pravcima nove integracije. Ovaj problem će ostati aktuelan u čitavom međuratnom periodu razvoja Jugoslavije. Tek je trebalo izgraditi železnički saobraćaj, koji je prema S. Dimitrijeviću bio »kičma celog kapitalističkog sektora privrede«, a koji bi povezivao različite novonastale države sa novim administrativno-političkim centrom države – Beogradom. Nasleđena železnička mreža gravitirala je prema administrativno-ekonomskim i političkim centrima Austrije, Mađarske i Turske i bila je podređena njihovim strateškim i ekonomskim interesima. Taj interes je istorijski bio dominantan na jugoslovenskim i balkanskim prostorima pre Velikog rata (1914–1918) i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Trebalo je da se železničkom mrežom povežu i svi delovi i krajevi države koji 1918. nisu bili povezani: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija, Metohija i Kosovo, Dalmacija, Banat, Makedonija. Na glavnim rekama koje su tekle kroz Jugoslaviju: Savi, Dunavu, Moravi i Vardaru nisu postojali mostovi. Tek finansijskim zakonom 1936/37. godine ministar pošta i telegrafa dobio je ovlašćenja da može putem kreditiranja izvršiti nabavku i polaganje telegrafskog kabla na pravcu Beograd–Zagreb–Maribor do austrijske granice, i tako se u poslednjem času izbeglo da međunarodni telegrafski promet zaobiđe Jugoslaviju.¹⁰

3. Pored već analiziranih istorijskih činjenica iz oblasti ekonomske strukture koja je zatečena 1918. godine i evidentno usporavala ekonomski razvoj Jugoslavije u modernom smislu, svakako ne treba zanemariti činjenice političke istorije. O njima ovde nećemo govoriti, jer nisu od osnovne istorijske važnosti za problem koji razmatramo.

⁹ S. Đurović, n.d., 27–28.

¹⁰ S. Đurović, *Ekonomski faktor u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 167–172.

Pre nego što izložimo osnovne teze M. Mirkovića o uzrocima ekonomskog zaostajanja jugoslovenskih zemalja početkom 20. veka, nužno je da se navede da su istraživanja pokazala da je upravo prih decenija toga veka Jugoslavija bila zemlja sirovina i energije, što se dosta razlikuje od uvrežene istoriografske paradigmе о agrarnoj zaostalosti siromašne zemlje seljaka na brdovitom Balkanu. Rezultate istraživanja, koja potvrđuju navedenu istorijsku istinu, detaljno smo izneli u studiji »Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1919–1941. godine«, pa se na njih ne bi vraćali, već smo izneli samo njihove osnovne postavke.¹¹ Zbog teoretskih razjašnjavanja nužno je istaći da je shvatanje o Jugoslaviji kao o siromašnoj agrarnoj zemlji beznadježno izgubljenoj za civilizacijski razvoj u svom siromaštву, kao balkanskom usudu, prisutno još pre Drugog svetskog rata i preživelo i do danas. A nastalo je, zapravo, zamenom teza: socijalno siromaštvo jednak je prirodno siromaštvo. Ova teza, ili bolje reći paradaigma sa ideološkim konotacijama, do sada je mnogo puta nadograđivana novim vanekonomskim argumentima, često ideološke prirode.

4. Suočen sa zaostalošću Istre¹² u kojoj je rođen (1898. u Žabalju), Mirkovića će veoma rano okupirati, još u d anima mладости, pitanje privrednog razvoja i problemi uključivanja jugoslovenskih zemalja u visoko razvijeni industrijalizovani svet Zapadne Evrope. Kritičan prema sopstvenoj istorijskoj svesti, napisaće u posveti u knjizi »Održanje seljačkog poseda« (Zagreb 1937), da su on i njegova majka bili poslednji iz njihovog roda koji su kopali zemlju i obrađivali vinograd, zemlju na kojoj je njihov rod živeo tri stotine godina: »Nas dvoje smo bili zadnji u mome i u njenom rodu, koji smo vjerovali u zemlju i mislili da je zemlja jača od novca ... Razvoj sela je išao ispred nas. On se vršio po pravilima ekonomske zakonitosti, izvan naše volje, gazeći naša tradicionalna i konzervativna shvatanja o selu.«¹³

Mirković uočava da promene koje se dešavaju na jugoslovenskom selu 30-tih godina kasne nekoliko vekova za procesima u Zapadnoj Evropi: »Pitanje egzistencije seljačkog poseda i uopšte samostalnog seljačkog gospodarstva, posmatrano isključivo sa ekonomskog gledišta, postavljeno je u Evropi već davno«, kaže Mirković. »Ono je tesno vezano s postankom i razvojem kapitalizma. Čim je novac postao kapital, koji je imao da nosi prinos i čim se kapital počeo da ulaze u zemlju, nastalo je pitanje, koji oblik gospodarstva i naročito iskorišćavanja (eksploatacije) seljačkog gospodarstva daje najbolji prinos. U Zapadnoj Evropi u uslovima kada su se gradovi razvili pre nekoliko stoljeća zemlja je prije prešla u ruke građana. Oni je kupuju, organizuju napredna domaćinstva, udružuju male posede u velike, gaje bolje biljne kulture, kao i stočne vrste, industrijalizuju poljoprivredu uvodeći mašine, kao i primenjuju moderne agro-tehničke mere.«¹⁴

Svestan da je novu državu trebalo sačuvati i izgraditi u nepovoljnim okolnostima¹⁵, Mirković analizira pojave koje karakterišu ekonomski razvoj

¹¹ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, 32–54 i dr.

¹² Istra je posle Prvog svetskog rata pripala Italiji i u njenom sastavu bila u čitavom međuratnom dobu.

¹³ M. Mirković, *Održavanje seljačkog poseda*, Zagreb 1937, 7.

¹⁴ Isto.

¹⁵ M. Mirković, *O dvadesetogodišnjici naše agrarne reforme*, Beograd 1939, 3.

Kraljevine Jugoslavije, dajući prvenstvo elementima koji su kočili moderan civilizacijski razvoj. Seriju studija napisao je i objavio upravo u vreme velike ekonomske krize koja je u Jugoslaviji trajala od 1929. do 1934. godine, kao i u postkriznom periodu u vreme vlade Milana Stojadinovića (1935–1939), koja jakom državnom intervencijom i primenjujući iskustva Ruzveltovog Nju-Dila pokušava da izvuče državu iz ekonomske krize i trgne iz agrarne letargije forsirajući industrijalizaciju na državnoj osnovi: izgradnja grube pruge u Zenici, elektrolize u Boru, fabrike aluminijuma kod Šibenika, vojne industrije, sproveđenjem velikog programa javnih radova i izgradnje saobraćaja i dr.

Mirković je pripadao grupi ekonomista i privrednika koji su u industrijalizaciji na državnoj osnovi videli jedan od glavnih izlaza iz posledica velike privredne krize. Postoje elementi na osnovu kojih se može pretpostaviti da je Mirković bio i pod dojmom sovjetskog rešenja izlaska iz privrednog i civilizacijskog zaostajanja – velikog programa industrijalizacije i elektrifikacije zemlje. Industrijalizacija Jugoslavije se Mirkoviću ne nameće kao sredstvo momentalanog rešavanja ekonomske krize, nego kao dugotrajan projekat razvoja u budućnosti. Industrijalizacija, odnosno izvesni dostignuti stepen industrijalizacije, jesu, po Mirkoviću, i preduslovi za razvoj socijalističkog pokreta.¹⁶ Za Mirkovića »Industrijalizacija postaje sudbina naroda i čovečanstva, kojoj zemlje i narodi ne mogu više da izbegnu«, jer se u savremenoj eposi problem formiranja nacionalnog bogatstva vezuje za problem industrijalizacije. Industrijske zemlje su postale bogate, a bogatstvo je stvaralo moć, u prvom redu vojnu, što je jačalo međunarodni položaj zemlje, a to je opet uticalo na povećanje bogatstva i moći, pa je nacionalna filozofija evropskih zemalja nužno vodila ka industrijalizaciji. U zemljama koje su se industrijalizovale povećao se nacionalni dohodak, tj. nacionalno bogatstvo.

Kao jedan od bitnih faktora koji koče napredak, tj. industrijalizaciju, kao osnovu za kulturni napredak, ali i socijalnu ravnotežu. Mirković identificuje »protivindustrijsku filozofiju«. Mirković je smatrao da »nema ravnotežu društva ako su dohoci većine naroda samo toliki da održavaju samo goli ljudski život, a neznačna manjina ima dohotke nesrazmerno velike. Bez blagostanja celog naroda nema mogućnosti ni za stvaranje slobode (ni mišljenja, ni političkog rada), jer će se i u slobodi većina uvek obraćati protiv privilegovanog položaja manjine. Prirodno je, da bez materijalnog blagostanja naroda nema ni jednakosti, ni bogatstva.«¹⁷

Bilo bi interesantno ustanoviti zašto Mijo Mirković nikada nije objavio svoju doktorsku disertaciju »O glavnim uzrocima male gospodarske efikasnosti slovenskih naroda«, koju je odbranio još daleke 1923. godine kod tada u Evropi čuvenog prof. marksiste na univerzitetu u Frankfurtu na Majni F. Openheimer-a. Može se samo pretpostaviti da je u tome bio onemogućen od predstavnika konzervativne društvene misli. Parijalno objavljivanje ove disertacije u segmentima posle njegove smrti svakako ne može nadoknaditi odsustvo toga dela u celosti u ekonomskoistorijskoj literaturi. Postoje u Mirkovićevoj »Industrijskoj politici« iz 1937. godine, međutim, stavovi o »protoindustrijskoj filozofiji« kao pojavi kod slovenskih na-

¹⁶ M. Mirković, *Spoljna trgovinska politika*, Beograd 1932, 126.

¹⁷ M. Mirković, *Industriska politika*, Beograd 1936, 48—50.

roda, koji su sigurno teze iz njegove disertacije iz 1923. godine. Iz njih se može shvatiti koliko se svestrano ovaj ekonomski mislilac bavio problema razvoja. Pri tome je interesantno navesti da je Mirković poznato delo marksističke literature »Komunistički manifest« smatrao za »novu razvojnu teoriju, i u njemu je po njemu bilo sadržano čitavo znanje o suštini modernog društva.¹⁸

Mirkovićeve analize istorijskog iskustva razvijenih zapadnoevropskih država pokazale su da podizanje industrije stavlja pred ljudе zahteve psihološke prirode: »Industrija zahteva materijalno znanje i disciplinu, inicijativu i odgovornost, sve osobine racionalno nastrojenog duha, duha koji je 'objektiviziran' i materijalizovan. Ona je vezana za rad mašine, za broj proizvedenih komada, rentabilnost kapitala, za veliku tehničku podelu rada, za hijerarhijski izvedenu podelu rada, zavisi od mogućnosti prodaje.« Ona predstavlja i izvesno »određeno nastojanje duha pojedinca, koji su potpuno sposobni da uđu u organizaciju fabričkog proizvodnog procesa i da se potpuno prilagode toj organizaciji.« Po Mirkoviću, industrija je »rezultat duhovnog razvoja i materijalne civilizacije zapadnoevropskih naroda. Do tada su samo ti narodi i oni koji su se ugledali na njih uspeli da stvore takvu civilizaciju i takav sistem naučnog saznanja koji su omogućili stvaranje industrije. Ostali narodi, tj. narodi van zapadnoevropskog kulturnog kruga nisu imali u 19. veku, ali po Mirkoviću, ni sredinom 30-tih godina 20. veka racionalno nastrojen duh, a vrednosti koje su ih pokretale u kulturnom razvoju bile su druge. U središtu njihovog interesovanja je duh, a ne trgovačka i industrijska dobit, a moral nije bio moral industrijskog i novčanog, tj. materijalnog uspeha, pa oni nisu mogli da prime brzo i nagle radinost koja kao industrijska nema duše. Ti narodi su Kinezi, Indusi, slovenski narodi i dr. »Nacionalna filozofija ovih naroda i kada je izrađena u dogme (Konfučije, Buda, Gandhi), i onda kada provejava kroz nacionalnu književnost, kao i onda kada uopšte nije ispisana, nego se samo odrazuje u životu naroda, budi otpor protiv svih racionalnih napora, protiv napretka u prosveti, protiv sticanja novih znanja. To je jedan moralan stav, etička dogma, koja daje odgovor na poslednje pitanje o smislu života (zašto čovek živi i kako treba da živi) i odgovori na ta pitanja (povlačenje u sebe, ostajanje pri tradicionalnom načinu rada i života, duševnost, rad, krv, tradicije koje teže da se ostvare pri patrijarhalnim pogledima na život) deluju zatim kao duhovna snaga.« – pisao je Mirković.¹⁹

Primere ispoljavanja »antiindustrijske filozofije«, u velikoj meri on nalazi u delu programa nacionalsocijalizma u Nemačkoj, koji je 1933. došao u Nemačkoj na vlast. Prema ideoškim stavovima nacionalsocijalizma trebalo je nemačkom narodu vratiti unutrašnju socijalnu ravnotežu time što će većina naroda biti seljačka, a ne industrijska. Ta tendencija je imala koren u okolnosti da su pobedu nacionalsocijalizma omogućili seljaštvo i srednji stalež, odnosno elemenat koji nije industrijski. Nacionalsocijalizam pokušava da stvari agrarističku ideologiju i pažnju naroda orijentiše od industrije prema zemlji, ali i industriju da »decentralizira«.²⁰

¹⁸ M. Mirković, *Razvoj ekonomске misli u XIX veku*, Beograd 1938, 113.

¹⁹ M. Mirković, *Industrijska politika*, 52.

²⁰ Isto.

Drugi oblik ispoljavanja »antiindustrijske filozofije« Mirković vidi u problemima sa kojima se suočava program industrijalizacije u Sovjetskom Savezu toga vremena. Problem industrijalizacije Sovjetskog Saveza za Mirkovića se postavlja kao problem prevaspitavanja novih generacija »ne toliko u političkom koliko u duhovnom i moralnom pravcu«. On navodi podatke da se radnici zapadnih industrijskih zemalja, koji posećuju ruske radionice ili putuju na ruskim železnicama, užasavaju u kojoj meri je ruski čovek još tada bio psihološki isti kao i pre 20 godina: imao malo smisla za vrednost vremena »kako je više razliven u širinu dobroćudnog čoveka, nego usredsređen oko rešavanja tehničkih problema mašinske proizvodnje, kako se gubi vreme u suvišnim diskusijama, razgovorima, prepiskama, koje bi se u mnogo većoj meri moglo posvetiti proizvodnji«.²¹

Jasno je da Mirković smatra da su južnoslovenski narodi, takođe, narodi koji se nalaze van zapadnoevropskog kulturnog kruga i da je za agrarne zemlje u kojima žive karakteristična dominacija agrarističke ideologije u istorijskoj svesti ljudi, kao i »antiindustrijska filozofija«. U »Industrijskoj politici«, međutim, on konkretno ne analizira pojave kod južnoslovenskih naroda nego se zadovoljava navedenim opštim ocenama.

Pored podele država i naroda na narode unutar zapadnoevropskog kulturnog kruga, gde se razvila industrijalizacija, i one van toga kruga, gde vlađa agrar i »antiindustrijska filozofija«, odnosno industrijske i agrarne države, Mirković je analizirao i podealu na »dve Evrope« koju je dao Francuz Delezi (Francis Delaisi, *Les deux Europes*, Paris 1929): INDUSTRIJSKE EVROPE A, u kojoj je 11 zemalja, a nalaze se unutar linije Stokholm–Gdansksk–Krakov–Pešta–Šibenik–Firenca–Barcelona–Bilbao–Glazgov, i Evrope B – AGRARNE Evrope, koja se nalazi istočno od linije Gdansksk–Krakov – jugoistočno od Pešte–Firenca i južno od crte Firenca–Bilbao.²²

5. Sintezu istraživanja uzroka ekonomskog zaostajanja u razvoju južnoslovenskih zemalja Mirković je dao u knjizi »Industrijska politika«, objavljenoj 1936. godine u izdanju poznatog levičarskog izdavača »Gece Kona«.²³ Između dva rata ova Mirkovićevo knjiga je služila kao udžbenik za studente na Visokoj komercijalnoj školi u Beogradu, a nastala je na osnovu predavanja na Pravnom fakultetu u Subotici (Beogradski univerzitet). Izučavana je i na kursevima iz političke ekonomije na »Komunističkom univerzitetu« u Kaznionici Sremske Mitrovice. Predgovor knjizi Mirković je napisao 1935. godine u Oksfordu, što ukazuje da je problem izučavao i u najboljim bibliotekama Zapadne Evrope. Neke ocene iz predgovora »Industrijske politike«, kao i drugih delova knjige, Mirković će ponoviti u knjizi-udžbeniku »Ekonomска struktura Jugoslavije 1918–1941. godine«, čak i u nje-

²¹ Isto, 53.

²² Isto, 35–36.

²³ Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kon a.a., Knez Mihailova 12 u Beogradu, objavilo je 30-tih godina seriju Mirkovićevih studija: »Trgovina i unutrašnja trgovinska politika« (1931), »Spoljna trgovinska politika« (1932), »Saobraćajna politika« (1933), »Zanatska politika« (1934), »Industrijska politika« (1936), »Uvod u ekonomsku politiku« (1935).

O Mirkovićevoj »Industrijskoj politici« organizovan je povodom 50-godišnjice njene objavljanja naučni skup u Pazinu 9–10. oktobra 1986. pod nazivom »Industrijska politika, industrijalizacija i zaštita čovjekove okoline«. Vid.: *Zbornik radova*, Četvrnaest znanstveni skup, Pula 1987.

nom drugom izdanju objavljenom u Zagrebu 1952. godine. To znači da su za autora iste analize i ocene ostale relevantne i posle skoro dve decenije dugog naučnog rada, ali i posle svih istorijskih bura i promena kroz koje su prošli Jugoslavija, Evropa i svet u toku i posle Drugog svetskog rata.

Evo Mirkovićeve ocene koja zaslužuje posebnu pažnju i koju zbog njenog značaja dajemo in extenso:

»Posmatrajući industrijski razvoj evropskog zapada i koristeći se literaturom zapadnih naroda o problemu i politici industrijalizacije, pisac je neprestano imao u vidu specijalan položaj, u svetskoj privredi, relativno malih agrarnih zemalja, čija dinamika industrijskog i agrarnog razvoja ne ide uporedo sa njihovim priraštajem stanovništva, sa porastom potreba, naročito gradskog elementa, sa povećanjem broja školovanih ljudi, sa sve većim potrebama državne administracije i vojske. Agraran razvoj u industrijskim zemljama lišio je agrarne zemlje dobrog dela njihovih tržišta i sa svojom hiperagrarnom strukturu ove su zemlje postale nesposobne za formiranje većeg narodnog dohotka, sopstvenog finansijskog kapitala i brže industrijalizacije na privatnoj osnovi. Školovani ljudi, koji dolaze iz agrara, jer poljoprivreda ne može više da ishrani i zaposli sav priraštaj poljoprivrednoga stanovništva, i oni, koji dolaze iz novih slojeva gradskog stanovništva, traže mesto i položaj u državnoj službi, u takvoj meri, da njihovo smeštanje već sada ne može da se sprovodi pravilnim putem. Usled toga borba za vlast dobija sve više poseban izgled, ona postaje borba za mesta i položaje novih školovanih ljudi. Bez izgleda na sigurno zaposlenje, novi slojevi činovničkih kandidata imaju sve manje duhovne samostalnosti i nezavisnosti. Teškoće materijalne egzistencije, pri naglom prelazu iz sela u grad, moraju da izazovu opadanje duhovnih i moralnih kvaliteta. Poremećeni odnosi u privredi imaju za posledicu duhovnu i moralnu neuravnoteženost. Od svoga stvaranja do naših dana jugoslovenska narodna privreda više je umela da potroši, no što je uspela da stvari. I privatna gradska privreda i država živele su od zajmova zaključenih u inostranstvu, od reparacija, od donošenja novca od strane iseljenika, koji su se vraćali u zemlju. Na teret države i celine stvarane su nove privatne imovine. Veštačka kupovna snaga ulazila je u narodnu privredu, kupovna snaga preneta nama iz Nemačke, iz Francuske, iz Sjedinjenih Država, dajući gradskoj privredi, novoj industriji, slobodnim profesijama, varljivo osećanje sigurnosti i prosperiteta. Na osnovu ove kupovne snage koja je u većoj meri ulagana u podizanje kuća za stanovanje i za nadleštva, u kadrnu i kanalizaciju, u mostove i strateške pruge, nego u proizvodna sredstva za stvaranje novoga bogatstva, stvarane su nove profesije i nove egzistencije, nove potrebe i novi prohtevi, koje proizvodni kapacitet narodne privrede ne može da zadovolji. U zemlji gde je broj državnih činovnika veći od broja industrijskih radnika težiće formiranja narodnog dohotka nalazi se u agraru. Stanje poljoprivrede daje ekonomsko obeležje čitavoj narodnoj privredi. Stanje u agraru obeleženo je suviše malim parcelnim posedom, koji ne nosi nikakav čist prinos. Formiranje novoga kapitala u gradovima se vrši po svim pravilima prvobitne akumulacije, ali je i mali broj onih, koji u tom formiranju učestvuju, i prema potrebi privrede za kapitalom, srazmerno su mali iznosi koji se stvaraju. Seljak živi na sve

manjoj površini zemljišta, njegova gola fizička egzistencija postaje u sve većoj meri ugrožena.²⁴

Navedene pojave su po Mirkoviću »trajni proces jugoslovenske narodne privrede«, pa je u tom slučaju jedini mogući ekonomski izlaz industrijalizacija na osnovu izgradnje državnih preduzeća: »Ovakva industrijalizacija uslovljena je opet mnogim okolnostima. Pitanje je, da li u našim prilikama, centralna državna vlast može biti tako jaka, da ne odstupi od postavljenog programa, da ona postane nezavisna od grupa koncentrisanog privatnog kapitala, da ona uspe da stvori kadrove ljudi koji će biti odani stvari i raditi za stvar«. Za Mirkovića prvobitna akumulacija privatnog kapitala, koja se vršila u to vreme u Jugoslaviji, dolazila je kasno da uhvati korak sa zapadnim kapitalom koji se stvarao vekovima u povoljnijim prilikama i uslovima. »Jugoslavija mora da ima danas železnice i parobrode, koji su istoga kvaliteta kao i u Engleskoj, činovnike koji su plaćeni kao u Francuskoj, rodove oružja kao u Italiji, automobile kao građani Sjedinjenih Država. A pri tome prosečan narodni dohotak jednog njenog stanovnika ne iznosi danas ni jednu desetinu dohotka australijskog građanina i daleko zaostaje iza dohotka jednog Francuza, Italijana ili Australijanca. Veće stanovništvo i veće potrebe građana, pri istom ili smanjenom narodnom dohotku, ne mogu da stvore 'normalne' odnose u privredi, kulturi, političkom životu. Ili se moraju potrebe smanjiti, ili priraštaj stanovništva zaustaviti ili dohotak naroda povećati. Bez materijalnog blagostanja nema ni kulturnog razvoja, gde postoji beda masa, tamo ne mogu da se primenjuju ni načela političkih sloboda.²⁵ Problem za razvoj je bio i prekomerni rast stanovništva od oko 150 hiljada stanovnika godišnje, u uslovima kada Jugoslavija nije bila u stanju da intenzivira poljoprivrednu zbog uskog unutrašnjeg tržišta i nedostatka kapitala u poljoprivredi. Pored toga, seljak u Jugoslaviji bio je opterećen najvećom kamatnom stopom u Evropi.

Uzrocima zaostajanja u razvoju Jugoslavije prema Zapadnoj Evropi, kao i problemima integracije njene ekonomije u evropsku, do sada se nije niko ozbiljnije bavio od Mije Mirkovića, a neki od iznetih rezultata teško će biti prevaziđeni, jer savremena jugoslovenska istoriografija nije ni na početku komparativnih istraživanja ekonomskog razvoja Jugoslavije i ostalog sveta. Svakako treba u budućim istraživanjima postaviti i još jedno ključno pitanje: Koliki je uticaj azijskog načina proizvodnje na zaostajanje Jugoslavije u privrednom razvoju? Taj aspekt sagledavanja istoriske pozicije jugoslovenskih zemalja u modernoj istoriji nameće se iz činjenice njihovog egzistiranja na granicama i putevima Evropa-Azija-Afrika. Takođe, postaviće se pitanje: Nije li zaostajanje u privrednom razvoju za budućnost sačuvalo prirodne resurse i prirodnu sredinu Jugoslavije? Pred istoriografijom se sada otvaraju veliki problemi, koji će između ostalog priznati iz daljih uključivanja rezultata ekonomskoistorijskih istraživanja u celovitu istorijsku spoznaju.

²⁴ M. Mirković, *Industrijska politika*, III—V.

²⁵ Isto.

PETAR KAČAVENDA

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SPORAZUM U MUKI AVGUSTA 1943. GODINE

940.53/54(497.1+496.5) »1943«

Okupacijom Jugoslavije 1941., cepanjem i pripajanjem njenih teritorija susednim zemljama, počeo je za albansku iredentu, odnosno za buržoasko-nacionalističke i šovinističke elemente, novi period. Ona je odmah razvila široku i intenzivnu delatnost, s uverenjem da je došlo vreme i da su stvoreni uslovi za ostvarenje njenog programa. Okupacija i podela Kosova i Metohije učinjena je tako da su granice između nemačke i italijanske zone povučene prema ekonomskom interesu jačeg osovinskog partnera – Trećeg Rajha. Rudnik Trepča sa svim uredajima pripao je nemačkoj upravi, a deo Kosova i Metohije prema albanskoj granici predat je Italiji. Nominalno albanska, a u stvari italijanska okupaciona teritorija, presekla je balkansku magistralu sever – jug i izbila do Vranja, obuhvatajući i zapadni deo Makedonije.

Odmah po uspostavljanju svoje okupacione vlasti Italijani su uz podršku velikoalbanskih šovinista počeli politiku čišćenja svog okupacionog jugoslovenskog teritorija od slovenskog stanovništva.

Odmah po okupaciji i na ovom terenu došlo je do grupisanja buržoaskih političara. Dok je jedna ekipa stupila u službu Italijana i održavala vlast pod italijanskom zaštitom, doglede je druga, smatrajući da će u svetskom sukobu sile Osovine biti pobeđene, tražila druge puteve za svoje delovanje. Ova druga grupa računala je da će posle neizbežnog sloma osovinskih sila doći na nju red da preuzme vlast u Albaniji. Radeći na tome, predstavnici ovog dela buržoazije stupili su u vezu sa britanskom obaveštajnom službom, od koje su dobili podršku i pomoć. To je između ostalog omogućilo ovom delu buržoazije da stvara svoju mrežu i organizaciju kako u Albaniji, tako i na teritorijama Jugoslavije koje su bile pod italijansko-albanskom okupacijom. Ova organizacija nazvana »Bali Kombtar« smatrala je narodnooslobodilački pokret – NOP svojim glavnim protivnikom, verujući da će posle završetka rata i pobjede saveznika imati sa njima obračun oko vlasti u Albaniji.

Iz navedenog gledanja na politički položaj proistekla je i celokupna delatnost i aktivnost organizacije »Bali Kombtar« u svim njenim domenima i oblicima. Do kapitulacije Italije septembra 1943, ona je istupila kao ilegalna protivitalijanska grupa, a posle toga tajno je sarađivala sa nemačkim okupacionim vlastima, koje su joj pružale pomoć i u vreme italijanske vlasti. Istovremeno nastojala je preko određenih veza da dođe u kontakt i da uspostavi koordinaciju sa organizacijom Draže Mihailovića, a održavala je veze i isticala svoj saveznički odnos sa Britancima. Polazeći od ocene da je NOP jedini i najveći njen neprijatelj, nastojala je svim sredstvima sile ili prevare da suzbija njegove akcije. Boreći se protiv NOP-a,

»Bali Kombtar« je nastojao da obezbedi vlast ne samo u Albaniji, već i u oblastima Jugoslavije koje su prema njima ulazile u granice Velike Albanije.

Da bi to ostvario, »Bali Kombtar« je nastojao da izraste u jedini legitimni i opšti pokret Albanaca s obe strane jugoslovensko-albanske granice i da uz pomoć zapadnih saveznika obezbedi svom begovsko-buržoaskom vođstvu dolazak na vlast po završetku rata. U svoj nacionalni program »Bali Kombtar« je uneo zahtev za obezbeđenjem etničkih granica albanskog naroda, odnosno za priključenjem Kosova i Metohije i dela zapadne Makedonije Albaniji.

Rukovodioci »Bali Kombtara« bili su poznati albanski političari, kao Mithat Frašeri, Skender Mućaja, Hasan Dosta, Vasilj Andoni i drugi. Neki od njih su obavljali razne funkcije, delimično i vodeće u albanskoj upravi pod italijanskom okupacijom. Drugi su se držali po strani, a treći su delovali kao ilegalci.

Za sve vreme italijanske okupacije odred »Bali Kombtara« nisu vodili akcije protiv Italijana, već su sprovodili politiku »iščekivanja« objasnjavajući takav stav »da još nije došlo vreme za direktnu ustaničku akciju« i da bi napadi na italijansku vojsku »značili samo izlaganje nepotrebnim opasnostima od okupatorskog besa i represalijama koje bi pogodile široke slojeve«. Međutim, u isto vreme ti su odred vrlo aktivno vodili borbu protiv NOP-a i slovenskog stanovništva na Kosovu i Metohiji. Ovakvo držanje »Bali Kombtara« išlo je u račun italijanskim vojnim komandama koje su i same težile istrebljenju slovenskog življa na svom okupacionom području.

Posebno se u ovoj aktivnosti isticao Vasilj Andoni, sekretar Glavnog odbora »Bali Kombtara« i direktor gimnazije u Prištini. On je osnovao posebni komitet svoje organizacije na Kosmetu, koji je razvijao veliku aktivnost. Koristeći iridentističke parole i razne propagandne akcije, uspeo je preko svojih komiteta da obuhvati šiptarske mase na Kosmetu i uključi ih u organizacije »Bali Kombtara«, posebno mlade ljude koji su stupili u tzv. »volontare« (dobrovoljce). Njihov osnovni zadatak je bio borba protiv NOP-a i teroristička akcija protiv slovenskog stanovništva na Kosmetu. Preko sreskih, opštinskih i mesnih komiteta organizacija je sprovedena u svim srezovima, opštinama i selima.

Posebnu pažnju »Bali Kombtar« je posvećivao radu sa omladinom. Taj rad je sproveden preko omladinske balističke organizacije Kosmeta, koja je obuhvatala najveći deo šiptarske omladine. Ukratko, široka i intenzivna delatnost organizacija »Bali Kombtara« zahvatila je najveći deo Šiptara i spričila širenje NOP-a i rad KPJ među njima. U izveštaju Pavla Jovićevića, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, Centralnom komitetu KPJ, koji je poslao iz Kolašina 31. januara 1944, opisano je stanje na Kosovu i Metohiji po okupacionim područjima. O držanju naroda na delu Kosmeta koji se do septembra 1943. nalazio pod italijanskom okupacijom, a posle pod nemačkom, u izveštaju se, između ostalog, kaže: »... Na drugom najvećem dijelu Kosmeta situacija je sasvim druga. Šiptarske mase fašističke okupatore, a naročito Nijemce, smatraju oslobođiocima i najvećim prijateljima, jer su im dale: pravo škola na maternjem jeziku, činovnike i administraciju, vratili im oduzetu zemlju, dali im zastavu i pravo nošenja oružja, dozvolili pljačku, iseljavanje i ubijanje svih

onih koji nijesu Šiptari itd. Danas šiptarske mase uviđaju, ali žale što će Njemačka izgubiti rat. Njih hvata veliki strah od osvete za nedjela razbojničkih bandi (a ponekad i čitavog naroda pojedinih krajeva)« (Izvori za istoriju SKJ, Serija A, Tom II, knjiga 15. Beograd, 1986).

Saznanja nam pokazuju da nacionalizmom i šovinizmom nisu bili nadahnuti samo albanski desni i buržoaski elementi, već i dobar deo levice, što je posebno bitno za razumevanje kosovsko-metodijskih prilika u kasnjem periodu, sve do naših dana. Dokaz za to pruža sporazum između predstavnika Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Albanije i »Bali Kombtara« od avgusta 1943. godine. U okviru NOP Albanije postojalo je jedno krilo među rukovodicima koje je smatralo da je korisno uspostaviti zajedničku saradnju i akcije za »Bali Kombtarom«. U vreme kada su voluntari vršili teror nad slovenskim stanovništvom i vodili odlučne akcije protiv NOP-a na Kosovu i Metohiji i zapadnoj Makedoniji, to krilo u vođstvu albanskog narodnooslobodilačkog pokreta nastojalo je i u tom cilju preduzimalo mere da izgradi platformu za saradnju sa buržoaskim krugovima oko vođstva »Bali Kombtara«.

Nakon izvesnih dodira i priprema, održana je avgusta 1943. godine konferencija u Muku, kojoj su u ime albanskog Narodnooslobodilačkog odbora prisustvovali član Politbiroa CK KP Albanije dr Imer Dišnica, Mu-stafa Điniši i Abaz Kupi, a sa strane »Bali Kombtara« Mithat Frašeri, Skender Mućaja i drugi članovi rukovodstva. Na sastanku je Dišnica, kao šef delegacije NOP-a Albanije, prihvatio zahteve »Bali Kombtara« i pristao da se organizuje »Odbor narodnog spaša«, koji će rukovoditi celokupnom borbom protiv okupatora. Isto tako, prihvatio je i tezu balista o stvaranju Velike Albanije. Time je velikoalbanska koncepcija »Bali Kombtara« bila prihvaćena i usvojena od strane delegata albanskog NOP-a kao sastavni deo njihove dalje borbe.

Za sporazum i saradnju sa »Bali Kombtarom« nisu bili samo delegati NOP-a Albanije koji su vodili pregovore u Muku, već i rukovodstvo KP Albanije na čelu sa Enver Hodžom. Program stvaranja Velike Albanije, prihvaćen od strane komunističkog pokreta Albanije na sastanku u Muku, postaće od tada sastavni deo politike NOP-a Albanije, a kasnije i albanske države, čije se negativne posledice neprekidno osećaju, sve do našeg vremena. Prihvatanje programa stvaranja Velike Albanije od strane KP Albanije imalo je, po našem mišljenju uticaja i na konferenciju u Bujanima, na kojoj je u rezoluciji usvojen stav o priključenju Kosova i Metohije Albaniji, što je, kako je poznato, u duhu politike stvaranja Velike Albanije.

Delegatima NOP-a Jugoslavije, koji su kritički gledali na tu saradnju, Enver Hodža i drugi rukovodnici su objašnjavali da će se zajedničkom saradnjom izvršiti diferencijacija među pristalicama »Bali Kombtara«, tako da će se izdvojiti oni koji su za borbu protiv okupatora, dok će se ostali svojim držanjem odvojiti na drugu stranu.

Insistiranjem predstavnika NOP-a Jugoslavije Svetozara Vukmanovića-Tempa, CK KP Albanije odbacio je sporazum u Muku. Međutim, njegove posledice su bile i ostale dugotrajne, a u ono vreme izazvale su pometnju među pripadnicima NOP-a Albanije i članovima KP Albanije. Tako je učesnik na sastanku u Muku, delegat GNOO Albanije Abaz Kupi, koji je pre okupacije bio komandant žandarmerije kralja Zogua, a za vreme oku-

pacije član vođstva albanskog NOP-a, otvoreno ustao u odbranu saradnje sa »Bali Kombtarom« i posle odbacivanja sporazuma od strane CK KP Albanije. Sve je to imalo za posledicu slabljenje akcija NOP u Albaniji, a jačanje uticaja i položaja »Bali Kombtara«, i ostalih buržoaskih i desničarskih snaga. Svi su oni stajali na pozicijama stvaranja Velike Albanije, podrazumevajući u njenom sastavu Kosmet i zapadnu Makedoniju.

Osim Kupia, bilo je i drugih rukovodilaca u albanskom NOP-u koji su u svemu imali ista gledišta kao reakcionarna albanska desnica. To pokazuje primer Selmana Riza, koji je krajem 1943. godine objavio letak u kome je zahtevao da posle pobede nad okupatorom Kosmet treba da zauzme NOV Albanije, kao autonomni saveznik u zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi, a ne NOV Jugoslavije. Prema tome, pogrešno je gledište koje velikoalbanski nacionalizam vezuje samo za begovske i buržoaske snage. On je zahvatio i albansku levicu u obliku antifašističke iredente koja se, objašnjavajući svoj stav, pozivala na pravo samoopredeljenja albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji, iako je poznato da nacionalne manjine nemaju pravo na samoopredeljenje do otcepljenja, već samo pravo na slobodu i ravnopravnost. Možemo zaključiti da je velikoalbanski nacionalizam prešao interesne okvire jedne klase i programske poglede jedne ideologije i postao sastavni deo gledišta albanskog partijskog i državnog rukovodstva na albansko nacionalno pitanje. Ovo se naročito osetilo i potvrdilo u odnosima između Jugoslavije i Albanije u vremenu od rezolucije Informbiroa 1948. godine pa do danas.

DOKUMENTI

ĐORĐE VASILJEVIĆ
Stručni saradnik, Beograd

DVA DOKUMENTA O DELOVANJU VMRO

UDK 949.717(093) »1893/1924»

Gligor Ciklev, komitski vojvoda, pripadnik VMRO, koji je poput Stojana Miševa kao i »federalista« – Slave Ivanova, Ilije Pandurskog i drugih posle 9. junske revolucije (1923) u Bugarskoj prešao u Vardarsku Makedoniju i stavio se na raspolaganje jugoslovenskim vlastima. Tom prilikom, G. Ciklev je, pored ostalog, podneo izveštaj o sistemu organizacije VMRO, kao i svoje viđenje istorijata organizacije, od njenog osnivanja 1893. do 1924. godine.

U saradnji sa vlastima, organizovao je kontračete za borbu protiv komiteta VMRO, koji su vršili terorističke akcije u jugoslovenskom delu Makedonije. Sa svojim odeljenjem kretao se u oblasti Kratova, do Sv. Nedelje i u strumičkom kraju.

1. Stojan Mišev, organizovao čete u štipskom kraju, dok je Ilija Pandurski delovao u Maleševu (od Berova do Carevog Sela).

Krajem 1923. godine VMRO (čl. CK VMRO Todor Aleksandrov) je izradio projekat sporazuma sa Sovjetskom Rusijom. Kao što je rečeno u dokumentu, nije poznato da li je ovaj projekat, makar i privremeno, bio prihvaćen od starih šefova organizacije, pored T. Aleksandrova. No, dalji događaji u celini su pokazali da namere T. Aleksandrova i Aleksandra Protogerova nisu bile iskrene, što se video na primeru potpisivanja Majske deklaracije i Manifesta makedonskom narodu (iz 1924) nakon čega su se njih dvojica odrekli svojih potpisa u Beču, navodeći da je ovaj dokument »falsifikat« i »delo egzaltiranih komunista«.

Pre VMRO-a u Moskvi su boravili »federalisti« – Slave Ivanov i dr Filip Atanasov i tom prilikom pregovarali sa ministrom inostranih poslova Georgijem Vasiljevićem Čičerinom, Karлом Radecom i Feliksom Djeržinskim, a po prethodnom dogovoru sa Lazarom Kaganovićem u Beču. Razgovori su se odnosili na stvaranje Balkanske federacije.

Prema pisanju vmrovskega lista »Sloboda ili smrt«, T. Aleksandrov je početkom 1923. istaknutog makedonskog aktivistu i levčara Dimitrija Vlahova uputio u Moskvu, gde se već nalazio Atanasov. Moskva je, piše dalje list, sklona Aleksandrovu, podsticala ovoga da se pomiri sa federalistima. Istovremeno se treći član CK VMRO Petar Čaulev, kao zagranični predstavnik VMRO, živeći od završetka rata u inostranstvu, već bio povezao sa Kominternom i federalistima i ostao veran svom potpisu na bečkim dokumentima.

Britanska spisateljica, istoričarka i poznavalac situacije na Balkanu (od 1919–1945) Elizabeth Barker, u svojoj knjizi: »Makedonia«, Its place in Balkan Power Politica, Royal Institute of International Affairs, London 1950, ističe da je Kominterna naročito bila zainteresovana za autonomiju Makedonije zbog moguće revolucije.

[1]

ORGANIZACIJA I RAD MAKEDONSTVUJUŠČIH PO PODACIMA DOBIJENIM OD KRATOVSKOG VOJVODE GLIGOR CIKLEVA

Deo prvi

SISTEM ORGANIZACIJE

Organizacija Makedonstvujuščih deli se po dejstvu na dva dela – na legalni i nelegalni deo organizacije, no oni oba rade u dosluku i sačinjavaju uvek jedno celo.

A. Legalni deo organizacije

I. Cilj: da legalnim putem – putem štampe i političkih agitatora zainteresuju javnost i merodavne faktore u celom svetu, za oslobođenje Makedonije.

II. Sastav: na čelu ovoga dela organizacije je Upravitelno telo (sastava: predsednik, podpredsednik, sekretar i blagajnik) sa zadatkom: da rukovodi svim poslovima ovoga dela organizacije.

Pod njim su:

1. Sve redakcije listova makedonske organizacije – koji rade u duhu naloga dobivenih od upravitelnog tela;

2. Predsedništvo organizovanih bratstava makedonskih emigranata, koje ima za cilj da u duhu dobivenih naloga od Upravitelnog tela organizuje sve makedonske emigrante po njihovom mestu rođenja u organizovana bratstva.

Za sada u Bugarskoj ima 48 organizovanih bratstava; svako ima svog predsednika, sekretara i kontrolnu komisiju i tako konstruisano ulazi kao jedno celo u članstvo Predsedništva bratstva koje je organ Upravitelnog tela za održanje organizacije u zemlji.

Članovi Upravitelnog tela biraju se glasanjem na godišnjem kongresu delegata sviju bratstava.

B. Nelegalni deo organizacije

I. Cilj: da organizuje celokupno naseljenje celokupne Makedonije za revoluciju i revolucionarno oslobođenje iste.

II. Sastav: na čelu stoji Upravitelno telo sastava kao i ono Legalne organizacije. Ono rukovodi celokupnim radom ovoga dela organizacije i kao neposredno potčinjene organe ima:

Okržni vtrešnog člana, Okržni vnakašnog člana

Pod okružnim vtrešnjim članom stoje: punktovi načelnici, gradski i seoski rukovodioci. Pod okružnim vtrešnjim članom stoje: Punktovi načelnici, gradski i selski Rukovoditelji koji imaju za zadatak: Snabdevanje, prihvata i otpremanje četa.

Pod okružnim vnakašnjim članom stoje: okoliski, gradski i selski vojvode sa svojim četama pomoću kojih se privodi u delo dobiveni nalog.

III. Način rada: kada se ima oružanim putem da provede u delo što je upraviteljnom telu potrebno ono izdaje nalog okružnim članovima. Vtrešni okružni član odmah po prijemu naloga izdaje potrebna naređenja punktovom načelniku na odgovarajućem pravcu dejstva čete koji odmah odgovarajućim bratskim rukovoditeljima naređuje potrebno za prihvata četa. Ovaj odmah po prijemu naređenja šalje kurire punktu za prijem i sprovođenje četa a selskim rukovoditeljima naređuje da takođe pripreme kurire i putem obaveštača – izviđača i kurira na određenim tačkama prema pravcu kretanja čete obezbedi istim mirno i bez uznećivanja kretanje do određenog im mesta za dejstvo.

Okržen vikašni član pak dobivši nalog za uput četa izdaje neposredno naređenje okolijskoj vojvodi koji ima da rukovodi izvršenjem zadatka. Ovaj odmah stupa u vezu sa odgovarajućim punktovim načelnicima i pošto snabde čete s potrebama koje je punkt načelnik već pripremio šalje čete po kuririma i određenim kanalima koji su od strane punktovih načelnika gradskih i selskih rukovoditelja već pripremljeni za prihvata četa.

Biranje upravnih članova organizacije vrši se odozdo tj.:

1. Selskog vojvodu i selskog rukovoditelja biraju svi članovi – četnici, kuriri, poštanoše, izviđači, dotočnega sela.
2. Okoliski vojvoda bira se od svoju selskih i gradskih vojvoda dočnog okolice – sreza.
3. Vikašni krženi člen bira se od sviju okoliskih vojvoda.

Deo drugi

KRATAK PREGLED NA RAZVOJ I RAD ORGANIZACIJE OD OSNIVANJA 1895. GODINE DO DANAS

Osnivanje makedonsko revolucionarne organizacije 1893. godine

Goce Delčev – iz Eukoša – uz saradnju vojvode Damnjana Grujeva iz Kruševa – i Goce Tohadžijeva iz Sereza – pronose prvi tu ideju za organizovanje makedonskog naroda u jednu Makedonsku revolucionarnu organizaciju sa ciljem podizanja revolucije i oslobođenja Makedonije ispod Turskog ropstva.

Ova je ideja vrlo brzo prihvaćena od Makedonaca i stvorivši prvo centre po glavnim varošima otpočela se je svuda i po selima širiti tako da je posle besprekidnog dvadesetogodišnjeg rada uspela da se i u poslednjem kutiću Makedonije usadi.

Prvi ustanak 1903.

Posle neumornog rada od punih 20 godina Goce Delčev smatrajući da je već vreme da zamisao provede u delo 1903. godine naredi opšti ustanak sviju organizovanih Makedonaca u cilju oslobođenja Makedonije.

Ustanak je krenuo od Kruševa (koje je bilo zauzeto i od ustaša 12 dana držano) i razvijao se redom po Makedoniji ali je ubrzo ugušen od turske vojske.

Prvo cepanje organizacije 1904. godine

U toku ovog ustanka pogibioše Goce Delčev i Damnjan Grujev. Sa nestankom ova dva osnivaoca organizacije nestade i autoritet za održanje iste. Pojavljuje se nove vođe ali ne sa istim idejama. Jedni su bili za sjedinjenje Makedonije s Bugarskom a drugi za autonomiju Makedonije. Do izjednačenja u ideji nikako nije moglo da dođe, te se tako dotle jedinstvena »Makedonska revolucionarna organizacija« pocepa i podeli na dvoje i to na:

Verhoviste, koji su bili za prisajedinjenje Bugarskoj i

Centraliste, koji su bili za autonomiju Makedonije. Na čelu prvih bile su vojvode: Boris Sarafov i Gavranov a na čelu drugih vojvode: Zajcanski i Todor Canica.

Sa rascepom organizacije nastupile su međusobne borbe između članova i pristalice nosioca jedne i druge ideje u kojima već početkom 1905. godine platiše glavom vođe, Vrhovista Boris Sarafov i Gavranov, koje ubi vojvoda Zandanski. Posle smrti Sarafova i Gavranova za predsednika Vrhoviste bude izabran Todor Lazarov, a za vatrešni okružnog člana Todor Aleksandrov.

Hurijat i rasturanje organizacije 1908.

Razmirice i međusobne borbe su se nastavile, ubijanja i osvete članova jedne i druge organizacije išla su jedna za drugim sve do 1908. godine kada Turci dadoše Ustav zemlji pa i Makedoniji. Smatrajući da je sa ovim prestala potreba za dejstvo organizacije, jer su i Makedonci kao i svi narodi u Turskoj dobili slobodu, vođe i jedne i druge grupe organizacije rešiće da raspuste članove i da prestanu sa dejstvom.

Tako je i bilo. Svi su se članovi predali vlastima i odmah zatim pušteni na slobodu da slobodni žive. Tom prilikom se je i Todor Aleksandrov predao u Štipu.

Osnova organizacije

No ubrzo zatim oseti se ponovo potreba za organizacijom i borbom. Turci nisu hteli da dozvole sva ustavna prava i Makedoncima, što ima za posledicu da sve vojvode prebegnu u Bugarsku i otuda ponova otpočnu rad na organizaciji. Organizacija je ponova obnovljena i rad isto ponova nastavljen. U ovoj fazi zatekao je organizaciju i rat 1913. godine. Za vreme ovog rata organizacije su dejstvovalle ali ipak ne zajednički već odvojeno i u dva pravca. Todor Aleksandrov kao vođa verhovista (jer je dotadanji vođa Todor Lazarov) pri objavi rata izvršio samo-

ubistvo za to što usled bolesti nije mogao uzeti učešća u njemu, dejstvovao je u pravcu Skoplja dok je Zandanski kao vođa centralista sa svojim četama dejstvovao u Solunskom kraju.

Godine 1913. Aleksandrov sa organizacijom uzima vidnog učešća u ratu protiv Srbije istakavši se naročito pri proboru kod Valandova.

Godine 1914, pri početku rata srpsko-austro-germanskog Todor Aleksandrov je uspeo da ubije Zandanskog sa čime organizacija Centralista gotovo isčezava i on, Todor Aleksandrov, kao vođa cele makedonske revolucionarne organizacije, stupa u vezu sa Austrijom a potom sa Turском i Nemačkom, dobija od njih silne novce (od Austrije i Turške 4 miliona, a od Nemačke 32 miliona leva) i pristupa izvođenju priprema za opšti ustank u Južnoj Srbiji.

No, pošto je dočnije i Bugarska stupila u rat, na strani centralnih sila, Aleksandrovu je poverena akcija čisto četnička i sa specijalnim zadacima. Po evakuaciji Srbije i pojavi srpskih komita Aleksandrovu bi dodeljeno gonjenje istih.

Rasturanje organizacije 1918. godine

Po završetku rata 1918. godine organizacija je bila potpuno prestala da dejstvuje. Todor Aleksandrov bio je strpan u zatvor i suđeno mu je po članu 4. kao ratnom begatašu.

Obnavljanje organizacije 1920. godine

Tako je to trajalo sve do 1920. godine. Te godine Todor Aleksandrov beži iz zatvora iz Bugarske i dolazi u Makedoniju. Priključi stare vojvode i pomoći njih pristupa ponova organiziranju Makedonaca.

Da bi imao što većeg uspeha i da ne bi trpeo od pristalica Centralističke grupe izlazi i on sa idejom: autonomija Makedonije umesto kako je dотле bio – za prisajedinjenje Bugarskoj.

Organizacija je vrlo brzo obnovljena, jer su takoreći sve vojvode odmah prišle njemu, naročito kad se je pojavio sa parolom: »Borba za autonomiju Makedonije«.

Ovom prilikom organizaciju je naročito pripomogla Italija, koja je na ime izvođenja organizacije dala Aleksandrovu sedam miliona lira.

Ponovno cepanje

No, ubrzo zatim, pojavljuje se ponova diferencija u mišljenju o načinu postignuća pomenute ideje.

Jer, dok je Todor Aleksandrov bio za to da se autonomija Makedonije ostvari putem revolucije, dотле je veliki broj članova organizacije bio protivan tom načinu akcije i pretpostavljao njemu evolucionu borbu.

Da, diferencija je za sobom ponovo povukla cepanje organizacije na dva dela: autonomiste i federaliste.

Ova podela članova povukla je za sobom i međusobne razmirice i ubijanja, koja su postajala sve češća i koja su išla do granice istrebljenja.

Intervencijom bugarske vlade pokušano je ove godine, da se na jednom kongresu dođe do izmirenja i donekle se je u tome i uspelo, ali jedan deo »federalista« nije htio da uzme učešća na kongresu nego i

posle istog ostao zakleti protivnik Todora Aleksandrova i autonomista, te kao takav i posle kongresa nastavlja borbu protiv istih.

Ne nalazeći nikakve potpore u vladu, već naprotiv onemogućavanje njegovoga rada, ovaj deo se rešava da napusti Bugarsku i dođe u Srbiju da bi živeo na svom ognjištu, kao lojalni državljanin Srbije i da bi jednovremeno, stavljajući se potpuno vlastima na raspoloženje, onemogućio dalji opstanak organizacije u Srpskoj Makedoniji, kao i svaki rad Todora Aleksandrova i njegovih četa u istoj.

U tu grupu – taj deo federalista – spada i vojvoda Gligor Ciklov iz Kratova, koji je sa svojim četnicima: Aleksandar Panov (Štip), Kosta Grnčarov (Štip), Cane Pop Ivanov (Kratovsko), Dimitar Nikolov (Štip) i Janko Stojev (Đevđelija), prešao 22. maja preko Caribroda u Srbiju.

Pored ovih prešli su preko Đevđelije: okolinski vojvoda Stojan Mišev i Vojvoda Mita Stojanov sa svojim četama, a ima da pređe preko Caribroda vojvoda Stojče Čekov sa četom, ali još nije prešao.

Vojvoda Todor Panica, koji se smatra kao vođa ove grupe zakletih protivnika: Todora Aleksandrova i autonomista nalazi se u Sofiji i po mišljenju Gligora Ciklova on će preći u Grčku Makedoniju, pošto je rodom otuda, da tamo onemogući rad Todoru Aleksandrovu.

Deo treći

POJEDINOSTI O SADANJOJ ORGANIZACIJI TODORA ALEKSANDROVA

I. U sadašnjoj makedonskoj nelegalnoj organizaciji Todor Aleksandrov je sve i sva. Upravitelno telo nije ni birano nego ga on predstavlja. Uopšte u njegovoj organizaciji ništa se ne radi po Ustavu organizacije nego onako kako on hoće.

Glavni su mu saradnici okolski vojvode: Pančo Mihajilov, Kosta Lazarov, Aleko Paša i p. pukovnik Atanasov.

Protogerov mu služi za vezu sa inostranstvom, a naročito sa Italijom i Albanijom. Vojvoda Tanjo Nikolov šef je Trakijskog komiteta i nije u ljubavi sa Aleksandrovom.

II. Glavni kanali

Sa Ćustendilskog pravca, koji je jedini poznat pomenuutom vojvodi glavni kanali su:

- a) Ćustendil – Čuješovo – Ravna Njiva,
- b) Ćustendil – Grlene – Rujen – Sultanene – Lopen,
- v) Ćustendil – Seždanik – Sasa,
- g) Ćustendil – Rakovo – Siva Kobilja – Luke i Kosovica,
- d) Carevarica – Černa Skala – Ilija – Vetren – Carevo Selo.

III. Granični punktovi

(Centri za snabdevanje, prihvati i otpravljanje četa)

Grlenovo, Đujpešovo, Sandžak i Rakovo

IV. Okružni magacini

Ćustendil – Slokomenica – Džilenć i Rakovo

V. Granični kuriri

- a) Janko iz sela Sasa; Gavriло iz sela Preseka i Anzo iz sela Dulica
- svi iz Kočanski kraj;
- b) Nikola i Stojan iz sela Kneževa – za Kratovski kraj;
- v) Dane i Serafim iz sela Stanci – za Palanački kraj.

Akcija komiteta u odnosu na susede

Iako je po ranijem sastavljenom planu i sporazumu komiteta makedonstvujuših i bloka trebalo da se akcija odmah posle izvršenog preverata prenese u Makedoniju i da nju i sama vlada pomogne, ipak se je usled spoljne situacije stvorene prevratom, od te akcije morao privremeno da odustane. Komitet makedonstvujuših i ako nerado, morao je najzad da prepostavi interes Bugarske svojim i da se na molbu vlade privremeno odrekne oružane akcije da bi se samo dalo mogućnosti da se vlada učvrsti.

Za to vreme pak, dok vlada svoje položaje ne bude postavila na solidniji fundament, komitet je posle dužeg savetovanja odlučio da sastavi pripreme u cilju što jačeg i ozbiljnijeg ustupa u Makedoniji. Te pripreme u ovom periodu imaju da se izvedu po sledećem planu:

1. Da se sve čete postepeno prebace u Makedoniju i smeste tako da se ne oseti njihovo prisustvo, neispoljavajući pri tome nikakvo oružano dejstvo;
2. Da se preduzme putem prebačenih četa rekognosciranje svih važnijih objekata vojničkih i saobraćajnih,
3. Da se koncentracija četa izvrši u blizini garnizona i uvedu najkraći i najzgodniji pravci do kasarna i mostova gde su dotični garnizoni smešteni,
4. Da se putem članova komiteta koji imaju da stupe u državne službe, organizuje špijunaža u svima granama iste,
5. Da se po mogućству pridobiju graničari žandarmi pa i vojnici za saradnju čemu se neće žaliti novac.
6. Naporedо s ovim da se produži naoružanje meštana, oružjem koje se ima doturiti ili na terenu kupiti.
7. Da se dode u kontakt sa svim antidržavnim licima i organizacijama u cilju sporazuma i saradnje na prevratu.
8. Da se najenergičnije pristupi organizaciji na desnoj obali Vardara koja ima naročito da se pomogne od strane Albanije i kosovskog komiteta. Za naoružavanje članova organizacije na desnoj obali Vardara imaju se uputiti dva predstavnika u Italiju gde imaju kupiti oružje i preko Albanije prebaciti ga u Makedoniju na navedenom cilju.
9. Da se organizuje najbrža i tajna veza sa štabom komiteta kao u Sofiji i tako i u Petriču.
10. Pripreme u izloženom smislu imaju da se izvrše u najkraćem roku i da se čeka naređenje za prevrat koji bi imao da se izvede u najpogodnijem vremenu, danju ili noću, a na taj način što bi se od organizacije posela dva nadleštva i garnizoni, iznenadnim prepadom razoružali i sva komunikaciona sredstva za vezu i saobraćaj prekinula. Pripreme na

izloženi način u ovom periodu izvode se a dan zamišljenog prevrata u Makedoniji ostaće da se drži u tajnosti i da se označi onda kada to spoljna situacija u vezi sa unutrašnjim prilikama najpogodnije nagovestila.

*

A. Za vreme mog bavljenja u Sofiji sastao sam se lično s jednim od organizatora Revolucionarne organizacije Makedonstvujuščih – naime s vojvodom Lukom Perovim (molim da se ime ne dostavlja na teritoriji). Taj mi je vojvoda koji je i danas u organizaciji i ako ne usled starosti aktivni član u razgovoru a pri čašici vina rekao:

»Ni jedan Srbin nije tako strašno i pogrdno nikada psovao Bugare kako su to Makedonci po završetku rata 1918. godine činili. Velika greška je Srbije što tada nije dozvolila da se Makedonski emigranti što mržnja prema Bugarima vrati na svoje ognjište u Makedoniju, greška je to i ne može se sada ničim da popravi. Imaćemo da se pokoljemo do poslednjeg ili Makedoniju da oslobođimo ili da Makedonaca uopšte više ne bude.

Ovo mi daje dokaza da je organizacija zaista rešena da pristupi odlučnijoj oružanoj akciji u izloženom smislu.

Taj isti koji je inače rodom iz Bitolja a bio je vojvoda Kičevski-Debarski navede mi kako će organizacija sada i u okolini Bitolja da se proširi.

Ovo mi služi kao dokaz da su zaista preduzete mere u pogledu proširenja organizacije na desnoj obali Vardara.

Iz razgovora koji sam još vodio s njim a u kom je on izbegavao da ma kakve podatke o organizaciji, zapazio sam i to da nije isključeno da će pre preduzete akcije komitet Makedonstvujuščih moguće pozvati i neke članove koji su u Bugarskoj u sastavu legalne organizacije.

»More Vi ne znate kako je to strašna organizacija i kakva je disciplina u njoj. Sutra da naredi i da nas pozovu za borbu u Makedoniju, a to možda će i biti, svi bi mi ostavili sve poslove, kuću, ženu i decu pa bi odmah morali da se odazovemo pozivu i gde nam bude određeno na vreme stignemo«. – Naveo je imenovani što je trebalo da dokumentuje onaj moj navedeni zaključak.

B. Pojedine vesti: poslednjom odlukom za šefu terenske akcije u Makedoniji određen je Panča Mihajlov a njegova je četa na dan 7. tek. meseca otpravljena vozom za Ćustendil a on je imao da pređe na našu teritoriju 9. tek. mes.

Todor Aleksandrov bolestan je u Petriču i po savetu sviju vojvoda, čiji je savet on usvojio, treba za koji dan da ode u Beč na odmor i oporavljenje. Izgleda da je ovo inscenirano od strane vlade samo da bi u ovom vremenu dok se prilike u Bugarskoj ne srede, odstrane Tadora Aleksandrova koji ne prestaje sa zahtevima da se izvrši prevrat u Makedoniji.

U Sofiji je za sada od vojvoda samo Lazar Divljenac i još jedan sa ukupno 700 četnika. Oni stoje na raspoloženju đeneralu Lazarovu za izvršenje socijalnih zadataka.

Četa koja je u toku celog prošlog meseca bila u Bosiljogradskom srežu u cilju stvaranja organizacije Meštana, vratila se je koncem prošlog

meseca i vojvoda te čete u pokušaju samoubistva teško se je ranio. Samoubistvo je pokušao zbog toga što nije uspeo u dodeljenoj mu misiji a nije uspeo zbog toga, što mu se Mešteni nisu odazvali; ali ne usled toga što oni to nisu hteli već što nisu smeli jer su vlasti bile primenile najstrožije mere i mnogi su od njih bili uhapšeni.

*

U Bitolju se nalazi Aca Dorev. On je jedan od organizatora revolucionarne organizacije Makedonstvujućih iz perioda.

Kao poznavalač prilika morao bi se brzo vrlo dobro iskoristiti naročito sada u suzbijanju preduzetog proširenja organizacije na desnoj obali Vardara. Smatram da ne bi bilo na odmetu da se pridobije utoliko pre što ga komitetski krugovi u Sofiji osuđuju zbog srbofilstva.

Deo četvrti

VOJSKA

I. Uloga u današnjoj situaciji

Od dana prevrata koji je upravo vojska izvršila pa i dana denasa još uvek svu vlast u zemlji ima vojska u svojim rukama. Ona je upravo taj najmoćniji elemenat na koji se vlada još uvek javno oslanja.

I zaista za vreme mog bavljenja u Bugarskoj lično sam se uverio da je vojska dostažna te uloge koja joj je poverena. Moralno pojačana, zato što je uspela u prevratu a popunjena pri tom ljudstvom koje je vlasti potpuno odano, vojska s izvesnom gordošću pristupa i vrši sve dužnosti ne samo vojničke već i sviju drugih grana službe, samo da bi s uspehom zadovoljila potrebu vlade u pogledu njenog učvršćenja.

II. Promene koje su sa prevratom nastupile

Odmah posle prevrata a u cilju pojačanja tog glavnog elementa, vlade na kojoj sadanji režim Bugarske bazira, otpušteni su iz vojske svi oficiri, otpušteni su koji su bili naklonjeni prošlom režimu a na njihova mesta dovedeni oni koji su dotle bili ili u penziji ili otpušteni zato što su pripadali režimu koji je danas na vlasti. Ovim se je, pored toga što u političkom pogledu zagarantovana sigurnost, postiglo i to da se izvrši zamena starešinskog kadra, tj. da na vojnu službu dođu drugi kontingenti tog kadra i ako je to naravno ugovorom o miru zabranjeno.

Ovako isto postupljeno je i sa žandarima koji su najvećim delom sada zamjenjeni novim licima te na taj način i u žandarmerijske bataljone dovedeno je novo ljudstvo i ako ono koje je dotle bilo ni približno nije odslužilo onaj rok koji je ugovorom o miru predviđen. Vlada ovaj svoj postupak brani višom silom, tj. navodom da je tako morala da postupi da bi mogla organizovati mir u zemlji.

Nezgodno bi samo bilo ako bi se i u buduće vlasti dozvolilo da na taj način vrši zamenu vojničkih kontingenata pravdujući taj postupak višom silom koju ona u ostalom može uvek pod vidom raznih insceniranih pobuna da stvori.

Pored ove pobune, povećanje vojničke plate preduzeta je popuna armije. Postavljeno je za cilj da se ta popuna što pre izvede i da se izvrši pojačanje graničnih garnizona i glavnih vojničkih centara. U Sofiji, Varni, Šumenu, Plovdivu i Ruščuku predviđeno je da garnizon broji najmanje četiri hiljade ljudi. Municipije u garnizonima i oružje takođe mora da ima dudlom od afektiva.

III. Pojedine vesti

Naređeno je da se pristupi energičnije solidnjem izvođenju obuke vojnika, tako i kod starešinskog kadra.

Naređeno je da se oružje iz tajnih magacina izvuče i dovede u ispravnost i neispravno zameni.

Poručeni aeroplani za saobraćaj imaju se odmah po prijemu usposobiti za vojničku upotrebu i staviti ministru vojnom na raspoloženje.

Svi oficiri kako u aktivi tako i u pasivi dužni su da budu članovi udruženja oficira koje staje na raspoloženju ministru vojnom. Ovo isto važi i za podoficire.

U dilju pripreme rezervnog starešinskog kadra obavezna je za sve đake kako viših škola i viših razreda srednjih škola da budu članovi – ma junaka gde su detaširani oficiri koji te đake spremaju u čisto vojničkom pogledu.

Određena je i već otputovala naročita komisija u Italiju za nabavku jahaćeg pribora i odela.

Pitanje mobilizacije koje je za vreme prevrata bilo pod vidom dobrovoljaca i narodne garde, na intervenciju sa strane i kontrole komisije obustavljena je ali je veliki broj mobilisanih ostalo u vojsci bilo na mesto kontigenata koji su otpušteni, bilo kao popuna nedostajućeg broja, ma da je taj broj i dan danji još uvek mnogo veći od snaga koji u ugovoru o miru predviđa.

Oružje koje je bilo razdeljeno narodu od strane Stamboliskog pokupljeno je još prvih dana po prevratu ali je odmah bilo razdeljenje vladinim pristalicama. Sada se to oružje delimično prikuplja i na zahtev kontrolne komisije i Bugarskoj treba da bude predato. Da li će i kako taj zahtev vlada zadovoljiti o tom još nema pozitivnih podataka, ma da je vlada pokušala pri prvom zahtevu da odbije to oružje navodeći da je ono iz magacina od one količine koja je Bugarskoj u ugovoru o miru osavljena.

Koncem prošlog i početkom ovog meseca vraćeni su svi vojnički kontingenti u svoje stalne garnizone s teritorije Petričkog i Čustendilskog okruga gde su bili skoncentrisani još u vreme vlade Stamboliskog u cilju zaštite i nameravane akcije protiv komiteta Makedonstvujuščih.

U red transporta ovih trupa spadaju i oni o kojima je bila reč koncem prošlog meseca a pod navodom da su četiri voza došla u Dragoman. To su u stvari bile tri čete koje su sa teritorije Čustendilskog okruga otpravljenе u sastav svog puka u Slivnicu.

[2]

PROJEKAT SPORAZUMA IZMEĐU VMRO (T. ALEKSANDROVA) I SOVJETSKE VLADE*

VMRO, koja predstavlja Makedonce koji se bore za nacionalno samoopredeljenje, političke slobode, samoupravu i najveću socijalnu pravdu ima za cilj: ujedinjenje Makedonije, podeljene između Bugarske, Srbije i Grčke 1913, posle bukureštanskog ugovora o miru i Nejskog ugovora 1919. u jednu političku jedinicu koja umesto da bude ravnopravan član jedne balkanske federacije ili bar u svojoj prvoj etapi jedne Jugoslovenske federacije.

Za postizanje tog cilja VMRO računa:

- a) na svoje borbene snage,
- b) svakoj od država, bez obzira na njeno uređenje, čiji se interesi poklapaju sa idealima VMRO,
- v) svim državnim organizacijama, koje ratuju za nacionalno samopredelenje ljudskih prava i slobode i trajan mir u svetu.

Proizilazeći iz tih svojih principa VMRO, pošto uzima akt zvanične izjave Ruske sovjetske republike, da će dejstvovati za oslobođenje ugnjetenih naroda, prihvata sledeći sporazum s Ruskom sovjetskom republikom:

1. VMRO se obavezuje da radi zajedno sa drugim revolucionarnim organizacijama na Balkanu za federiranje balkanskih država u njihovim etničkim granicama, čiji se dobro shvaćeni politički i ekonomski interesi poklapaju s onima u RSR.

2. Ruska sovjetska republika priznaje VMRO kao jedinstvenu izražiteljku suverene volje Makedonaca.

3. VMRO i RSR se povezuju kroz svoje redovne punomoćnike koji će imati rang vojnih i diplomatskih predstavnika.

4. Dve strane, pošto će sačuvati svoju samostalnost u svojoj unutrašnjoj i spoljnoj politici, mogu da preduzmu konkretnе zajedničke akcije, uz opštu saglasnost, prema političkim okolnostima.

5. VMRO s blagorodnošću zahvalnošću prima materijalnu, diplomatsku i moralnu pomoć od RSR.

Decembra 1923.

Čl. CK VMRO. T. Aleksandrov

* Nije izvesno da li je ovaj projekat preorientacija VMRO ka SSSR bio primljen od država čl. rukovodstva organizacije, ali otkriva onaj proces koji dovodi do potpisivanja s njegove strane Majskog manifesta 1924, str. 676—677, Makedonija, *Zbornik na dokumenti*, Sofija 1974.

MOMČILO PAVLOVIĆ

Istrajvač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DOKUMENTA JUGOSLOVENSKOG NARODNOG ODBORA O REŽIMU U JUGOSLAVIJI 1945/1946. GODINE

949.71(093) »1945/1946«

Jugoslovensku političku situaciju neposredno posle rata sačinjavao je konglomerat poraženih političkih i vojnih struktura koji su se na dan oslobođenja milom ili silom našli van granica oslobođene i teritorijalno obnovljene zemlje. Tu su pre svega kralj, zatim predstavnici gotovo svih predratnih političkih partija, članovi koncentracione vlade od 27. marta 1941, ambasadori, činovnici i službenici raznih organa.

Na drugoj strani nju su činili vojnici i oficiri predratne jugoslovenske vojske, zarobljeni u aprilskom ratu 1941, koji se, na mnogobrojne pozive iz zemlje nisu žeeli vratiti zbog »komunističke diktature«. Oni se tek od 1947. tretiraju kao preseljena lica.

Poslednju grupu činile su poražene jedinice četnika, ustaša, ljetićevec, belogardejaca i dr. koji su uspeli da se izvuku iz zemlje. Od njih postojale su dve grupe koje su doživele različitu sudbinu zavisno od toga da li su izbegle u Austriju ili Italiju. Kako su u principu od saveznika, tj. Britanaca tretirani kao, »neprijateljska predata vojska«, njima je bio namenjen poseban tretman. Oni iz Austrije, brojka je različita i varira između 10 i 20 hiljada lica pod oružjem (domobrani, ljetićeveci i ustaše i četnici) vraćeni su vozovima na jugoslovensku granicu i izručeni partizanima koji su ih pobili u šumama oko Kočevja. Ovaj masakr spasio je drugu grupu, posebno četničku grupu generala Damjanovića, koji su od Britanaca razoružani i razmešteni po logorima u Italiji, najviše u Eboliju kod Salerna.

Sve u svemu, krajem maja 1945. bilo je oko 500.000 Jugoslovena van otadžbine. Posle amnestije, repatrijacije i poziva da se vrate, pretnji oduzimanja državljanstva i drugih mera tokom leta 1945. (jun–septembar), iz oblasti pod kontrolom zapadnih saveznika vraćeni su skoro svi koji su izrazili želju da se vrate, a oni koji su bili u sovjetskoj okupatorskoj zoni vraćeni bez obzira na njihovu želju. Posle ovih mera, krajem septembra 1945. u emigraciji ostalo je još oko 150.000 Jugoslovena.

Tito i Ranković sve do polovine 50-tih godina pozivali su ove ljude da se vrate garantujući im bezbednost. Međutim, poziv nije važio za »one izdajnike otadžbine koji su bili teški ratni zločinci ili organizatori neprijateljske delatnosti u inostranstvu protiv Jugoslavije, pa bilo da su već osuđeni od naših sudova ili da još nisu osuđeni«. Tu je Ranković naveo

duži spisak, a od predratnih političara i Slobodana Jovanovića, Mačeka, D. Cvetkovića, Mihu Kreka, Ž. Topalovića i druge, stavljajući ih u isti rang sa zločincima Pavelićem, Artukovićem – i njima sličnim, »koji ne mogu izbeći osudu narodnog suda za zločine i izdaju koju su napravili.«

Ti ljudi koji su u zemlji osuđeni u odsustvu, pokušavali su da se organizuju i da ugroze već čvrste pozicije Tita i njegovog režima u zemlji i kod saveznika. Jedna takva grupa koju je predvodio S. Jovanović u Londonu, gde je bilo sedište kralja i izbegličke vlade, tokom leta 1945. pokrenula je inicijativu za stvaranje reprezentativnog tela bivših političkih pravaca koje bi se političkim sredstvima borilo protiv Titovog režima. Posle niza konsultacija i sastanaka avgusta 1945. stvoren je Jugoslovenski narodni odbor (JNO). Članovi ovog odbora bili su: Slobodan Jovanović, bivši predsednik svepartijske vlade u Londonu, Jovan Banjanin, podpredsednik Jugoslovenske nacionalne stranke, Većeslav Vilder, predsednik Izvršnog odbora Samostalne demokratske stranke, dr Milan Gavrilović, predsednik Srpske zemljoradničke stranke, Radoje L. Knežević, član Izvršnog odbora Demokratske stranke, Krsta L. Miletić, član Izvršnog odbora Radikalne stranke i drugi. Sva dokumenta potpisivana su po azbučnom redu.

Cilj JNO – je bio da se raznim predstavkama (pismima, saopštenjima, memorandumima, člancima i sl.) međunarodnim forumima i učešćem na međunarodnim skupovima skrene pažnja na komunističku diktaturu u Jugoslaviji i neodgovornost saveznika koji su pozvani da intervenišu u korist slobode, demokratije i parlamentarizma. Saveznici su bili dužni, po njima, da naprave novu Jaltu ili energično intervenišu i zamene komunističku strahovladu. Kao »glasna savjest« oni su podizali glas za spas porobljenog naroda od »novog komunističkog imperijalizma koji je pod protektoratom Sovjeta uspostavljen i na Balkanu«. Uzakujući na njega »ili ćemo kao slobodni ljudi reći otvoreno ono što nije moguće danas ni jednom čoveku u Jugoslaviji bez bojazni i uvijanja. Na taj način upoznat ćemo demokratski svijet sa teškom stvarnosti koja je u Jugoslaviji.«

Politički ljudi, članovi JNO u Londonu, nisu nikada ni u svoje ime ni u ime svojih stranaka odobrili sporazum Tito-Šubašić niti dali pristanak na postupak kojim se pošlo u cilju izvršenja Jaltinog protokola u 1945. »Mi smo u čitavom tom poslu videli komunistički plan da se obmanu i narod u Jugoslaviji i veliki saveznici čijom je vojničkom i diplomatskom pomoći – i jedino tako – Tito mogao biti doveden na vlast. Zato smo polagali veliku važnost da što pre i što više obaveštenja bacimo u svetsku javnost da bismo razbili zablude koja je na mnogim stranama vladala o Titovom vojnom značaju i njegovoj snazi u narodu. Ovaj zadatak smatran je moralnom obavezom političkih ljudi koji su ostali van zemlje prema narodu u zemlji. Naša je dužnost akcija, naš put je borba, naš cilj je sloboda.«

S druge strane, zastupajući dosledno jugoslovensku opciju za slobodu i ujedinjenu Jugoslaviju, za razliku od drugih nacional-šovinističkih grupa, JNO je sebi postavio neostvarljiv zadatak: objedinjavanje i povezivanje svih političkih grupa na platformi jugoslovenstva u borbi za rušenje komunističkog sistema – »da se narodu obezbedi sloboda, da može sam i u miru slobodno i punovažno, odlučiti o svojoj budućnosti, koji i kakav definitivni oblik društvenog uređenja smatra i hoće kao najbolji za

sebe i Jugoslaviju. Taj bezuspešni zadatak JNO je ostvarivao širokom pre-piskom sa značajnijim političkim i vojnim ličnostima ukazujući da separatno delovanje i rad na razbijanju zemlje u stvari je produženje dela sopstvenih neprijatelja, produženje putem koji je neprijatelj obeležio u svom interesu, putem međusobnih sukoba, novih katastrofa, a time će pomoći svoje sopstveno uništenje. »Apelujući na jedinstvenu i sinhronizovanu akciju za obaranje režima u zemlji i očuvanje Jugoslavije, tražili su usklađivanje akcija svih organizacija u emigraciji bile one srpske, hrvatske ili slovenačke i osnivanje zajedničkih jugoslovenskih odbora gde god je to bilo moguće. Jer, svako »pa bio on Srbin, Hrvat ili Slovenac, koji smatra da nam može biti opstanka ili bolje budućnosti bez Jugoslavije daje samo dobrovoljni prilog Titovoj komunističkoj stranci a sebe svrstava u red za komunizam zasluznih korisnih budala.«

Treći zadatak JNO bio je zalaganje kod određenih institucija za materijalno i socijalno poboljšanje života jugoslovenskih ljudi u logorima, njihovo zapošljavanje i preseljavanje u prekomorske zemlje, premda su i sami članovi Odbora osetili svu bedu emigrantskog života. U takvim prilikama JNO »ne može nikome savetovati da se pod današnjim prilikama vrati u zemlju... jer je to zemlja bez sudova i bez zakona i u njoj građani nemaju nikakva jemstva u pogledu ličnih sloboda ili uslova rada. Puna samovolja organa KP jedini je zakon«. Odbor nije verovao Titovim amnestijama »sve dok se politički protivnik ne bude tretirao kao čovek a ne uništavao kao divlja zver«.

JNO je emigrantima predočavalo da bi se ogrešio o svoje bitne dužnosti ako bi bilo koga ostavio u iluziji da je kraj patnji već tu. Iстicao je još dosta tegoba ličnih i opštih »jer nikoga ne treba uzimati na dušu i nikoga ne treba lagati ni o krasotama emigracije ni o lepotama diktature.« Neka se svako u punom poznavanju stvarnosti sam mirno odluči.

Dokumenta JNO koja se objavljaju odnose se samo na prvi zadatak ovog odbora, »borbu za slobodu naroda u zemlji«. Saopštenjima, apelima i uopšte njihovom radu stanje u zemlji nije išlo na ruku, jer je, Komunistička partija čvrsto držala sve konce vlasti u svojim rukama. Međutim, stanje na međunarodnoj sceni i odnosi među saveznicima podgrevali su im varljivu nadu da će iz širokog sukoba dojučerašnjih saveznika i oni naći dovoljno prostora i snaga za svoj rad i ciljeve. Nepoverenje među saveznicima pojačavalo se od Potsdamske konferencije, jul–avgust 1945, i nastavljeno je na zasedanjima Saveta ministara inostranih poslova u Londonu, Moskvi i Parizu. Septembra 1945. održano je prvo takvo zasedanje u Londonu (tad je Odbor podneo i svoju prvu predstavku), ali su se ministri razišli neobavljenim posla u »atmosferi srdžbe i međusobnih optuživanja«. Ne samo što je tražio formalno priznavanje komunističkih režima u istočnoj Evropi i na Balkanu, ministar inostranih poslova SSSR-a Molotov nastao je svim silama da učvrsti sovjetske pozicije i drugde u Evropi i Aziji. Suprotstavljanjem zapadnih sila otvoren je hladni rat.

Decembra 1945. održano je novo zasedanje ministara u Moskvi i tada je Bugarskoj i Rumuniji nametnut dobro isprobani recept proširenja vlada demokratskim elementima, da bi one ubrzo postajale čisto komunističke. Iako su u 1946. posignuti značajniji uspesi u dogovaranju saveznika, mirovna konferencija u Parizu odložena je, između ostalog, i zbog

različitih stavova po pitanju jugoslovensko-italijanske granice i Trsta. Međunarodna zategnutost i međusavezničko nepoverenje raslo je sve više. Grčki građanski rat potpomagan od SSSR-a naročito njegovih satelita Bugarske, Albanije i Jugoslavije, sovjetska pretnja Turskoj, radnički nemiri u Italiji i Francuskoj, veliki politički procesi u zemljama tzv. narodne demokratije protiv političkih protivnika, zatim blokada Berlina u letu 1948. bili su ozbiljna pretnja svetskom miru.

U borbi protiv komunizma SAD pokreću široku inicijativu. Najpre predsednik Truman marta 1947. obznanjuje da su SAD spremne da se suprotstave nadiranju komunizma i zaštite slobodu malih naroda (Trumanova doktrina), a juna je Džordž Maršal objavio da će SAD pomoći ekonomsko oporavljanje Evrope preko programa za ekonomsku obnovu (Maršalov plan). Maršalov plan su bojkotovale sve komunističke zemlje, po diktatu Moskve. Ubrzo je stvoren i NATO pakt.

To je međunarodni okvir u kome je delovao JNO. Od septembra 1945. do 1948. i dalje, JNO nije propustio nijednu značajniju priliku ili međunarodni sastanak da ne podseti na tragičan slučaj Jugoslavije.

Prvi podnesak JNO je uputio konferenciji trojice ministara inostranih poslova u Londonu 12. 9. 1945. u kome je traženo da veliki saveznici, sa-glasno svojim obećanjima i moralnoj osnovi na kojoj je vođen rat, učine sve da se u Jugoslaviji zavede demokratski režim obrazovanjem vlade svih demokratskih stranaka i sprovođenjem slobodnih izbora pod kontrolom savezničkih organa (dokument broj 1).

JNO je 9. 11. 1945. telegramom skrenuo pažnju ministrima Bevinu, Bernsu i Molotovu da u Jugoslaviji traje građanski rat i da se pod tim okolnostima ne mogu sprovesti slobodni izbori (dokument broj 2).

U memorandumu gg. Bevinu i Bernsu upućenom 22. 11. 1945. izbori od 11. novembra prikazuju se u pravoj slici kao: falsifikat narodne volje, otvoreno nasilje, neizvršenje Jaltinskih odluka, pa čak i gaženje Tito-Šuba-šićevog sporazuma od samog Tita (dokument broj 3).

JNO je 12. 12. 1945. uputio telegrafski apel gg. Bevinu i Bernsu na moskovskoj konferenciji da se obustave nasilja, pokolji, deportacije stanovništva i progoni u Jugoslaviji i da se zemlja vrati u normalan politički život (dokument broj 4).

Krajem januara 1946. izdao je JNO brošuru na engleskom »Jugoslavija-Žrtva« u kojoj su objavljene sve dotadašnje predstavke kao i drugi dokumenti o pravom stanju stvari u Jugoslaviji.

6. 2. 1946. podneo je JNO svima delegatima na skupštini Ujedinjenih naroda u Londonu memorandum u kome se apeluje:

Da vladu Josipa Broza Tita ne smatra predstavnikom naroda Jugoslavije, jer je ona silom nametnuta i samo se nasiljem održava. Takva je vlasta nezakonita, te ne može niti govoriti niti delovati u ime naroda Jugoslavije.

Da se delegaciji takve vlade ne dopusti da na toj skupštini predstavlja Jugoslaviju (dokument br. 5).

Tokom navedenih godina, sve do sredine pedesetih, nije propušтana nijedna prilika a da se JNO ne oglasi.

Radi poboljšavanja životnih uslova emigracije u privremenim mestima boravka i mera za njeno buduće zbrinjavanje JNO je podnosio niz predstavki i vodio shodnu akciju kod nadležnih savezničkih organa. JNO se takođe obraćao svim vladama, bez razlike, predstavkama protiv svake ekstradicije emigranata, Titovim komunističkim vlastima, koje ne daju nikakvih garantija za pravilno i nepristrasno suđenje«.

U cilju zaštite zlatne podloge Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, »koju su ranije vlade spasle i sačuvale od neprijatelja, učinjen je blagovremeno naročiti korak kod vlada i banaka zemalja gde je ta gotovina bila na ostavi«.

Naročitu aktivnost JNO je razvio posle zarobljavanja Draže Mihajlovića. Pokrenuta je živa akcija kod savezničkih faktora, velikih saveznika i u svetskoj javnosti da se po svaku cenu, zasluzni narodni junak i vojskovođa iz najtežih dana Drugog svetskog rata – po sopstvenom priznaju merodavnih savezničkih faktora-zaštitio od samovolje, nasilja i osvete njegovih protivnika iz građanskog rata u Jugoslaviji«. Traženo je da se putem međusavezničke ankete njegov slučaj nepristrasno ispita i ukazivano »da u Jugoslaviji danas niti postoji pravni poredak niti postoje institucije koje zasluzuju ime suda kako ga civilizovano čovečanstvo shvata. Tito je odbio da primi mnogobrojne svedoke koje je vlada SAD ponudila, a koji su vreme rata služili u Jugoslaviji ili bili kao piloti spašeni zahvaljujući požrtvovanju trupa đeneralu Draže Mihajloviću. Tito je odbio i ponudu vlade Velike Britanije da se na sudu pročitaju iskazi britanskih oficira koji su bili na terenu i u štabu Draže Mihailovića. Došlo je do tog sramnog suđenja, osuđen je i ubijen Đeneral Draža Mihajlović.«

Nije se uspelo da saveznici obezbede pravi sud, spreče krvavi zločin i da se spase glava generala Mihajlovića. Ali uspelo se da se u »čitavoj svetskoj javnosti razbije komunistička laž o đeneralu Mihajloviću. Oko njegovog svetog lika ceo svet danas jasno vidi oreol mučenika i priznaje mu besmrtnu slavu heroja u borbi za slobodu i bolju budućnost i njegovih i drugih naroda«.

Zajedničko svim predstavkama je oštra kritika i obrazložene optužbe pred saveznicima komunističkog totalitarnog režima u Jugoslaviji koji »teroriše narod« i traženje pomoći da se takvom stanju učini kraj i stvari slobodna Jugoslavija – otadžbina svih Hrvata, Srba i Slovenaca.

Međutim svi ovi apeli, premda su imali određenog uticaja na političke ličnosti i javno mnjenje (jedan deo njih objavljuvan je i u engleskoj štampi), jednostavno nisu uzimani u razmatranje, tako da su više svedočanstvo o delovanju emigracije i njenim pogledima na režim u zemlji, nego dokumenta koja su imala značajan uticaj (kao ni sam kralj i druge političke grupe) na politiku saveznika prema Titu. Problem Jugoslavije uklapao se u opštu borbu Zapada protiv komunizma, a promena režima u zemlji smatrana je unutrašnjom stvari zemlje. »Mi nemamo namjeru«, kaže se u stručnoj belešci Forin ofisa, »da po ovoj materiji korespondiramo sa g. Slobodanom Jovanovićem« što rečito govori o stavu britanske vlade prema jugoslovenskoj političkoj emigraciji i njenim aktivnostima.

[1.]

[PRVA PREDSTAVKA, 11. IX 1945.]*

Ministrima inostranih poslova Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Sovjetskog Saveza, Francuske i Kine, okupljenim na prvom zasedanju Saveta MIP¹ u Londonu.

Ekselencijo,

Jugoslavija i njeni narodi po svojoj slobodnoj volji ušli su u Veliki rat 27. marta 1941. u veoma kritičnom trenutku kada je Velika Britanija stajala sama protiv jednog neprijatelja dobro spremnog, dobro naoružanog i tada na vrhuncu svog pobedničkog pohoda protiv slobode Evrope. I od tog trenutka stalno, zajedno sa svima Ujedinjenim narodima, vodili su oni istu borbu za slobodu, borbu koja je počela 1939. a završila se 1945. Kao što je njihova borba bila zajednička, tako je bio zajednički i njihov ideal: sloboda za sve, velike i male. Veliki rat je završen, i mi svi gajimo nadu da će se ostvariti ideal za koji su se naši narodi borili i uvesti istinski demokratski režim u našoj zemlji, saglasno željama naših naroda i datoj reči Velikih Saveznika.

Mi duboko žalimo što smo prinuđeni izjaviti da je jedna Vlada, dovedena na vlast moralnom, materijalnom i vojnom pomoći naših Velikih saveznika, zavela u našoj zemlji režim koji nema ničeg zajedničkog sa demokratijom i slobodom, ni u svojoj političkoj, ni u svojoj državnoj organizaciji. Taj režim potpuno je podvlašćen jednoj stranci, Komunističkoj, tj. jednoj neznatnoj manjini i njenoj oružanoj sili: njenoj političkoj policiji i njenoj političkoj vojsci nazvanoj danas »Jugoslovenska armija«. Ta mala stranka, naslonjena na svoju oružanu političku silu, pokušava sada da primeni svoj sopstveni program, u jednom pogledu odmah, u drugom pak po brzim etapama. Politički deo njenog programa, i najtužniji u isti mah, jer čini prethodni uslov svemu, potpuno je ostvaren: diktatura kao vladavinsko sredstvo u potpunosti je zavedena, diktatura zasnovana na Komunističkoj stranci, prema njenoj političkoj ideologiji.²

Sve tvorevine Komunističke stranke na vlasti, sve njene političke ustanove, — počevši od tzv. Narodnog fronta, koji je jedino stvarno dopušten

* Public Record office (PRO), FO 371, 48897. R 3984/445/92.

¹ Savet ministara inostranih poslova SAD, Velike Britanije, SSSR-a, Francuske i Kine ustanovan je na Postdamskoj konferenciji trojice predsednika avgusta 1945, kao telo koje bi pretresalo sva pitanja u vezi sa krajem rata u Evropi i posebno izradu nacrta ugovora o miru sa Italijom, Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Finskom. Na prvom zasedanju septembra 1945. u Londonu jugoslovensku delegaciju predvodio je Edvard Kardelj, koji je sa Savom Kosanovićem i Ljubom Leontićem 18. septembra obrazlagao jugoslovenske zahteve u pogledu mirovnog ugovora sa Italijom. Predstavka JNO nije uzeta u razmatranje.

² Tanjug je bio ovlašćen od Predsedništva vlade povodom ove predstavke da navede kako su smešna tvrdjenja da u Jugoslaviji nije režim demokratski ili da je isključivo jedne partije, da je sva vlast proizišla iz opštih, tajnih i neposrednih izbora, da postoji sloboda zabora i udruživanja, da u zemlji vlada potpuni red i mir, a da su izazivači gradanskog rata bila baš lica koja su podnela memorandum koji su tokom rata kao emigrantska vlada davali naloge D. Mihailoviću i drugim kvizilinzima o saradnji sa okupatorom i da jug. vlada raspolaže dokumentima prema kojima ova lica spadaju na listu ratnih zločinaca zbog saradnje sa okupatorom i kao organizatori i inspiratori bezbrojnih zločina. »Borba«, 26. septembar 1945.

politički pokret, Narodnih odbora u svakom mestu i upravnoj jedinici, u svakoj fabrići, preduzeću, naselju, ustanovi, svakoj ulici i bloku zgrada, pa preko Narodnih sudova, tajne političke policije OZNE, sve do Antifašističkog veća (AVNOJ), – i sve političke mere koje su ove ustanove preuzele ili prosto odobrile, i koje su doobile svoj vrhunac u skorašnjem Izbornom zakonu, sračunate su da održe i obezbede diktaturu Komunističke stranke. Sve njene ekonomski međe, razarajući i uništavajući namerno ceo privredni život zemlje, imaju isti cilj, i njihov će prvi rezultat biti pad životnog standarda naroda, čineći svakog zavisnim od Vlade i za rad i za opstanak. S takvim stanjem stvari, gde svaki zavisi od Vlade za svoju zaradu, a od tajne policije OZNE za svoju ličnu slobodu, i s jednim Izbornim zakonom koji daje Komunističkoj stranci i njenoj Vladi vlast da odabira ne samo kandidate nego i birače, nema nikakve sumnje kakav će biti rezultat izbora, ako se dopusti da se oni održe pod ovakvim prilikama. Rezultat će biti 100% za stranku na vlasti.

Sve ovo dokazali su obilno svi strani nezavisni posmatrači; sve ovo dokazuju iz prve ruke izveštaji iz zemlje, a iznad svega sve ovo dokazuju zakoni, uredbe, naredbe i zvanične izjave današnje Vlade u Jugoslaviji.

Jednopartijski sistem, potpun totalitarni režim, kao što je pokazalo skorašnje iskustvo u Hitlerovoj Nemačkoj i Musolinijevoj Italiji, počinje diktaturom jedne stranke i završava se diktaturom jednog čoveka; počinje građanskim ratom i završava se spoljnim ratom. To je neumitni razvoj sva-ke diktature, i upravo tako se sada razvijaju događaji u Jugoslaviji: građanski rat još traje, a raspre sa susedima su počele, raspre koje treba da se reše mirnim putem.

Da se spreči ovo, kao i sve ono što to sobom povlači, postoji samo jedno sredstvo: uvesti demokratski režim saglasno datoj reči Velikih Saveznika i moralnoj osnovi ovoga rata, koji je za sve narode značio borbu za slobodu i demokratiju protiv ropsstva i diktature.

Ovo može da se postigne samo:

(1) Obrazovanjem Vlade od svih demokratskih stranaka, uključujući u Vladu i Komunističku stranku, za razliku od sadašnje komunističke Vlade kojoj su samo pridodane ličnosti odabrane od Komunističke stranke i grupe koje je ta stranka stvorila ili dopustila. Takva jedna Vlada, već po samom svom sastavu, značila bi kraj građanskog rata i uspostavljanje ličnih prava i slobode za sve. Ona bi značila povratak u zemlju oko pola miliona ratnih zarobljenika i izbeglica, ljudi u najbolje doba života, koji odbijaju da se vrate natrag i podvrgnu komunističkoj diktaturi. Ona bi značila suđenje svima ratnim krivcima, ali sa svima jemstvima za slobodu suđenja, tako da ne stradaju nevini i da niko ne bude kažnen iz ideoloških razloga.

(2) Slobodnim i ničim ometanim izborima. Ovi bi izbori dali narodu priliku da slobodno izabere Vladu, oblik države i ustanove pod kojima on želi da živi kao slobodan narod. Oni bi tako isto obezbedili da Ustavotvorna skupština, slobodno izabrana, bude slobodna i potpuno nezavisna u svojim odlukama.

Ova se dva uslova ne mogu izvršiti ako se prethodno ne preduzmu ove mere:

(a) Jedna saveznička Vojna misija imala bi se poslati u Jugoslaviju da drži red i obrazuje odmah novu nepolitičku vojsku i policiju, koje bi bile pod njenom komandom dok se obrazuje Vlada proizišla iz slobodnih izbora.

(b) Jedna saveznička Civilna misija imala bi se poslati u dovoljnom broju da pokrije sve izborne okruge i vodi nadzor nad pripremnim i završnim izbornim radnjama.

(c) UNRA³ bi imala produžiti i povećati pošiljke, ali da podelu vrši preko svojih sopstvenih organa, bez obzira na politička i verska uverenja naroda.

Veliki Saveznici, nema sumnje, radili su u dobroj veri i nadahnuti najvišim idealima kad su održali formalnu legalnost Kraljevske Jugoslovenske Vlade i savetovali Kralju Petru II da primi dra Ivana Šubašića kao Prezrednika Vlade. Na nesreću dr I. Šubašić, koji nije prestatljao nikog u našoj zemlji, zaključio je sporazum samo sa jednim gerilskim pokretom, prelazeći potpuno preko drugog, ustanovio jedno nelegalno Regentstvo i obrazovao Vladu potpuno podvlašćenu Komunističkoj stranci.⁴ Sve je ovo bilo uzalud: nijedan sporazum nije poštovan ni održan; čak ni poslednji, odluke iz Jalte⁵ o proširenju Vlade uključivanjem demokratskih elemenata, nije uspeo i nije mogao uspeti, jer se Demokratija i Sloboda razumeju na dva razna načina: stvarna demokratija i sloboda, i samo po nazivu demokratija i sloboda. Obećanja i date obaveze nisu održani, dok su međutim, legalnost Vlade i njeno priznanje od strane Saveznika, koji su bili uslovjeni poštovanjem tih sporazuma i obaveza bili produženi, — činjenica koja iznenaduje. Konačni rezultat svega ovoga bio je potpuno suprotan onome što su Veliki Saveznici očekivali. Sada čak ni formalna legalnosti Vlade ne postoji više, jer sada Regentstvo ne pretstavlja više nikoga, kao god ni Vlada koju je ono naimenovalo. Ali nije bitno legalnost ili nelegalnost sadašnje Vlade. Bitno je da su očekivanja naših Velikih Saveznika i naših naroda strahovito izigrana i da više ne postoji nikakav razlog za dalje priznavanje sadašnje diktatorske Vlade. Produžiti i dalje priznavanje te Vlade, znači priznavati jedan totalitarni režim i upropastiti zajedničke ratne ciljeve i zajednički ideal. Pomoći da se u Jugoslaviji ustanovi demokratski režim, značilo bi ne samo ispuniti datu reč, nego iznad svega doprineti opštem miru.

³ UNRRA — United Nation Releif an Rehabilitation Administration — UNRRA ili samo Unra — Administracija Ujedinjenih naroda (nacija) za pomoć i obnovu. Osnovana je 9. novembra 1943. u Atlantik Sitiju (SAD). Osnivači su bile 44 zemlje antifašističke koalicije među kojima je bila i Kraljevina Jugoslavija. Administracija je imala zadatak da pruža pomoć u hrani, odeći, obući i drugim potrebama narodima i državama koje su stradale u Drugom svetskom ratu od fašističkih agresora.

⁴ Maja 1944, posle pada Purićeve vlade a pod pritiskom Britanaca, kralj je naznačio Šubašića za predsednika kraljevske vlade. Njegov je zadatak bio da se sporazume sa Titom. Sporazumima iz juna 1944. (Viški sporazum) i novembra 1944. (Beogradski sporazum) bilo je predviđeno obrazovanje jedinstvene vlade i ustanovljenje namesništva koje je imalo štititi kraljeve interese i imovinu dok narod ne odluči između monarhije i republike. U jedinstvenoj vladi od 7. marta 1945. Šubašić je bio ministar inostranih poslova.

⁵ Sa sastanaka na Jalti (Krimsko konferencija) februara 1945. preporučeno je Titu i Šubašiću da se AVNOJ proširi nekompromitovanim poslanicima iz poslednje jugoslovenske skupštine i na taj način stvari privremena skupština i da se zakonski akti AVNOJ-a podnesu Ustavotvornoj skupštini na ratifikaciju.

Smatramo potrebnim napomenuti da su se protiv totalitarnog komunističkog režima u Jugoslaviji već izjasnili: dr Vlatko Maček, Pretsednik Hrvatske seljačke stranke, sada u Parizu; dr Živko Topalović, Pretsednik Socijalističke stranke, sada u Rimu; g. Adam Pribićević, počasni Pretsednik Samostalne demokratske stranke, sada u Rimu.

Podnoseći Vašoj Ekselenciji ovu pretstavku, mi se nadamo da će načina da je iznesete pred Konferenciju savezničkih Ministara spoljnih poslova na povoljno rešenje.

U Londonu, 11. septembra 1945.

Slobodan Jovanović, bivši Pretsednik svepartijske Vlade u Londonu; Jov. Banjanin, Potpretsednik Jugoslovenske nacionalne stranke; Većeslav Vilder, Pretsednik Izvršnog odbora Samostalne demokratske stranke; dr Milan Gavrilović, Pretsednik Srpske zemljoradničke stranke; Radoje Knežević, član Izvršnog odbora Demokratske stranke; Krsta Lj. Miletić, član Izvršnog odbora Radikalne Stranke.

[2.]

[PRED PRVE TITOVE »IZBORE«, 9. XI 1945.]*

Ministrima inostranih poslova pet Velikih Sila.

Svojom pretstavkom od 11. septembra o.g. imali smo čast svratiti pažnju Vaših Ekselencija: da je u Jugoslaviji zaveden jednopartijski režim, da nisu privedeni u delo ni Sporazum Tito-Šubašić ni odluke donete u Jalti, te da pod tim okolnostima ne može biti reči o slobodnim izborima. Usled takvog stanja stvari, ne samo g. Milan Grol, Potpredsednik Vlade, nego i dr Šubašić, jedan od dvojice supotpisnika Sporazuma, istupio je iz Vlade sa izjavom da to čini zbog neizvršenja Sporazuma.⁶ Iz istog razloga današnji režim su napustili i članovi srpskih i hrvatskih demokratskih stranaka. U pretstavci smo skrenuli pažnju i na opasnost kojoj je izložena naša zemlja. Prema najnovijim vestima iz Jugoslavije, građanski rat širi se sve više i više. Borbi je bilo u raznim delovima zemlje, sve do jugoslovensko-grčke granice. Prema nekim obaveštenjima, u izvesnim oblastima, Vlada vrši deportiranje stanovništva. Pod tim okolnostima, i s obzirom na to da postoji samo jedna zvanična lista kandidata uz isključenje svake opozicije, očigledno je da se ti izbori ne mogu smatrati kao izraz narodne volje.

U Londonu, 9. novembra 1945.

Slobodan Jovanović, bivši Pretsednik svepartijske Vlade; Jov. Banjanin, Potpretsednik Jugoslovenske nacionalne stranke, Većeslav Vilder, Pretsednik Izvršnog odbora Samostalne demokratske stranke; dr Milan Gavri-

* Poruka, organ Jugoslovenskog narodnog odbora, London br. 30/31. avgust-sept. 1955.

⁶ Prvi je iz vlade sa obrazloženom ostavkom od 18. avgusta 1945. istupio podpredsednik Milan Grol prema kome su komunisti pokazivali naročitu netrpeljivost. Nešto više od mesec dana kasnije ostavke su sa kratkim obrazloženjima podneli i Ivan Šubašić i Juraj Šutej 6. oktobra 1945. Detaljnije u *Zapisnicima NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943—1945*, Beograd 1991 (priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković), u daljem tekstu *Zapisnici NKOJ-a*, str. 607—611 i 622—626.

lović, Pretsednik Srpske zemljoradničke stranke; Radoje L. Knežević, član Izvršnog odbora Demokratske stranke; Krsto Lj. Miletić, član Izvršnog odbora Radikalne stranke.

[3.]

»TRAGEDIJA JUGOSLAVIJE«, 21. XI 1945.*

Ministrima inostranih poslova pet Velikih Sila.

Tragedija Jugoslavije započela je njenim dobrovoljnim stupanjem u rat na strani Velike Britanije ali se nije završila okončanjem rata. Ona se nastavlja i po završetku neprijateljstava, a dostigla je svoj vrhunac 11. novembra o.g., kada se »izborima« za Ustavotvornu skupštinu prikazala svetskoj javnosti u svome fatalnom obliku.⁷ Nametnuta Titova privremena Vlada je punu godinu dana davila desetkovani i izgladneli jugoslovenski narod, da mu najzad otme osnovno političko pravo da izrazi svoju volju na izborima. Sada još hoće da mu onakazi dušu. Laž je pretstavljena kao istina.

Čim je avgusta 1943. uklonjena jugoslovenska demokratska Vlada, sastavljena u Jugoslaviji 27. marta 1941. od svih narodnih stranaka, sazvali su Komunisti, pod voćtvom Tita, krajem novembra 1943. jedan sastanak od dvesta osam lica, u Jajcu (Bosna). Učesnici na tom sastanku nisu bili ni birani niti pak delegirani iz svih krajeva Jugoslavije. To je izvan spora, jer je u to vreme još postojala kruta nemačka, italijanska, mađarska i bugarska okupacija. Nije bilo slobode kretanja između raznih okupiranih područja, te je bilo sasvim nemogućno vršiti ma kakve izbore. Na tome tajnom sastanku od nekih dvesta ljudi (navodimo broj kako ga sami Komunisti iznose u svojoj knjižici Nova Jugoslavija, strana 1, štampano kod Lofoc, London) odlučeno je da se stvari ne samo Vlada, već i novi Ustav za petnaest miliona duša u Jugoslaviji.⁸

Zaključci na ovom tajnom sastanku proglašeni su »tekovinama« Titove gerilske borbe. Niko ih više ne sme dirati ni menjati. Njih mora čuvati i braniti sva državna vlast, vojska i policija. Tako je stvorena vladajuća povlašćena kasta.

A volja ostalog naroda, a izbori od 11. novembra, a Ustavotvorna skupština?

»Izbori imaju samo potvrditi ove tekovine koje smo stekli«, rekao je Moma Marković, član Titove Vlade. (Beogradska Politika od 10. septembra 1945).

Ako bi se pak, kojim nesrećnim sticajem, nova Ustavotvorna skupština oduprla vladajućoj kasti? Onda, izjavio je Moša Pijade, Potpretsednik

* PRO, FO 371, 48875, R 19822 /130/92.

⁷ Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945. Narodni front, tj. preko njega KPJ odnела je ubedljivu pobedu nad tzv. kutijom bez liste, premda je opozicija izvan fronta obznanila 20. septembra 1945. da neće uzeti učešća u izborima. Za poslanike Savezne skupštine za saveznu listu Narodnog fronta glasalo je 90,48% birača, a za poslanike u Skupštini naroda liste Narodnog fronta dobole su 88,69% glasova.

⁸ Radi se o drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 29—30. novembra 1943, kome je prisustvovalo 142 od 268 pozvanih ili izabranih delegata. Tada je AVNOJ proglašen za najviši organ vlasti u Jugoslaviji. Obrazovan je NKOJ kao najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti sa obeležjima privremene vlade, a jugoslovenskoj vlasti u Londonu oduzeta su sva prava zakonite vlade, te kralju Petru zabranjen povratak u zemlju.

Privremene narodne skupštine, »narod bi se borio protiv svake Ustavotvorne skupštine koja bi se usudila staviti u pitanje ove tekovine«. (Politika, 15. avgust 1945).

Glavom Tito objavio je pod svojim potpisom članak u glasilu Jugoslovenske armije (Narodna armija od 2. oktobra 1945) u kome kaže: »Armija ima zadatku ne samo da čuva granice svoje zemlje, nego i tekovine narodne oslobođilačke borbe, da čuva narodna prava koja su stečena u toj borbi.«

To znači da bi vladajuća kasta, to jest Komunisti rasterali vojskom Ustavotvornu skupštinu ako bi ona odbila primiti ono što su oni propisali.

Šta je zaključeno u Jajcu novembra 1943, i u čemu su te »tekovine«?

Pomenuti skup od nekih dvesta lica proglašio je u Jajcu:

(1) Federativno uređenje Jugoslavije u šest jedinica;

(2) Zabranu Kralju Petru da se vrati u svoju zemlju, s tim da pitanje Kralja reši sam narod posle oslobođenja;

(3) Nepriznavanje postojeće jugoslovenske Vlade u Londonu, kao i svake druge »koja bi se ubuduće sastavila bilo u zemlji ili izvan nje protiv volje naroda Jugoslavije, koju danas predstavlja jedino Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije«.

(4) Stvaranje sopstvene Vlade i privremene Skupštine.

Prema tadašnjem govoru maršala Tita (29. novembra 1943) u Jajcu, već sam zaključak da se Kralju Petru zabranjuje povratak u zemlju značio je proglašenje Republike. Tito je optužio Kralja Petra da oko sebe okuplja sve same reakcionare i podupire đeneral Mihailovića.⁹ Stoga »samo republikanska demokratska forma vladavine može spreciti da slična nesreća ne stigne opet naše narode«, rekao je Tito. Ali krilatica »republika« nije značila proširenje narodnih prava, već je naprsto sasvim nepoznati Komunist Tito imao zameniti Kralja, a tiranija imala doći namesto ustavnih prava naroda. Ni primena federalnog načela u organizaciji države nije imala za svrhu ravnopravnost i bratstvo naroda Jugoslavije, već naprotiv razbijanje Jugoslavije u šest veštačkih suverenih nacija, koje spaja samo Komunistička stranka. Još mnogo pre izbijanja Prvog svetskog rata, Nemačka i Austro-Ugarska stvarale su razne veštačke narodnosti na Balkanu, a Hitler i Musolini su tokom ovoga rata nastojali razbiti jedinstvo srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda, jedino u cilju lakšeg prodiranja i ovladavanja Balkanom. I maršal Tito vrši to isto razbijanje. Titovom politikom sada je najteže pogoden srpski narod u Jugoslaviji, jer on stoji

⁹ U Odluci o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije tzv. jugoslovenskoj vlasti u inostranstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću piše: »S obzirom na to da je kralj Petar II Karađorđević davao poverenje takvima vladama« i njenom »ministru vojske, mornarice i vazduhoplovstva« Draži Mihailoviću koga je unapredio u armijskog generala i učinio ga načelnikom svoje vrhovne komande, tako mu je bio poznat njihov izdajnički rat, da je davao unapređenja i odlikovanja izdajnicima i zločincima, koji su u službi okupatora krivi za mnogobrojne zločine i izdajstva protiv svog naroda; da je, s druge strane, ražalovao one oficire bivše jugoslovenske vojske koji su od prvog dana ustanka bili u redovima narodnih boraca i mnogi pali herojskom smrću; kao i s obzirom na to da su pod zastavom kralja i monarhije vršena i da se još uvek vrše gnušna izdajstva i strašni zločini protiv svih naroda Jugoslavije »kralju se zabranjuje povratak u zemlju s tim da će pitanje kralja i monarhije rešiti sam narod svojom voljom posle oslobođenja.«

na putu komunističkom zavojevanju Balkana. To je glavni razlog što je srpski narod tako dušmansi raščerečen. Mi stojimo na gledištu da u federalnoj Jugoslaviji i Srbi i Hrvati i Slovenci imaju neosporno pravo na svoje nacionalno jedinstvo, jer tu leži stvarna podloga demokratskom uređenju Jugoslavije; današnjem režimu je, međutim, glavni cilj bio da ovakvom svojom podelom stvari instrumenat jedne svoje opake politike, žrtvujući interesima komunističkoga Vjeruju i sam opstanak Jugoslavije. Najtipičniji primer ove težnje je stvaranje Makedonije i kao države i kao nacije sa posebnim političkim ciljevima.

U čitavom daljem razvoju posle toga sastanka u Jajcu, sva nastojava da se dođe do saradnje i kompromisa pretrpela su neuspeh. U Jajcu proglašene »tekovine« sada su zakon, a sve drugo je kamuflaža i prevara. Već za svoj prvi Sporazum sa Šubašićem rekao je Tito: »Ovaj nas je Sporazum samo ojačao... ; dokazom je naše snage dokazom je naše pobjede na političkom polju«. Samo spajanje Kraljevske Vlade u Londonu sa Titovom u zemlji bilo je ruganje Jaltinim odlukama, jer su već tada Titovi ljudi imali većinu u Šubašićevoj Vladi (4:2). Imenovanje Namesništva do Konstituante bilo je drugo ruglo, jer je Kralj morao postaviti samo one koje mu je Tito predložio.¹⁰ Nad svima pregovorima lebdela je javna izjava da i »ako Kralj ne pristane, smatraće se ka da je dao pristanak«. Odmah po sastavu tzv. Tito-Šubašićeve Vlade skinuta su sva znamenja Kraljevine Jugoslavije i zamjenjena petokrakom crvenom zvezdom. Novi jugoslovenski ambasadori akreditovani su u ime »Federativne demokratske Jugoslavije«. Namesništvo je postalo samo dekoracijom za inostranstvo, a istinski poglavar Države je Tito, koji vlada bez kontrole i bez odgovornosti. I ono malo slobode i građanskih prava što je svečano bilo obećano Sporazumom Tito-Šubašić, izigrano je i pogaženo.

Policjska država

Tito i njegovi Komunisti nisu ugrabili vlast nad zemljom tamo od Jajca zato da bi izbori bili sprovedeni tako da Ustavotvorna skupština, u duhu Jaltine deklaracije, bude u stanju ispitati i proceniti njihove odluke i slobodno stvoriti novi Ustav Jugoslavije. Komunisti su, naprotiv, planški uništili sve ustanove Kraljevine Jugoslavije, njen upravni i sudski aparat, njene škole i prosvetni sistem uopšte. Oni su stvorili obrazac čisto policijske države, u kojoj vlada ne jedna stranka, već jedna malena klika fanatika koji smatraju narod objektom za svoje eksperimente. Jednu sposobnost pokazali su u organizaciji svoga policijskog sistema.

Policjska organizacija

(1) OZNA, tajna policija, po zlu glasu gora od Gestapoa.

(2) Narodni odbori, koji vode svu administraciju u opština, isto su tako policija, nametnuta narodu od komunističkih vođa.

¹⁰ Oko sastava Namesništva vođena je prava politička borba između kralja i Tita, iako je na sednici NKOJ-a 30. oktobra 1944. Tito rekao da »Regenstvo ne predstavlja za nas neku značajnu ustanovu«. U igri su bili general Dušan Simović, Milan Grol, Juraj Šutej, kao kraljevi predlozi i Aca Stanojević, Aleksandar Belić, Srđan Budisavljević, Obrad Blagojević, Kirilo Savić, Ante Mandić i Dušan Serneč, kao Titovi tj. predlozi NKOJ-a, za namesnike su na kraju izabrani Srđan Budisavljević, Ante Mandić i Dušan Serneč.

(3) Milicija, oružana policija po svima selima.

(4) Politički komesari, postavljeni od Komunističke stranke u svakoj vojnoj jedinici, u svakom državnom nadleštvu, u svakoj školi i na univerzitetu, u svakoj privrednoj i socijalnoj ustanovi, u svakom preduzeću.

(5) Narodni tužioci. U Beogradu postoji za celu Jugoslaviju Državni tužilac. Svaka federalna jedinica ima svoga Javnog tužioca. Njemu su podređeni Narodni tužioci, tobože birani od naroda, ustvari natureni od Komunista. Oni postoje u svakom selu, po manjim gradovima u svakoj ulici po većim gradovima pored toga u svakoj većoj kući, zatim u svakoj javnoj i privatnoj ustanovi, u svakom preduzeću. Njihov je zadatak da šalju Javnom tužiocu prijave i dostave protiv građana i činovnika. Oni su potpuno odvojeni od svih ostalih državnih nadleštava i vrše nadzor nad njima. Ima ih na hiljadu u svakoj federalnoj jedinici. Ceo sistem je zasnovan ne samo na uhođenju građana i režimskih protivnika, već i na međusobnom špijuniranju.

(6) PIONIRI. To je omladinska organizacija, sasavljena od dece, mlađeži uopšte, dece iz osnovnih škola, kao i dece koja još ne idu u školu. Posao im je da špijuniraju za režim. Odgajaju se u istom duhu kao zloglasna Hitlerova Omladina, spremni da dostavljaju čak i svoje roditelje.

Jedna slika g. Čerčila

Govoreći u Donjem domu 16. avgusta 1945, o prilikama na Balkanu i u Istočnoj Evropi, g. Čerčil je rekao da policijske Vlade sada caruju u mnogim zemljama na toj strani. Dao je ovakav opis o položaju u njima:

»Porodica se iskupila kraj ognjišta, da uživa u oskudnim plodovima svoga truda i okrepi iznurenu snagu sa ono malo hrane što se moglo naći. Tako sede. Odjednom, kucanj na vratima, i pojavljuje se do zuba naoružan policajac... Dešava se da oca, ili sina, ili prijatelja koji se zatekao u kući, izazovu napolje i odvode u pomračinu, i niko ne zna hoće li se on ikada vratiti natrag, niti pak kakva je bila njegova sudbina. Sve što znaju, to je da je bolje ne rasipativati se...«

Nasilje ne uspeva

Ali ni prepuni zatvori Vladinih protivnika, ni koncentracioni logori, ni bezbrojne smrtnе presude, ni otimanje imovine čak i od zanatlija, nisu mogli slomiti volju naroda. U Srbiji su sadašnje generacije preživele dve neprijateljske okupacije, u prošlom i ovome ratu. Titovu vladavinu smatraju kao treću privremenu okupaciju, i to najtežu. U Hrvatskoj i Slovenskoj narod je već od austrijskog vremena naviknut na istrajan otpor prema nametnutoj vlasti.

Ekonomsko stanje

Od policije organizovani Narodni odbori dobijaju svoju sistematsku dopunu smišljenim razaranjem socijalnog i privrednog poretku, slablje-

njem svake privredne jedinke i iscrpljenjem individualnog seoskog gospodarstva. Borba protiv neprijatelja i građanski rat upropastili su saobraćaj i potpuno razorili privredu. U takvom stanju, samovoljne i nestručne komunističke reforme Titova režima stvaraju haos. Dok druge, čak i poražene neprijateljske zemlje, čine već uspešne napore i stiču poverenje političkim sjedinjavanjem i privrednom obnovom, dotle Jugoslavija, saveznička, agrarno bogata i izvoznička zemlja, sada nema hleba, gladuje. Titov režim uzeo je ceo privredni život u svoje ruke, tako da je onemogućena svaka zdrava organizovana radinost i privreda. Usled oskudice kredita i poverenja došlo se do toga, da spoljna trgovina stvarno ne postoji. Čitav srednji stalež bačen je na prosjački štap, a seljak, glavni socijalni i privredni činilac u Jugoslaviji, nije u stanju da podmiri svoje osnovne potrebe u zamenu za svoje oskudne proizvode. Režimski strah od seljaštva, a sa druge strane opšte nepoverenje i neprijateljstvo seljaka prema režimu zbog javne nesigurnosti, nasilja, samovoljnih nameta i sve većih rekviriranja, nagone seljaka da svoju proizvodnju svodi na neophodnu meru.

Jedina pomoć koju zemlja dobija spolja, dolazi od UNRE. Tu pomoć organi Titovi daju prvenstveno prevelikoj vojsci, a ostatak razdaju pristalicama režima.

U takvom očajnom ekonomskom stanju Titov režim izdržava, pored mnogobrojne milicije, i veliku vojsku, koliku Jugoslavija nikada pre nije imala. Na primedu g. Bevina u Donjem domu, što Jugoslavija drži vojsku od 400.000 do 600.000 vojnika, kad je proizvodna moć zemlje tako slaba,¹¹ Tito je odgovorio preko Tajmsa (The Times) od 14 novembra: »Razlog da se ne može ići brže (sa demobilizacijom) leži u tome što se ne mogu ljudi – a naročito ne ljudi koji su se tako dugo i teško borili – poslati u besposlicu ili pak vratiti natrag kućama u oblastima koje su već na ivici gladi... To bi stvorilo jedan socijalni problem, a ne bi ga uklonilo, kako izgleda smatra g. Bevin«.

Znači da Tito drži veliku vojsku iz »socijalnih« razloga ali je propustio objasniti otkuda se i kako imaju ti vojnici hraniti kad njihove kuće gladuju. Ako, kao što on tvrdi, ti ljudi popravljaju puteve i rade železnice, znači da za njih ima posla u Jugoslaviji. Zašto, onda, te poslove ne obavljaju obični radnici? Gora slike ekonomске bede u današnjoj Jugoslaviji nikao ne bi mogao bolje ocrtati negoli Tito ovom izjavom.

Slom osnove Titove vlade – raskid sporazuma Tito-Šubašić

Nezadovoljstvo i ojačanje u narodu su svakim danom rasli. Došla je ostavka Potpredsednika Vlade g. Milana Grola, Prezrednika Demokratske stranke. Sa najčistijim pobudama ušao je g. Grol u Titovu Vladu da pruži saradnju na obnovi porušene zemlje, verujući da će se u cilju pripreme političkih i socijalnih reforma u Jugoslaviji stvoriti mogućnost za

¹¹ Jugoslovenska armija je na kraju rata imala 800.000 boraca raspoređenih u 4 armije, 6 korpusa, korpus narodne odbrane, 57 pešadijskih i 2 vazduhoplovne divizije, 17 partizanskih i diverzantskih odreda.

učešće svih demokratskih stranaka. Ali je duboko razočaran predao Titu 18. avgusta obrazloženu ostavku, koja sama sobom znači tešku optužbu režima koji isključuje svaku saradnju.¹²

Skoro odmah zatim došlo je do ostavke Dr Šubašića. Ministra inostranih poslova. Osnova Vlade Tito-Šubašić, međuskaveznički formulisana i u Jalti odobrena, time se srušila. Dr Šubašić, supotpisnik Sporazuma Tito-Šubašić, podneo je ostavku sa izjavom da Sporazum nije izvršen. Tito se nije usudio objaviti tekst ove ostavke. Pretstavnik Hrvatske seljačke stranke Dr Šutej takođe je istupio iz Vlade.¹³ Na taj način, Titova Vlada je izgubila i poslednji ostatak svoje legalne baze, za koju je izrikom bilo vezano međunarodno priznanje. U Vladi su ostali samo Komunisti i od njih zavisni Partizani.

Sve opozicione stranke jednodušno su odlučile da ne učestvuju u izborima za Ustavotvornu skupštinu, jer im je Izbornim zakonom onemogućeno i samo postavljanje opozicione liste.¹⁴

Međutim, u brdima jača i širi se oružani otpor. U čitavim oblastima Tito vrši deportiranje stanovništva uključujući žene i decu, da tako spreči snabdjevanje šumskih boraca. U tim okršajima izginuli su i neki od najpoznatijih Titovih komandanata (na primer đeneral Drapšin, komandant tenkovske armije).¹⁵

Vrhunac je dostigla Titova vladavina rušenjem duhovnog mira naroda. I Pravoslavna i Katolička Crkva, preko svojih najviših pretstavnika, digne su sa oltara svoj glas protiv duhovnog i moralnog ugnjetavanja.

Titova tiranija nije uspela porobiti dušu naroda. Nepristrasni strani posmatrači u glas ističu da se Titova vlast oslanja na ograničen broj fanatizovanih gerilaca.

Obmana inostranstva »Švindl-demokratija«

Uvidevši da samo nasilje nije dovoljno, a da bi obmanuo inostranstvo, Tito je pribegao političkom pelivanluku.

¹² U širem obrazloženju ostavke Grol je navodio zastranjivanja u sproveđenju jednog isključivog partijskog programa, neizabrane organe narodne vlasti, neispunjavanje sporazuma između Tita i Šubašića i krimskih preporuka, neučestvovanje u stvaranju zakonskih projekata, opšti strah, masovna okrivljavanja, pretnje i stavljavanja pod sumnju itd. Tekst ostavke kao i odgovor J. B. Tita vidi u *Zapisnici NKOJ-a*, str. 607—611.

¹³ Ostavke Šubašića i Šuteja sa Titovim odgovorima videti u *Zapisnici NKOJ-a*..., str. 622—626.

¹⁴ U saopštenju udružene opozicije od 20. septembra 1945. kaže se da rđavi politički zakoni pokazali su se od prvih dana u primeni isključive režimske vlasti kao nemogući. Izborna radnja počela je oduzimanjem biračkog prava stotinama hiljada građana, koje povlači sobom lišavanje drugih prava i otežavanje samih životnih uslova. Izborna kampanja počela je pritiskom, koji u atmosferi nezadovoljstva i još neumirene zemlje vodi teškim posledicama. Jedna Konstituanta iz takvih izbora ne može imati prava ni mogućnosti da reši teške probleme u zemlji. Iz tih razloga udružene demokratske stranke u opoziciji — Demokrati, Radikali i Zemljoradnici — ne postavljaju svoju izbornu listu. Ovom današnjem saopštenju sledovaće odluke grupe u Zagrebu i Ljubljani.«

¹⁵ Petar Drapšin, španski borac, u ratu komandant partizanskih jedinica a od 1. marta 1945. komandant IV Armije koja je prva ušla u Trst. Poslednja dužnost bila mu je komandant tenkovskih jedinica JA. »Kao krajnje savestan čovek i neobično senzibilna ličnost, Drapšin je izabroa smrt jer je očekivao da će opet biti izveden pred partijsku komisiju (kao što mu se to već desilo u ratu) preuvečavajući značaj jedne male greške lične prirode«. Više o tome Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju J. B. Tita*, III tom, Beograd 1984, str. 147.

Desetak dana pre izbora, Potpredsednik Vlade Kardelj prosto je proglašio jedan dodatak Izbornom zakonu: Ima se postaviti druga kutija, u koju mogu baciti kuglicu oni koji ne žele glasati za Vladinu listu. Varka se sastoji u ovome. Pošto se uopšte ne sme agitovati ni pisati da se glasa u takvu »negativnu« kutiju bez liste i bez kandidata, pošto je Opozicija rešila bojkotovati izbore, to će se sama Vlada pobrinuti da u tu kutiju padne po koji procenat glasova, da bi se svetu moglo reći kako je sva Opozicija malobrojna i neznatna.¹⁶

Dok je Tito, iskorišćujući monopol radija i štampe koji su u celoj državi glajhšaltovani u komunističkom duhu narastao i bacao se blatom na sve narodne i verske svetinje, na sve stranke i njihove pravake, a da mu se nije moglo odgovoriti; a pod pritiskom javnog mišljenja na Zapadu, i u strahu da bi Šubašićevim odlaskom moglo doći kod Saveznika u pitanje dalje priznavanje njegove Vlade, – Tito je došao na misao da bi uputno bilo dopustiti izlaženje jednog jedinog opozicionog nedeljnog lista, Demokratije. List je ograničen na samo kritiku postupaka vlasti, a ne i njениh neprikošnovenih načela. Ali već posle pojave prvoga broja (27. septembra) Komuniſti su počeli sa spaljivanjem Demokratije, slovosлагаči pretigli da je neće više štampati, a deca, »Pioniri«, po ulicama vikali »Smrt Grolu«. U isto vreme od Komunista je isprebijan stari narodni poslanik Dušan Bošković,¹⁷ koji je uz Grola vodio u Privremenoj narodnoj skupštini opoziciju prema vladajućoj kasti. Boškovićeva krivica bila je u tome, što je potpisao izjavu konferencije Samostalne demokratske stranke čiji je on Potpredsednik: da Stranka odbija biti u »Narodnom frontu«.

Sad posle izbora sam Tito priznaje da je ova igra sa Opozicijom bila prost manevar. On doduše obećava (*The Times*, 14. novembar 1945) da više neće biti progonjenja; ali u istom dahu izjavljuje: »Mi ne nameravamo dati slobodu takvoj Opoziciji kao što je ona, sada tako aktivna, u inostranstvu«. Da pod tim misli i na Opoziciju u zemlji, vidi se iz njegove opaske da će se jedina Opozicija formirati u okviru njegovoga »Narodnog fronta«, jer će Komuniſti u Ustavotvornoj skupštini i onako imati sami ogromnu većinu. Odmah zatim stigla je vest da je jedinome opozicionom listu Demokratiji zabranjeno dalje izlaženje.

100% izbori

Kad su Tito i njegovi drugovi bili tako izvršili sve pripreme i spremili se za svaku eventualnost, pozvali su razne svoje prijatelje da im pokažu poslednji čin svoje igre. Za sprovođenje izbora protiv raspoloženja velike većine naroda, režimu je trebalo samo dovoljno oružane sile, da spreči narodu »mešanje« u ovu izbornu komediju. Potrebnu oružanu silu Tito je imao na raspoloženju. Pošto je to osigurao, već je imao »pobedu« u džepu. Pored sile, imao je i dovoljan broj pristalica da za njegove strane go-

¹⁶ Kutija bez liste, čorava, crna, kraljeva kutija, ustanovljena je neposredno pred izbore dopunom izbornog zakona kako bi se omogućilo onima koji ne žele da glasaju za Narodni front da ispune svoje biračko pravo.

¹⁷ Duda Pavčević, zemljoposrednik-političar poslanik, pripadnik Samostalne demokratske stranke. Posle rata, kratko politički delovao kao poslanik, do prvih izbora 11. novembra 1945.

ste pevaju i igraju kod nekih birališta. Birački spiskovi bili su sastavljeni od komunističkih »Narodnih odbora«, bez ikakve kontrole nezavisnih sudova.

Otkuda je 90% do 100% biračkog tela glasalo za Tita? No, nije li Hitler imao toliko isto glasova u Austriji, kad je oterao Šušniga,¹⁸ jer se bojao rezultata izbora za koje je ovaj učinio potrebne predradnje? I nije li Musolinijev fašistički »plebiscit« isterao isti takav postotak glasova? Može li se protumačiti: kako to da u susednoj Mađarskoj Komunisti dobiju svega 15% glasova, a u Jugoslaviji navodno 100%? Valja imati u vidu da je u Mađarskoj na čelu Komunista bio poznati stari profesor Rakoši,¹⁹ koji je uzto imao jaku krilatiku agrarne reforme u veleposedničkoj zemlji, dok je kod nas ova reforma bila sprovedena još 1919 godine, tako da su naši Komunisti morali oduzimati zemlju imućnjim seljacima, na taj način proletarizujući i onako siromašan naš seljački stalež. Pri svemu tom, stvarno nepoznati Tito uspeva da poluči 100% glasova.

Da, ali strani novinari uverili su se da je glasanje bilo idealno »tajno«, kažu novine. Jest, ali upravo tako »tajno« glasanje omogućilo je prevaru.

Titovi izbori bili su doista »tajni«, bez ikakve i ičije kontrole, samo u rukama Komunista. Kad je koji od stranih novinara ili poslanika zavirio u izbornu kancelariju, je li mogao utvrditi da onaj što pred njim glasa nije već glasao i na svim drugim biralištima toga sreza? Jesu li strani novinari mogli prisustvovati na svim biralištima kad su se glasovi prebrojavali? Naročito u onim mnogobrojnim oblastima gde se i danas vode borbe, prema priznanju samog Tita (16. novembra o.g.) na konferenciji za štampu u Beogradu.²⁰

Svakome pada u oči na primer ova činjenica: Prema zvaničnim obaveštenjima, najveći procenat, do 100% birača, dobio je Tito baš u najudaljenijim i najzabacenijim naseljima. Što je koje selo bilo dalje od saobraćajnih veza, što je više bilo otsečeno od spoljnog sveta, to je »naprednije« glasalo.

Dok se u Zapadnim Demokratijama, kad je veliko izborno učešće, postiže, kao najviši, procenat retko kad veći od 75%, dotle u Jugoslaviji, i pored apstimiranja Opozicije, jedna jedina stranka dobila je navodno između 90% i 100% svih birača.

Varka je Titova tako velika, njegovo preterivanje tako čudovišno, da on nikada u zemlji ne može prevariti. Jer tamo, svi znaju i suviše dobro: da takvo fantastično laganje samo potvrđuje njegov totalni neuspeh.

Tito jasno uviđa da ne može obmanuti narod u Jugoslaviji; ali veruje da mu je tamo dovoljna sila. Ova izborna prevara smisljena je samo radi inostranstva, jer ima li koga ko sumnja da se bez pomoći Saveznika on ne bi mogao održati na vlasti u Jugoslaviji ni ciglo jedan dan?

¹⁸ Šušnig Kurt (1897—1977) austrijski političar i državnik, hrišćanski socijalist, poslednji kancelar Austrije do Anšlusa 1938. Od 1938. do 1945. bio je zatočen u nacističkim logorima, a od 1948. do 1968. bio je profesor u SAD kad se ponovo vratio u Austriju.

¹⁹ Na prvim posleratnim izborima u Mađarskoj ubedljivu pobedu odnela je stranka malih posednika. Komunisti su u Parlamentu imali neznatnu manjinu ali veliki uticaj. Mačaš Rakoši bio je podpredsednik vlade Mađarske.

²⁰ Konferencija za štampu 16. novembar 1945. »Borba«, 17. novembar 1945.

Zaključak

Novembarski izbori dokazuju da Tito nema za sobom većinu naroda i da sva njegova vlast počiva na sili i obmani.

Stoga je njegova Ustavotvorna skupština veštačka tvorevina. Sam Tito je ovoj Skupštini odrekao svako ustavotvorno značenje, jer ona ima samo formalno da uzme na znanje ono što je određeno na dan 29. novembra 1943. proglašeno u Jajcu i opisano kao njegove lične »TEKOVINE«. Zato je Ustavotvorna skupština bila sazvana tačno za 29. novembar 1945, o godišnjici njegove prave Ustavotvorne skupštine.

Zaključci te i takve »Ustavotvorne skupštine nikad neće važiti i biti obavezni za Jugoslaviju.

Ako bi neko upitao postoji li »druga alternativa« u Jugoslaviji kad ne valja Titova, onda samo ovo pitanje znači uvredu za narod Jugoslavije, jer odaje neoprostivo nepoznavanje naše istorije. Ili, pak, može biti naša prošlost doista pokazuje da je i posle Drugog svetskog rata, u kome je oboren totalitarizam Hitlerov, Musolinijev i japanski, i u kome je naš narod učestvovao i teške žrtve podneo Jugoslaviji moguća za nagradu samo tiranija? Jugoslavija se rodila u mukama, u stoletnim borbama za slobodu i nezavisnost. Malena Srbija otimala se i otela od moćne Otomanske Carevine; ona je u Prvom svetskom ratu izšla kao pobednik nad Habzburškom Monarhijom. Narodni ustanak od 27. marta, kakav malo koji drugi narod jednakog broja može da zabeleži, oborio je unutrašnji poređak i zemlju strmoglavce, bez računanja i spekulacije, bacio u rat za večne ideale slobode. Taj ustanak stvorio je Vladu od svih narodnih stranaka, i ta je Vlada bila nošena oduševljenjem celoga naroda.

A sada smo bačeni unazad, tamo gde nikad ranije nismo bili. Da, bilo je kod nas sile, grube sile; ali nikad se toliko nasilje nije udružilo sa toliko laži kao sada. S obzirom na vrstu režima zavedenog kod nas, mi smo odjednom bačeni daleko ispod onih zemalja koje su ratovale na strani Hitlerovo.

Jugoslavija kao nezavisna država hoće, kao što je to i dokazala, da bude odan prijatelj i saveznik svih svojih Velikih Saveznika, i lojalan učesnik u iskrenoj saradnji sa svima državama Srednje Evrope i Balkana bez razlike, kao i ostalim članovima Ujedinjenih naroda.

Zašto je Jugoslavija dovedena u položaj gori od svih drugih država Srednje Evrope i Balkana, zar i onih koje su bile u ratu protiv Saveznika? Zašto Jugoslavija nije dobila ni toliko slobode koliko okupirana Mađarska?

Zašto je apsolutna vlast nad našom Otadžbinom morala biti predata jednoj gerili, pod voćtvom Komunističke stranke, koja je pod fašističko-nacističkom okupacijom ubedljivo dokazala da izaziva građanski rat kao sredstvo za postizanje krajnjega cilja – preuzimanja vlasti?

U našoj zemlji i u inostranstvu postoji samo jedan front jugoslovenske demokratije protiv Titove tiranije. Taj front nije sličan Titovom frontu (koji je glajhšaltovan), jer se u njemu nalaze demokratske stranke i grupe. On neće mirovati, nego će po tradiciji svoga naroda nastaviti borbu za slobodu i nezavisnost, za socijalnu pravdu, versku trpeljivost, za saradnju svih čestitih, te da Jugoslavija, posle svih patnji i žrtava, zauzme dostoјno mesto u zajednici čovečanstva.

Tragedija i mučeništvo Jugoslavije se nastavlja.

Sad prolazimo kroz jedno mračno razdoblje. No mi ne gubimo veru; jer laž može da zavara za neko vreme jedan deo svetske javnosti, — ali se ne može trajno u laži držati čitavi svet.

U Londonu, 21. novembra 1945.

Slobodan Jovanović, Pretsednik svepartijske Vlade tokom rata; Jov. Banjanin, Potpretsednik Jugoslovenske nacionalne stranke; Većeslav Vilder, Pretsednik Izvršnog odbora Samostalne demokratske stranke; dr Milan Gavrilović, Pretsednik Srpske zemljoradničke stranke; Radoje L. Knežević, član Izvršnog odbora Demokratske stranke; Krsta Lj. Miletić, član Izvršnog odbora Radikalne stranke.

[4.]

PRED MOSKOVSKU KONFERENCIJU, 12. XII 1945.*

Ministrima inostranih poslova SAD i V. Britanije

Svojom pretstavkom od 11. septembra, telegramom od 9. novembra i memorandumom od 21. novembra o.g., bili smo slobodni da pažnju Vaše Ekselencije svratimo na zlo stanje u Jugoslaviji. Prema nedavnim obaveštenjima iz zemlje, situacija je postala još težom: krvoprolica, ubistva u masama i deportacije stanovništva nikako ne prestaju. Planine su pune ozlojedenih ljudi, građanski rat se širi, a broj begunaca iz zemlje stalno se povećava.

Govoreći u ime cele jugoslovenske emigracije, od preko četvrt miliona duša,²¹ i dajući izraza očajnim vapajima iz zemlje za pomoć, zaštitu i intervenciju Saveznika, moje kolege i ja molimo Vašu Ekselenciju da preduzmu potrebne korake da bi Veliki Saveznici učinili kraj današnjoj tiraniji u Jugoslaviji i utrli tako put za obnovu političkog života u našoj zemlji.

U Londonu, 12. decembra 1945.

Slobodan Jovanović,
bivši Pretsednik svepartijske Vlade

[5.]

ORGANIZACIJI UJEDINJENIH NARODA, 6. II 1946.*

Pretsedniku Skupštine Ujedinjenih naroda i svima prvim delegatima.

U svojstvu pretstavnika jugoslovenskih političkih stranaka koji su, od 27. marta 1941. bili uglavnom i članovi savezničke Vlade Kraljevine Jugoslavije, mi smo Vladama naših Velikih Saveznika podneli nekoliko memoranduma o stanju u Jugoslaviji. Puni tekst tih memoranduma, podnošenih povremeno otako su prestala ratna neprijateljstva, može se naći u priloženoj zbirci dokumenata.

* Poruka, 30/31. avg-sept. 1955.

²¹ Posle repatrijacije zarobljenika iz Nemačke u septembru 1945, ostalo je još 124.618 popisanih Jugoslovena van otadžbine ne računajući ustaše.

* Jugoslavija, mesečni pregled svetskih događaja, br. 5, Božić 1946/47.

Sada, prilikom prve skupštine Organizacije Ujedinjenih naroda, na početku njenoga konačnog organizovanja, smatramo uputnim da pažnju Vaše Ekselencije svratimo na sledeće činjenice:

(1) Neosporno je poznato i priznato da je režim Josipa Broza – Tita doveden na vlast u Jugoslaviji vojnom snagom i moralnom i političkom podrškom Saveznika; da je on zloupotrebio tu poverenu mu vlast; da je svirepim nasiljem natuirao Jugoslaviju komunističku totalitarnu vladavinu, ugušujući u zametku terorom svaku težnju naroda za slobodom i osnovnim ljudskim pravima.

(2) Protivno svim traženjima i obaveznim odlukama Trojice Velikih, gazeći sve zaključene sporazume i data obećanja, Vlada Josipa Broza-Tita propisala je samovoljno svoje zakone, pripremila i sprovele policijskim metodima izbore od 11. novembra 1945. za Ustavotvornu skupštinu. Ti su izbori obavljeni sa jednom jedinom, Vladinom, listom, bez učešća Opozicije, bez slobode štampe, zbora i dogovora, bez nadgledanja od strane nezavisnih sudova pod potpunom i isključivom kontrolom komunističkih partijskih odbora, u atmosferi deportiranja stanovništva i građanskog rata. Proglašeni izborni rezultat, kako smo mi i predviđali u podnetim pretstavama, neskriven je falsifikat narodne volje. Od ukupno 521 člana Ustavotvorne skupštine, 481 su notorni Komunisti, a svega njih 40 pripadaju svim ostalim strankama, ustvari disidentima postojećih političkih stranaka koje su bojkotovale ove izbore.

Saveznički pretstavnici u jugoslovenskoj prestonici potpuno su upoznati i sa načinom pripreme, kao i sa samim sprovodenjem tih izbora. To se ispoljilo u instrukcijama koje je 22. decembra 1945. vršilac dužnosti Ministra inostranih poslova g. Acheson (Acheson) dao američkom Ambasadoru u Beogradu g. Patersonu (Patterson):

„Vodeći računa o obavezama koje je primila u Jalti, Vlada SAD dosledno je ispoljavala svoj stav: da narod Jugoslavije ima pravo očekivati da stvarno budu izvršena jemstva o ličnoj slobodi, slobodi od straha, slobodi savesti, slobodi govora, slobodi štampe i slobodi zbora i dogovora, – što je sve sadržano u Sporazumu između maršala Tita i dra Šubašića, – kao i da mu se da mogućnost da svoju volju izrazi na slobodnim i nepatvorenim izborima.

S obzirom na prilike koje postoje u Jugoslaviji, ne može se reći da su ta jemstva o slobodi bila poštovana, niti pak da su izbori izvršeni na dan 11. novembra (1945) dali mogućnost za slobodan izbor narodnih pretstavnika...²²

²² Iako je decembra 1945. uspostavila redovne diplomatske odnose sa Jugoslavijom, vlada SAD izdala je javne instrukcije ambasadoru Patersonu u kojima se kaže da vodeći računa o obavezama koje je primila u Jalti vlada SAD dosledno ispoljava svoj stav da narod Jugoslavije ima pravo očekivati da stvarno budu izvršena jemstva o ličnoj slobodi, slobodi od straha, slobodi savesti, govora, štampe, zbora i dogovora kao i da mu se da mogućnost da svoju volju izrazi na slobodnim i nepatvorenim izborima. S obzirom na prilike koje postoje u Jugoslaviji ne može se reći da su ta jemstva o slobodi bila poštovana niti pak da su izbori izvršeni na dan 11. novembra dali mogućnost za slobodan izbor narodnih predstavnika. Pod tim okolnostima, vlada SAD želi da se zna da uspostavljanje diplomatskih odnosa sa sadašnjim režimom u Jugoslaviji ne treba tumačiti kao prečutno odobravanje politike režima, načina na koji se on dokopao vlasti ili propuštanja njegovog da ispuni jemstva o ličnoj slobodi obećanoj narodu.

(3) Sa tako izabranom Ustavotvornom skupštinom, u želji da što pre dođe do cilja i sprovede odluke komunističkog Antifašističkog veća od 1943. u Jajcu, Vlada Josipa Broza-Tita naprečac je ukinula monarhiju i proglašila Jugoslaviju republikom 29. novembra 1945. aklamacijom, ostavljujući da pitanje Ustava i ustavnih ustanova reši tek sada, takođe aklamacijom.

(4) U zemlji je očajno stanje u privrednom i socijalnom pogledu; ono stoji u tesnoj vezi s odgovarajućim moralnim i političkim prilikama. Narod je u nemogućnosti da stvarno započne obnovu svojih domova i svoje opustošene zemlje, zbog lične i imovinske nesigurnosti i samovolje režima. Sva pomoć od strane Saveznika putem UNRE, pod tim okolnostima, neracionalno je i nepravedno upotrebljena od strane režima.

(5) U takvom stanju u Jugoslaviji, i oslonjen isključivo na svoju oružanu силу, režim je pristupio sada donošenju jednog Ustava koji bi mu ovekovečio vlast i učvrstio jaram stavljen narodu na vrat.

Tragedija jugoslovenskog naroda je potpuna: pred licem svojih Saveznika i uprkos zajedničke pobede, on ima stalno da vodi građanski rat za osnovna ljudska prava i slobodu!

(6) Desetine hiljada izbeglica prinuđeni su da i dalje, izvan svoje Otadžbine, za čiju su slobodu sve žrtvovali, traže mogućnost pristojnog života.

Isto tako desetine hiljada oficira i vojnika savezničke jugoslovenske vojske, sada na teritoriji Nemačke, Austrije i Italije, odbijaju da se vrate svojim kućama, jer neće da se priklone novoj totalitarnoj tiraniji u Jugoslaviji. To je do te mere bolno razočaranje, posle tolikih patnji i žrtava pretrpljenih u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, da se tome mora pokloniti najozbiljnija pažnja od strane Saveznika.

Navedene činjenice toliko ukazuju na tragičnu nepravdu i besprimerno unižavajući položaj priznatog i zasluženog savezničkog naroda, da nam to, kao predstavnicima jugoslovenskih političkih stranaka, nameće dužnost da u ime jugoslovenske vojske u inostranstvu, u ime cele jugoslovenske emigracije, i u ime svega naroda u Jugoslaviji, – koji se jednodušno opire ugnjetcu vladavini komunističke manjine sa Josipom Brozom-Titom na čelu, – učinimo apel na sve naše Saveznike i članove Ujedinjenih naroda, s odlučnom izjavom:

– da se Vlada Josipa Broza-Tita u Jugoslaviji ima smatrati kao nerodna, budući da je nametnuta silom i da se održava terorom;

– da je takva Vlada nezakonita, i da ne može predstavljati zemlju niti obavezivati narod Jugoslavije;

– da jugoslovenska Delegacija na prvoj Skupštini Organizacije Ujedinjenih naroda ne može predstavljati Jugoslaviju.

Mi podnosimo ovu predstavku uvereni da služimo savezničkim interesima, sa željom da pomognemo zajedničku stvar i opšti napor Ujedinjenih naroda u organizovanju međunarodne bezbednosti i poretku. Mi imamo poverenje u svoje Saveznike i u njihovu iskrenu odanost načelima Povelje Ujedinjenih naroda, a posebno plemenitim ratnim ciljevima radi kojih su narodi nebrojenim žrtvama izvojevali pobedu čovečanstvu.

U Londonu, 6. februara 1946.

Slobodan Jovanović, bivši Pretsednik svepartijske Vlade; Jov. Banjanin, Potpretsednik Jugoslovenske nacionalne stranke; Većeslav Vilder, Pretsednik Izvršnog odbora Samostalne demokratske stranke; dr Milan Gavrilović, Pretsednik Srpske zemljoradničke stranke; Radoje L. Knežević, član Izvršnog odbora Demokratske stranke; Krsta Lj. Milić, član Izvršnog odbora Radikalne stranke.

KRITIKE I PRIKAZI

Savo Skoko, KOLUBARSKA BITKA, izdavač »Stručna knjiga«, Beograd 1990, 355 str.

Pobede i uspesi u velikim ratovima su odveć bili u žiji interesovanja svih ljudi pa otuda postoji najviše objavljenih dela o tome. Obično su pisana u poratnim godinama kako bi se budućim generacijama što vernije prikazala bliska prošlost i istakla vrednost borbi pojedinih naroda i država. Različita po karakteru i sadržini, ta dela se kreću od uspomena, memoara i opštih prikaza — istorija pojedinih događaja do čisto vojnih (stručnih) studija. Ovakvom osvetljavanju istorijskih događaja pristupilo se i prilikom pisanja dela o Prvom svetskom ratu u svim zemljama učesnicama — kako pobednicama tako i pobedenim.

Za Kraljevinu Srbiju je Prvi svetski rat bio veliki izazov. Učešće u njemu za Srbiju je značilo suprotstaviti se mojoj Austro-ugarskoj monarhiji i istovremeno održati relativni mir na Balkanu. Zato je od samog početka sukoba Srbija isla iz okršaja u okršaj, često neuporedivo slabija i ponekad ostavljena sama da rešava svoju sudbinu. Uprkos tome, ona je na početku rata 1914. postigla dve krunpe pobjede koje će u zemljama Antante biti visoko ocenjene. Bitka na Ceru je završena prvom velikom pobedom saveznika, a Kolubarska bitka je ostala zabeležena kao primer dobro vodene bitke sa vojno-strategijske tačke gledišta. Nažalost, ove bitke nisu našle odgovarajuće mesto u literaturi. Ima vrlo malo tekstova o ovim događajima a oni se pominju uglavnom u opštim prikazima Prvog svetskog rata i učešća Srbije. Tu prazninu trebalo je da popune neki kasniji pokušaji stručne obrade operacija u Prvom svetskom ratu. General Živko Pavlović, i sam učesnik ovog rata, objavio je 1928. u četiri sveske knjigu o Kolubarskoj bici, a 1959. Milan Radenković objavio je analitičnu monografiju o Kolubarskoj bici koja razmatra samo tok vojnih operacija. Uvidajući nedostatke dosadanjih pokušaja Sava Škoko je, posle dvadesetogodišnjih istraživanja, napisao knjigu »Kolubarska bitka«, pridružujući se tako obeležavanju 75. godišnjice ovog događaja.

Polažeći od Pavlovićevog shvatanja da je Kolubarska bitka imala veliki odjek u svim zaraćenim državama i da je zato nazvana »srpska Marna«, pisac je pristupio obradi problema znatno šire ne ograničavajući se na ono što je vezano za samu Kolubarsku bitku. Kratak prikaz stanja

na svim frontovima (Zapadnom, Istočnom, Balkanskom) omogućava da se shvate motivi buduće austro-ugarske ofanzive (rehabilitacija za neuspeh na Ceru i podizanje morala trupama na Istočnom frontu). Shvatajući interes čitalaca za stavove Srbije, pisac navodi podatke o delovanju srpske vlade i pokušajima da se što bolje pripremi za sukob sa Austro-Ugarskom (zahtevi saveznicima za pomoć u oružju i municiji i pruže veću diplomatsku podršku).

U pogledu pristupa samoj bici Škoko je bio svestan potreba koje iziskuje ova-kva studija: s jedne strane se mora dati što više vojno-taktičkih podataka (raspored i kretanje jedinica, položaj i promene na ratištu) a s druge se mora popularno izneti položaj srpske vojske, naroda i uopšte cele Srbije tih jesenjih dana 1914. godine. Polazeći od toga, on ceo tok bitke razmatra u tri celine: ofanzivna kretanja austrougarske vojske do kolubarsko-suvoborskog područja (period povlačenja srpske vojske i možda najvećih teškoća koje će Srbija tada imati), zaustavljanje austrougarske vojske na liniji fronta Kolubara—Ljig—Suvobor krajem novembra 1914. i priprema za konačan rasplet i srpska protifanziva od 3. decembra do oslobođenja Beograda i proterivanja austrougarske vojske preko Drine, Save i Dunava.

Razvijajući »film« o ratnim zbivanjima na Kolubari i Suvoboru pisac prikazuje i delovanje brojnih ličnosti iz srpske i austrougarske vojske, od komandanata armija i korpusa do nižih oficira. Može se učiniti da je navođenje imena nepotrebno i da dosta umanjuje vrednost dela. Međutim, iako pojedinci ne prave istoriju, njihove akcije često mogu da budu presudne. Bez ikakvog preterivanja S. Škoko nam baš tako prikazuje najvažnije ličnosti srpske vojske — vojvodu R. Putnišku, načelnika štaba Vrhovne komande i glavnog planera svih akcija i generala Ž. Mišića kao komandanta I armije. Delovanje generala Mišića u najtežim trenucima (rasulo vojske, haotično povlačenje naroda i panika sa prodiranjem austrougarske vojske uz pojavu pegavog tifusa) najbolji je primer kako se mnoge teške situacije mogu promeniti. Istini za volju, stabilizacija fronta nije bila moguća bez učešća drugih komandanata (S. Stepanovića, P. Jurišića Šurma, V. Aračića i dr.) kao i neposrednih izvršilaca — komandanata pukova.

Da bi prikaz bitke bio što pristupačniji čitaocu, pisac o sudbonosnim trenucima bitke iznosi i neke nevojne činjenice. To je, pre svega, diplomatska aktivnost Srbije novembra 1914. kada se uglav-

nom traži pomoć u oružju a zatim i stav zemalja Antante. O tome najbolje svedoče, s jedne strane, upornost Nikole Pašića da se Srbija ne ponizi i ne počne da trguje svojom teritorijom (ustupci Bugarskoj u Makedoniji za ulazak u rat protiv Austro-Ugarske) i s druge insistiranje poslanika Rusije, Francuske i Engleske prilikom susreta u Nišu. Istovremeno se iznose podaci o planovima Nemačke i Austro-Ugarske o uređenju Srbije nakon sloma (stvaranje Srpskog guvernmana i nekakve Srbije u okviru Austro-Ugarske carinice), rukovodenici čisto političkim i ekonomskim interesima. Ovakvo više slojno posmatranje dogadaja i način izlaganja učiniće da se u delu ne pojavljuju samo monotona izlaganja vojnih činilaca i da se ono ne pretvori u studiju iz oblasti strategije i taktike.

Uz podatke o načinu okončanja ove dvomesecne borbe — protivofanzive srpske vojske u decembru 1914. i sloma austrougarske vojske — pisac se posebno osvrnuo na isticanje rezultata same bitke i uticaja na dalji tok rata. Dometi pobjede u Kolubarskoj bici se posmatraju ne samo u okviru balkanskog ratišta, već i šire sa stanovišta uticaja na stanje u Rusiji (Istočni front), slabljenje nemačke ofanze u Francuskoj (posle zaustavljanja na Marne i bitke na Somi). Posebno se razmatraju odjeci pobjede na Kolubari na obema stranama, od slavlja u zemljama Antante, preko uzdržanog stava suseda Rumuna, Bugara i Grka do opšte agonije i zaprepašćenja u Nemačkoj i Austro-Ugarskoj. Potpuna rezignacija i potištenost Beča najbolji je ilustrator stanja Centralnih sila. Pokušaj skrivanja poraza i umanjivanje krivice javlja se samo delimično u pismu Oskara Poćoreka na završetku njegove vojničke karijere. Prečutkivanje od strane zvaničnih krugova u Beču je najbolja ilustracija svega.

Na kraju knjige dat je spisak izvora i literature kojima se pisac koristio, što takođe u mnogome čini da ovo delo nije obična prigodna knjiga kojom se obeležava jedan događaj. Ako se imaju u vidu napomene o neobjavljenoj građi i preko 450 dokumentarno bogatih fuznota na kraju knjige (a tehnički bl bilo mnogo preglednije i mnogo lakše za upotrebu da su na dnu odgovarajućih stranica) s pravom se može reći da ova knjiga spada u red naučnih studija koje upotpunjaju postojeće praznine u literaturi iz istorije Prvog svetskog rata i o učešću Srbije u njemu.

Miroslav Milojević

Vojislav Grol, **PRAVNA MISAO MILOVANA MILOVANOVIĆA**, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odjeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava IX, Beograd 1989, 121 str.

Milovan Milovanović spada nesumnjivo među najistaknutije srpske državnike i diplomate u prvoj deceniji ovog veka. Iako u tom pogledu stoji uz bok Nikoli Pašiću, a u nečemu ga i prevazilazi ostao je nekako zanemaren. Posmrtni putevi dvojice pripadnika iste političke stranke i istovremeno rivala u stranci kao da su išli u različitim smerovima. Dok je Pašić vremenom prelazio u legendu i postajao predmet sve većeg broja knjiga, Milovanović je sve više tonuo u zaborav. Znatno mlađi, svestranije obrazovan ali kraćeg životnog veka, Milovanović je bljesnuo na naučnom i političkom nebū i brzo se ugasio. Ostao je poznat uskim intelektualnim krugovima, najviše zahvaljujući desetini prikaza i članaka njegovih savremenika. Šira javnost ga je poznavala kao ministra inostranih poslova i predsednika vlaste Srbije i tvorca Balkanskog pakta od 1912. Njoj ga je vratila knjiga dr Dimitrija Đorđevića koju je objavila »Prosveta« 1962. godine. U njoj je na sažet i popularan način opisana uglavnom Milovanovićeva politička delatnost, pre svega zato što je bio u središtu događaja koje je Đorđević proučavao. Zbog toga su »preškočene« ne samo godine Milovanovićevih studija i doktorata već i njegovog, istina kratkotrajnog, zadržavanja na Velikoj školi a time i najplodnijeg naučnog rada.

Ta praznina počinje da se popunjava studijom profesora Ratka Markovića¹ iz koje se saznaće da u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti čeka objavljivanje rukopisa knjige Vojislava Grola o pravnoj misli Milovana Milovanovića.² Ta knjiga se konačno pojавila 1989. godine. Iako se po naslovu odnosi na pravnu misao Milovana Milovanovića, ona obuhvata i Milovanovićeve stavove iz opšte diplomatske istorije i spoljne politike Srbije koje je istoričar Đorđević ostavio van okvira svoje knjige. Bilo je krajnje vreme da se pojavi knjiga u kojoj bi se sistematski i svestrano proučila Milovanovićeva naučna

¹ R. Marković, *Milovan Milovanović kao pravni pisac, »Klasici jugoslovenskog prava«*, 2, Savez udruženja pravnika SR Srbije, Beograd 1987, str. 55—87.

² Isto, str. 57.

zaostavština jer ličnost jednog od najistaknutijih državnika i diplomata, kako kaže Grol, »baca u zasenak Milovanovića pravnog pisca« (str. 1). Kako i ne bi kada je Milovanović pripadao generaciji rođenoj u Beogradu u godini u kojoj će Licej biti zakonom pretvoren u Veliku školu (1863), samo godinu dana posle bombardovanja iz turskog dela nacionalno podjeljene varoši, generaciji koja će maturirati 1880., samo dve godine posle formalnog priznanja nezavisnosti Srbije.

Milovan Milovanović je bio odličan đak, student i profesor Velike škole, kasnije diplomata i državnik. Jednom reči, u svemu je bio prvi. Kao student II godine iz Pariza je poslao svetosavski temat o naslednom pravu koji je nagrađen (1882). Na sahrani Viktora Igoa (1885), najvećoj i najveličanstvenijoj povorci u Francuskoj u XIX veku, koračao je sa svojim drugovima Milovan Milovanović noseći venac srpskih studenata i srpsku zastavu. Posle odbranjene doktorske disertacije vratio se u Beograd i ubrzo postao profesor suplent na Pravnom fakultetu Velike škole. Već na pristupnom predavanju je zadivio slušaoca znanjem i govorničkim darom koje će obilato koristiti kao advokat (kada je bio van državne službe),³ narodni poslanik, ministar i predsednik vlade. Uspešan u svemu čega se dotakao, Milovanović nije mnogo birao stuke i poslove. Na početku studija najviše ga je zanimalo nasledno pravo, kasnije državno i međunarodno javno pravo i finansije. Samouveren, prijavljivao se na konkurse za upražnjena mesta, pre doktoriranja za profesor ekonomije i finansija a poslošto je stekao doktorat za profesora državnog prava i enciklopedije prava. To mu nije smetalo da prihvati prvu ponudu za rad u Ministarstvu Inostranih dela, iako se pre toga istakao u izradi ustava od 1888. godine.

V. Grol s pravom poklanja dosta pažnje sredinama u kojima se Milovanović kretao, studirao i radio jer su one u velikoj meri ako ne i odlučujuće uticale na formiranje njegove ličnosti i njegovih stavova. Mešavina srpskog rodoljublja i zapadnoevropske umerenosti bila je kao poručena za sprovođenje programa Radikalne stranke i njegovo prilagodavanje pojedinim situacijama. Milovanović nije bio dogmatičar, već samostalni i radoznali istraživač koji je uvek isticao sopstvene stavove. To otkrivaju (verovatno autorizo-

vane) beleške s Milovanovićevih predavanja iz državnog prava iz kojih Grol navodi najvažnija mesta. Ali i takvi izvodi su dovoljni da pokažu ne samo shvatanja osnovnih problema već i širinu Milovanovićevog obrazovanja i dubinu njegovih misli. Zato se s pravom može reći da je školovanje obdarenih daka u inostranstvu počelo da daje prve plodove. Milovanović i njegovi drugovi su uneli nove poglede koji su zamenili dotadanja racionalistička i prirodnopravna učenja, omogućivši time njihovim naslednicima (među kojima će biti i Slobodan Jovanović) da postave temelje moderne pravne nauke.

Glavna Milovanovićeva shvatanja Grol razmatra prema oblastima na koje se odnose, uglavnom na državno pravo u širem smislu i međunarodno pravo i međunarodne odnose između kojih je nasledno pravo. Shvatanja su pregledno izložena i prograćena kritičkim komentarima, s naročitim ukazivanjem na ono što Milovanović nije razmatrao. Posebnu vrednost predstavlja njihovo razmatranje ne samo u vremenu kada su nastala (tj. imajući u vidu položaj Srbije u međunarodnim odnosima i politiku Radikalne stranke) već i koliko su se mogla održati u budućnosti i koliki je njihov značaj danas. U te svrhe Grol oristi i obimnu literaturu, naročito iz ustavnog prava i političkih nauka, dokazujući da je dorastao teškom zadatku. Njegova su izlaganja sažeta, jasna i pravnički precizna. Stoga iznenađuje netačno navođenje Haške konvencije o mirnom rešavanju međunarodnih sporova (1899) kao Konvencije o Stalnom arbitražnom sudu (str. 88). Takvoj želji za kratkim izlaganjem onog što je glavno treba pripisati način na koji Grol prikazuje Milovanovićevu shvataju o Srpsko-bugarskom ratu 1885. (str. 77).⁴ Grol ukazuje da ono predstavlja reakciju na raspravu Slobodana Jovanovića o tom pitanju, objavljenu 1901. (str. 78), ali se razlikuje u shvatanjima i Milovanovićeve zamerke ne vide iz prikaza Milovanovićevog rada već se samo naziru iz Jovanovićevog prikaza Milovanovićevog rada⁵ u kome on diskretno odbacuje ili ublažava neke optužbe na račun srpske vlade.

Grolova knjiga se inače odlikuje sistematicnošću i preglednošću. On jasno odvaja opšta pitanja od posebnih, načelne

⁴ M. Milovanović, *Plovdivski prevrat i srpsko-bugarski rat*, »Delen«, 1902, knj. XXIV, str. 5–21.

⁵ Objavljenog u »Srpskom književnom glasniku«, 1902.

³ Istakao se kao branilac Nauma Dimitrijevića (1893) i Ace Stanojevića (1894).

stavove i praktično delovanje. Možda ovo poslednje nije trebalo odvajati u posebne odeljke⁶, jer bi se jasnije video kako su načelni stavovi primenjivani u praksi i izbeglo pozivanje na njih. Isto važi za odvojena razmatranja o pravnim shvatanjima i politici, kao i o pravnjčkom duhu u politici ma koliko bilo opravdano razlikovanje uticaja politike na formiranje shvatanja i primene shvatanja u političkom životu. Veze i razlike u uticajima bile bi sigurno jasnije da su razmatrane u susednim odeljcima. Sadržinsko jedinstvo najviše je narušeno umetanjem naslednog prava između državnog i međunarodnog prava.⁷ Milovanovićeve stavove u oblasti naslednog prava trebalo je izložiti u samom početku, kako zbog hronološkog prikaza razvoja naučne misli tako i zbog očuvanja tešnje veze koja postoji između državnog i međunarodnog prava. To bi odgovaralo i praktičnom delovanju Milovanovića kao državnika i diplomata.

To potvrđuje i najvažniji deo Grolove knjige »Opšti pogled« u kome se razmatraju Milovanovićeva gledišta u srpskoj pravnoj nauci i odlike Milovanovićeve pravne misli. To je važno zato što, kako ističe pisac, do Milovanovića nije »mnogo bilo urađeno u državnom pravu, još manje u međunarodnom«. Grol ne misli na udžbenike i sistematska dela (koja ni Milovanović nije ostavio) već na produbljivanje teorije. Zato je veću pažnju posvetio razlikama u stavovima Geršića i Milovanovića. Za razliku od Branimira Jankovića, koji smatra da su Geršićeve vizionarske ideje našle potvrdu u potonjem razvoju međunarodnog prava, Vojislav Grol smatra da se Milovanovićev skepticizam i danas snažnije održava od Geršićevog optimizma (str. 103).⁸

Zadržavajući se na najopštijim pitanjima, Grol u zaključnoj oceni Milovanovićeve misli ne ukazuje na aktuelnost nekih stavova Milovanovića koji nisu za potencijovanje. To je, pre svega, stav o cilju države da stvara uslove za privredni i kulturni razvoj čime će se omogućiti lična preduzimljivost građana prema njihovo-

⁶ Za tim se poveo i R. Marković koji je svoju studiju (nav. u bel. 1) u velikoj mjeri zasnovao na Grolovom rukopisu.

⁷ To je uvideo R. Marković pa ga je stavio na kraju. R. Marković, nav. delo, str. 81—83.

⁸ U tom pogledu je Milovanu Milovanoviću bio blizak Slobodan Jovanović.

vim potrebama, interesima i sposobnostima. Država ne treba da usrećuje ljudе već da im osigurava individualna prava i slobode. Na tim osnovama počivaju i danas svi međunarodni akti o ljudskim pravima. Milovanovićev shvatanje da svaka država treba da ima izlaz na more »ako joj je stalo da osigura svoju političku i ekonomsku nezavisnost« došlo je do najsnajnijeg izražaja u stavovima država bez morske obale u raspravama o novim pravilima pomorskog prava, okončanim usvajanjem Konverncije o pravu mora (1982). Milovanović je polazio od položaja i potreba Srbije njegovog vremena, ali je to shvatanje postalo opšte i dobilo svoj izraz u odgovarajućim pravilima međunarodnog prava o korišćenju bogatstava mora. Grol je bez komentara prešao i preko Milovanovićevog ukazivanja da se istorijski razvoj kreće ka poistovećivanju država i naroda. Ta težnja je bila razumljiva u vreme kada su mnogi narodi živeli pod tuđom vlašću. Međutim, teza o jednom narodu i jednoj državi (*Ein Volk, ein Reich*) dobila je stravičan izraz u nacizmu čiji ostaci i danas potresaju mnoge višenacionalne države. Za naše vreme svakako postaje sve značajnije Milovanovićev shvatanje o ograničenosti suverenosti. Ona je ograničena svojim ciljem (postizanje opštег dobra i blagostanja) i pravom. Ustav određuje granice do kojih se može ići u vršenju vlasti. Iz toga protizlazi zaključak da narod ima pravo da pozove na odgovornost one (pre svega vladaca) kojima su povereni na čuvanje interesi otadžbine. On ne može skrštenih ruku gledati svoje upropasčivanje.

Čitalac ima pravo da se slaže ili ne slaže s ovim mišljenjima ali to ne umanjuje ugled Milovanovića, vrhunskog intelektualca svoga doba. Milovanović je prihvatio shvatanja vladajućih krugova Zapadne Evrope, uključujući umereni demokratizam pomešan sa nešto aristokratizma imućnih i obrazovanih. To je odgovaralo Milovanovićevom racionalnom duhu i političkim potrebama njegove sredine. To isto važi i za piscu knjige Vojislava Grola, po prirodi uzdržanog i opreznog u zaključivanju. Time se niukoliko ne umanjuju intelektualne vrednosti, sposobnost pronicanja u suštinu stvari i samostalnost i originalnost u rasuđivanju i zaključivanju kako Grola tako i Milovanovića. To se ogleda u svim Milovanovićevim radovima, počev od studentskih radova iz naslednog prava, preko ugovora o garantijama do poslednjih radova koje isto tako uzdržani

Slobodan Jovanović svrstava u vrh srpske pravne književnosti.⁹

Nema sumnje da takva ocena velikim delom proizlazi iz saznanja o kratkoći Milovanovićeve naučne karijere. Njegov život je trajao kratko (ni punih 50 godina), politička i naučna karijera još kraće, nastavnička najkraće (od 1888. do 1896). Iako se na konkurs za profesora Velike škole prijavio pre nego što je doktorirao, on je na njoj najmanje vremena proveo. Svoj dar je trošio na skupštinskim sednicama i diplomatskim konferencijama. U vreme svačovrsnog uspona Srbije politička ambicija je bila jača, političar je nadvalađao naučnika kao što je politika imala prevagu nad naukom. Milovanović se predao politici, iako je od nje imao štetu. Zbog nje nije izabran za dopisnog člana Srpske akademije nauka (1896), zbog nje je bio i van državne službe i van zemlje. Zato je ostavio daleko manje pisanih rada nego što je po sposobnosti mogao. Bibliografija u Grolovoj knjizi pokazuje da je o Milovanoviću i njegovom delu napisano više rada nego što ih je Milovanović napisao. To najbolje govori o ugledu koji je Milovanović uživao ne samo u srpskoj sredini. Da u nauci nije bio kratko, samo u početku, sigurno bi u njoj dospeo do vrha kao u diplomaciji i politici. S malo rada koje je objavio nije mogao više učiti na nauku, ali ono što je objavio ostaje trajno vredno. U vreme kada je bilo malo vrhunskih stručnjaka, on stoji u vrhu tadanje nauke ustavnog i međunarodnog prava. Knjiga V. Grola na to argumentovano podseća kako našu tako i, zahvaljujući rezimeu na francuskom jeziku, inostranu javnost.

Momir Milojević

NOVO VIDENJE 27. MARTA 1941.
Prof. dr Branko Petranović – mr Nikola Žutić, »27. mart 1941.«, Beograd, 1990, strana 691

27. mart 1941. godine je jedan od kamenih medaša naše novije istorije. On je u isto vrijeme bio prva izgubljena bitka Hitlera u Drugom svjetskom ratu, u vrijeme njegovog punog uspjeha na svim

⁹ S. Jovanović, Dr Milovan Milovanović, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, knj. XIII, 1912, br. 5—6, str. 462.

frontovima. Na ovaku ocjenu 27. marta nailazimo već od samog dana kada se ovaj događaj desio, a takva ocjena traje sve do današnjega dana. Tu spora nema, niti ga je ikada bilo.

Istina je da nam je svijet prvi otkrio svu veličinu 27. marta 1941. godine. Ma koliko da smo znali šta je bio, jer se znalo šta se htjelo, ipak se mora reći da je svijet svoj odnos iskazao jednom jedinom rečenicom: Lijepo je danas biti Jugosloven. Tada se u svijetu pisalo i govorilo: »Veliko je zadovoljstvo danas u svijetu — stvorili su ga Jugosloveni.« I dalje: »Ovo je svakako najveći dan za slobodne ljudе čitavog svijeta.« I najzad: »Ono što se dogodilo u Jugoslaviji predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u novoj istoriji — u stvari u čitavoj istořii.«

Dakle, 27. mart 1941. godine ocijenjen je značajnim datumom svjetske istorije. Međunarodni interes proističe iz njegovog međunarodnog značaja. Svi subjekti zaraćenih strana Drugog svjetskog rata imali su svoj stav prema 27. mарту, činom njegovog izbijanja 1941. godine. Engleska, koja je već bila u ratu sa Hitlerovom Njemačkom, pružala je samo moralnu podršku u smislu — nisu važni prijatelji i prijateljstva, već samo interes, koji je trajan. Taj odnos Engleske koja je najviše aplaudirala Jugoslaviji i 27. marta 1941. godine najbolje je izrazio naš poznati istoričar Milorad Ekmečić konstatacijom da su se velike sile odnosile i odnose prema pokretima i događajima malih naroda — ne zbog karaktera tih događaja, nego zbog interesa koje velike sile mogu imati ili imaju na tim prostorima. Vlada SAD je držala ruku Engleske, hrabreći Jugoslaviju. Takav stav je bio saopšten jugoslovenskom ambasadoru u SAD. Decidirano mu je rečeno: »Ukoliko Jugoslavija pomogne Englezima ratom protiv Njemačke, to joj se neće zaboraviti, kao što se ne bi nikada zaboravilo (ni oprostilo) ukoliko to ne uradi. Takav stav su SAD imale i prije i poslije 27. marta 1941. godine. Stav SSSR je bio dijelom uslovljen njegovim ugovorom sa Njemačkom koji je bio potpisana iš 1939. godine. Zato SSSR — poslije 27. marta 1941. godine, na traženje Jugoslavije, nije potpisao ugovor o saradnji i pomoći, već o prijateljstvu. Inače, sami čin potpisivanja ugovora SSSR-a i Jugoslavije označava da je SSSR tih dramatičnih dana bio na strani Jugoslavije, bez obzira što je Jugoslavija još uviđek bila arogantna prema crvenom režimu u Moskvi.

Što se Njemačke kao velesile tiče — njen odnos prema Jugoslaviji proistiće iz njenog stava prema Versajskom miru nakon Prvog svjetskog rata, odnosno prema tzv. »novom poretku« za koga se zalagala. U iskonstruisanoj, pa i lažnoj dilemi — »novi poredak« ili Jugoslavija, Hitlerova Njemačka je opredijeljena protiv Jugoslavije, bilo da se to izvodi milom (sporazumom od 25. marta 1941) ili silom (poslije 27. marta 1941).

Ostale članice Osovine ravnale su se prema stavu Njemačke, s tim što su zegovarele kompenzacije na štetu Jugoslavije. Takav je bio slučaj sa svim našim susjedima, s časnim izuzetkom Grčke.

Naša jugoslovenska istoriografija vrednuje 27. mart 1941. godine na isti način kakav je bio njegov odjek u svijetu. Od prvog do posljednjeg istoriografskog djela konstatuje se da je on kamen međaš, da se njime nešto završava ili počinje, sve jedno.

Mnogi su pisali o 27. mrtu 1941. godine. Vjerovatno da nema istoričara kod nas koji se nije definisao prema 27. mrtu 1941. godine. Nema dogadaja o kome se tako i toliko mnogo pisalo i napisalo, kao što je to slučaj sa 27. martom 1941. godine. To, međutim, ne znači da je sa naučne strane tema iscrpljena, da je rečeno sve što se moglo reći. Naprotiv. Knjiga »27. mart 1941. godine«, koja je najobimnije i faktografski najbogatije djelo o 27. mrtu do sada napisano, sa najkompletnijim naučnim sudom o ovom događaju — potvrda je naše ocjene da se imalo i te kako još šta reći o 27. mrtu 1941. I nakon ove knjige ima dosta prostora za nove autore, nova poniranja u složenost 27. marta 1941., nove ocjene njegovih bogatih sadržaja — ne zato što su one promakle ovoj knjizi i ovim autorima, već zato što je u pitanju međaš naše, ali i svjetske istorije. U tome vidim ljepotu ove teme i značaj ovoga događaja.

Od prvoga dana počelo je svojatanje 27. marta 1941. godine. Kako je vrijeme sve više promicalo i 27. mart se u njemu sve više potvrđivao kao biser istorijske prošlosti, svi politički i drugi subjekti su ga sve jače prisvajali kao svoje djelo. Pri tome se po pravilu umanjivao, zanemarivao ili sasvim osporavao doprinos drugih, odnosno svih drugih. Podimo redom od vlasti koja je napravila 25. mart, bez koga ne bi bilo ni 27. marta 1941. godine.

Vlast kaže da nije lako pristala na sporazum 25. marta kada je potpisana proto-

kol o pristupanju Jugoslavije Osovini Rim — Berlin — Tokio. I zaista, bila je izložena snažnom pritisku. Traženje određenih uslova u stvari je bio posljednji oblik otpora. I Hitler je zaista dao ustupke Jugoslaviji, veće od ustupaka bilo kojoj zemlji koja mu je prišla. Njemu se pripisuju riječi: »Ponašali smo se prema Jugoslaviji, kao prema primadoni«. Uostalom ministar predsjednik je — pri hapšenju izjavio — da bi i on bio pučista, da nije predsjednik vlade. Žandarmi, opet, nisu nikoga od demonstranata ni tukli, ni hapsili. I sam komandant žandarmerije bio je sa pučistima 27. marta 1941. godine.

Pučisti iz vojske na čelu sa generalom Simovićem svojataju 27. mart u smislu da su oni srušili vladu koja je potpisala 25. mart i da slava 27. marta pripada isključivo toj grupi oficira — rodoljuba. Uistinu, to je bio uspjeli put bez prolivenе kapi krvi. Pučisti zanemaruju da su se, pored vojske, oslanjali na narod i slobodarsku tradiciju njegovu.

KPJ je apostrofirana u istoriografiji kao glavni inspirator 27. marta. To bi moglo biti tačno samo po osnovu činjenice da je 27. mart 1941. godine najveći izraz anti-fašističkog raspoloženja, pa i samoga stava narodnih masa i da je KPJ vaspitavala takvo raspoloženje od 1935. godine. Ali stoje i ova činjenica. Naime, Milovan Đilas, koji je bio u samom vrhu KPJ, dečidirao kaže da »mi komunisti nismo znali da se pripremaju demonstracije 27. marta«, ali »komunisti su se vrlo dobro snašli«. Vladimir Bakarić, takođe, kaže: »27. mart nije bio inicijativa Partije. Niti Tito nije znao da njega«. U svojatanju 27. marta 1941. godine od strane KPJ posebno se apostrofira slogan BOLJE RAT NEGEGO PAKT. BOLJE GROB NEGO ROB! Po njemu se zaista prepoznaće ovaj istorijski događaj. On služi na čast onima koji su ga lansirali, ali se tačno ne zna kome ovaj slogan pripada. U svakom slučaju njegovi korijeni su dublji, a pravo izvođiše je rodoljubiva poezija. Pri tome podsjećamo na stihove Đure Jakšića (1832—1878):

»Zar nije bolja smrt
zar nije ljepši grob
no hladan lanac, memla, tamnica
srmatni rob!«

27. mart 1941. godine se dalje svojata kao djelo svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Već citirani Vladimir Bakarić, međutim, kaže da je 27. mart nosio dosta nepoznаница: »Zato je u Zagrebu bilo teško agitirati za demonstracije — jer pu-

blika nije znala šta je to. Znate, dove srpski general za predsjednika vlade, zna te — to je nekako, hvala ti lijepo». Istina je da svuda nije bilo demonstracija, a da intenzitet nije bio isti tamo gdje ih je bio. One u Beogradu bile su odlučujuće. Demonstracije u Crnoj Gori bile su masovne, ali još uvjek su istoriografski zapostavljene. Možda i zato što ih je KPJ htjela vezati isključivo za sebe.

Kada je u pitanju odnos pojedinih naroda prema 27. marta 1941. godine, presudan uticaj imala je tradicija u svoj svojoj složenosti. U Sloveniji i Hrvatskoj, na primjer, teško se moglo shvatiti da se njihov čovjek treba oboriti tamo negdje na nekom južnom Solunskom frontu. Štaviše u Hrvatskoj se smatralo da je vojni puč bio antihrvatski, da je uperen protiv sporazuma Cvetković-Maček iz 1939. godine kojim je, kako se zna, konstituisana Hrvatska banovina na nacionalnoj osnovi. Reakcija srpskog naroda bila je posve drugačija. Zato se u inostranstvu 27. mart 1941. godine s pravom pripisivao srpskom narodu.

Naveli smo par pitanja svojatanja 27. marta 1941. godine, koja su otvorili autori knjige »27. mart 1941. godine«. To je novina koja knjizi obezbjeđuje visoko mjesto u jugoslovenskoj istoriografiji. Ovakav pristup je sproveden i kada je u pitanju međunarodni faktor koji je još složeniji i suptilniji.

Dalja analiza otkriva da autori ne navijaju niti za jedan politički subjekat. Oni utvrđuju doprinos svih. Ocjena važnosti jednog — nikada ne ide na štetu drugog. Naprotiv. Reaffirmisani su nesporni doprinosi i nekih do sada zanemarljivih subjekata. Kao primjer navodimo ulogu Srpsku pravoslavne crkve i posebno njenog patrijarha dr Dožića. Njegovi memoari su objavljeni prije 15 godina. Iz njih se vidi značajna uloga crkve i patrijarha, koga je Hitler čak označio kao glavnog krivca za 27. mart 1941. godine. Zato su njemačke jedinice dospjele prvo u Crnu Goru, iako je ona bila u italijanskoj okupacionoj zoni, i u Ostrogu uhapsile doktora Dožića, pa ga zatim izvele pred njemački ratni sud da odgovara zbog događaja vezanih za 27. mart 1941. godine. Imalo se tada pisati o ovome, a nije se pisalo. Ta nepravda je ispravljena ovom knjigom.

Ima i drugih ne manje naučno važnih i interesantnih pitanja koje donosi ova knjiga. Kakva je, na primjer, bila uloga Folksdojčera u martovskim događajima? Zatim uloga drugih kvistinških organizacija — posebno ustaša i VMRO-vaca. Da li

je objašnjena uloga pojedinih političkih ličnosti i svih fakata vezanih za njih. Vlada se, na primjer, *en bloc* optužuje za veleizdajnički čin odobravanja sporazuma od 25. marta, a tri ministra su upravo zbog neslaganja sa politikom vlade — podnijela ostavke na sjednici od 20. i 21. marta. To su dr B. Čubrinić, dr S. Budislav-jević i dr M. Konstantinović. General Simović se slavi kao 27-martovski heroj, a prvoga dana se deklariše da će njegova vlada poštovati svoje međunarodne ugovore prethodne vlade, uključujući i ugovor od 25. marta 1941. godine. Knez Pavle je označen kao glavni tvorac 25. marta. Smatrao se da je on 25. marta izvršio državni udar i sa osloncem na Hitlera proglašio se za kralja Jugoslavije. »O toj namjeri princa Pavla govorio je čitav Beograd, opravdano ili ne, zadnje tri godine«, bilježi jedan Istoričar — publicista. A ovih dana u drugim istorijskim izvorima čitamo da je upravo knez Pavle — bio preglašan u Krunkom savjetu, koji je 20. marta 1941. godine dao saglasnost da se može potpisati pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Prvak HSS doktor Vlatko Maček dobio je istu funkciju u pučističkoj vladi, koju je obavljao u tek srušenoj vladi. Bio je, opet, njen podpredsjednik, ali uz uslov da se poštuje potpisani Trojni pakт i da se pravno i geografski održi status Banovine Hrvatske po sporazumu iz 1939. godine.

U najnovije vrijeme postavljena su nova pitanja vezana za 27. mart 1941. godine koja potvrđuju svu slojevitost ovoga događaja, kako sa unutrašnjeg, tako i sa međunarodnog aspekta. Pri tome se polazi od odlučujuće dileme pred kojom se nalazila Jugoslavija: da li da prihvati ponuženje i sramotu 25. marta i da pristupi Trojnom paktu, kako su to prije nije uradile susjedne zemlje — Bugarska, Mađarska, Rumunija, ili da se opredijeli za doстоjanstvo i rat što je neminovno donosio 27. mart 1941. godine. Iz ovog globalnog pitanja proizlaze i mnoga druga pitanja:

— Da li je Jugoslavija stvarno morala pristupiti Trojnom paktu?

— Ako je to morala da uradi, koji su politički subjekti imali presudan uticaj: spoljni ili unutrašnji?

— Da li je pristupanje Paktu bilo manje zlo od rušenja Pakta?

— Kakvi bi bili izgledi Jugoslavije da nije pristupila Paktu ili da je to učinila koju godinu kasnije,

— Da li bi u tom slučaju bio izbjegnut gradsanski rat do koga je došlo već 1941.

godine — na nacionalnoj, vjerskoj i političkoj osnovi?

— Da li bi ustaški genocid nad srpskim narodom bio manji da je izvršen 1943., umjesto 1941. godine kada je fašistička Njemačka bila u najvećem usponu?

Bogata grada i dobro izvedene analize nameću sva ova pitanja. I prema njima se autori definišu. Pri tome se ignorise doskorašnja teza istoričara da se ne valja upuštati u analize i ocjene u smislu — šta bi bilo kad bi bilo. Često je taj stav skrivao nemoć istoričara i istoriografije da dublje uđe u suštinu naučnog problema.

Možda se neko neće složiti sa svim izloženim ocjenama o brojnim pitanjima. Razlozi za to su višestruki. Prije svih istakao bih ocjenu da je prošlo vrijeme istoričenika u nauci. Drugim riječima, takav osjećaj proizlazi iz ličnog stava svakog naučnog radnika, zatim iz kvaliteta čitanja dokumenata, mogućnosti analize složenih procesa i konačno valjanog zaključivanja. Ali u tim dilemama treba vidjeti i onu već istaknutu — trajnu inspiraciju i naučni izazov koji se zove 27. mart 1941. godine.

»Knjiga 27. mart 1941. godine«, recimo i to na kraju, tematska je zbirka dokumenta. Njen dokumentacioni dio od oko 550 strana pripremili su prof. dr Branko Petranović i mr Nikola Žutić. To su dobro odabrana dokumenta od kojih se najveći broj po prvi put objavljuju, dokumenta koja je trebalo prevoditi sa svih svjetskih jezika, jer je eho 27. marta 1941. dopirao svuda. Imaju i izjave istaknutih ljudi o ovom dogadaju. Kao primjer, navodimo doktora Ivu Andrića koji je bio naš ambasador u Njemačkoj u vrijeme potpisivanja Pakta, zatim Miroslava Krleže, doktora Alojzija Stepinca, Ljotića itd. Stepinac, na primjer, kaže da je »za nas to nešto neopoimljivo — da se ugovori i obaveze kidaju bez ikakvih skrupula... Tu nema morala... nema poštenja!« Prema nedavno objavljenim Memoarima kralja Petra II Karadjordovića — dr Ivo Andrić je u Berlinu »doživljavao mučne časove pokušavajući da odloži čas našeg potpisivanja Trojnorog pakta...« U vrijeme kada je u jugoslovenskom vrhu odlučeno da se potpiše Trojni pakt, Andrić je 20. marta 1941. godine) uputio ostavku ministru — predsjedniku vlade. U njoj je istakao da mu mnogobrojni motivi »nalažu da zamolim da budem ove dužnosti oslobođen i što pre povučem sa sadašnjeg položaja«. Zatim se navode izjave i drugih ličnosti itd.

Studijski tekst obima oko 150 strana, koji je u stvari knjiga u knjizi — napisao je prof. dr Branko Petranović. Više slojevitu temu on je vrlo suptilno razudio na brojne tematske blokove — međusobno čvrsto povezane u jednu cjelinu. Pred čitaoca se otvara čitav spektar pitanja, neka su apostrofirana u izlaganju, koja svoju potvrdu imaju u zaista bogatoj gradi koja je prezentirana. Dokumentacioni i studijski dio zajedno čine knjigu sveobuhvatno koju je zaista zadovoljstvo čitati. To joj obezbeđuje lagani put do čitaoca i prisni kontakt sa njima. 27. mart 1941. godine kao istorijski događaj ostaje međaš istorije, a ova knjiga o njemu stožer istoriografije — u prvom redu zato što je bez ideoloških sastojaka i što je zasnovana na pluralizmu mišljenja, bez diskriminacije bilo koga; i oni i onih koji verifikuju 27. mart i onih koji mu osporavaju bilo kakvu vrijednost, koji ga jednostavno potiru. Knjiga je obilježila 50-godišnji jubilej, iako nije namijenjena jubileju.

Zoran Lukic

GENOCID NAD SRBIMA U DRUGOM SVETSKOM RATU

U organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti 23., 24. i 25. oktobra 1991. godine u Beogradu održan je međunarodni naučni skup o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu. U Svečanoj sali Akademije, uz prisustvo brojnih uglednih gostiju, skup je otvorio akademik Radovan Samardžić, predsednik Organizacionog odbora, besedom o metodološkim problemima izučavanja genocida nad Srbima u XX veku. Skup su pozdravili Njegova Svetost Patrijarh srpski gospodin Pavle i dr Laseslav Kadalburg, počasni predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, a zatim je počeo radni deo skupa.

Saopštenja učesnika grupisana su u tri tematske celine: Zločini genocida nad Srbima na okupiranom području Jugoslavije, Metodologija problema istraživanja genocida nad Srbima — dokumentacija i Generacija genocida nad Srbima — spoljni faktori. Uvodnim izlaganjem (Genocid nad Srbima u Drugom svetskom ratu) Milan Bulajić ukazao je na različite aspekte ove problematike, posebno one međunarodno-pravne, na pitanje odgovornosti za genocid, po-

sebno odgovornosti Rimokatoličke crkve u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, kao i na probleme vezane za utvrđivanje broja žrtava rata u Jugoslaviji, broja žrtava logora smrти u Jasenovcu, obeležavanje stratišta i druge. M. Bulajić predložio je da se obrazuje međunarodni sud za utvrđivanje odgovornosti Vatikana za zločine genocida i pledirao da se što pre donese zakon o muzeju žrtava genocida.

U saopštenjima prve tematske celine iznosi su podaci o uništavanju srpskog naroda, njegove crkve i kulturne baštine na gotovo svim prostorima koje je nastanjavao. Jedna od osnovnih komponenti genocida nad Srbima, osim fizičkog uništavanja, bila je i uništavanje svih tragova postojanja, pre svega onih vezanih za Srpsku pravoslavnu crkvu, koja je bila u središtu srpskog nacionalnog bića i imala bitnu ulogu u očuvanju Srpstva, tako da nije ni malo slučajno što se uništavajući udar zločina svom silinom sručio upravo na nju. Dinko Davidov u svom saopštenju *Uništenje srpskog kulturnog nasledja na teritoriji NDH* izneo je rezultate svog višegodišnjeg izučavanja ove problematike. Iz ove oblasti bilo je i saopštenje Slobodana Mileusnića Genocid nad Srpskom pravoslavnom crkvom na području NDH. Klerofašistička hrvatska država bila je jedinstvena u svetu zločina i po tome što su jedino u njoj otvarani posebni logori za srpsku decu, kao i po sistematskom uništenju podmlatka naroda osuđenog da nestane, o čemu je saopštenje podneo Dragoje Lukić (Ustaški genocid nad dečkom u NDH 1941—1945). O jednom od oblika genocida nad Srbima, prinudnom iseljavanju, podneo je saopštenje Slobodan Milošević (Deportacija i proterivanje Srba u II svetskom ratu). Sledio je niz saopštenja o genocidnim zločinima na području Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Srbije pri čemu je o zločinima u nekim krajevima (pojedini delovi Hercegovine) podneto više iscrpnih saopštenja, dok o zločinima nad Srbima u pojedinim oblastima NDH nije bilo reči. Do toga je došlo stoga što na skup nisu došli istraživači iz Republike Hrvatske, koji nisu uspeli da dodu zbog, kako je kasnije objašnjeno, ratnih prilika i obnavljanja genocida nad Srbima. O jednom od najvećih srpskih stratišta Đuro Aralica podneo je saopštenje Ustaški zločini genocida u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Glini, a Dane Lاستفatica je saopšto rezultate istraživanja zločina u jednom delu Like (Genocid nad srpskim narodom bivšeg sreza Perušić (Like) u Drugom svetskom ratu 1941—1945).

Faopštenja o zločinima nad Srbima u raznim delovima Bosne izneli su Ljubomir Novaković (Zločin genocida na području srednje Bosne), Branko J. Bokan (Kulminacija ustaškog genocida nad Srbima u Bosanskoj krajini u ljetu 1941), Nikola Piljak (Genocid nad srpskim življem u Drugom svetskom ratu na teritoriji sreza Glamoč) i Zdravko Antonić (Zločini nad Srbima i Jevrejima u istočnoj Bosni 1941—1942. godine).

Srpski narod u Hercegovini, kao malo gde u NDH, bio je izložen planiranom i sistematskom genocidu zbog očigledne namere hrvatske države da uništi etnički kontinuitet Srba u Hercegovini i Crnoj Gori. Kako je ova problematika, do nedavno, bila izvan kruga interesovanja naše istoriografije, o njoj je s razlogom podneto nekoliko saopštenja: Savo Skoko, Tri uzastopna talasa ustaškog genocida u Hercegovini 1941, Đorđe Piljević, Genocid nad Srbima u Hercegovini u toku Drugog svetskog rata, Milan Nadaždin, Genocid nad Srbima u stolačko-čapljinskom kraju jun—avgust 1941. i Slavko Stijačić, Ustaški pokolj srpskog življa u Hercegovini.

Genocidni teror nad Srbima i Jevrejima i uništavanje kulturne baštine srpskog naroda na teritorijama koje su danas u sastavu Republike Srbije bili su tema iscrpnih saopštenja. Neka od njih podneli su naučnici, koji se već niz godina istraživački bave tom problematikom. Zločini na teritoriji Vojvodine bili su tema saopštenja Momčila Mitrovića (Metodi genocida ustaša nad srpskim narodom u Sremu), Rastislava Petrovića (Mađarski genocid nad Srbima u Bačkoj u Drugom svetskom ratu), Lajča Klajna (Genocid nad Jevrejima u Vojvodini) i Petra Kačavende (Stradanja Srba u Banatu). Srpski narod bio je izložen genocidnom teroru i na teritoriji nemačkog i bugarskog okupacionog područja u Srbiji bez obzira na izvesne promene u okupacionoj politici. O ovim temama saopštenja su podneli Venceslav Glišić (Genocid nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944), Nikola Živković (Nacistički stavovi i naredbe o genocudu i masovnim stremljanjima 1941. u Srbiji) i Miroslav Stojiljković (Bugarski zločini genocida nad Srbima). Pre podnošenja saopštenja N. Živković upoznao je skup sa dugogodišnjim radom Instituta za savremenu istoriju na izučavanju problema genocida i značajnim rezultatima koje je u tome postigao o čemu je, nažalost, čak i naučna javnost nedovoljno obaveštena. Različiti oblici genocida vršeni nad srpskim naro-

dom Kosova i Metohije bili su tema saopštenja Branka Boškovića (Progon naseljenika i Srba sa Kosova i Metohije 1941—1945) i Dorda Stavretovića (Genocidna politika velikoalbanskih nacionalista prema Srbima na Kosovu i Metohiji u Drugom svetskom ratu).

U okviru druge tematske celine (Metodologija problema istraživanja genocida nad Srbima — dokumentacija) podneto je više saopštenja o različitim aspektima izučavanja genocida, njegovim posledicama, ali i o raznim drugim pitanjima. Zbog nedolaska nekih učesnika skupa bilo je moguće da se pročitaju i neka naknadno prijavljena saopštenja, koja su se tematski uklapala u druge oblasti. Posle saopštavanja rezultata svojih istraživanja (Utvrđivanje stratišta i broj žrtava na području Bosne i Hercegovine), Radomir Bulatović izneo je predlog da se stvori Institut za izučavanje genocida. Sreten Jakovljević podneo je saopštenje Genocid nad Srbima u severnoj Hercegovini, Žarko Jovanović Nemački zločini nad seljaštvo u Srbiji, a Momir Kršmanović Zločini na Romaniji i Han Pijesku. Svojim saopštenjem (Savremena antropologija i genocid nad Srbima) Miodrag Vuković postavio je pitanje čutanja naše antropologije o jednom ovako značajnom pitanju. O brojnim stratištima u Hercegovini, koja su tek nedavno počela da se otvaraju, žrtve ekshumiraju i doстоjno sahranjuju saopštenja su podneli Božidar Čučković (Stratišta u Hercegovini) i Novica Vojinović (Utvrđivanje stratišta i broj žrtava na području čapljinske opštine). Na osnovu dosadašnjih statističkih i demografskih podataka i procena Životije Đorđević saopštio je svoje videnje broja žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji (Broj žrtava u Drugom svetskom ratu). U traganju za uzrocima genocida nad Srbima u drugom svetskom ratu Branko Petranović ukazao je na brojne nove procese započete u međuratnom periodu (Nova istorijska osnova 1918—1941. i genocid Srbija 1941. godine). Dragocena dopuna istorijskih istraživanja zločina nad Srbima u Hercegovini bila su nedavna sudsko-medicinska ispitivanja žrtava ekshumiranih iz nedavno otvorenih hercegovačkih jama-stratišta, o čemu je saopštenje podneo Vladislav Dožić (Otvaranje jama i stratišta u Bosni i Hercegovini). O istoj temi saopštenje je imao i Aćim Mićević (Istorijat otvaranja jama u Hercegovini). Heurističke probleme izučavanja genocida nad Srbima izložili su u svojim saopštenjima Milica Bodrožić (Osvrt na izvore i literaturu o genocidu u Jugoslaviji u toku Drugog svet-

skog rata) i Jovan Pejin (Arhivisti i njihova uloga u prikupljanju i sređivanju arhivske grade o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu).

U trećoj tematskoj celini (Geneza genocida nad Srbima — spoljni faktori) zbog nedolaska većine učesnika skupa iz inostranstva, pročitana su i neka naknadno prispela saopštenja što je još više doprinelo njenoj tematskoj razudenosti. Geneza i uzroci hrvatskog genocida nad Srbima u širem okviru srpsko-hrvatskih odnosa bili su tema saopštenja Vasilija Krestića (Istorijska analiza uzroka). O rasističkoj komponenti ideologije na kojoj se pomenuti genocid zasnivao govorio je Petar Džadžić (Srbi u Hrvatskoj na udaru rasne revolucije u XIX i XX veku). Radikalno nov pristup postoktobarskoj istoriji Rusije i Sovjetskog Saveza ispoljio se u saopštenjima sovjetskih istoričara Jurija Dakova Genocid — teorijski problemi — međunarodni aspekt i Tatjane Buševe Genocid — totalitarizam — fašizam. Između ostalog, uočena je i paralela između genocida, koje su organizovali Staljin i Hitler, s tom razlikom što je boljševički genocid bio usmeren protiv sopstvenog naroda. Bogdan Maglić na osnovu broja žrtava genocida i broja stanovnika zemlje agresora došao je do »indeksa genocida« (GENOCINDEX) pojedinih naroda, utvrđivši da je taj indeks najveći kod Hrvata i Nemačaca. Širi okviri genocida nad Srbima bili su tema saopštenja Ljubomira Kljakića Interesne sfere, tajna diplomatički različiti oblici genocida na jugoslovenskom prostoru kroz istoriju sa posebnim osvrtom na procese u XX veku. Izveštavanje engleskih sredstava informisanja o sukobu na jugoslovenskom prostoru i o genocidu nad Srbima bili su tema saopštenja Miroslava Jeftovića (Šta kaže Radio-London) i Slobodana Nešovića. O centralnom nemačkom logoru na teritoriji Jugoslavije, logoru na beogradskom Sajmištu, saopštenje je podneo Milan Koljanin (Logor na beogradskom Sajmištu u sistemu nemačkih logora u Jugoslaviji).

Nekoliko novih i zanimljivih priloga izučavanju problematike genocida nad Srbima izneseno je u diskusiji posle čitanja saopštenja. O uništavanju srpske kulturne baštine na Kosovu i Metohiji, delimično na osnovu sopstvenog iskustva, izlagala je Dara Vučinić. Milorad Lazić analizovao je crkveno-kanonsku odgovornost Rimokatoličke crkve za genocid i to na osnovu njenih sopstvenih kanona. O motivaciji za zločin koji su četnici, predvođeni Pavlom Đurišićem, izvršili nad Musli-

manima govorio je Novak Ražnatović. Dragom Davidović predstavio je jedan novi epistolarni istorijski izvor rimokatoličke provenijencije o genocidu nad Srbima u Bosni. Mile Dakić, jedan od prvaka srpskog pokreta u Hrvatskoj, upoznao je skup sa obnovljenim genocidom nad Srbima, utvrđivši pri tome da su forme uništavanja identične sa onima iz perioda postojanja Nezavisne Države Hrvatske (masovni zločini na brojnim stratištima, organizovanje novih koncentracionih logora, prisilno raseljavanje celih oblasti).

Trođnevni međunarodni skup o genocidu nad Srbima u Drugom svetskom ratu pokazao je da ova problematika stiče svoje mesto jednog od centralnih istraživačkih pitanja naše istoriografije. Javnosti su predstavljeni rezultati iscrpnih istraživanja brojnih tema od kojih su neke najvećim delom obradene, dok su neke, najčešće krunije i značajnije, istražene samo delimično ili su tek naznačene, a ima i pitanja koja čekaju da fudu postavljena. Dok je učešće istraživača iz drugih naučnih disciplina, rre svega sudska-medicinske, značajno doprinelo dometima ovog skupa, upadljiva metodološka neujednačenost saopštenja sigurno je uzrokvana i učešćem onih kojima naučna istoriografija nije struka. Utisku o tematskoj različnosti skupa doprinela su i neka saopštenja koja su se samo delimično ili posredno bavila pitanjem genocida nad Srbima. Stoga bi se prilikom organizovanja narednih skupova (treba se nadati da će se održati tradicija njihovog organizovanja) trebalo opredeliti samo za po jednu tematsku celinu kao temu celog skupa. Političke prilike, u prvom redu razbijanje Jugoslavije i obnavljanje genocida nad Srbima, značajno su doprinele izrazitoj aktualnosti ovog skupa, ali su ostavile i vidnog traga na pojedinim saopštenjima. Na skupu je izneto i nekoliko zanimljivih predloga o daljoj organizaciji izučavanja problematike genocida nad Srbima. Zbornik saopštenja sa ovog skupa morao bi da se publikuje u što skorije vreme, sva-kako i sa saopštenjima onih koji se nisu pojavili, jer će samo tako biti ostvarena njegova osnovna svrha: svođenje dosadašnjih rezultata i podsticaj novim istraživanjima. Time će značajni dometit ovog skupa doći do svog punog izražaja.

Milan Koljanin

Dr Savo Skoko, »POKOLJI HERCEGOVAČKI SRBA 41«, Beograd 1991.

U dosadašnjoj jugoslovenskoj istoriografiji i publicistici zločini okupatora i kvizlinga nijesu gotovo uopšte obrađivani, posebno nije obrađivan zločin genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941—1945.

Moć istorijske nauke ogleda se u njenoj sposobnosti da objelodani autentične činjenice i druge dokaze o događajima koji su se zbili u nedavnoj prošlosti i da prezentira javnosti punu istinu, pa i o genocidu koji je u poslednje vrijeme u središtu pažnje naše javnosti. Međutim, njenu nemoć je u tome što nije bila uvijek u stanju da prodre kroz mnoge barjere koje je predstavljao sam društveni sistem i to ponajviše u vidu svoje ravnodušnosti prema toj istini. Upravo zbog takvog odnosa »danas Srbi ne znaju koliko ih nema«, kako je to nedavno, na naučnom skupu u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti istakao ugledni istraživač genocida dr Milan Bulajić. Kao što je poznato, dokumentacija o srpskim stratištima je gotovo pola vijeka ostala van domašaja naučnih istraživanja upravo zbog upozorenja najviših državnih funkcionera i vodstva KPJ da u ime mira i harmonije u međunacionalnim odnosima »ne treba kopati po ratnim ranama«.

Knjigom »Pokolji hercegovačkih Srba 41« Skoko je dao značajan doprinos skidanju koprene, sa ovog, do juče zabranjenog polja istraživanja, za slobodnu i naučnu raspravu. Dugotrajnim i sistematskim radom uspio je da prikaže — vjerovatno — sve strahote i stradanja hercegovačkih Srba po raznim stratištima, na-vodeći, pri tom, imena mnogobrojnih žrtava (brojne porodice, bratstva, pa i čitava naselja), pa i imena i postupke najokorelijih ustaških zločinaca.

Želim odmah istaći moje uvjerenje da je Skoko dao djelo trajne vrijednosti, za koje se može reći da snagom neoborivih argumenata govori kao opomena generacijama — u ime nezaborava, ali istovremeno i upozorenje da se zla genocida više nikad i nigdje ne ponove. Njena pojava se poklapa sa 50-godišnjicom genocida srpskog stanovništva u NDH, s događajima čiji karakter, razmjere i posljedice — krivicom čelnih ličnosti Jugoslavije i Republike Hrvatske — nijesu ni izdaleka potpunije poznati u zemljama Jugoslovenske zajednice, a najmanje u inostranstvu.

Knjigu »Pokolji hercegovačkih Srba 1941« autor je obradio kroz sedam poglavlja: Teror i represalije nad hercegovačkim Srbima za vreme aprilskog rata i uspostavljanje ustaške vlasti 1941, Prvi talas ustaškog genocida, Vidovdanski pokolji, Ilindanski pokolji, Neke činjenice o učešću katoličkog klera u masovnim pokoljima i prekrštavanjima hercegovačkih Srba 1941, Bezumna razračunavanja Srba i Muslimana oko Stoca, Bileće i Gacka krajem avgusta i početkom septembra 1941, i, Pokolj srpskog stanovništva u Gornjem Borču i u okolini Konjica krajem 1941. i početkom 1942. godine.

Predgovor počinje citatom Veljka Sušića, napisanog krajem avgusta i početkom septembra 1941. uz potpise većeg broja Srba izbjeglica iz Hercegovine u Srbiju o tragediji srpskog življa u NDH prvih mjeseci njenog postojanja: »Nikada jedan narod u istoriji sveta, ni u vreme najcrnijeg društvenog mraka i tiranije, nije doživljavao strašnije i sudbonosnije trenutke po svoj nacionalni opstanak od nesrećnog srpskog naroda u Hercegovini«. U nastavku, autor ističe činjenice o tome da Srbi na ovom području (kao ustašom i oni iz drugih krajeva Jugoslavije), nijesu imali mogućnosti da pola vijeka posmrtnye ostatke svojih nedužno usmрćenih roditelja, braće, sestara i djece izvade iz zabetoniranih jama i da ih dostojno sahrane (jama Ržani do, »Pandurica«, »Šurmanci — Golubinka«, »Vidonja«, »Bivolje brdo«, »Kapavica«, »Hutovo i mnoge druge). Posebno, i s pravom, autor podvlači da su za svaku osudu svi pokušaji organa vlasti da se ustaški zločini pripisu okupatorima i da se svako osporavanje te neistine prikaže kao nacionalistička i šovinistička rabota.

Prva glava, »Teror i represalije nad hercegovačkim Srbima za vrijeme aprilskog rata i uspostavljanja ustaške vlasti«, obuhvata kratak pregled aprilijskih događaja, prvenstveno izdajničku ulogu pete kolone, koja je na prostoru Širokog Brijega, Ljubiškog, Čapljine i Mostara snažno ispoljena neposredno poslije napada nacističke Nemačke na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. Na tom području proustaški elementi u velikom broju nijesu se ni odazivali pozivu za mobilizaciju, već su odmah stali na stranu ustaša i protiv vlastite države, razoružavali djelove jugoslovenske vojske, pljačkale vojne magacine, kidali telefonske i telegrafске linije, zaustavljali vozove na pruzi Mostar—Dubrovnik i stvarali opšti metež i pometnju. Vidno je istaknuta izdajnička uloga petoko-

lonaških elemenata u jedinicama Vojske Kraljevine Jugoslavije, posebno u vazduhoplovnim jedinicama, što je uticalo na to da se znatan dio obveznika iz zapadne Hrvatske pridruži ustašama. Dato je potpuno novo viđenje ustaških pobuna u Mostaru i Čapljinu, kao i o borbama između ustaških pobunjenika i jedinica Jugoslovenske vojske. Autor navodi da je samo Trebinjski odred, s kojim je komandovao Rudolf Primorac, u toku 13. aprila imao gubitke od preko 60 vojnika.

Proustaški elementi u Mostaru, Stolcu, Trebinju, pa i u gotovo svim hercegovačkim varošicama dočekivali su okupatorske trupe cvijećem i hrvatskim zastavama sa šahovnicom i euforično slavili okupaciju i raspad zemlje. Autor navodi da je tih dana na istom planu bio angažovan i veći dio katoličkog klera koji je u vjerskim propovijedima pozdravljao ustaše pričajući ih neprosvićenim masama kao »božji dar«, Antu Pavelića kao »božjeg čovjeka« — »glavnu liciost uskrsnuća«, a NDH kao — »božju državu« (Civitas Dei).

Citirajući dokumenta Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina, autor ističe da su gotovo na svim ključnim položajima i u Hercegovini došli ustaški funkcioneri, mahom domaći ljudi, koji nijesu krili da je fizičko uništenje Srba okosnica državnog programa NDH, i da će ga oni revnosno sprovoditi: »Posljednji metak u poslijednjeg Srbina«, »Ni mačku srpsku ne ostaviti u životu« itd.

»Prvi talas ustaškog genocida«, kako je i naslovljena druga glava ove publikacije, otpočeo je 1. juna 1941. masovnim ubistvima Srba u Trebinju, da bi se ubrzo proširila i na ostala područja Hercegovine. Autor ističe da je prvi talas genocida u gatačkom srezu otpočeo u selu Korita gdje su ustaše, predvođeni zloglasnim Hermanom Togonalom i Muharemom Glavinićem pobili preko 140 ljudi, žena i djece iz ovog kraja i bacili ih u Koričku jamu. U oву jamu je bačeno, ukupno 167 ljudi, žena i djece, a po ustaškim dokumentima »i više od toga«, jer je u nju bačeno i više desetina Jevreja koji su dovodeni iz raznih krajeva Hercegovine. Autor takođe iznosi podatke o stravičnim pokoljima srpskog stanovništva u gatačkom, avtovačkom, nevesinjskom, Ijubinjskom i drugim srezovima širom Hercegovine, navodeći, pri tom stravično visoke cifre nedužno pobijenih, pa i njihova imena.

Treća glava »Vidovdanski pokolji« obuhvata ustaške zločine nad srpskim sta-

novništvom krajem juna 1941. u Gacku, Ržanom dolu, Nevesinju, masakr stolačkih Srba na Vidovom polju i drugim stratišta, bacanja Srba u jamu »Gavranica«, pokolje Srba u Čapljini, Gabeli i Ljubuškom, kao i stradanja Srba u Mostaru i u konjičkom srezu. Samo u periodu od 23. do 25. juna ustaše su u gatačkom srezu pobili 140 ljudi, žena i djece srpske nacionalnosti. Istovremeno u Gacku su pohapšeni »svi Srbi stariji od 16 godina«. Svi su oni na »najgrozni način mučeni.

»Posebno poglavlje gatačke crne hronike« ističe autor predstavlja »spaljivanje na živoj vatri porodica Vula Bjelogrlića i Mitra i Petra Govedarice iz sela Vrbice kod Gacke«. Svih 19 članova ove tri porodice ustaše su zatvorili u jednu kuću i potom zapalili. U živoj razbuktaloj vatri sagorelo je svih 19 osoba od kojih je najmlađa Bjelogrlić Vidosava imala svega jednu godinu, dok je najstarija imala 72 godine starosti.

U knjizi su navedena imena 190 ljudi, žena i djece sa teritorije Popova Polja iz sela Veličani, Dubljani, Dračeva, Drijenjani i dr., koje su Ijubinske ustaše, na čelu s Leonom Togonalom, 23. i 24. jula 1941. pobijali i bacili u jamu Ržanido — »jagodnjama«, zatim imena 137 ljudi žena i djece srpske nacionalnosti koje su ustaše pobili u šupama Vojnog logora u Nevesinju nad čijim grobnicama su kasnije zasadili krompir. Nad stravičnim metodama koje su ustaše sprovodili nad nedužnim žrtvama, kako autor ističe, zgrážavao se i »osvjeđočeni neprijatelj srpskog naroda podmaršal Laksa navodeći da »nijedan građanin, nijedna žena pa ni dijete nije sigurno za svoj život«. Slična sudbina zadesila je srpsko stanovništvo i u ostalim krajevima Hercegovine. O masakru stolačkih Srba na Vidovom polju, Berkovićima, Klečku i u još nekoliko drugih sela iznijeti su podaci za preko 260 ljudi, žena i djece koji su umrli u najstrašnijim mukama. Autor veoma argumentovano tvrdi da su ustaše žrtvama prije ubijanja »kopali oči«, »sjekli jezike, noseve i uši, vadili zube, parali utrobu, razbijali lobanje« te »zakucavali konjske potkovice i eksere u glavu«. U nastavku autor daje podatke o pokolju Srba u Čapljini i okolnim selima gdje su ustaše pobile preko 520 ljudi, žena i djece, kao i podatke o 66 ljudi iz sela Gornje Hrasno koje su ustaše 27. juna bacili u jamu »Gavranica«. najzad stradanja Srba u Mostaru, Ljubuškom i Konjicu.

Četvrta glava »Ilindanski pokolji«, kako navodi autor, najstrašnije su pogodili selo

Prebilovce. Na goloruko stanovništvo ovoga kraja sručila se prava lavina ustaških zločinaca, mahom njihovih komšija, poznanika i dojučerašnjih prijatelja, i poslije višednevnih orgijanja svake vrste, izvršili strahovit zločin nad 500 osoba, mahom žena i djece koje su žive bacili u po zlu poznatu jamu »Golubinka« u Šurmancima. Autor daje i spisak prebilovačkih žrtava.

Ilindanski pokolji brzo su se raširili na ostala područja Hercegovine. O svemu tome Skoko daje iscrpne podatke i to, kako o broju ubijenih, tako i o monstruoznim metodama koje su ustaše sprovodili nad nedužnim žrtvama. Sprovode se masovne akcije hapšenja Srba u selima Tasovčići, Klepcu, Lozice, Višiće i dr. Samo u »Silosu«, kako navodi autor, u toku jednog dana bilo je zatvoreno preko 1.000 ljudi, žena i djece srpske nacionalnosti. Preko 100 ljudi iz sela Klepca ustaše su kamionima odvukli na Bivolje brdo i tamо ih žive bacili u jamu. Iz opštine Aladinici ubijeno je 435 ljudi, žena i djece, dok su u selu Čavšu ustaše ubile 102 osobe srpske nacionalnosti među kojima je bilo i 54-ro djece itd.

O masovnosti zločina govori i podatak o broju stratišta (ukupno 108 stratišta). Prolječni i ljetni pokolji hercegovačkih Srba ratne 1941. doslovno kazuje Skoko, »predstavljaju najtragičniju i najbolniju stranicu crne hronike ovog područja ne samo po broju žrtava, koji je zastrašujuće visok« (blizu 12.000 žrtava), već prije svega po neshvatljivim »bestijalnostima koja su pratila masovna umorstva«. Ljudi su na kućnom pragu ubijani vatrenim oružjem, noževima, gvozdenim vilama, davljeni žicom i konopcima, živi spaljivani, drani, survivani u kraške jame i ponore, bacani u brze hercegovačke rijeke, po strviništima i ko zna gdje još. Tako su hercegovačka sela ostala pusta, i, kako autor ističe, u nijima »ni djeteta da zaplače, ni ovca da zableji, ni vola da zariče, ni pijetla da pozdravi jutro«. Ta strašna zbila otpočela 1. juna 1941. dolaskom Alije Šuljaka, ustaškog povjerenika za istočnu Hercegovinu koji poziva »na pokolje Srba i pljačku njihove imovine«, trajala je, gotovo neprekidno tokom čitave te godine, pa i kasnije, do kraja oslobođilačkog rata. Još tada, skoro četiri mjeseca prije monstruozne Kajtelove naredbe »da se za svakog ubijenog njemačkog vojnika strijelja 100 Srba«, ovdje je donijeta odluka u kojoj je, pored ostalog, stajalo: »za svaku hrvatsku glavu biti će strijeljano 100 Srba«.

U knjizi »Pokolji hercegovačkih Srba 41« čitalac će naći i veoma interesantne

podatke o učešću katoličkog klera (glava peta), koji je u ogromnoj većini svojim djelovanjem podstrekavao genocid nad srpskim stanovništvom u Hercegovini. »Ustaška kama ispod fratarske mantije« poglavje u kome se argumentovano tvrdi da su ustaška klanja na ovom području bila inspirisana »životinjskom mržnjom« prema srpskom narodu upravo od strane katoličkih sveštenika. Veliki dio tog sveštenstva, kako se u knjizi navodi, »još za vreme apriliškog rata zagazio je u zločine ubijajući pripadnike bivše jugoslovenske vojske i protivnike ustaškog pokreta«. Navedeno je 70 takvih »spasioca ljudskih duša« koji su u Hercegovini ruku pod ruku sa ustašama počinili nečuvene zločine nad Srbima, ističući pri tom da nijesu ni imali namjeru da spašavaju njihove živote već (prevodeći) »vas u katoličku vjeru imali smo namjeru da spasemo vaše duše«, kako je to, na primjer, isticao don Marko Zovko, »tješćeći svoje nove vjernike koje je nasilno privodio na katoličku vjeru.

U šestoj glavi »Bezumni razračuni Srba i Muslimana oko Stoca, Bileće i Gacka krajem avgusta i početkom septembra 1941«, autor argumentovano iznosi i brojne podatke o stradanju i muslimanskog i srpskog stanovništva u revanšističkim i osvetničkim obračunima nakon ustaških pokolja. Sem toga čitalac će ovdje naći i druge zanimljive podatke o dogadajima koji su se tih dana zbivali na »uzavrelom hercegovačkom području« te ratne 1941. godine. Radi se, u stvari, o masovnom pokolju muslimanskog stanovništva iz Dabre, Fatnice i Plane na Berkovićima i Trusini, od strane »ljudi pomračene svesti« iz redova ustanika, kao i o stradanju srpskog stanovništva u selima Srđevići, Medanići, Nadinići i dr. od strane ustaša-muslimana iz kule Fazlagića.

Sedma glava »Pokolj srpskog stanovništva u Gornjem Borču i okolini Konjica krajem 1941. i početkom 1942. godine«, sadrže obilje podataka o masovnim zločinima ustaša nad Srbima na tom području. Svi ti zločini, po načinu izvršavanja i svireposti nijesu zaostajali za onima koji su izvršeni s proljeća i ljeta 1941. godine širom Hercegovine. Autor je i ovdje dao spiskove brojnih ustaških zrtava, kao i imena istaknutijih dželata. Obrađeni su pokolji Srba u selima Pridvorice (gdje je na zvijerski način poubijano ili spaljeno gotovo cijelokupno stanovništvo), Donjem Borču (77 osoba srpske nacionalnosti), Čelebiću i drugim selima. Na kraju knjige autor je dao i nekoliko originalnih dokumenta koji ilustruju sve strahote u

kojima se našlo srpsko stanovništvo u Hercegovini.

Najzad, valjalo bi kazati da trenutnu situaciju na jugoslovenskoj dramatičnoj pozornici ilustruju i neke karakteristične, zloslutne okolnosti:

Neoustaški koljači iz Hercegovine naže se među najisturenijima u progoni ma Srba iz Slavonije i Srema, među najupornijima u odborani ustaških uporišta u Vukovaru, među najsurovijim počiniocima zvjerstava nad srpskim življem u Hrvatskoj, što nije slučajno, pogotovo kada se prelistaju stranice ovog potresnog svjedočanstva Sava Skoka.

Ustaški pogrom Srba u Hercegovini izazvao je široki, žilavi i spontani oružani ustanak srpskog življa početkom juna 1941., ni punih pedesetak dana nakon uspostave NDH, — ustanak sa svim bitnim elementima narodne pobune radi opstanka pred ustaškom kamom, s napomenom da je u jugoslovenskoj istoriografiji ipak teško dobijao pravo građanstva taj fenomen narodnooslobodilačkog rata, po svojoj prilici samo zbog toga što je buknuo i razvijao se mimo i izvan okvira organizacije KPJ, kojoj se inače ne može sprieti svjesna, usmjeravajuća i presudna opštej jugoslovenska predvodnička misija.

Iako je neosporno da su ustaše svoja nedjela u Hercegovini 1941. počinili uz podršku i pomoć fašističkih okupatora, ipak je nepobitna činjenica da je italijanski okupator, kao svjedok tih zločina, našao snage da ostavi brojna autentična svjedočanstva, u vidu kraćih ili širih izvještaja Rimu registrirajući s gnušanjem brutalnost i razmjere ustaških zločina protiv srpskog stanovništva u Hercegovini.

Vrijedi pažnje i podatak, na koji ukazuje autor, da su komšije katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti, često bili direktni izvršitelji nehumanih i zločinačkih postupaka i pljačke imovine srpskog stanovništva 1941., što se — na žalost, na manje ili veće iznenadenje — ponavlja poslije pola vijeka na tlu Hercegovine i Hrvatske.

Nastanak Nezavisne države Hrvatske 10. aprila 1941. — u trenucima kulminacije agresije fašističkih armija Njemačke i Italije i njihovih fašističkih satelita, Mađarske i Bugarske, protiv Jugoslavije imalo je onda a ima i danas posebno značenje sa stanovišta uslova uspostavljanja te kvizilinskog tvorevine. U svim dosadašnjim radovima jugoslovenskih istoričara naznacena je opštepoznata i neoboriva činjenica: da je NDH stvorena uz neposrednu i obilatu vojnu, političku i materijalno-teh-

ničku pomoći Hitlera i Musolinija, što je veoma indikativno za sadašnje odnose, razmišljanja i kombinatorike neoustaških, fašističkih snaga koje pokušavaju ustoličiti suverenu Hrvatsku uz čvrst oslonac na ujedinjenu i ojačanu Njemačku, veoma zainteresovanu ali kolebljivu Italiju, te anti-jugoslovenski raspoložene snage Austrije i Mađarske koje u raspadnutoj Jugoslaviji prizelikuju svoj strvinarski dio, da i ne napominjemo stanje pripravnosti u Bugarskoj i Albaniji sa sličnim očekivanjima.

Slavko Vukčević

Mirko Peršen, USTAŠKI LOGORI, Globus, Zagreb 1990, 350 str.

Autor je posvetio knjigu svojim drugovima »ubijenim u Logoru V. Stara Gradiška i svim stradalnicima ustaških logora.« U opisu istorijskih događaja 1941. autor se, nepotrebno, u više navrata služio istorijskim prezentom. Na str. 7 opisao je reakciju naroda Jugoslavije na vijest o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu: »U mnogim gradovima izbijaju demonstracije. One su najširih razmjera u Beogradu!« On je precutao da pomene Zagreb i još neke gradove u zemlji, gdje nije bilo demonstracija. Na str. 23 nema ni slovca o svečanom ulasku njemačkog okupatora u Zagreb. Istina, komadanje Jugoslavije, ustašku izdaju i uspostavljanje NDH autor je nešto podrobnije obradio. Prema autoru, ustaški režim je brižljivo razradio sistem koncentracionih logora. Postojali su ovakvi logori: sabirališta, useljeničko-iseljenički, sabirni i radni logori.

Prvi logori su bili u Lepoglavi, Kereštinici i Koprivici. Logori »ustaške obrane« bili su razmješteni u Gospicu, Jadovnu, Slani i Metajni, Krušćici i Jastrebarskom, dok su useljeničko-iseljenički logori bili locirani u Capragu kod Siska, Slavonskoj Požeži i Bjelovaru. Posebna grupa logora Jasenovac je najpoznatija klanica na tlu Jugoslavije u toku proteklog rata. Ženski i dječji sabirni logori u Loboru, Đakovu, Sisku, Jastrebarskom i još nekim mjestima dopunjavaju ovaj spisak, kojem je na kraju dodao njemačko-ustaške logore u Zemunu i Vinkovcima. Autor je knjigu opremio sa 30 fotografija, dopisao je spisak literature, kratica i kazalo imena. I sam logoraš, gdje je dospio zbog svoje

komunističke djelatnosti, Peršen je, korišteći značajnu gradu, opisao stanje u logorima, mučenja logoraša i svirepa ubijanja ljudi, žena i djece. On je za neuspješno organizованo bjekstvo iz Kerestinca, kad je znatan dio komunista ubijen pri bjekstvu ili je povratnik od ustaša i strijeljan, optužio Josipa Kopinića, čovjeka Kominterne, ali je ostavio mogućnost da je bilo još krivaca. Uklanjanje Otokara Keršovanija, Avgusta Cesarca, Ognjena Price i drugih intelektualaca Partije ostavlja prostor i za drukčija razmišljanja (str. 59—66). Da li je u pitanju nespretno organizованo bjekstvo, smišljeno na brzini, ili je u pitanju i obračun druge vrste? Autor je prikazao kako je Partija uspjela da spasi znamenitog slikara Krstu Hegeđušića iz logora Jadovno, odakle ih se malo vratilo (str. 92—93). Autoru se može prigovoriti što nije bio dosljedan u opisima onih koji su stradali u Jasenovcu. Nabrojao je razne ljudе, pripadnike raznih nacija, Srbe, Hrvate, Rome, pa čak i neke katoličke sveštenike slovenačke nacionalnosti, koji su izgubili život u jasenovačkom logorskom paklu, ali nigdje nisu bili pomenuuti, makar uzgred, četnici, među kojima je bio poznati pisac Dragiša Vasić, poznati advokat koji je u doratnom vremenu, na molbu Miroslava Krleže, branio i komuniste. Peršen je naglašavao i ilegalnu aktivnost Partije, a nije propustio da progovori i o mogućnosti oslobođenja Jasenovca (str. 194—197). Navodno je Tito još u jesen 1941. izdao naredenje da se Jasenovac oslobođodi. To nikad nije provedeno. Nije sasvim uvjerljivo tvrđenje autora da je operacija bila »riskantna« i da su »događaji širih razmjera« onemogućili akciju, pa se munjevita akcija nije mogla izvesti zbog većeg broja neprijateljskih garnizona. Pominjala se četvrtka i peta ofanziva. Ali kako objasniti pasivnost NOVJ od jeseni 1941. godine do aprila 1945. godine, kad su se logoraši očajničkim probojom odlučili da se sami domognu do slobode? Očito se nije ni pokušalo, ni Tito, ni Vrhovni štab nisu izdali naredenje da se najzloglasniji logor NDH oslobođodi od ustaša.

Najspornija je glava »Bilanca smrti« (str. 313—329). Posebno se ne možemo složiti sa zaključkom da je u svim ustaškim logorima umrlo ili ubijeno 80.000—120.000 ljudi, iako se autoru čini da je »donja cifra bliža realnosti«. Kad se zna da je 20.000—40.000 Roma ubijeno u logorima, Jevreja ništa manje, pa gdje su onda Srbi, kad autor ne poriče da su oni najviše stradali?! Tačno je da su pojedini

autori tvrdili da je Srba ubijeno 1,450.000, od toga polovina u Jasenovcu. Ako takve cifre uzimamo kao preuveličane, a prave cifre se nikada neće ni saznati, nema sumnje da je Jasenovac bio posljednja stanica za mnoge. Zloglasni upravnik logora Ciglana Miroslav Majstorović-Filipović, (logor III u Jasenovcu) bivši fratar, koji je mantiju zamijenio nožem, prosti se takmičio u pokolju sa svojim kolegama, ko će više da pričini zvjerstava nemocnim sužnjima. Malo nam mogu pomoći popisi iz 1931. i 1948. godine. Ne može se poreći da svi Srbi nisu pobijeni u Jasenovcu, nešto ih je ubijeno i u drugim ustaškim logorima. Mnogo toga što je podsjećalo na zloglasni logor je uklonjeno. Koliko je trupova odnijela Sava? A koliko su nosile Drina, Bosna, Vrbas, Una i Neretva? Koliko je baćeno u jame, ubijeno u kućama, crkvama pravoslavnim, u poljima, šumama i livadama? Svakako, svi oni nisu ubijeni u Jasenovcu. Ali tužni spiskovi onih koji su upućeni u logor smrti, koji su sačinjavani ili se još sačinjavaju, po raznim mjestima gdje živi srpski živalj, opominju nas da se broj žrtava u Jasenovcu približava cifri više stotina hiljada. Niko, pa ni autor, ne mogu pobiti činjenicu da su Srbi činili znatno iznad polovine svih logoraša i da je režim prema njima bio izuzetno surov. Jasno je da je neke od njih pokosila bolest i neishranjenost organizma. Ustaše su ubijale nožem, maljem, rijetko metkom. To ih nije sprječilo da izvrše masovnu pogubljenja, iako autor tvrdi suprotno.

Vrijednost ove knjige se ne može osporiti zbog razgranate lepeze ustaških logora koju je autor prikazao, iako neke zaključke o broju žrtava ni s naporom ne možemo prihvati. Zločinci, kad udruže mržnju i sadizam, sposobni su da počine zločine neslućenih razmjera. Naravno, to nas tjera na opreznost kad dolazimo do konačne cifre ustaških zlodjela. Tim prije što su se ustaški zločini dogodili na prostranoj teritoriji Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srema.

Milorad P. Radusinović

Vladimir Dedijer i Antun Miletić,
GENOCID NAD MUSLIMANIMA
1941–1945, Zbornik sjećanja i svjedočenja, Sarajevo 1990, 879 str.

Autori su istakli da se o pomjeranju, prinudnom iseljavanju muslimana na balkanskom tlu (u Bugarskoj i Srbiji poslije 1878. godine) malo pisalo u srpskoj i bugarskoj istoriografiji. Oni su Iseljavani u Tursku. Dedijer i Miletić su prvi među istraživačima koj su opširnije, na osnovu gradi više stotina dokumenata, od kojih se mnogi pojavljuju prvi put u javnosti, progovorili i o genocidu nad muslimanskim življem na tlu Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore. Istakli su da su se četnici Draže Mihailovića zanosili mišlju da stvore »Veliku Srbiju« i da zauzmu pravac Osijek—Vinkovci—Slavonski Brod—Sunja — Karlovac—Knin—Šibenik—Metković, nastojeći da stvore »etnički čistu« teritoriju, koju bi moralо da napusti katoličko i muslimansko stanovništvo.

Muslimani su ubijani u tri navrata: prvi period je trajao u toku druge polovine 1941. godine do februara 1942. godine, drugi period u toku avgusta 1942. godine, a treći početkom 1943. godine. Četnici su najprije u junu 1941. zapalili dva muslimanska sela kod Ljubinja u Hercegovini. Prvi pokolji su, poslije ustaških zlodjela nad srpskim življem, uslijedili u septembru 1941. Muslimani (muškarci, žene, djeca i starci) baćeni su u jamu Cavkarica, a slični zločini su se ponovili u višegradskom srezu. Od decembra 1941. do februara 1942. u istočnoj Bosni (Foča, Čajniče, Vlasenica, Srebrenica) ponovio se još žešći talas pokolja nad muslimanskim stanovništvom. Zločini su se ponavljali i docnije, pa čak i u prekidima, iako su tada bili manje masovni, sve do 1945. godine. Ne treba smetnuti s uma da su zločine nad muslimanskim stanovništvom, posebno nad komunistima i simpatizerima, vršili i ustaški zlikovci, kao i predstavnici njemačkog i italijanskog okupatora. Ne može se poreći da su četnički pokolji uslijedili poslije ustaških, da su ustaše, bez obzira što nisu mnogi od njih ni bili muslimanske vjere, stavile fesove na glave kako bi Srbi pomislili da ih kolju ustaše-muslimani. Ali, dok su Srbi ubijani iz bezobzirne mržnje, bez obzira na uzrast i pol, tako su četnici iz bezobzirne osvete ubijali muslimanski narod, bez ikakvog suđenja. Sadistička ubijanja i silovanja su često ličila jedna na druge. Jedino se može zapaziti da su četnički zločini po

broju žrtava zaostajali za ustaškim, kao i da su bili rasprostranjeni na manjoj teritoriji.

U knjizi su objavili 51 foto snimak, faksimil ili crtež, bez registra imena na kraju. Ali dali su brojne spiskove nastrandalih, ne zaobilazeći ni one koji su okončali život u Jasenovcu i drugim logorima. Koristili su se razni izvori: ustaški, četnički, partizanski, kao i muslimanski, pa i saslušanja Draže Mihailovića i dr. Osmana Kulenovića. Sigurno je bilo, među muslimanskim stanovništvom, onih koji su prigrili ustaški pokret, učestvovali u zločinima protiv Srba, kao što je bilo i onih koji su bili ravnodušni prema njemu ili su mu se suprotstavljali u borbi. U istočnoj Hercegovini se održala kao ustaška tvrđava Fazlagića Kula, koju četnici nisu osvojili. Autori nisu propustili da pomenuju 13. SS diviziju »Handžar«, njene zločine, kao i njeno rasulo u jesen 1944. pod udarcima NOVJ i Crvene armije. Vrijednost ovih dokumenata je i zbog toga što se unjima govor o onim muslimanskim prvacima koji su saradivali i sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. U toj saradnji se istakao dr Ismet Popovac iz Mostara, koji se deklarisao kao Srb-in-musliman. Autori su, kako izgleda, propustili da kažu kako je završio (mada su o drugim ličnostima pružili potrebna obaveštenja). Zanimljivo je da je autor ovih redova našao podatak, u čiju vjerodostojnost s razlogom treba sumnjati, u ustaškoj štampi da su četnici ubili dr Ismeta Popovca. Teško je u to povjerovati zbog korisnih usluga koje im je on učinio. Uz to, kao muslimanski prvak, srpski orijentisan, bio je ozbiljan kandidat da uđe u jugoslovensku emigrantsku vladu u Londonu. Prije će biti da je, kao takav smetao drugima, a imali su jake razloge pa su ga uklonili. Na str. 86 opisan je život četničkog oficira Jezdimira Dangića, koga su Nijemci 1942. uhapsili, uputili u logor, pobegao je 1943. godine, predao se u Poljskoj Crvenoj armiji, a ona ga je predala novoj Jugoslaviji, pa ga je vojni sud osudio (u Sarajevu avgusta 1945. godine) na smrt, strijeljan je kao ratni zločinac. Negdje autoru nisu bili dovoljno precizni. Na str. 292 naveli su dokument četničke provenijencije u kojem se помињao izraz »tetkići« uz primjedbu da je to »četnički izraz za Italijane«. To je svakako tačno, ali treba reći da su taj izraz upotrebljavali zbog činjenice da je italijanska kraljica bila Jelena, kći Nikole I Petrovića Njegoša. Ona je zaista bila tetka kralja Jugoslavije Aleksandra I Karađorđevića, pa su i njeni podanici Italijani

bili »tetkići«. Na str. 439 ispričana je biografija Vojislava Lukačevića. U njoj je sve rečeno, osim činjenice da neko vrijeme 1944. vodio borbu protiv okupatora. Sigurno je da je vodio borbu i protiv partizana u ranijim vremenima, da je bilo i pregovora s okupatorom, jer je jedne i druge mržnja protiv komunizma uvlačila u spregu protiv partizana, što se takođe ne smije prečutati. Četnički pokret i njegovi princi zasluzuju drukčiji pristup, ne mogu se svi postaviti u istu ravan, niti su im krivice identične. Naravno, zločine i zločnici nikakva »objektivna« istoriografija ne može oslobođiti moralne krivice, niti im može pomoći ideološki predznak. Ali, u traganju za istinom, a ona je zaista nijansirana, a ne crno-bijela, moramo poštovati činjenice — i pored ovih manjih propusta, knjiga je značajno djelo o genocidu. Hiljade nevino ubijenih samo zato što su pripadali polumjesecu, dok mnoge istinske zločnici nije stigla pravedna kazna. To je i najsnaznija poruka knjige: nema »pravednog genocida«.

Milorad P. Radusinović

ŽIVOT JEDNOG KRALJA – MEMOARI PETRA II KARAĐORĐEVIĆA, Novo delo, Beograd 1990, 405 str.

Mada u istoriji ne postoje zakoni, gotovo je pravilo da posle velikog vladara nikad ne dolazi drugi veliki. Što jedan gradi, drugi ili sruši, ili prokocka. Posle kralja Aleksandra I ujedinitelja, koji još nije dobio adekvatno mesto u jugoslovenskoj istoriografiji i koji je bez sumnje bio veliki vladar i još veći Jugosloven, na presto je, u nesrećnim okolnostima, došao njegov sin Petar II Karađorđević, još nepunoletan, nezreo i nedorastao istorijskim događajima koji su potresali Jugoslaviju. Događaji u zemlji i svetu jednostavno su bili izvan moći mladog kralja. On nije bio kadar ni da ih shvati, ni da njima upravlja, ni da ih usmerava. Nosila ga je stihija istorije i takvog izbacila iz političkog života i iz zemlje, poremetivši mu celokupan život koji je postao muka i tegoba, sa lutanjima od nemila do nedraga. Memoari koje je napisao u svojoj 32. godini, premda su knjiga koja se lako čita i može izazvati emocije, ne pružaju dovoljno saznanja i ne otkrivaju da je razumeo

sve događaje koji su se pleli oko njega i oko Jugoslavije. Istorijografija je mnogo više i dublje, mada još nedovoljno, objasnila činjenice i događaje koje kralj opisuje i našla im uzročno-posledične veze.

Memoari su puni opisa doživljaja iz detinjstva, perioda bezbrižnosti, koja je na njegovu nesreću kratko potrajala u Starom i Belom dvoru od 1929, koje detaljno opisuje. Bezbrižnost mu je narušavala škola koju nije mnogo mario, a potom odlazi u Englesku za nastavak školovanja i ubrzani povratak u zemlju zbog tragičnog događaja — pogibije oca radi spasavanja Jugoslavije. Detetu su se duboko urezali u pamćenje plač u ambasadi u Londonu, plač oficira i gardista, tri dana mimohoda, klečanje naroda kuda je prolazio, kovčeg sa mrtvim Kraljem itd., i on te događaje potresno opisuje.

Dečak nije više mogao biti bezbrižan, iako još nije učestvovao u političkom životu zemlje, i zbog toga što su se oko njega pleli događaji i okolnosti koje mu narušavaju mir. Pričalo se, a glasovi su dolazili iz samog Dvora, da on nije intelligentan niti dovoljno sposoban da primi državnu upravu u svoje ruke, i kad bude navršio 18 godina. Narod je pričao priče o nejakom Urošu kome će stric preuzeti presto.

Kralj je vrlo rano, po staroj srpskoj tradiciji, okusio i upoznao vojnički život. On opisuje stanje u vojsci, naoružanje pred rat, poslednju uspešnu i zajedničku mobilizaciju vojske, kada su Slovenci bili u Makedoniji. Opisuje i detaljno svoj poslednji rođendan u zemlji 6. septembra 1940, koji je proveo u Ljubljani, gde je otkrio spomenik svom ocu na glavnom trgu nasuprot univerzitetu, a koga su Italijani srušili kad su ušli u Ljubljani.

Sudbonosni i tragični događaji koji su došli sa 1941. godinom, tražili su jakog državnika i vođu. To ni kralj ni Simović nisu bili, niti su mogli biti. Kralj u memoarima, bacajući opšti pogled na aprilski rat, samo zaključuje »zaprepašćujući nedostatak predviđanja spojeno sa unutrašnjom sabotazom pete kolone i komunista«. Simovićevo spasavanje časti otadžbine pretvorilo se u tragediju Jugoslavije, a narodi koji su našli dušu, ubrzo su je izgubili punivši logore, grobnice, jame i reke.

Posle svoje i bežanje glavne komande i vlade, kralj započinje život u emigraciji. Niz smutljivih i složenih situacija koje se dešavaju oko njega on uočava, ali ih ni u memoarima dovoljno ne razbistruje pa i ne shvata. Vladar je veliki, između ostal-

log, i ako odabere dobre i odane saradnike i savetnike. Kralj to nije umeo, premda je imao dobre i saradnike i savetnike. Uvek je slušao i povodio se za nesposobnim i neiskrenim, pokazujući time svoju nedozrelost za političko odlučivanje. To se najbolje vidi iz opisa i objašnjenja njegove ženidbe — lične radosti sred opšte žalosti. Kralj nije shvatio da se ne sme ženiti usred rata, jer narod to neće razumeti i neće mu odobriti u trenucima kada je zemlja ogreza u krv i skoro svaka kuća zavijena u crno, jer će smatrati da Kralj ne saoseća sa svojim narodom. Iako su mu svi Srbi u vlasti i Mihailović u zemlji bili složni da odgodi ženidbu, kralj je poslušao Čerčila i zvaničnu Englesku, koja je javno provodadžisala, ali i hrvatske i slovenačke ministre. Kralj nije shvatio da mu Čerčil popušta po pitanju ženidbe, ali ne i po političkim pitanjima, jer ga u tim pitanjima nije ozbiljno uzimao, smatrajući ga nedoraslim. Tako se desilo da je Čerčil bez kraljevog znanja napravio aranžman sa Šubašićem, a u Parlamentu izjavio da se kralj sa time složio. I uprvo je to drugi događaj koji kralj nije razumeo, niti je odabrao najbolji način da odbrani svoje interes. Sporazum Tito-Šubašić bio je njegov poraz i izdaja, a velika Titova pobeda.

Uzaludna je i bez praktičnih rezultata njegova prepiska u vezi sa sporazumom sa Čerčilom, Idnom, Ruzveltom, opoziv Namesništva i slični potezi koji su ga više kompromitovali nego što su mu bili od koristi. Kad je napušten i izigran, njemu nije ostalo ništa drugo nego da u memoarima konstatuje da je »seme diktature bilo već posejano. Bio sam nemoćan da bilo šta učinim. Napor i žrtve Jugoslovena protiv tiranije i fašizma nisu ih odveli nikuda«.

Momčilo Pavlović

**ILUSTROVANA ISTORIJA SRBA 1–4,
grupa priređivača, Litera, Beograd
1991.**

Malo je tako malih naroda u svetu kao što su Srbi, koji imaju bogatu, sadržajnu i tragičnu istoriju, ali je još manji broj onih koji je dobro poznaju. Malo episke istorije, malo Nemanjića i Karadordjevića a najviše Tita i to bi otrplike bio

okvir storijskog znanja i pamćenja naroda. Uočavajući tu slabost, grupa priredivača i izdavač »Litera« pokrenuli su i već izdali prve četiri knjige popularne »Ilustrovane istorije Srba«, koje obuhvataju period od paleolita do stvaranja prve srpske države na ovim prostorima i njene propasti kao carstva 1389. Priredivači su, više slikom a manje tekstom ponudili čitaocima i gledaocima uspešnu sintezu prošlosti Srba, ali i produbljenja saznanja pojedinih perioda u istoriji naroda.

Prva knjiga — Doseđivanje Srba na Balkan i prva država (priredili Nikola B. Popović, Nikola Kusovac i Desanka Milošević) sadrži kritičku opštu belešku Nikole Popovića, uvod, iscrpna obaveštenja i najvažnije fotografije arheoloških ostataka iz perioda paleolita, neolita, bronzanog i gvozdenog doba, rimske vladavine ovim prostorima, slovensko dosenjavanje, primanje hrišćanstva i početak prve srpske države Stefana Nemanje.

Druga knjiga koju su priredili Milan St. Protić, Nikola Kusovac i Desanka Milošević, odnosi se na srpsku državu Nemanjića 1199—1321, i to od stupanja na presto Stefana Prvovenčanog, misiju Save Nemanjića, ostale srpske kraljeve, njihove sukobe ali i duhovna i kulturna dostignuća. Prikazane su najvažnije zadužbine, freske i ikone.

Treća knjiga (priredivači su isti) sadrži ilustrovani pregled vrhunca srpske države u 14. veku — najvećeg i najporaznijeg perioda u srpskoj prošlosti. To je vek zemlja Srpskog carstva — za vreme vladavine Dušana, i brzog i katastrofnog sloboma za vladavine Uroša Nejakog. Posebno

je prikazan period vladavine jedinog cara u srpskoj istoriji Dušana Silnog, njegovi dometi na kulturnom i duhovnom polju, kratkotrajna i nesrećna vladavina Uroša II., Marička bitka, kao i zadužbine, crkve i gradovi iz tog perioda. U ovoj knjizi se jasno vidi ono što je Crnjanski odavno zapazio da su Srbi premašeni narod za carstvo.

Četvrta knjiga (priredivači Aleksandar Fotić, Nikola Kusovac i Desanka Milošević) obuhvata propast Srpskog carstva koji je progostekao iz srpske nesloge oblasnih gospodara (velikaši razdrobiše carstvo), nesrećnu ali slavnu misiju kneza Lazara u Kosovskoj epopeji i njegovo privoljenje carstvu nebeskom. Takođe, prikazana su umetnička viđenja ovih dogadaja. Pored već pomenute opaske Crnjanskog, u ovoj knjizi uočljivo je prokletstvo koje će Srbe pratiti do dana današnjega — njihova nesloga.

Priredivači su zaista na popularan način ispričali i pokazali istoriju srpskih ratova i stradanja, srpske države, srpske kulture i srpske nesloge. Tekstovi su paralelno dati na srpskom i engleskom jeziku. Srbi su narod koji je znao mreti, stvarati dela koja su često nadmašivala njegove nacionalne i biološke moći, ali ih nisu znali sačuvati i učiti se na njima da ih ne bi ponavljali. Ponekad su i namerno zapostavljali i zaboravljali svoju istoriju zarad ljubavi drugih naroda koje su uvek smatrali braćom. Ovim knjigama nagovesteno je vraćanje sebi i mnogo objektivniji pogled u svoju prošlost.

Momčilo Pavlović

Izdavač
Institut za savremenu istoriju, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ISTORIJA 20. Veka, 1991, 1—2

Za izdavača
Petar Kačavenda

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovali su:
Republički fond za nauku Srbije

NEW S — export-import, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od 28. 09. 1983.
godine ne plaća se porez na promet

Štampa: Preduzeće za štamparske usluge »D & SD«, 11211 Borča, Narodnog fronta 10

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

U izdanju Instituta za savremenu istoriju
objavljene su nove knjige:

Bogetić dr Dragan
**KORENI JUGOSLOVENSKOG OPREDELJENJA
ZA NESVRSTANOST, 1990.**

Gligorijević dr Branislav
**KOMINTERNA JUGOSLOVENSKO I SRPSKO
PITANJE, 1992.**

Jovanović dr Jadranka
JUGOSLAVIJA I SAVET BEZBEDNOSTI (1945–1985), 1990.

Kačavenda dr Petar
NEMCI U JUGOSLAVIJI (1918–1945), 1991.

Kesić dr Stojan
**RADNIČKI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI
I HRVATSKOJ (1894–1914), 1990.**

Milošević D. dr Slobodan
**NEMAČKO-ITALIJANSKI ODNOŠI NA TERITORIJI
OKUPIRANE JUGOSLAVIJE (1941–1943), 1991.**

Stojiljković dr Miroslav
**BUGARSKA OKUPATORSKA POLITIKA U SRBIJI
(1941–1944), 1989.**

Tripković dr Đoko
**PRILIKE U JUGOSLAVIJI I VELIKA BRITANIJA
(1945–1948), 1990.**

Vesović dr Milan
ILEGALNA ŠTAMPA KPJ (1929–1941), 1989.

Živković dr Nikola
**RATNA ŠTETA KOJU JE ITALIJA UČINILA JUGOSLAVIJI
U DRUGOM SVETSKOM RATU, 1990.**

**KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11**